

T.C.
ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

İNGİLİZLERE GÖRE KÛTÛ'L-AMÂRE
TESLİMİYETİNİN NEDENLERİ VE ETKİLERİ

Oktay YAZICI

DOKTORA TEZİ

Danışman
Prof. Dr. İsmet ÜZEN

Çankırı-2021

T.C.
ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

İNGİLİZLERE GÖRE KÛTÜ'L-AMÂRE
TESLİMİYETİNİN NEDENLERİ VE ETKİLERİ

Oktay YAZICI
ORCID: 0000-0001-6823-5082

DOKTORA TEZİ

Danışman
Prof. Dr. İsmet ÜZEN

ankırı – 2021

İÇİNDEKİLER

Sayfa

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ.....	ii
TEZ KABUL VE ONAY.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
ÖNSÖZ	iv
ÖZET.....	vi
ABSTRACT.....	vii
KISALTMALAR	viii
TABLO LİSTESİ.....	ix

1. GİRİŞ 1

2. İNGİLİZLERİN IRAK CEPHESİNİ AÇMASI 12

2.1. Irak Seferi'ne Karar Verilmesi ve Yürütülmesi	12
2.2. Irak Seferi Başladığında Hint Ordusu'nun Genel Durumu.....	17
2.3. Irak Seferi'nin Başlaması ve Basra'nın İşgali.....	19
2.4. Basra'dan Kurna'ya İleri Harekât ve Kurna'nın İşgali	20
2.5. Kurna'dan Amâre ve Kûtü'l-Amâre'ye Harekât.....	22
2.5.1. Amâre, Nasiriye ve Kûtü'l-Amâre'nin İşgali.....	26
2.6. Bağdat'ın İşgal Edilmesi Hakkında Yapılan Yazışmalar.....	31
2.7. Selmân-ı Pâk'a Harekât ve Selmân-ı Pâk Muharebesi	36
2.8. Kûtü'l-Amâre'ye Çekiliş ve Kûtü'l-Amâre'nin Kuşatılması.....	40
2.8.1. Kuşatma Altındaki İngiliz-Hintli Askerlerin Yiyecek Durumları	47
2.8.2. Kuşatma Süresince İngiliz-Hintli Asker Kayıpları	53
2.9. Kuşatma Altındaki İngiliz-Hint Tümenini Kurtarma Harekâtı	55
2.10. İngiliz-Hint Tümeninin Teslim Olması.....	64

3. IRAK CEPHESİNDE İNGİLİZLERİN BAŞARISIZLIKLARINA NEDEN OLAN LOJİSTİK SORUNLAR..... 71

3.1. Genel Planlama Sorunu.....	72
3.2. Nehir Yolu ile Ulaşım Sorunu	74
3.3. Demir Yolu ile Ulaşım Sorunu	81
3.4. Kara Yolu ile Ulaşım Sorunu.....	86
3.5. Yiyecek Sorunu.....	86
3.6. Hindistan-Irak Arasındaki Lojistik Sorunu.....	88
3.7. Sağlık ve Hizmetleri Konusunda Yaşanılan Sorunlar.....	90
3.7.1. Nehir Hastane Gemileri ve Askeri Hastaneler	92
3.7.2. Sağlık Personeli ve Donanımı	97
3.7.3. Hasta ve Yaralı Askerlerin Nakliyesi.....	98
3.7.4. Tıbbi Araç Gereçler ve Koruyucu Sağlık Hizmetleri	101
3.7.5. Muharebelerde Yaşanan Sağlık Sorunları.....	104
3.7.5.1. Kûtü'l-Amâre Kuşatmasına Kadar Muharebelerdeki Sağlık Sorunları	105
3.7.5.2. Kûtü'l-Amâre'yi Kurtarma Muharebelerindeki Sağlık Sorunları.....	114

4. IRAK CEPHESİNDE İNGİLİZLERİN BAŞARISIZLIKLARINA NEDEN OLAN İDARİ HATALAR 119

4.1. İngilizlerin Askerlerine Vermesi Gereken Destekler Konusunda Yaptıkları Hatalar ve Yetki Karmaşası	119
4.2. Hint Askeri İdaresinin Örgütlenme Hatası.....	125
4.3. Hindistan Hükümetinin (Askeri ve Siyasi Yöneticilerinin) Hataları	127
4.3.1. Savaşa Hazır Olma ve Sağlık Alanındaki Hatalar	132
4.3.1.1. Vincent-Bingley Komisyonu	135
4.4. Hindistan'dan Sorumlu Bakanların Hataları.....	138
4.5. Hindistan Genel Valisi'nin Hataları.....	144
4.6. Hindistan Ordusu Başkomutanının ve Kurmay Heyetinin Hataları.....	149
4.7. Atanan Irak Sefer Komutanlarının Hataları	160
4.8. Hindistan Ordusu Sağlık Dairesi Yöneticilerinin Hataları.....	168
4.8.1. Sağlık Personeli Konusunda Yaptıkları Hatalar	175
4.8.2. Karadan Hasta ve Yaralı Tahliyesi Konusunda Yaptıkları Hatalar	176
4.8.3. Sağlık Alanındaki Yetersizlikler Konusunda Sessiz Kalınması	177

5. KÛTÜ'L-AMÂRE TESLİMİYETİNİN PARLAMENTO, DEVLET ADAMLARI, BASIN, DOĞU VE IRAK CEPHESİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ. 183

5.1. Teslimiyetin İngiliz Parlamentosu Üzerindeki Etkileri	183
5.1.1. Soruşturma Komisyonunun Oluşturulma Nedenleri.....	184
5.1.2. Soruşturma Komisyonunun Oluşturulması	185
5.1.3. Soruşturma Komisyonunun Üyeleri.....	192
5.1.4. Soruşturma Komisyonunun Çalışma Yöntemleri	193
5.2. Teslimiyetin Devlet Adamları Üzerindeki Etkileri	196
5.3. Teslimiyetin Basın Üzerindeki Etkileri.....	200
5.4. Teslimiyetin Doğu'da, Özellikle Hindistan Üzerindeki Etkileri.....	214
5.5. Teslimiyetin Irak Cephesi Üzerindeki Etkileri	229
5.5.1. Ulaştırma Araçları Bakımından Etkileri	230
5.5.2. Sivil Personel, Asker ve Silah Sayısı ile Nitelikleri Bakımından Etkileri	237
5.5.3. Sağlık Hizmetleri Konusunda Etkileri ve Soruşturma Komisyonu'nun Bu Konudaki Tavsiyeleri	245

6. SONUÇ..... 183

KAYNAKÇA	190
EKLER.....	199
ÖZGEÇMİŞ.....	216

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Doktora tezi olarak hazırladığım “İngilizlere Göre Kûtü’l-Amâre Teslimiyetinin Nedenleri ve Etkileri” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte, bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

28 / 05 / 2021

Oktay YAZICI

ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Oktay YAZICI tarafından hazırlanan “İngilizlere Göre Kutü'l-Amare Teslimiyetinin Nedenleri ve Etkileri” başlıklı bu çalışma, 28.05.2021 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı’nda Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

DOKTORA TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ (Unvanı, Adı ve Soyadı)

Danışman	: Prof. Dr. İsmet ÜZEN	İmza:
Üye	: Prof. Dr. M. Serhat YILMAZ	İmza:
Üye	: Doç. Dr. Yüksel ÖZGEN	İmza:
Üye	: Doç. Dr. Orhan AVCI	İmza:
Üye	: Doç. Dr. Abdurrahman BOZKURT	İmza:

ONAY

Bu Tez, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun 29.04.2021 ve 2021/17-05-B sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Coşkun POLAT
Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

“İngilizlere Göre Kûtü’l-Amâre Teslimiyetinin Nedenleri ve Etkileri” adlı bu çalışmanın amacı, Birinci Dünya Savaşı ve öncesinde dünyanın her tarafında sömürgeleri olan ve bu yüzden de *“üzerinde güneşin asla batmadığı imparatorluk”* olarak anılan İngiltere’nin, kendi ordu tarihinde daha önce tanık olmadığı bir teslimiyetin, özellikle İngiliz kaynaklarına göre, nedenleri ve onlar üzerinde bıraktığı etkiyi gözler önüne sermektir. İngiltere, sömürgelerinden gelen sınırsız kaynaklara rağmen Irak’ta, Kûtü’l-Amâre’de bazı kaynaklara göre 13.309, bazı kaynaklara göre ise 13.586 İngiliz ve Hint askeri, Türk kuvvetlerine şartsız teslim olmuştur.

4 Aralık 1915’te başlayıp 29 Nisan 1916’ya kadar süren kuşatmayı ortadan kaldırmak için İngilizler, çok sayıda girişimde bulunmalarına rağmen bunu başaramamışlardır. O tarihe kadar hiçbir ülkenin sahip olmadığı ekonomi, silah, teçhizat ve insan kaynağına rağmen yapılan tüm kurtarma girişimleri kendileri açısından olumsuz sonuçlanmıştır. Ayrıca kurtarma harekâtı süresince çok ağır asker kayıpları vermiştir. Bunun yanında bütün dünyada yaşadığı itibar kaybı, bu teslimiyet ve yenilgilerin olumsuz etkisini daha da artırmıştır.

Buna benzer en yakın örnek, 19 Ekim 1781’de General George Washington komutasındaki Amerikan ve Fransız ordularının, Korgeneral Charles Cornwallis komutasındaki yaklaşık 7.100 kişilik İngiliz askeri ve denizcisini, Yorktown, Virginia’da dokuz gün süren bir kuşatmadan sonra teslim aldıkları “Amerikan Bağımsızlık Savaşı” sırasında olmuştur. O tarihten Kûtü’l-Amâre’deki teslimiyete kadar, İngiltere Savaş Bakanı Kitchener’in da dediği gibi oldukça utanç verici bir durumla karşılaşmayan İngiliz ordusunun, Kûtü’l-Amâre’de yaşadıkları bu teslimiyet, İngiliz toplumunda tam bir travmaya neden olmuştur.

Bu çalışmada temel kaynak olarak resmi Irak Soruşturma Raporunun yanı sıra, İngiltere Savaş Komitesi’nin *gizli* ve *özel* ibareli yazışmaları ve süregelen muharebeler ile ilgili değerlendirmeleri, Hindistan’dan Sorumlu Bakan Austen Chamberlain ile Hindistan Genel Valisi arasında telgraf ve mektupla yapılan yazışmaları, Irak Sefer Komutanı Nixon’ın gerek Hindistan’dan Sorumlu Bakan

gerek Hindistan Genel Valisi gerekse de Savaş Bakanlığı Askeri Komitesi arasındaki yazışmaları, Irak'taki muharebelerde bizzat bulunmuş subay ve komutanlar ile o dönemde Irak'ta görevli olan sivil yetkililerin anıları, muharebeler esnasında Türk ordusuna esir düşmüş subayların anıları, dönemin Savaş Gereçleri Bakanı, Savaş Bakanı ve Başbakanının anıları, gazeteler, makaleler ve parlamento tutanakları gibi aslı İngilizce olan belgelerden bir hayli faydalanılmıştır. Irak'ta yaşadıkları yenilgilerin ve teslimiyetin nedenleri, İngiliz askeri ve toplumunda yol açtığı büyük hayal kırıklıkları, bunu atlatmak için yaptıkları ve bunların bir daha yaşanmaması için aldıkları tedbirler araştırılmış ve bunların göz önüne serilmesi amaçlanmıştır.

Bu çalışmada, Irak'ta savaş devam ederken, Kûtü'l-Amâre teslimiyeti ile ilgili konuları araştırmak üzere, İngilizlerin oluşturdukları soruşturma komisyonu ve bu komisyonun raporu ile diğer İngiliz kaynaklarının kullanılmasının bir diğer nedeni, İngilizlerin yenilgiyi nasıl gördüğü ve nedenlerini nasıl açıklamaya çalıştığı ile ilgilidir.

Bu çalışmada, yerli ve yabancı kaynak karşılaştırılması yoluna fazla gidilmemiştir. Yani “*İngiliz kaynaklarında böyle fakat Türk kaynaklarında ise şöyledir*” gibi bir uygulama sıkça yapılmamış, yalnızca gerekli görülen yerlerde buna yer verilmiştir. Bu çalışmada geçen gerek yer, kişi ve teçhizat isimleri gerekse diğer konularda oluşabilecek çeviri hatalarının düzeltilmesi konusunda, her türlü eleştiriye ve düzeltmelere açık olduğumun bilinmesini isterim.

Bu çalışmada danışman hocam *Prof. Dr. İsmet ÜZEN*'e ve eğitim hayatım boyunca yetişmemde katkısı olan tüm hocalarıma teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim. Ayrıca tezimin tashihi konusunda yardımını esirgemeyen arkadaşım *Dr. Kazım ÇANDIR*'a minnettarım.

Çalışmamı tamamlamam konusunda moral ve motivasyonumu üst düzeyde tutmama yardımcı olan aileme de (eşim *Nezahat*, kızlarım *Bahar* ve *Cansu* ile torunum *Asya*'ya) canı gönülden müteşekkirim.

28 / 05 / 2021

Oktay YAZICI

ÖZET

Tezin Başlığı : İngilizlere Göre Kûtü'l-Amâre Teslimiyetinin Nedenleri ve Etkileri
Tezin Yazarı : Oktay YAZICI
Danışman : Prof. Dr. İsmet ÜZEN
Anabilim Dalı : Tarih
Tezin Türü : Doktora
Kabul Tarihi : 28 / 05 / 2021

I. Dünya Savaşı öncesi ve süresince dünyanın en güçlü ekonomisi, ordusu ve donanmasına sahip İngiliz İmparatorluğu, Irak'ta Osmanlı Devleti'nin ordularına karşı genelde çok üstün olmasına rağmen birkaç önemli muharebeyi kaybetti. Kûtü'l-Amâre'deki teslimiyet sonucu askerlerinin esir alınması, sayısal büyüklük açısından, İngiliz ordu tarihinde o ana kadar yaşamadıkları bir durumdu.

İngilizlerin Irak'taki harekâtı 6 Kasım 1914'te Fav Yarımadası'nın işgali ile başladı. 22 Kasım 1915'teki Selmân-ı Pâk Muharebesi'ne kadar neredeyse hiç yenilgi görmediler. Selmân-ı Pâk'ta yaşadıkları muazzam yenilgi, İngiliz Irak Sefer Kuvveti için bir dönüm noktası oldu. Yenilgi sonrası Kûtü'l-Amâre'ye çekilmek zorunda kalan İngiliz 6. Tümeni, Türk askerleri tarafından kuşatıldı. Yaklaşık 13.500 İngiliz-Hintli asker hem yiyeceklerinin tükenmesi hem de kendilerini kurtarmaya gelen kuvvetlerinin başarılı olamaması nedeniyle, 29 Nisan 1916'da Türk askerlerine teslim oldu. Kûtü'l-Amâre teslimiyetinin, İngiliz parlamentosu ve devlet adamlarından basına, Doğu'daki sömürgelerinden Irak'taki muharebelerde kullandıkları savaş araç ve gereçlerine, yine sivil ve askeri personelin niteliğinden sağlık hizmetlerine kadar bir hayli tesiri oldu.

Sonuç olarak, İngilizler, Irak'taki operasyonları ve teslimiyeti araştırmak için parlamentolarında kabul ettikleri bir yasa ile "Irak Komisyonu" adında bir komisyon kurdular ve Kûtü'l-Amâre kuşatması ve kurtarma muharebeleri devam ederken, başarılı olamayan komutanları görevden aldılar. Asker sayılarını Türk asker sayısının çok üzerine çıkardılar. Silah, mühimmat, savaş araç ve gereçleri ile Dicle Nehri'ne uygun bol miktarda ulaştırma araçları hazırladılar. Tıbbi personel, hastane ve hastane gemileri eksikliğini giderdiler. Yeni kara ve demir yolu hatları inşa ettiler. Irak Sefer Kuvveti'nin başına Gelibolu'da da görev yapmış General F. S. Maude'ı getirdiler. Osmanlı Devleti, zaten yetersiz olan Irak'taki askeri birliklerini takviye etmek yerine, bir kısım birliklerini buradan çekerek İran'a gönderdi. Dolayısıyla yetersiz silah ve asker ile savunulmaya çalışılan yerler, birer birer İngilizler tarafından ele geçirildi. Osmanlı Devleti, Irak'taki en önemli şehir ve askeri merkez olan Bağdat'ı kaybetti. Hatta İngilizler, Mondros Mütarekesi'ne aykırı olarak Musul'u bile işgal ettiler. Böylece Irak'ta Osmanlı hakimiyeti sona ermiş oldu.

Anahtar Kelimeler: Irak, Kûtü'l-Amâre, I. Dünya Savaşı, Irak Seferi, Hindistan.

ABSTRACT

Thesis Title : The Causes and Effects of Kut-Al-Amara Surrender
According to the British.
Author : Oktay YAZICI
Supervisor : Prof. Dr. İsmet ÜZEN
Department : History
Thesis Type : Ph. D.
Date : 28 / 05 / 2021

The British Empire, which had the strongest economy, army and navy in the world before and during the First World War, lost several important battles in Iraq, although it was generally superior to the armies of the Ottoman State. The event of captivity of soldiers as a result of the surrender in Kut-Al-Amara was a situation that they did not experience until that time in the history of the British Army in terms of numerical size.

The British campaign in Iraq started with the invasion of the Fao Peninsula on 6 November 1914. They had almost no defeat until the Battle of Salman-ı Pak on 22 November 1915. Their enormous defeat at Salman-ı Pak was a turning point for the British-Indian Mesopotamian Expeditionary Force. The British 6th Division, which had to retreat to Kut-Al-Amara after the defeat, was besieged by the Turkish soldiers. Approximately 13,500 British and Indian soldiers surrendered to the Turkish Force on 29 April 1916, due to both the depletion of their food and the failure of their Relief Force which came to rescue them. The surrender of Kut-Al-Amara had a great impact from the British parliament and statesmen to the press, from their colonies in the East to the war tools and equipment they used in the battles in Iraq, from the qualification of civil and military personnel to health services.

As a result, the British appointed a commission called “Mesopotamia Commission” by the act of parliament to enquire into the operations of war in Mesopotamia and the surrender, and changed some unsuccessful commanders while Kut-al-Amara siege and relief operations were going on. They increased the number of British soldiers far above the number of Turkish soldiers. They prepared weapons, ammunition, war tools and equipment and ample means of transportation appropriate for the Tigris. They made up the deficiency of medical personnel, hospital and hospital river steamers. They appointed General F. S. Maude, who had also served in Gallipoli, as the commander of the Mesopotamian Expeditionary Force. Ottoman State, instead of reinforcing her already inadequate military units in Iraq, withdrew some of her troops from here and sent them to Iran. Therefore, the places that were tried to be defended with insufficient weapons and soldiers were captured one by one by the British. Ottoman State lost Baghdad, the most important city and military centre in Iraq. The British even occupied Mosul in defiance of the Armistice of Mudros. Thus, the Ottoman domination in Iraq came to an end.

Keywords: Iraq, Kut-Al-Amara, World War I, Mesopotamian Campaign, India.

KISALTMALAR

age.	Adı geçen eser
agm.	Adı geçen makale
agy.	Adı geçen yayın
AKDTYK	Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
As.	Asker (ler), askeri
As. Tar. Enc.	Askeri Tarih Encümeni
Bakınız	bk.
BDAGM	Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü
BMJ	British Medical Journal
Bşk.	Başkanlık, başkanlığı
ev.	Çeviren
E.	Etüt
Gnkur.	Genelkurmay
GSPP	General and Special Political Papers
MCR	Mesopotamia Commission Report
No.	Numara
S.	Sayı
s.	Sayfa
ss.	Sayfa sayıları
Str.	Stratejik
Tar.	Tarih
vd.	Ve diğerkleri
vs.	Vesaire
Yzb.	Yzbaş1

TABLO LİSTESİ

<u>Tablo No</u>	<u>Sayfa</u>
Tablo 2.1: 4 Aralık 1915-31 Mart 1916 arası İngiliz-Hintli asker zayıatı.	54
Tablo 2.2: 31 Mart 1916 sonrası 28 günde meydana gelen İngiliz-Hintli asker zayıatı.	54
Tablo 3.1: Irak Sefer Kuvveti için günlük ulaştırılmasına ihtiyaç duyulan malzemelerin miktarı ile ulaştırılabilen miktar.	76
Tablo 4.1: 1 Aralık 1915-31 Mart 1916 arasında Irak'ta karaya çıkarılan personel,hayvan, araç ve yüklerin sayı ve miktarı.	155
Tablo 4.2: İkmal maddeleri getiren gemilerin yüklerini boşaltmak için limanda bekledikleri ortalama gün sayısı.....	157
Tablo 5.1: 8 Şubat 1920'ye kadar rapor edilen toplam İngiliz zayıatı.....	243

1. GİRİŞ

Eski çağlardan beri Irak'ın yer aldığı bölge, Dicle ve Fırat gibi iki nehir tarafından beslenen tarım için çok uygun bereketli topraklara sahipti. Milattan Önce 4.000 veya 5.000 yıllarında¹ Sümerler, Dicle ve Fırat Nehirlerinin kenarlarında yerleşim yerleri kurmuşlar ve ilk şehir krallıkları² bu bölgeden çıkmıştı. Babilliler, Asurlular, Persler, Büyük İskender, Romalılar ve Araplar bu bölgede hakimiyet sağladı³. Ardından Selçuklu, Moğol, Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletlerinin egemenliğinden sonra Osmanlı hakimiyeti başladı.

Günümüzde Irak, Arap Yarımadası'nın Kuzeydoğu Bölgesinde yer almaktadır. Ülkenin kuzeyinde yer alan Türkiye sınırı ile kuzeydoğusunda yer alan İran sınırı dağlıktır. Bu bölgeler dışında kalan yerler çoğunlukla düz arazi yapısına sahiptir. Batısında Suriye ile Ürdün, güneyinde Suudi Arabistan, kuzeyinde Türkiye, doğusunda İran ve güneydoğusunda ise Kuveyt yer almaktadır. Toprak parçasının çoğunlukla karada olması nedeniyle bir kara devleti olarak da adlandırabileceğimiz Irak, güneydoğusunda yer alan Basra Körfezi kıyısındaki dört limanı ile açık denizlere çıkma olanaklarına da sahiptir. Fırat, Dicle, Büyük Zap, Küçük Zap ve Uzuym nehirlerine sahip olan Irak'ta, tarım için elverişli geniş topraklar mevcuttur⁴.

Irak için bu kısa bilgi belki yeterli olabilir ama bu bölgede harekât yapacak olan ordular için, bu bilgi çok bir şey ifade etmemektedir. Bu nedenle Irak'ın, 1914 yılı itibarıyla, coğrafi ve iklimsel özelliklerinden daha ayrıntılı olarak söz etmek gerekir.

Irak veya İngilizlerin *Mezopotamya* dedikleri bölge, yalnızca Dicle ve Fırat tarafından etrafı çevrilmiş bir toprak parçası değildir, aynı zamanda bu nehirleri çevreleyen kırsal bölgeleri de kapsar. Bu bölgeye denizden tek giriş yolu, Şattü'l-

¹ Muazzez İlmiye Çığ, *Uygarlığın Kökeni Sumerliler-1, Tarihte İlk Edebi Eserlerden Seçmeler*, Kaynak Yayınları, İstanbul Kasım 2020, s. 30.

² Muazzez İlmiye Çığ, *Kur'an, İncil ve Tevrat'ın Sumer'deki Kökeni*, Kaynak Yayınları, İstanbul Eylül 2020, ss. 15-16.

³ Ronald Millar, *Death of An Army The Siege of Kut 1915-1916*, Houghton Mifflin Company, Boston 1970, s. 1.

⁴ Atilla Sandıklı, Ali Semin, Tuğçe Ersoy Öztürk, *2. Körfez Savaşı'nın 10. Yılında Irak* (Rapor No:55), Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi (BİLGESAM), İstanbul, Mart 2013, s.1.

Arab (Shatt-al-Arab) diye bilinen bir su kanalı aracılığıyla olmaktadır. O zamanki Irak'ın en önemli üç büyük kentinden biri olan ve İngilizlerin de Irak'ta ilk işgal etmek istedikleri yer durumundaki Basra, denizden yaklaşık 113 km uzakta bu su kanalı üzerinde bulunmaktadır. Kanalin kenarları, çok sayıdaki derelerle girintili çıkıntılı olduğundan kara ulaşımı için uygun değildir. Eğer bu kanalın yanından bir kara yolu inşa edilmek isteniyorsa, bu girinti ve çıkıntılar üzerlerine köprü yapılması gerekliydi. Aksi halde kara ulaşımı bu su kanalı boyunca mümkün gözükmemektedir. Su çekimi⁵ 5,79⁶ m'den fazla olmayan büyük gemilerin en fazla gidebildikleri yer, nehir genişliği yaklaşık 536 m olan Basra idi. Kasım 1914'de Basra'da, gemilerin yanaşıp yüklerini boşaltacakları hiçbir rıhtım veya iskele bulunmuyordu. Büyük gemiler yüklerini, nehrin ortasında Mahaila (Müheyle)⁷ denilen yelkenli teknelere boşaltıyordu⁸. Yani gemiden tekneye, tekneden kıyıya mal taşınması yapıyordu. Ama bir başka ilginç durum da malların koyulacağı ambarlar da yoktur. Ambarlar da olmayınca malların depolanması, korunması ve sevki her zaman büyük bir sorun oluşturmuyordu.

Basra'nın yaklaşık 80 km daha kuzeyinde, Fırat ve Dicle Nehirlerinin birleştiği yerde bulunduğu için stratejik öneme sahip Kurna⁹, Irak'ta çok önemli bir kasabaydı. Kurna'dan denize ve denizden Kurna'ya kadar ulaşım için tek yol da bu Şattü'l-Arab kanalıydı¹⁰. Basra ve Kurna arasında kurak mevsimde 2,28 m derinliğinde, taşkın dönemlerinde ise 3,65 m derinliğinde su oluyordu. Kurna'nın yukarısına doğru Dicle

⁵ *Su çekimi* ya da İngilizce adı ile *draft/draught*, bir geminin yüklü iken geminin tabanı ile su seviyesi arasında kalan mesafesi demektir. Başka bir deyişle, gemi gövdesinin suyun altında kalan kısmının yüksekliğidir.

⁶ Foot, inch, mile, yard, ounce, pound vb. gibi ölçüler, "<http://www.metric-conversions.org>" sitesindeki dönüşüm tablosuna göre santimetre, metre, kilometre, gram, kilogram gibi Türkiye'de kullanılan ölçü ve uzunluk birimlerine çevrilmiştir. Küsuralı rakamlar inch'in metrik olarak karşılığı öyle olduğu içindir. Bazı yerlerde tam rakam önemli olduğundan, burada olduğu gibi, küsuralı gösterilmiş diğer yerlerde "*yaklaşık olarak*" denilerek küsuralı rakam vermekten kaçınılmıştır. Bu rakamların ne kadar önemli olduğu, bu çalışmanın "*nehir yolu ile ulaşımı*" bölümünde çok daha iyi görülecektir.

⁷ *Müheyle*: Irak'ta kullanılan küçük, yelkenli bir kayık.

⁸ Mesopotamia Commission Report, H.M. Stationery Office, London 1917, ss. 8-9. Bundan sonraki sayfalarda bu rapora atıfta bulunurken Mesopotamia Commission Report'un kısaltması olarak *MCR* kullanılacaktır; George Buchanan, *The Tragedy of Mesopotamia*, William Blackwood & Sons Limited, Edinburg and London, 1938, s. 6.

⁹ Bağdat'a kadar Fırat ve Dicle Nehri ile yerleşim yerlerini gösteren harita için bk. Ek 1. Harita 3, s. 267.

¹⁰ "The Mesopotamia Commission: [Second Notice]", *British Medical Journal*, vol:2, 2949, 7 July 1917, s. 24. Bundan böyle bu dergiden yapılan alıntılarda *BMJ* kısaltması ile derginin numarası ve sayfa numaraları verilecektir, *BMJ*, 2949, agm., s. 24 gibi.

Nehri hızlı bir şekilde daralıyor ve Selmân-ı Pâk ve Kelat Sela denilen yerler arasında 45 km'lik bir bölümde nehir ulaşımı çok zor hale geliyordu. Bu bölümde nehir keskin dönemeçlerle bir sağa bir sola kıvrılıyor, bazı yerlerde bir mavnayı¹¹ çeken gemilerin birbirlerini geçmeleri için, nehrin iki tarafında çok az yer bulunuyor ya da hiç bulunmuyordu. Akıntı ise oldukça kuvvetliydi, yaklaşık 7,41 km/saat ve bağımsız çarkları olan buharlı¹² nehir gemilerinin, akıntının aşağısına doğru köşeleri dönerken nehrin kenarlarına çarpmaktan kaçınmaları bir hayli zordu. Bu nedenle bu nehir gemileri, nadiren tam olarak köşeleri dönebiliyorlardı. Aşırı zorlanma nedeniyle mavnaların akıntıyla sürüklenmekte olduğu çok sık görülen bir durumdu¹³.

Amâre, Dicle Nehri üzerinde Kurna'nın yaklaşık 145 km kuzeyinde bulunmaktadır. Kurna ve Amâre arasındaki suyun derinliği düşük-su mevsiminde 1,37 m'dir. Nehrin bu bölümünde nehirden ulaşımın sağlanması için teknelerin veya nehir gemilerinin (o dönemin vapurları) su çekiminin 1,06 m'den fazla olmaması gerekiyordu¹⁴. Eğer su çekimi 1,06 m'den¹⁵ daha fazla olursa bu tekneler veya gemiler yılın büyük bir bölümünde kullanılamıyordu. Irak'ta yapılacak bir askerî harekâtta asker, cephane, teçhizat, erzak ve hayvanların nakledilmesi ancak su yoluyla yapılacağı için bu su çekimi göz önüne alınması gereken çok önemli bir konuydu¹⁶. Irak'ta yürütülecek her türlü harekât için nehir yolunu kullanmak bir zorunluluktan¹⁷. Bunun dışında o an için başka bir seçenek de yoktu.

Kûtü'l-Amâre ise Amâre'den yaklaşık 241 km kuzeyde bulunmaktaydı. Bu iki yer arasındaki nehir ulaşımı birkaç sığlık yer dışında daha kolay ve nehir de daha genişti. Kûtü'l-Amâre önünde Dicle'nin genişliği yaklaşık 360 m idi. Bu bölümde nehrin

¹¹ *Mavna*: Kıyıya yanaşamayan gemilerden yükü alıp yakın kıyılara ve kıyılardan yükü alıp gemilere taşımak için kullanılan güvertesiz büyük tekne; üç köşe yelkenli, büyük yük gemisi, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5a7cdd059f65e7.26960645, Erişim tarihi: 09.02.2018.

¹² Irak'ta kullanılan gemilerin hepsi buharlı gemilerdi. Bundan sonra, buharlı nehir gemilerinden söz ederken *buharlı* kelimesini çok sık tekrarlamamak için kullanılmayacaktır. Aksi belirtilmedikçe, Irak'ta kullanılan *buharlı nehir gemileri* yerine yalnızca *nehir gemileri* denilecektir.

¹³ MCR, s. 9.

¹⁴ MCR, s. 9; Buchanan, age., s. 57.

¹⁵ Millar, age., s. 7. Yazar bunu 1,06 m olarak değil en fazla 91,44 cm olması gerektiğini belirtmektedir.

¹⁶ William Collis Spackman, *esir bir İngiliz doktorun kütülamare anıları* (Çev.: Derin Türkömer), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s. 49.

¹⁷ Mehmed Emin Bey, *Kütülamâre'de Kuşatma ve Zafer*, (Yayına Hazırlayan: Muzaffer Albayrak), Yeditepe Yayınevi, İstanbul Haziran 2018, s. 30.

derinliği, beş-altı yüz tonluk nehir gemilerinin geçişine uygun bir durumdaydı. Yalnız nehrin bir yanından diğeri yanına geçmek için ya bir köprüye ya da bir tekneye ihtiyaç vardı¹⁸. Köprü veya tekne olmaksızın nehrin bir tarafından diğeri tarafına geçmek mümkün değildi.

Bağdat, Kûtü'l-Amâre'nin kara yolu ile yaklaşık 180 km, nehir yolu ile yaklaşık 341 km yukarısında bulunmaktaydı. Bu iki yer arasındaki nehrin dolambaçlı yapısı diğeri bölümlerinden daha belirgindi ve su çekimi 1,06 m olan tekneler ve gemiler bu bölümde güvenli bir şekilde ulaştırmada kullanılabiliyordu. Bağdat'ın nehir yoluyla Basra'dan uzaklığı yaklaşık 808 km idi¹⁹.

Kurna'nın yaklaşık 109 km batısında Nasıriye bölgesi ve kasabası yer alıyordu. Bu bölgenin Fırat Nehri üzerinde sınırı vardı ve bölgeye giriş Hamar Gölü yolu ile olmaktaydı. Bu göl sıcak havalarda o kadar alçalıyordu ki, su çekimi ne olursa olsun büyük teknelerin kullanılması imkânsızdı. Ancak küçük tekneler kullanılabiliyordu. Ülkede hurma ağaçlarından başka bir ağacı bulmak mümkün değildi. Hurma ağacı hem yakıt hem de başka amaçlar için kullanılıyordu. Basra'nın güney-batısındaki küçük bir taş ocağı haricinde, bölgede taşın bir iz bile yoktu²⁰.

Irak, Dicle ile Fırat Nehirleri ve bataklıklarla kesişen geniş bir düzlüktü²¹. Genel anlamda bir yola da sahip değildi. Bununla birlikte Kûtü'l-Amâre'nin yukarısında Bağdat'a giden bir kervan yolu vardı. Toprak, kumlu balçıktı ve yağmur yağdığında yapışkan çamura dönüşmekteydi. Yalnız bu durum piyade veya arabalı askerlerin buradan geçmesine engel oluşturmuyordu²². Ne kadar zorlu olursa olsun bu yol bu amaçla kullanılabilmekteydi. Yalnız yağmurlu havalarda ve sel bastığında, Kûtü'l-Amâre'nin aşağılarında nehirle sınır olan yerler, tekerlekli arabalar için uygun değildi, çünkü; su buralarda hem derindi hem de toprak çamurdu. Dolayısıyla tekerlekli arabalar çamura saplanıp kalıyor ve hareket edemiyorlardı. Kuru mevsimlerde eğer sulama kanallarının üzerine köprü yapılırsa veya bu kanallar

¹⁸ Mehmed Emin Bey, age., s. 23.

¹⁹ MCR, s. 9.

²⁰ MCR, s. 9.

²¹ Erhan Çifci, *Kûtü'l-Amâre Kahramanı Halil Kut Paşa'nın Hatıraları*, Timaş Yayınları, İstanbul 2015, s. 153.

²² Mehmed Emin Bey, age., s. 26.

doldurulursa, tekerlekli araçlarla ulaşım genellikle mümkün olabilmekteydi²³. Kûtü'l-Amâre'nin aşağısında kalan bölge, Dicle ve Fırat Nehirleri seviyesinden daha düşük olduğundan dolayı sel mevsiminde bu bölgeler sel suları altında kalmaktaydı. Türkler tarafından sel sularından korunmak amacıyla çamurdan bentler yapılmıştı. Fakat bu bentler, sel mevsiminde çoğunlukla sel sularına dayanamadığından yıkılmakta ve çevresindeki birkaç kilometre karelik alanı su basmaktaydı²⁴.

Nehrin kenarındaki bentleri aşan sel suları, çevresindeki alanları belli bir süre geçilmesi imkânsız bir bataklığa çevirmekteydi. İklim son derece sıcak, nemli ve kışın mevsimsel olarak meydana gelen ani aşırı soğuk fırtınalarıyla ilginç bir durum oluşturmaktaydı. Kışın, kuzeydeki dağlık bölgeler hariç, kar yağmıyordu ama sıcaklık -5 °C veya -7 °C'ye düşüyordu²⁵. Örneğin, nisan ayında sular çekilirken sıcaklık çok hızlı yükseliyor ve bu sıcaklık haftalarca sürüyordu. Yazın güneşte sıcaklığın 70 °C kadar çıktığı dahi oluyordu²⁶. Dolayısıyla Irak'ta hava dondurucu soğukluktan, kavurucu bir sıcaklığa çok kısa sürede dönüşmekteydi²⁷. İngiliz askerlerinin yaz sıcağında kullandıkları çift katmanlı çadır, güneş çarpmasına karşı onlara yeterli koruma sağlamıyordu. Askerlerin harekât yapmalarını bırakın hareket etmeleri bile çok zordu. Nehirler, neredeyse tek ulaşım aracı olduğu için bu durum, ulaşımı tamamen nehre bağlı askeri birliklerin harekât etki alanını sınırlamaktaydı²⁸. Yazın Irak'taki bataklıklar, sivri ve kara sineklerin üremeleri için öyle elverişli ortamlar yaratıyordu ki, sayıları milyarları buluyordu²⁹. Bu da çevresinde bulunan hayvan ve insanlara yaşayabilecekleri en kötü zamanları yaşıtıyordu.

Güneydoğu İran'da doğan ve Anglo-Persian Oil Co.'nun (İngiliz-İran Petrol Şirketi) işlettiği petrol boru hattının sol tarafından uzanan Karun (Kerha) Nehri, Şattü'l-Arab'a doğru, yaklaşık 34 km akmaktaydı. Bu nehir, Dicle'den daha hızlıydı ve bazı

²³ MCR, s. 9.

²⁴ Millar, age., s. 6.

²⁵ T.C. Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi III ncü Cilt Irak-İran Cephesi 1914-1918 İnci Kısım*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1979, s. 32. Kitabın orijinal adı bu olmasına rağmen, *cilt* ve *kısım* numaralarının hatalı yazılmış olması nedeniyle bundan sonra bu kitaba atıfta bulunurken *III'üncü Cilt* ve *I'inci Kısım* diye doğrusu yazılacaktır.

²⁶ Mehmed Emin Bey, age., s. 26.

²⁷ Millar, age., s. 7.

²⁸ MCR, s. 9.

²⁹ Mehmed Emin Bey, age., s. 25; Basra'da bir liman kurmakla görevlendirilen Sir Buchanan, Haziran 1916'da bu kadar çok sineği görünce, dünyadaki bütün sineklerin Irak'ta bir araya geldiğini sanmıştır, Buchanan, age., s. 107.

yerleri sığ olsa da kıvrımı az olduğundan tekne ile ulaşımı daha kolaydı. Boru hattı, petrol yataklarından başlayıp nehrin Şattü'l-Arab'a katıldığı yere çok uzak olmayan Abadan Adası'na kadar gidiyordu. Abadan'da boru hattı ile gelen petrolün rafine edilmesi işlemleri yapılmakta ve bunun yanında da birtakım atölyeler bulunmaktaydı³⁰.

O dönemde Messrs. Lynch Brothers Şirketi, Karun Nehri'nde çalışan ve Basra ile Bağdat arasında faaliyette bulunan küçük bir gemi filosuna sahipti. Bu şirket Irak Seferi süresince, İngiliz ordusuna çok büyük katkılarda bulundu³¹. Bununla birlikte bu nehirler üzerinde az sayıda gemi yolculuğu yapılmaktaydı. Bu gemiler özel bir tipe sahipti. Irak'ın nehir ulaşımının zorluklarına uygun inşa edilmiş ve ona göre uyarlanmıştı³². Başka nehirler için veya normal nehir taşımacılığı için inşa edilen gemilerin Irak'taki nehirlerde taşımacılık yapması mümkün görünmüyordu.

Eğer ülkenin iç kesimlerine etkili bir askerî harekât yürütülmek isteniyorsa, Basra'nın yukarıları için yeterli ve uygun nehir ulaştırma araç desteğine ihtiyaç olduğu ve Basra'da yeterli iskele ve mal boşaltma tesislerinin olmasının bir gereklilik olduğu görülmeliydi. Irak'ın coğrafi yapısı buraya gönderilecek askeri kuvvetin, deniz yoluyla ulaştırılmasını, takviye kuvvetleri ile yiyeceğinin yine deniz yoluyla sağlanmasını ve nehir yolu ulaştırma araçları ile iyi bir şekilde desteklenen bir kuvvet olmasını gerekli kılmaktaydı. Eğer Irak'taki bir askeri kuvvetten görevini tam olarak yapabilmesi bekleniyorsa hem nehir ulaştırma araçlarının hem de iskele ve mal yükleme ve boşaltma tesislerinin olması gerekiyordu. Bunun yanında takviye kuvvetlerin, cephanenin, erzakların düzenli sevkiyat ve dağıtımı ile ilgili bir planlama dâhilinde ikmâl malzemelerinin hazırda bekletilmesi de bir zorunluluktı.

Bu bölgelerdeki iklimin insanlar için tahammül edilemeyecek bir özelliğe sahip olması, büyük sıcaklık değişimleri ve kış mevsiminde aşırı soğuğa karşı, eğer askerlerin sağlık ve moralleri yüksek tutulmak isteniyorsa, bazı şartların yerine getirilmesi gerekiyordu. Yani soğuk havalarda askerleri sıcak tutan kıyafetler, sıcak

³⁰ MCR, s. 9.

³¹ William Ewing, *Gelibolu'dan Bağdat'a, Bir İngiliz Ordu Rahibinin Gözüyle Birinci Dünya Savaşı*, (Çev.: H. Büşra Yavuz), İz Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 196.

³² MCR, s. 9.

havaalar için çift katmanlı çadır, güneşe karşı koruyucu şapkalar, omurga pedleri³³, koruyucu gözlükler, buz, havalandırma fanları, sivrisinekler için cibinlikler³⁴, kinin (sıtma ilacı) ve diğer koruyucu ilaçların düzenli bir şekilde tedarikini mecburi kılmaktaydı³⁵. İngiliz askerleri Irak'ta güneş çarpmasından çok etkileniyorlardı. Güneş çarpması yalnız rütbesiz askerleri değil, üst rütbedeki subayları bile öldürüyordu. Örneğin Gelibolu'da, Osmanlı ordusuna karşı savaşmış ama başarılı olamadıkları için önce Mısır'a oradan da Irak'a gönderilen askeri birliklerde görevli, dönemin ünlü beyin cerrahı Sir Victor Horsley bile güneş çarpmasından Amâre'de ölmüştü³⁶.

Ülkenin iklimsel hastalıklarını etkisiz kılmak ve onlara karşı daha dirençli olmalarını sağlamak için, zaman zaman askerlerin tam tayınlarında³⁷ değişiklik yapılması da zorunluydu. Askerlere tam tayın sağlansa bile bu, onların hastanede yatmalarını engelleyecek hastalıkların önlenebileceği anlamına gelmiyordu³⁸.

Stratejik açıdan bakıldığında, Arabistan Yarımadası ve Doğu Akdeniz ülkelerini karadan Orta Doğu ve Uzak Doğu'ya bağlayan yolların üzerinde yer alan Musul, Irak'ta çok önemli bir konumdadır. Bu bölgenin, Hindistan'a yapılacak bir işgal hareketi için başlangıç noktasını oluşturması, Basra Körfezi aracılığıyla güneye yapılacak benzer saldırılar için uygun bulunması ve Mısır ile Kalküta ekseninde yer alması onun stratejik önemini göstermektedir. Yine Doğu Akdeniz bölgelerine yani Suriye, Arabistan, Mısır gibi Kuzey ve Doğu'dan gelebilecek bir saldırı hareketinin ilk hedefinin burası olması gayet doğaldır; çünkü bu hareketi yapacak

³³ *Omurga pedi*: Birinci Dünya Savaşı sırasında sıcak iklimlerde İngiliz Ordusu askerlerinin, bir parça pamuklu, ipek veya yün, düz veya kapitone kumaştan yapılan ve kullanıcının omurgasını ısı çarpmasına neden olduğu düşünülen yoğun ısıdan korumak için giydikleri bir bez parçası. <http://www.militarysunhelmets.com/2012/british-army-spine-pads>, Erişim tarihi: 04.04.2018.

³⁴ *Cibinlik*: Sivrisinek ve diğer böceklerden korunmak için yatağın üstünü ve yanlarını örten tül örtü, <https://sozluk.gov.tr/?kelime=>, Erişim tarihi: 28.12.2019.

³⁵ MCR, s. 10. İngiliz askerlerini sıcak tutan kıyafetlerden söz edilmişken, Irak'ta savaşan Osmanlı Ordusunun, değil askerlerinin subaylarının bile yeterli kıyafetleri yoktu. Askerler, kıyafet eksikliğinin ordu tarafından karşılanamayacağını anladıklarından İngilizlerin posta hizmetini gören tek kişilik askerlerine ya da keşif yapmakta olan askerlerine pusu kurarak onları yakalayıp kıyafetlerine el koyuyor ve böylece ayakkabı ile elbise ihtiyaçlarını gideriyorlardı. Bazı subaylar ise kıyafet noksanlığından er elbisesi giymek zorunda kalıyorlardı. Bu subayları erlerden ayıran tek şey kalpak sırması ile omuzlarındaki sınıflarını gösteren spoletlerdi, Mehmed Emin Bey, age., ss. 288-289.

³⁶ Ewing, age., s. 201.

³⁷ *Tayın*: Asker yemeği, <https://sozluk.gov.tr/?kelime=>, Erişim tarihi: 28.12.2019.

³⁸ MCR, ss. 9-10.

olan ordu veya ülkenin, stratejik hareket için oldukça geniş bir güvenlik ve ikmâl alanı olması nedeniyle bu bölgeyi elinde tutması gerekmektedir³⁹.

Yine, 1835-1836 yılında İngiltere’de dillendirilen bir demir yolu projesi ile Osmanlı Devleti’nin merkez ile güney topraklarının birbirlerine bağlanması düşünülmüştür. Bu projeye göre demir yolunun Mısır’da, İskenderiye’den başlayıp Irak’ta, Bağdat’a ve oradan da Basra Körfezi’ne ulaşması sağlanacaktı. Bunun, İngiltere’den Hindistan’a gitmek için, en kısa yol olduğu görülmüştü. Aynı zamanda İngilizler, Basra Körfezi kıyısını Karadeniz veya İstanbul Boğazı’na bir demir yolu ile bağlamayı da düşünmüşlerdi⁴⁰.

Irak’ın önemli bir coğrafi özelliği de Basra Körfezi aracılığıyla güneye doğru yapılacak her türlü harekât için başlangıç noktasını oluşturacak bir konumda olmasıdır. Bu nedenle İngilizler bu bölgeye çok önem vermişlerdir. Eğer herhangi bir ülke Hindistan’ı işgal etmeyi planlıyorsa, yapılacak bu harekât için Irak hayati bir öneme sahiptir. O dönemde Hindistan’a en iyi yaklaşma yolu olarak görülen en önemli ülke Mısır değil Irak’tır ve bunun böyle olduğunu yalnızca İngilizler değil o zamanki en büyük rakipleri olan Almanlar da biliyordu⁴¹.

Her ne kadar Irak’tan bahsederken hep İngilizlerin adı geçiyorsa da İngilizlerin yanında Almanlardan da söz edilmesi gerekir. Çünkü Alman uzmanlar Irak bölgesinde yaptıkları araştırmalar sonucunda, 1871 yılında bu bölgede zengin petrol kaynaklarının varlığını tespit etmişlerdi. Bu da Irak’ı Almanlar için de bir cazibe merkezi haline getirmişti⁴². Çünkü petrolün bulunmasıyla birlikte, Almanların Irak’a ilgisi artmıştı. Berlin-Bağdat Demir Yolunu yapacak olan çoğunluğu Almanların elinde olan “Anadolu Demir Yolu Şirketi”, 1888 imtiyazı ile bu tren hattının geçtiği arazilerde bulunabilecek ham madde kaynaklarını çıkartma ve işletme yetkisini

³⁹ Mim Kemal Öke, *Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1926)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını:76, İstanbul 1991, s. 11.

⁴⁰ Orhan Avcı, *Irak’ta Türk Ordusu 1914-1918*, Vadi Yayınları, Ankara Ocak 2004, ss. 71-72; bir başka kaynaktan Basra’nın Almanların Büyük Doğu Rüyasının ana merkezi olduğu ve İstanbul-Bağdat Demir Yolu Projesinin de bu planın bir parçası olduğu ileri sürülmektedir, Spackman, age., s. 10.

⁴¹ Sir Charles V. F. Townshend, *My Campaign in Mesopotamia*, Thornton Butterworth Limited, London 1920, s. 263; Charles V. F. Townshend, *Mezopotamya Seferim, Kurna, KûtülAmâre ve Selmanpâk Muharebeleri*, (Çev.: Gürol Koca), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 52.

⁴² Öke, age., s. 12.

Osmanlı hükümetinden almıştır. Gerçi 1904'te şirket bu imtiyazı Alman Deutsche Bank'a aktarmıştır. Doğal olarak bu antlaşma, yalnızca Almanya ve Osmanlı hükümeti arasında bir sır olarak kalmamıştır. Almanların çoğunluk hissesine sahip oldukları Anadolu Demir Yolu Şirketi'nin yapmakta olduğu bu Berlin-Bağdat Demir Yolunun, İngilizlerin Hindistan'daki varlığını tehdit edebileceği olasılığı, İngilizleri fazlasıyla endişelendirmeye yetmişti⁴³. Çünkü sonraki bölümlerde de bahsedileceği üzere İngilizlerin bir korkusu da Irak'ın Almanların eline geçmesi idi. İngiltere'nin I. Dünya Savaşı'na girmesinin başlıca nedeninin, Almanya'nın bu bölgeye yerleşip İngiltere'nin Hindistan'ı korumak için elini zayıflatabileceği korkusu ve Irak petrollerine sahip olma isteğinden kaynaklandığı da düşünülmektedir⁴⁴.

1901'de İran'da petrol imtiyazını alan William Knox D'Arcy, İstanbul'daki İngiliz büyükelçisinin yönlendirmesi ile Osmanlılarla görüşmeler yapmıştı. 1907'de başlayan görüşmelere Shell ve Royal-Dutch şirketi de ilgi göstermişti. Fakat 1908'deki ihtilâlden sonra bu bölgelerde bulunan petrol, II. Abdülhamid'in özel malı olmaktan çıkarılmış ve Maliye Nezaretine bağlanmasıyla D'Arcy ile yapılan görüşmeler sonuçsuz kalmıştır. Fakat Shell ve Royal-Dutch grubu çabalarından asla vazgeçmemişler ve kendilerinin bir alt kuruluşları olan Anglo-Saxon Oil Company ile Osmanlılarla olan görüşmelerine devam etmişlerdir. Diğer taraftan Amerikan şirketleri de Irak petrolü ile ilgilenmiş ve Amiral Chester ile Anadolu'da demir yolu ve ham madde konularında imtiyazlar elde etmek için Osmanlı hükümetiyle görüşmeler yapmak için sürekli bir çaba içine girmişlerdir⁴⁵.

İttihad ve Terakki döneminde de petrol ile ilgili pazarlıklar tüm hızıyla sürmüştü ve Turkish Petroleum Company ile 19 Mart 1914'te Osmanlıların da imza koyduğu bir ortaklık antlaşması yapılmıştır. Bu ortaklıkta D'Arcy grubu %50, Deutsche Bank %25 ve Anglo-Saxon Company %25 pay almışlardı. Londra'da paraf edilen bu antlaşmadan sonra Alman ve İngiliz büyükelçiler, Osmanlı hükümetine bu şirkete Musul'da petrol imtiyazı verilmesi için başvurmuşlar ve bu başvuruları Sadrazam

⁴³ A. J. Barker, *The Bastard War-The Mesopotamian Campaign of 1914-1918*, The Dial Press, New York 1967, s. 7; Emine Kısıklı, "Yeni Gelişmelerin Işığında Geçmişten Günümüze Musul Meselesi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sayı: 24, Kasım 1999-2003, s. 489.

⁴⁴ Kısıklı, age., ss. 489-490.

⁴⁵ Öke, age., s.12.

Said Halim Paşa tarafından 28 Haziran 1914’de verilmesine rağmen, Birinci Dünya Savaşı’nın çıkması nedeniyle bu imtiyaz bir sonuca ulaşamamıştır⁴⁶.

İngilizlerin petrol kaynaklarına sahip olma ve onları tam anlamıyla kendi kontrolleri altına alma tutkuları, onların Irak’a olan ilgilerini tahmin edilemeyecek derecede artırmıştır. Çünkü İngiltere o zamanlarda, ihtiyaç duyduğu petrolün çoğunluğunu ABD ve Rusya’dan sağlamaktaydı. Bu arada güçlenen Alman donanmasına karşı, kendi donanmalarının yakıt ihtiyacı için gerekli olan petrol sorununun acilen çözümü gerekiyordu. Bu nedenle, o dönemin İngiliz hükümetinde, Ortadoğu’daki petrol ayrıcalıklarını elde etmek için girişimlerde bulunulması ve İngiliz dış politikasının da buna göre şekillendirilmesi çabaları başladı⁴⁷.

Yine bu yıllarda Almanya, Avrupa sahnesinde güçlü bir ülke olmaya başlamıştı. Ülke içinde bir askeri devrim gerçekleştirerek çok iyi bir ordu kurmuş, izlediği diplomasi ile de Avrupa’nın büyük devletlerinin kendisine karşı durmasını engelleme başarısını göstermişti. Bunları yapabilmesinin altında ülkedeki teknik eğitim kalitesinin çok yüksek olması, üniversitelerinin neredeyse rakipsiz olması, sahip olduğu bilimsel kuruluşların etkinliği, eşsiz kimya laboratuvarları ve araştırma enstitülerinin olması yatmaktaydı⁴⁸.

Almanya sanayi olarak da oldukça ileri gitmişti. 1890’da 89 milyon ton olan kömür üretimini, 1914’ün başlarında 277 milyon tona çıkarmıştı. Yine 1914’te yaptığı 17,6 milyon ton çelik üretimi ile İngiltere, Fransa ve Rusya’nın toplam üretim miktarından daha fazladır. Elektrik, optik ve kimya sanayileri de adı geçen ülkelerden çok daha ileride bulunmaktaydı. Yalnız bu da değil, sahip olduğu ticaret filosu dünyanın ikinci büyük ticaret filosu haline gelmişti. Bu ekonomik büyümeye Alman Donanması da eşlik etmekteydi. 1898 yılında dünyadaki altıncı büyük donanma olan Alman Donanması artık İngiltere Donanmasının ardından ikinciliğe yerleşmişti⁴⁹.

⁴⁶ Öke, age., s.13.

⁴⁷ Kısıklı, age., s. 490.

⁴⁸ Durmuş Yalçın (vd.), Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2012, s. 34.

⁴⁹ Yalçın, age., ss. 35-36.

Doğal olarak, sanayilerin gelişmesi için her şeyden önce enerji gelir. Hammadde ve enerji bir ülkenin her türlü sanayisi için olmazsa olmazlarıdır. Bu ihtiyaç, savaş gibi olağanüstü durumlarda kendini daha da belli eder. Petrol, enerji ve hammadde olarak hayati önem kazanır. Petrol, savaş sanayi için askerler kadar hatta onların kanı kadar önemli bir hale gelir. Dolayısıyla Irak petrolleri de Almanya ve İngiltere için o kadar önemliydi. O yüzden de Irak'ta savaş kaçınılmazdı.

2. İNGİLİZLERİN IRAK CEPHESİNİ AÇMASI

İngilizler I. Dünya Savaşı'nda savaştığı cephelerden biri olan Irak Cephesi'ndeki savaşı, ilk başlarda Hindistan Genel Valisi aracılığıyla yürütmüşler, 18 Mart 1915'te Çanakkale'de aldıkları ilk büyük yenilginin ardından bu kez 29 Nisan 1916'da, Kûtü'l-Amâre'de büyük bir teslimiyet ile yüzleşmek zorunda kalmışlardır. Bu teslimiyet sonucunda İngilizlerin bir tümen askeri, Osmanlı ordusuna esir düşmüştür. Sözü edilen durum İngilizler açısından sıradan bir yenilgi değildir. Öyle bir yenilgidir ki bu; siyasal, askeri ve toplumsal olarak etkileri oldukça büyük olmuştur. İlk başlarda kendileri açısından oldukça iyi giden, hatta elde ettikleri başarılarla kendileri de inanmadıkları ve bunu “*General Townshend’in yat yarışı*”⁵⁰ veya “*Irak pikniği*”⁵¹ gibi gördükleri bir savaşın nasıl olup da büyük bir yenilgi ile sonuçlandığını anlayamamışlardır.

Her ne kadar bu çalışmanın amacı Kûtü'l-Amâre teslimiyetinin İngilizler üzerindeki etkileri olsa da Kûtü'l-Amâre'ye gelene kadar, nelerin olduğunu bilmeden doğrudan teslimiyetin etkilerinin anlatılmasına geçmek doğru olmaz. Çünkü Kûtü'l-Amâre öncesi yaşananlar aslında bu teslimiyeti hazırlamıştır.

2.1. Irak Seferi'ne Karar Verilmesi ve Yürütülmesi

I. Dünya Savaşı öncesi İngiliz donanması yakıt olarak petrolün önemini keşfedince, Irak'taki petrol de doğal olarak İngilizler için önemli bir hale gelmişti. Dolayısıyla Almanların zaten *Bağdat Demir Yolu* hattı inşası ile önde olduğunu gören İngiltere, onların bu bölgedeki her hareketini izlemeye ve bölgedeki hâkimiyetini pekiştirecek herhangi bir işareten endişe duymaya başlamıştı⁵². Bu nedenle gözünü Basra Körfezine dikmiş ve oraya yerleşmeyi amaçlamıştı. Irak'ın hem nehir ulaşımı hem de sulama işlerinde söz sahibi olmak istemesinin yanında, Musul ve Bağdat vilayetlerinin petrol yataklarında da söz sahibi olmaya çalışmaktaydı⁵³. Almanlara

⁵⁰ *Yat yarışı* (regatta) deyimini, beklenmedik şekilde hızlı başarılar için mi yoksa Buchanan'ın anılarında bahsettiği nehir sularının sel nedeniyle yükselmesinden yararlanmak için acele etmesi gerektiği için mi kullanıldığı tam olarak bilinmemektedir, Buchanan, age., s. 15.

⁵¹ Barker, age., s. 189.

⁵² Joseph Heller, *British Policy Towards The Ottoman Empire 1908-1914*, Frank Cass and Company Limited, London 1983, s. 91.

⁵³ Heller, age., ss. 90-92.

Bağdat Demir Yolu imtiyazı verilmişti. Bunun yanında bir de petrol ile ilgili Irak ve İran'da imtiyazlar verilirse bu, İngiliz sömürgesi Hindistan'a⁵⁴ tehdit oluşturabilirdi.

İngiltere böyle bir tehdidi önemsiyordu. Bunun için de I. Dünya Savaşı başlamadan önceki birkaç yıl boyunca İngiltere, Kuveyt ve Muhammera (Hürremşehir) Şeyhlikleri üzerinde, onları kendi himayesi altına almak için bir çalışma yapmıştı⁵⁵. Hatta 4 Eylül 1914'te eğer Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında bir savaş olursa, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne karşı en etkili silahlarının bile ne olacağı konuşulmaktaydı. Dillendirilen plana göre, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne karşı en etkili silahları olarak Kuveyt Şeyhi Ibn Suud⁵⁶ tarafından yönetilecek ve diğer İngiliz dostu Arap kabile şeflerinin de katılmasıyla meydana getirilecek bir “*Arap Hareketi*” öngörülmekteydi. Bu hareketin amacı olarak da Bağdat'a saldırılması, geçici de olsa işgal edilmesi ve sonrada meydana gelecek olayların beklenmesi düşünülmekteydi⁵⁷.

Eylül 1914'ün sonlarına doğru Türkiye'nin⁵⁸, İngiltere ile savaşa girecek bir devlet olacağı artık olasılık dâhilindeydi. İngiltere Hükümeti'nin Hindistan'dan Sorumlu Bakanlıkta Askeri Sekreter olan General Sir Edmund Barrow⁵⁹, 26 Eylül 1914'te “*Bir Türk Savaşı'nda Hindistan'ın Rolü*” başlıklı bir rapor yazdı. Kendisi, Basra'nın işgal edilmesi için Irak'a askeri birlikler gönderilmesini destekliyordu. Çünkü bu birlikler sayesinde, Osmanlıları bölgede iş yapamaz hale getirmeyi, Arapları kendilerini desteklemeleri için cesaretlendirmeyi ve Hürremşehir ile Kuveyt

⁵⁴ 1914 yılında İngiliz Hindistan'ı, günümüzdeki Pakistan, Bangladeş, Myanmar ve Sri Lanka'yı da kapsıyordu. Dolayısıyla İngiltere, savaştığı bütün cepheler için yeterince asker toplayabiliyordu. Harita için bk. Ek 1, Harita 1, s. 266.

⁵⁵ Millar, age., s. 3.

⁵⁶ Yazar Heller, burada Ibn Suud için Kuveyt Şeyhi dese de bir başka kaynakta kendisinden, Necid valisi ve kumandanı olarak söz edilmektedir, <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdulaziz-b-suud>, Erişim tarihi: 14.06.2021.

⁵⁷ Heller, age., s. 141.

⁵⁸ MCR, s. 12. Burada, Irak Soruşturma Komisyonu, “Osmanlı Devleti” dememekte doğrudan “Türkiye” olarak isim vermektedir. Soruşturma Raporu'nun daha sonraki bölümlerinde bu sefer de “Türk İmparatorluğu” diyecektir, s. 108; Douglas Gool, *Lord Hardinge and the Mesopotamia Expedition and Inquiry, 1914-1917*, The Historical Journal, Vol. 19, No. 4 (Dec., 1976), s. 924.

⁵⁹ Bu general, 4 Ekim 1915'te bu kez Bağdat'ın işgal edilmesinin gerekliliği konusunda “*Askeri Açından Mezopotamya Sorunu*” adlı bir rapor yazacaktı, War Committee 1915-1916. 1915-1916. MS Papers of Sir Austen Chamberlain: Chamberlain Papers, Series Two: The Papers of Sir Austen Chamberlain. University of Birmingham Library. Archives Unbound, <http://tinyurl.galegroup.com/tinyurl/8GM6V5>. Accessed 5 Nov. 2018; General and Special Political Papers, 1909-1937, War Committee, 1915-1916, AC 46/7/1. Bundan sonra *General and Special Political Papers* başlığı ile başlayan kaynaklar için *GSPP* kısaltması kullanılacaktır. Bu isimle başlayan üç ayrı kaynak olmasına rağmen arşiv kodları farklı olduğundan birbirlerinden bu kodlar ile ayrılacaklardır.

Şeyhlerinin bağılıklarını artırmayı düşünüyordu. Yine bu askeri birlikler sayesinde Mısır'ın güvenliğinin de sağlanacağını, çünkü Arapların desteği olmadan Türklerin Mısır için bir girişimde bulunamayacağını öngörüyordu. Aynı zamanda Abadan'daki petrol tesis ve boru hatları da korunabilecekti⁶⁰.

Abadan'daki petrol tesisi, İngiliz Hükümetinin kısa süre önce büyük hissedarı olduğu "The Anglo-Persian Oil Co." şirketine aitti⁶¹. Çünkü İngiliz Deniz Kuvvetleri 1914 yılında, bu şirketin kuyularından elde edilen petrole önemli oranda bağlıydı. İngiliz Deniz Kuvvetlerine göre bu petrol, gücünü dünyaya göstermek için stratejik öneme sahip bir değerd⁶². Dolayısıyla petrol, İngilizler açısından bu bölgeyi hayati derecede önemli kılıyordu. Bunun yanında bu şirket, aynı zamanda yaklaşık 241 km uzunluğundaki petrol boru hattının da sahibiydi. Bu hattın korunması için o zamanlarda İngiliz ordusunun yeterince insan kaynağı yoktu. Bu konu üzerine araştırma yaparken, nüfusu o dönemde yaklaşık 80.000⁶³ olan Basra'yı ele geçirirlerse, oluşacak yeni durumun Arapları Türklere karşı ayaklandırabileceğini ve onları Türklere karşı kullanabileceklerini düşündüler. Böylece Araplar, İngilizlerin yanında, Türklerin karşısında olacaklar, onlar da bu durumdan olabildiğince faydalanacaklardı. Hatta bunun bir kartopu etkisi yaratacağını düşünüyor, Türklerin Irak'tan tamamen sürülebileceklerini dahi hesap ediyorlardı⁶⁴.

Aynı zamanda İngilizler, Almanların *İstanbul-Bağdat Demir Yolu* imtiyazını İngiliz İmparatorluğuna bir tehdit olarak görüyorlardı⁶⁵. Yine eğer Türkler bir *Cihat* çağrısında bulunurlarsa, bunun Irak'tan başlayıp sırasıyla İran, Afganistan ve en sonunda da Hindistan'a yayılabileceği korkusu vardı⁶⁶. Bu nedenle, İngiltere yeni bir politika benimsemeye başladı. 1914'te İngiltere'nin politikası, savaşta Fransa'yı desteklemek, Almanya ve onunla iş birliği yapan devletleri mağlup etmektir. Bu politikayı yürütmek için Hindistan'daki durumunun istikrarını, Hindistan'a asker

⁶⁰ MCR, s. 12.

⁶¹ David Lloyd George, *War Memoirs of David Lloyd George*, Ivor Nicholson & Watson, London 1933, s. 803.

⁶² P. T. Crowley, *Operational Lessons of the Mesopotamia Campaign, 1914-1918*, Defence Studies, Vol. 4, No.3 (Autumn 2004), s. 336.

⁶³ BMJ, 2949, agm., s. 24.

⁶⁴ Millar, age., s. 3.

⁶⁵ BMJ, 2949, agm., s. 24.

⁶⁶ Crowley, agm., s. 336.

göndermeden sağlamak istiyordu. Bunun içinde, Almanya ve Türkiye'nin Ortadoğu'da askeri veya siyasi iş birliği yapmasını engellemek de vardı. Eğer bu iki devlet Ortadoğu'da iş birliği yaparlarsa, İngiltere'nin Hindistan'daki mevcut düzenini bozabilirdi. Onların savaş zamanındaki hedefi, istikrar içinde bir Hindistan bunun yanında İran, Afganistan ve Arabistan'ın tarafsız olmalarını sağlamak ve İngiltere'nin Doğu ile irtibatını engelleyebilecek olan Almanya'nın müttefiki olan Türkiye'yi askeri olarak yenmekti⁶⁷.

İngiltere, bu politikasını Ortadoğu'da gerçekleştirmek için üç girişim başlattı. Birincisi Osmanlı Devleti'nin başkenti olmasından dolayı İstanbul'u ele geçirmeyi hedef alan bir *saldırı*, ikincisi Süveyş Kanalı'nı korumak için bir *savunma* ve üçüncüsü ise bir *saldırı savunma* girişimiydi. Bu üçüncüsü siyasi olarak *saldırıyı*, stratejik olarak *savunmayı* içermektedir. Bundaki amaç, Basra Körfezi'nde İngiliz bayrağını dalgalandırmak ve Türkler ile Araplar arasında var olan ya da olabilecek bir iş birliğini önlemektir. Bu üç girişim içinde en siyasi amaçlı olan, Irak için düşünüldü. Çünkü sınırlı bir bölgede belirli bir siyasi sonuç hedeflenmekteydi. Bu bölgedeki tek stratejik öneme sahip olan şey Anglo-Persian Petrol sahasıydı. O yüzden de ilk başlarda Irak'ta, İngiltere mevcut siyasi durumu devam ettirmek için *savunma* siyaseti gütmeyi istiyordu. İngilizler, Osmanlı Devleti'nin savaş ilanı ile ezeli düşmanı olan Rusya ile Kafkaslarda muharebelere gireceğini, Çanakkale'de askeri anlamda kendisi için bir tehlikenin belirmesi ve Mısır'da yine kendisi için stratejik anlamda önemli olan Süveyş Kanalı'nı ele geçirmek için girişimlerde bulunacağını düşünüyorlardı. Bundan dolayı da Osmanlı'nın Irak'a yeterince asker gönderemeyeceğini öngörüyorlardı ve bunda da haksız değillerdi. Çünkü bütün bir savaş boyunca Irak'ta Türk askeri birlikleri, hiçbir zaman altı tümeninden fazla olamamıştı. O zamanlarda Osmanlı'nın sahip olduğu toplam tümen sayısı 52 idi⁶⁸.

Yani başlangıçta İngilizlerin Irak Seferi düşüncesi ve girişimi, askerî açıdan uygulanabilir bir düşünce ve girişimdi. Yalnız bu çok dikkatli bir planlama, hazırlık

⁶⁷ R. Evans, *A Brief Outline of the Campaign in Mesopotamia 1914-1918*, Sifton Praed & Co., London 1930, s. 136.

⁶⁸ Evans, age., ss. 128-129.

ve denetim gerektiren bir harekât olmalıydı. Her ne kadar kolay görünse de buna gereken özenin gösterilmesi gerekiyordu, yoksa işler çok karışabilirdi⁶⁹.

Başlangıçta düşünülen *savunma* politikası çok kısa bir sürede öyle bir değişti ki, en fazla Basra'nın alınması gündemdeyken birden hedef Bağdat oluverdi. Basra'nın kısa bir sürede alınması, sonra Kurna'ya ilerleme ve oranın kolay bir şekilde ele geçirilmesi İngilizleri düşüncelerini değiştirmeye yöneltti. Zorlu muharebeler, çetin çatışmalar, belki de verebilecekleri büyük zayıatları düşünürken birden her şey çok hızlı gelişmiş ve umulmadık başarılar arka arkaya gelmeye başlamıştı. Aslında Basra'nın işgal edilmesi ile harekâta son verilecek ve savunma durumuna geçilecekti. Ama öyle olmadı. Kurna'dan sonra Amâre ve sonrasında Kûtü'l-Amâre'nin çok fazla zayıat verilmeden ele geçirilmesi, hep elde edilenlerin savunulması diye onaylanıyordu⁷⁰.

İngilizlerin elde ettikleri bu başarılardan sonra, Hindistan'ın güvenliğinin sağlanması için Bağdat'ın alınmasının gerekli olduğu konuşulmaya başlanmıştı. Hindistan Genelkurmay Başkanı savaş öncesi bir öngöründe bulunarak, savaş çıkarsa bu savaşın Doğu'ya doğru genişleyeceği, Türk ve Alman Ordularının ya Kafkasya, Hazar Denizi üzerinden ya da Bağdat, Tahran ve Kabil üzerinden Hindistan'ı işgal etmeye çalışacaklarını söylemeye başlamıştı. Aynı zamanda *Cihat* propagandası da Hindistan'daki kabileleri ayaklanmaya teşvik edebilir, bu da Hindistan için bir tehlike oluşturabilirdi. Bu nedenle eğer Bağdat işgal edilirse bu propagandanın önüne geçilebilir, bölgede İngiliz itibarı öyle bir yükseltilirdi ki ne Türkler ne Araplar ne İranlılar ne de Afganlar buna zarar verebilirlerdi⁷¹.

İngiliz Hükümeti, Hindistan ile bir görüş alışverişi yaptıktan sonra, Sefer Kuvveti A'nın bir bölümünün Basra Körfezi'ne yönlendirilmesini ve Bahreyn'e çıkmasına karar verdi. Öneri, Alman ve Türk girişimlerine karşı muhtemel bir karşı etkiyi sağlayabileceği için mantıklı ve doğru görünüyordu. Böylece Alman-Türk iş birliği olasılığı engellenebilir, belki de ortadan kaldırılabilirdi. Hindistan'dan Sorumlu

⁶⁹ BMJ, 2948, agm., s. 876.

⁷⁰ BMJ, 2948, agm., s. 876.

⁷¹ Evans, age., s. 129.

Bakanlığının talep ettiği kuvvet, başlangıçta 6. Tümen'in yalnızca bir tugayıydı. Tümenin geri kalanı da daha sonraki bir tarihte Irak'a gönderilecekti⁷².

2.2. Irak Seferi Başladığında Hint Ordusu'nun Genel Durumu

I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi'nde her ne kadar Osmanlı Devleti ile İngiltere savaşı gibi gözükse de aslında, İngiltere ile onun sömürgesi ve bir oranda da bu cephenin açılmasının asıl nedeni olan Hindistan'ı göz ardı edemeyiz. İngiltere için Irak Cephesi, Hindistan ve Hint askerleri olmadan düşünülemez. Çünkü ilk başlarda bu cephenin bütün askeri, lojistik ve maddi kaynakları büyük oranda bu ülkeden karşılanmaya çalışılmıştı.

Savaştan önceki birkaç yıl boyunca Hindistan'da, özellikle askeri harcamaları kısma konusunda hem Hindistan hem de İngiltere'deki Hükümetler tarafından tedbirler alınmaya başlanmıştı. Hindistan, daha önceleri çok büyük gelirler elde ettiği afyon konusunda sıkıntılar yaşamaya başlamıştı. Hindistan'ın afyon gelirlerinde üç milyon Sterlin⁷³ tutarında kayıplar meydana gelmiş ve Rusya ile İngiltere arasında da bir dostluk ilişkisi başlamıştı. Bu yeni durumlar, Hindistan'daki askeri kurumları, dolayısıyla da askeri harcamaların azaltılması için uygun koşulları oluşturmaktaydı. 9 Eylül 1909'da Lord Kitchener⁷⁴, Hindistan Ordusu'nun Başkomutanlık görevinden ayrılarak bu görevi Sir O'Moore Creagh'a devretti. Sir O'Moore Creagh'ın yönetiminde, Hindistan Genel Valisi Lord Hardinge'in⁷⁵ de desteğiyle, askerlerden gelen Askeri Bütçenin artırılması talepleri fazla dikkate alınmadı. Gelen talepler tasarruf tedbirleri gerekçe gösterilerek reddedildi. Hindistan Ordusu'nun teçhizat, teşkilatlanma ve ulaştırma hazırlıkları, Hindistan'da olabilecek sınırlı bir iç savaş ihtiyaçlarına göre düzenlenmişti⁷⁶. Hindistan Ordusu, mekanik teçhizat ve toplar gibi silahlar bakımından Avrupalı askerlere karşı savaşmak konusunda, Güney Afrika Savaşı⁷⁷ zamanındakinden daha iyi durumda değildi⁷⁸.

⁷² MCR, s. 12.

⁷³ *Sterling*: İngiliz para birimi.

⁷⁴ Lord Horatio Herbert Kitchener, Irak Sefer Kuvveti'nin Irak'ı işgali esnasında İngiltere'nin Savaş Bakanı olarak görev yapmıştır (5 Haziran 1916'ya kadar).

⁷⁵ *Lord Charles Hardinge*: 23 Kasım 1910'dan 24 Mart 1916'ya kadar Hindistan'ın Genel Valisi olarak görev yapmıştır. Resmi için bk. Ek 2. Resim 1, s. 270.

⁷⁶ BMJ, 2948, agm., s. 876; Millar, age., s. 4.

⁷⁷ *II. Boer Savaşı* (1899-1902) diye de anılan bu savaş, İngiltere ile Transvaal Cumhuriyeti ve Özgür Orange Devleti arasında olmuştur. Boer, Hollanda veya Alman köylüsü anlamında olan *boor*'dan

Mevcut askeri teşkilatlanma planına göre Hindistan, beyaz subay ihtiyacı için neredeyse tamamıyla İngiltere'ye bağlıydı. Savaş mühimmatının çok büyük bir bölümü de İngiltere'den gelmekteydi. Hindistan'daki İngiliz subaylar, savaş başladığında İngiltere'deki Savaş Bakanlığı tarafından İngiltere'ye çağırıldı. İngiltere'de oluşturulan yeni ordular için çok talep olması nedeniyle, Hindistan'ın savaş malzemeleri tedariki neredeyse tamamen durdu⁷⁹.

İngiltere, düzenleyeceği deniz aşırı seferler için Hindistan'dan, bir dizi talepte bulundu. Bu seferler sırasıyla, Sefer A., B. ve C. idi. Sefer A, Fransa ve Mısır'a yapılacak Seferi, Sefer B, Doğu Afrika için bir Savunma Seferini, Sefer C ise Doğu Afrika'ya yapılacak bir Taarruz Seferi demektir. Hindistan Hükümeti Sefer C'ye destek sağlanması istendiğinde, gönülsüz bir şekilde de olsa kendilerinden istenilenleri yapmak zorunda kaldılar. Bununla birlikte, Basra veya Irak'ta yapılacak bir askerî harekât için herhangi bir sefer kuvveti sağlamada, son derecede zorlanacaklarını da belirttiler. Sanki Hindistan Hükümeti başına gelecekleri biliyormuş gibi, Sefer C'ye destek olduklarını ama Irak'a bir sefer yapılması düşünüüyorsa bunun için bir yardımda bulunamayacaklarını belirtiyorlardı. Bu seferlerin yapısı ve kuvveti Eylül 1914'e kadar, yani "*Sefer D*" olarak da bilinen "*Irak Sefer Kuvveti*" kararı verilmeden önce belirlendi⁸⁰.

Hindistan, deniz aşırı seferler için sahip olduğu asker ve subaylarının önemli bir bölümünü, İngiltere'nin emrine vermişti. Bu sayı hiç te küçümseenecek bir sayı değildi. Hindistan Genel Valisi Lord Hardinge, deniz aşırı seferler için Hindistan'ın yaklaşık 80.000 İngiliz subay ve askeri ile 210.000 Hintli subay ve askerini, zorunlu askerlik ve takviyeler dâhil, yurt dışına gönderdiğini ileri sürmekteydi⁸¹.

türemiş bir kelimedir. İlk kez 1652'de Güney Afrika'ya gelip yerleşmiş olan Hollandalı çiftçiler için kullanılmıştır. 19. yüzyılın sonunda bu çiftçilerin sayısı bir milyona ulaşmıştır, Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s. 417. İngilizlerin 1815'te Güney Afrika'daki Cape Colony'i almasıyla başlayan karmaşa, 1899'da başlayıp 1902'de biten II. Boer Savaşı ile son bulmuştur.

⁷⁸ MCR, s. 10.

⁷⁹ MCR, s. 11.

⁸⁰ BMJ, 2949, agm., s. 24.

⁸¹ MCR, s. 11.

2.3. Irak Seferi'nin Başlaması ve Basra'nın İşgali

İngiltere'nin Irak Seferi, 16 Ekim 1914'te⁸² 6. İngiliz-Hint Tümeni'ne (*Poona*⁸³) bağlı olan ve Tuğgeneral W.S. Delamain'in komuta ettiği 16. Piyade Tugayı'nın gizlice⁸⁴ Bombay'dan ayrılarak Bahreyn adaları önüne hareket etmesi ile başladı⁸⁵. Irak Sefer Kuvveti 23 Ekim 1914'te Bahreyn'e vardı⁸⁶. İngiltere, 5 Kasım 1914'te Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti⁸⁷. Daha önce Bahreyn'e varan birliklerin bir kısmı, 6 Kasım sabah 06.00'da Yarbay Rosher komutasında ve *Odin* gambotunun⁸⁸ koruması altında Fav (Fao) Yarımadasına hareket etti. Saat 10.00'u geçer geçmez kıyıda Türk askerlerinin topçu ateşine maruz kalsalar da gerek silahların yetersizliği gerekse burada bulunan yerli Arap askerlerin kaçması nedeniyle, İngilizler aynı gün Fav'ı ele geçirdiler⁸⁹. Daha sonra Hindistan'da bulunan 6. Tümene bağlı diğer iki tugay da Korgeneral Sir Arthur Barrett komutasında Bombay'dan gelerek, 14 Kasım'da diğer kuvvetle Bahreyn adası açıklarında birleşti. Böylece iki kuvvetin toplamı bir tümene, yani yaklaşık 15.000 kişilik bir muharip güce ulaştı⁹⁰. 6. Tümeni

⁸² Goold, agm., s. 919.

⁸³ *Poona*: Bombay eyaletinde İngiliz Ordusu 6. Hint Tümeninin ana karargahının bulunduğu yer, <https://wiki.fibis.org/w/Poona>, Erişim tarihi: 20.04.2021.

⁸⁴ 16. Piyade Tugayının gizlice Hindistan'dan ayrılmasının nedeni büyük olasılıkla o dönemde Hint Okyanusu'nda bulunan *Emden* adlı Alman kruvazöründen kaçmaktı, Spackman, age., s. 1; Buchanan, age., s. 3.

⁸⁵ Townshend, *My Campaign* ..., s. 33; MCR, s. 12; Goold, agm., s. 927; Townshend'in "My Campaign in Mesopotamia" adlı kitabının çevirisini yapan Gürol Koca, ilk kez Townshend'in bu kitabı 1920'de yayımladığını, 1921 yılında da Tarih-i Askerî Encümeni tarafından tercüme edilip "Irak Seferim" adı ile Matbaa-i Askeriye'de basıldığını belirtmiştir. Daha sonra Encümenin bu kitapta yer alan bilgilerden bazılarının gerçeği tam olarak yansıtmadığı düşüncesi ile hem eksiklikleri tamamlamak hem de yanlışları düzeltmek amacıyla çeviriye notlar eklemiştir ki, bu çalışmada bu notlardan da yararlanılmıştır. Bundan sonra Askeri Tarih Encümeni için *As. Tar. Enc.*, kısaltması kullanılacaktır.

⁸⁶ Buchanan, age., s. 4.

⁸⁷ Sir George Aston, *The Great War of 1914-1918*, Thorton Butterworth Limited, London 1930, s. 58; George, age., s. 804.

⁸⁸ *Gambot (Gunboat)*: Üzerinde top olan nehir gemisi veya vapuru; *Odin* Gambotu'nun resmi için bk. Ek 2, Resim 15, s. 274.

⁸⁹ T.C. Gnkur. Bşk., *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi III'üncü Cilt Irak-İran Cephesi 1914-1918 I'inci Kısım*, ss. 69-70; F. J. Moberly, *The Campaign in Mesopotamia 1914-1918, Volume I*, The Imperial War Museum Department of Printed Books in Association with the Battery Press Inc., Nashville, Tennessee 1997, ss. 106-107.

⁹⁰ Townshend, *My Campaign* ..., s. 33; Townshend, *Mezopotamya Seferim* ..., ss. 35-38. *As. Tar. Enc.*, burada bir not düşerek, 16. Tugay Komutanı General Delamain'in Sâniye Karargâhından Hint Ordusu Genelkurmay Başkanlığı'na sunduğu raporun ikinci maddesinde, Sefer Kuvvetlerinin 23 Ekim 1914'te Bahreyn adaları önüne ulaştıklarını ve 2 Kasım 1915'e kadar da orada demirli olarak durduklarından söz etmiştir, s. 35; bir başka kaynakta ise İngiliz askerlerinin 23 Ekim'de karaya çıktıkları belirtilmektedir, George, age., s. 803.

oluşturan bütün kuvvetler Dicle ve Fırat Nehirlerinin buluştuğu yerde, Şattü'l-Arab'ın ağız kısmında toplandı⁹¹.

İngiltere Irak'ta harekâta girişmişti ve buna Hindistan'ın katılmasını da sağlamıştı ama iş bölümü ve sorumluluk paylaşımı nasıl olacaktı? Nisan ayının başında görülen, İngiltere esas olarak işgal harekâtının nereye kadar genişleyeceğinden ve asker sayısındaki artışından sorumluydu. Hindistan ise bu Sefer Kuvvetinin teçhizatından ve aynı zamanda General John Nixon'a verilen emirlerden sorumluydu. Görünüşe göre de seferin deniz üssü Basra ve ilk savunma hattı da Kurna idi⁹². Böylece sorumluluklar ve iş bölümü de gerçekleştirilmiş oluyordu.

2.4. Basra'dan Kurna'ya İleri Harekât ve Kurna'nın İşgali

Fav Yarımadasının işgalinden sonra İngiliz 6. Tümenine bağlı 16. ve 18. Piyade Tugayları, Türk birliklerine taarruz etmek üzere karaya çıktılar. Burada bulunan Türk birliği, daha çok yerel Arapların eğitilmesi ile meydana getirilen askerlerden oluşan bir birlikti. Sayıları da İngiliz birlikleri ile kıyaslanamayacak kadar azdı. Aslında savaş başlamadan önce bütün Irak'ın savunması, o da yalnızca sınırları korumakla görevli, birkaç tabur askerle yapılıyordu. Bu taburlarda da çoğunlukla Osmanlıya sadakat beslemeyen Araplardan oluşuyordu. Bunlardaki Türk sayısı ancak onda bir oranındaydı. Irak'ın sahillerinin korunması da birisinin makinaları arızalı, üzerinde top olan iki adet sahil gemisi tarafından yapılmaktaydı.⁹³ Bunun sonucu olarak da 16 Kasım 1914'te, İngiliz 16. ve 18. Piyade Tugaylarının yaptıkları bir taarruz sonucu Türk birliği, burada daha fazla tutunamayacağını anlayarak Basra'ya⁹⁴ doğru çekilmek zorunda kaldı⁹⁵.

Şattü'l-Arab'ın sağ kıyısındaki Türk birliğini Basra'ya doğru geri çekilmek zorunda bırakan İngilizler, bu birliğin bıraktığı bölgeye yerleşip Basra'ya doğru yürüyüşe

⁹¹ Townshend, *My Campaign* ..., s. 33.

⁹² BMJ, 2949, agm., ss. 24-25.

⁹³ Yüzbaşı Mukbil Bey, *Irak Cephesi 1914-1918 Kütü'l-Amâre Kuşatması*, Fransızcadan çev. Gül Karabuda, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019, ss. 17-18. Yazarın soyadı olmadığı için rütbesi adı ile birlikte kullanılmıştır.

⁹⁴ Basra'nın nüfusu o dönemde tahminen 60.000 idi, Spackman, age., s. 9.

⁹⁵ Townshend, *My Campaign* ..., ss. 34-35; İngilizlerin Fav Yarımadası'nı işgal ettikten sonraki rotası için bk. Ek 1, Harita 2, s. 266.

geçtiler. 22 Kasım 1914'te⁹⁶ gerçekleştirilen bir gece yürüyüşü sonucunda hiçbir direnişle karşılaşmadan da Basra'ya girdiler⁹⁷.

Kurna, Dicle ve Fırat Nehirlerinin birleştiği bir noktada olduğu için askerî açıdan çok önemli bir konumdaydı. Burası, İngilizler açısından mutlaka ele geçirilmesi gereken stratejik bir yerdi. Bağdat yönüne doğru yapılacak ilerlemeler için askeri öneme sahip bir toplanma, destek ve ulaştırma noktası olması açısından da elzemdi.

Bu arada İngiltere'nin Hindistan'dan Sorumlu Bakanlıktaki Askeri Sekreteri, 27 Kasım 1914'te Basra'nın yaklaşık 80 km yukarısında, Fırat ile Dicle Nehirlerinin birleşme yeri olan Kurna'ya⁹⁸ doğru ilerlenmesini ve Kurna'nın işgalini önerdi⁹⁹. O dönemde Hindistan'dan Sorumlu Bakan olan Lord Crewe, Kurna üzerine ileri harekât için gelen talebi kabul ve onaylamaya hazırlarken, daha yukarılara yapılacak ilerlemeye ise karşı çıkmaktaydı¹⁰⁰.

General Barrett'a bağlı 18. Piyade Tugayı komutanı General Fry'n komutasındaki İngiliz birlikleri, önce Mezira'da Türk birlikleriyle muharebeye giriştiler. 4 ve 7 Aralık 1914'te iki kez ve oldukça sert geçen muharebeler yaşandı. Bu muharebelerde başarılı olamayan Türk birliklerinin bir kısmı geri çekilirken, Suphi Bey komutasındaki bir kısmı da 9 Aralık'ta General Fry'a teslim oldu¹⁰¹.

⁹⁶ Resmi raporda Basra'nın işgali 22 Kasım olarak yer almasına rağmen bazı makalelerde bu tarih 23 Kasım olarak yer almaktadır, Goold, agm., s. 927; BMJ, 2949, agm., s. 24; Buchanan, age., s. 5; 1 Mayıs 1916 tarihli the Times gazetesine göre ise bu tarih 21 Kasım'dır, <https://www.thetimes.co.uk/archive/article/1916-05-01/7/8.html>, Erişim tarihi: 16.03.2020.

⁹⁷ Townshend, *My Campaign ...*, s. 35; Townshend, *Mezopotamya Seferim ...*, s. 41. Burada As. Tar. Enc., bir dipnot ile hiçbir direnişle karşılaşmadan Basra'ya girilmesi konusuna açıklık getiriyor. Ona göre Basra'nın terk ve tahliyesi, 14 Kasım 1914'te meydana gelen *Sühban* ve 16 Kasım 1914'te Küti'z-zeyn civarında meydana gelen *Harabe Muharebeleri*'nin kaybedilmesi ve sonrasında Belcaniye mevzisinin de bir direniş gösteremeyeceği düşüncesi ile 18-19 Kasım 1914'te meydana gelmiştir. Bunun sonucunda da General Sir Arthur Barrett'in kuvvetleri Basra'yı ancak bu terk ve tahliyeden üç gün sonra, yani 22 Kasım 1914'te işgal edebilmişlerdir. Dolayısıyla Türk birliklerinin bir direniş göstermemesi diye bir durum söz konusu değildir, çünkü Basra'da o tarihte Türk birliği bulunmamaktadır.

⁹⁸ Kurna, çoğunluğu Arap olan yaklaşık 2.000 kişinin yaşadığı bir kasabaydı, E. W. C. Sandes, *In Kut and Captivity with the Sixth Indian Division*, John Murray, London 1919, s. 6. Binbaşı Sandes Irak'taki muharebelerde İstihkâm Subayı olarak görev almıştır.

⁹⁹ MCR, s. 15; Millar, age., s. 5.

¹⁰⁰ George, age., s. 805; MCR, s. 15; bir başka kaynakta ise Lord Crewe'nın Kurna'nın işgaline karşı çıktığı ama buna rağmen Kurna'nın işgal edildiği belirtilmektedir, Millar, age., s. 5.

¹⁰¹ Townshend, *My Campaign ...*, s. 37; Townshend, *Mezopotamya Seferim ...*, s. 45.

Dolayısıyla Kurna'ya yapılan harekât İngilizler açısından başarıyla sonuçlanmış oldu. Kasaba, kasabanın yöneticisi, 1.200 esir ve 9 top İngilizler tarafından ele geçirildi. Böylece Kurna'dan denize kadar olan nehir bölgesinin tamamı İngilizler tarafından işgal edildi¹⁰². Kurna'nın işgaline kadar İngiliz Sefer Kuvveti halen daha bir tümendenden (6. Tümen) oluşmaktaydı¹⁰³.

2.5. Kurna'dan Amâre ve Kûtü'l-Amâre'ye Harekât

İngilizler 1915 yılının başlarında Basra'ya saldırı için bir Türk yığınının yapıldığı konusunda bir haber aldılar. Eğer bu haber doğruysa Karun Nehri'nin yukarılarına kadar petrol boru hattı da tehdit altında demekti. Türklerin saldırı tehdidi ve Arapların huzursuzluğu İngilizler için daha fazla takviyeyi gerektiriyordu. Bu nedenle, Hindistan'dan başka bir tugay daha gönderildi. Gönderilen bu tugay 17. Piyade Tugayı idi ve onlar da 7 Şubat 1915'te bölgeye vardılar. Böylece İngiliz 6. Poona Tümeninin eksik olan tugayı da tamamlanmış oldu. Bu tugay, Tuğgeneral Dobbie komutasında 1 Ocak 1915'te Sahrice üzerine bir keşif taarruzu yaptıktan sonra Kurna'ya geri döndü. Daha sonra, 20 Ocak'ta da Mezira üzerine bir keşif taarruzu yaptı. '*Birinci Rota Muharebesi*' de denilen ve Süleyman Askeri Bey'in¹⁰⁴ de ayağından yaralandığı Rota'da bulunan Osmanlı kuvveti, İngilizlerin bu ikinci keşif taarruzu sonucunda başarılı olamayarak yenildi¹⁰⁵.

Irak'ta Şubat 1915'te 12. Tümen kuruldu ve Mısır'dan gelen Tümgeneral Melliss komutasındaki 30. Tugay, bu tümene bağlandı. Yeni kurulan 12. Tümen'in komutanlığına General Gorringe getirildi. Nisan 1915 başlarında mevcudu iki tümene çıkınca Kolordu adını alan bu kuvvete komuta etmek üzere, Hindistan

¹⁰² Townshend, *My Campaign ...*, s. 37; Townshend, *Mezopotamya Seferim ...*, s. 45; yine aynı sayfada, General Townshend'in anılarında yer verdiği birçok olay, bilgi ve rakamlar konusunda As. Tar. Enc., dipnotlarda sürekli düzeltmeler yapmaktadır. Örneğin Kurna işgali sırasında Türk esir sayısını General Townshend 1.200 asker ve dokuz top derken As. Tar. Enc., bunu 1.034 asker ve dört top olarak vermektedir; BMJ, 2949, agm., s. 24; MCR, s. 15; Millar, age., s. 5.

¹⁰³ BMJ, 2949, agm., s. 24.

¹⁰⁴ Süleyman Askeri Bey'in resmi için bk. Ek 2, Resim 7, s. 271.

¹⁰⁵ Townshend, *My Campaign ...*, s. 38; Townshend, *Mezopotamya Seferim ...*, s. 46. Townshend burada Osmanlı Ordusunun kaybını 400'ün üzerinde kendi kayıplarını da hemen hemen sıfır diye söylerken, As. Tar. Enc., Osmanlı Ordusunun kaybını 50-60 kişi olarak vermektedir. Yine Townshend anılarında, İngiliz-Hint Sefer Kuvvetlerinin Türklerle yaptıkları muharebelerde verdikleri kayıpları ya tam olarak vermemekte ya çok azmış gibi vermekte ya da hiç sayı belirtmemektedir, ss. 47-48.

ordusunda komutan olan Orgeneral Sir John Eccles Nixon¹⁰⁶ atandı. General Nixon da 9 Nisan 1915'te¹⁰⁷ Irak'a gelerek atandığı bu yeni görevine başladı¹⁰⁸.

İlk başta Hindistan Hükümeti fazladan asker gönderilmesi konusunda isteksizdi ama İngiltere hükümetinin baskısı sonucunda takviye kuvveti göndermek zorunda kaldı. Fakat bu takviye de İngilizler için yeterli olmadı, çünkü durum ciddileşmeye başlamıştı. Karun Nehri'nin yukarısında Ahvaz'a yakın bir yerde İngilizler açısından başarısız bir çatışma yaşandı. Oradaki durum öyle ağırdı ki İngiltere Hükümeti, Hindistan Hükümeti'ne 5 Mart 1915'te bir tugayı daha Irak'a göndermesini emretti. Hindistan'dan gönderilen bu tugay, diğer iki tugay ile birlikte, Irak'taki ikinci tümeni oluşturdular, yani 12. Tümeni¹⁰⁹. 1 Nisan 1915'te Hindistan Hükümeti, Irak Sefer Kuvveti'ni bir kolordu olarak yeniden teşkilatlandırdı¹¹⁰. Bunun için görevlendirilen General Nixon ile kurmay heyetini, Hindistan'dan Irak'a gönderdi. General Nixon ve kurmay heyeti 9 Nisan'da Irak'ta karaya çıktılar. Basra'da General Mellis, daha önce gönderilen takviye kuvvetlerle, Basra yakınlarındaki Bercisiye'de 14 Nisan'da kendileri açısından bir zafer kazandı. Osmanlı ordusunun Bercisiye Koruluğunda bulunan ana karargâhlarını boşaltarak, kuzeye çekilmeleri esnasında sözde müttefikleri olan Araplar tarafından ihanete uğradılar¹¹¹. Arka arkaya Araplar tarafından baskına uğrayan Türk askerleri böyle bir şey beklemedikleri için tam anlamıyla şok olmuşlardı. İngilizlere karşı Türk askerlerinin yanında savaşan Araplar, İngilizlerin başarısını görünce hemen taraf değiştirmiş ve dağınık halde bulunan Türk askerlerini arkalarından vurmaya başlamışlardı. Türk askerlerinin üzerlerinde ne varsa eşya, silah, teçhizat hepsini almaya ve onları öldürmeye girişmişlerdi¹¹². Sonuç olarak yenilgi de kaçınılmazdı. Bundan önceki iki gün

¹⁰⁶ Generalin resmi için bk. Ek 2, Resim 2, s. 270.

¹⁰⁷ Bir kaynakta, Sir John Nixon'ın kurmay heyetiyle birlikte 5 Nisan 1915'te Basra'ya geldiği belirtilmektedir, Buchanan, age., s. 10.

¹⁰⁸ Townshend, *My Campaign ...*, ss. 38-39; Millar, age., s. 5; BMJ, 2949, agm., s. 24.

¹⁰⁹ MCR, s. 15; BMJ, 2949, agm., s. 24.

¹¹⁰ Dönemin Savaş Bakanı D. Lloyd George, Hindistan Hükümetinin İngiltere'deki Hindistan'dan Sorumlu Bakanın onayı olmadan, Irak'taki askeri kuvveti bir Kolordu düzeyine çıkarıp teşkilatlanlandığını söylemektedir, George, age., s. 804.

¹¹¹ Ewing, age., s. 182; Spackman, age., s. 29; Buchanan, age., s. 11; Sandes, age., s. 12; yaklaşık 1.000 Arap süvarisi İngilizlerle savaşmak yerine muharebe alanından kaçmışlardır, Yüz. Mukbil Bey, age., s. 27.

¹¹² T.C. Gnkur. Bşk., *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi III'üncü Cilt Irak-İran Cephesi 1914-1918 I'inci Kısım*, s. 199.

boyunca *Şuayyibe*'de yine İngilizler açısından başarılı muharebeler oldu¹¹³. Bu muharebelerde İngilizlerin kaybı 173'ü ölü, 1.059'u yaralı olmak üzere 1.232 idi. Esir olan Türk askerleri *Franz Ferdinand* adlı gemiyle Burma'ya gönderildi¹¹⁴.

Sir John Nixon'ın Sefer'in komutasını üstlenmesi, Sefer'in tarihinde bir dönüm noktası oldu. 9 Aralık 1914'te¹¹⁵ Kurna işgal edilmişti. Bercisiye'de elde edilen başarı ise onun Irak'a gelmesiyle aynı zamana denk gelmişti. Bu işgal ve kazanılan başarı İngiliz Hükümetinin Sefer Kuvveti'ni gönderme planının başarıya ulaştığını göstermekteydi¹¹⁶. General Nixon, Kolordunun Komutanlığına atandığında, Irak'a gitmek için Hindistan'dan ayrılmadan önce¹¹⁷, yani 24 Mart 1915'te, kendisine Sir Beauchamp Duff (Hindistan Ordusu Başkomutanı) tarafından yazılı talimat verilmişti. Bu talimatta Irak Sefer Kuvvetinin (Force D) komutasını Korgeneral Sir A. A. Barrett'tan alacağı, Basra Vilayetinin işgalini, Bağdat üzerine ilerleme için plan yapmasını, İran'ın tarafsızlığına saygı gösterilmesi ile Irak'ta ihtiyaç duyabileceği asker, hayvan, ulaşım araçları, vb. konulardan söz edilmişti¹¹⁸. Bu talimatın General Nixon'a verildiğinden İngiltere'deki Hindistan'dan Sorumlu Bakanının ve diğer yetkililerin haberleri bile yoktu. İşin ilginç tarafı, bu talimattan Hindistan Genel Valisi'nin de haberinin olmamasıydı¹¹⁹.

11 Nisan 1915'te başlayıp 14 Nisan 1915'te biten, *Şuayyibe Muharebesi* ile *Şuayyibe* ve Bercisiye Koruluğunda yapılan çok şiddetli çarpışmalar sonucunda, her iki taraf da ağır kayıplar verdi¹²⁰. Süleyman Askeri Bey de bu muharebenin sonucunda, yenilgiyi kabul edemeyerek¹²¹ Bercisiye Ormanı'nda yaşamına son verdi. Bu arada,

¹¹³ Spackman, age., s. 26.

¹¹⁴ Sandes, age., ss. 11-13.

¹¹⁵ Goold, agm., s. 927; Buchanan, age., s. 9.

¹¹⁶ MCR, s. 16.

¹¹⁷ Millar, age., s. 7.

¹¹⁸ MCR, s. 16; BMJ, 2949, agm., s. 25.

¹¹⁹ BMJ, 2949, agm., s. 25; MCR, s. 16.

¹²⁰ Townshend, *My Campaign ...*, s. 39; Townshend, *Mezopotamya Seferim ...*, s. 49. Townshend, *Şuayyibe Muharebesi*'nde Türk kaybını 3.000 ölü ve 800 esir olarak vermekte, İngiliz-Hint kaybını ise 1.000 ölü ve yaralı olduğunu belirtmektedir. Townshend'in anılarının yer aldığı kitap boyunca yanlış bilgi ve rakamlar konusunda dipnotlarda sürekli düzeltmeler yapan As. Tar. Enc., bu rakamlarla ilgili bir düzeltme yapmadığından, Türk askeri kaybı için bu sayı doğru kabul edilebilir. Yalnız İngiliz zayıyatı 1.000'den fazlaydı. Bu muharebeler esnasında 48. Savaş İstihkâm Taburunun asker doktoru bu sayıyı 1.200 olarak vermektedir, Spackman, age., s. 29.

¹²¹ Süleyman Askeri Bey'in kendi hayatına son vermesinin nedeni olarak genelde yenilgiyi kabul edememesi ileri sürülmektedir, T.C. Gnkur. Bşk., *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi III'üncü Cilt Irak-İran Cephesi 1914-1918 I'inci Kısım*, s. 199; bir başka kaynakta, Süleyman Askeri Bey'in büyük

Irak'ın işgali ile görevlendirilen İngiliz 6. Tümeni'nin komutanı General Barrett sağlık sorunları nedeni ile istifa etti. Onun yerine, o zamanlar Hindistan'da bulunan Tümgeneral Charles Vere Ferrers Townshend getirildi¹²². General Townshend, 18 Nisan 1915'te Hindistan'ın Karaçi şehrinden yola çıkarak, 23 Nisan 1915'te Basra'ya geldi ve 6. Tümen'in komutanlığını devraldı¹²³.

General Nixon 10 Mayıs 1915'te, General Townshend'a, Kurna'nın 140 km kuzeyinde bulunan Amâre'yi işgal etme görevini verdi¹²⁴. Bu görev üzerine İngiliz askeri birlikleri silah, cephane, yiyecek ve gambot¹²⁵ hazırlamaya başladılar. Teknelerin bazılarının zırhlandırılması yapılarak hafif silah ateşine daha dayanıklı hale getirildiler¹²⁶. Her birinin içinde sekiz asker bulunacak şekilde yüzlerce tekne hazırlandılar¹²⁷. İngilizlere sadık olduğu söylenen Zübeyir Şeyhi'ne, Türklerle ilgili bilgi getirmesi karşılığında oldukça cömert ödeme yapılmasını bile kararlaştırdılar¹²⁸.

Bu arada İngiltere'deki Hindistan'dan Sorumlu Bakan Lord Crewe, 27 Mayıs 1915'te bu görevinden ayrıldı. Onun yerine Austen Chamberlain¹²⁹ atandı. O da selefinin dikkat politikasını, 28 Mayıs'ta Hindistan Genel Valisi'ne yazdığı bir telgraf ile devam ettirdiğini belirtti¹³⁰.

bir başarı beklerken Arap süvarilerinin ihanetine uğramasını içine sindiremediğinden intihar ettiği ileri sürülmektedir, Yüz. Mukbil Bey, age., s. 28.

¹²² Townshend, *My Campaign ...*, s. 40. Generalin resmi için bk. Ek 2, Resim 3, s. 270.

¹²³ Townshend, *My Campaign ...*, s. 41.

¹²⁴ Townshend, *My Campaign ...*, s. 51, General Townshend, General Nixon'ın bu emri 10 Mayıs'ta kendisine verdiğini anılarında belirtirken, Irak Soruşturma Komisyonu Raporu'na göre Hindistan Genel Valisi 23 Mayıs'ta Sir John Nixon'ın Amâre'ye bir saldırı yapılmasını önerdiğini, kendisinin de İngiltere'deki Hindistan'dan Sorumlu Bakan'ın onayı olmadan Amâre'nin ötesine ilerleyemeyeceğini bir telgrafla İngiltere'deki Bakan'a sorduğunu, Bakanın da önerilen harekâtı onayladığını belirtmiştir. Yine Bakan'ın telgrafında, General Nixon'ın Amâre'nin işgalini mevcut askeri kuvveti ile yapacağını, kendisine daha fazla asker gönderilmeyeceğini anlaması gerektiğini de belirtmiştir, MCR, s. 17.

¹²⁵ Bir gambotta atış hazırlığı yapan İngiliz askerlerinin resmi için bk. Ek 2, Resim 18, s. 276.

¹²⁶ MCR, s. 18; muhtemelen teknelerin zırhlandırılması Çanakkale'de yaptıkları çıkartma harekâtı sırasında teknelerin ve içindeki İngiliz askerlerinin Türk askerleri tarafından makineli tüfek ateşi ile çok büyük zayıya uğratılmasından sonra düşündükleri bir tedbir olabilir.

¹²⁷ Spackman, age., s. 38.

¹²⁸ Townshend, *My Campaign ...*, s. 49.

¹²⁹ Austen Chamberlain, 27 Mayıs 1915 ile 17 Temmuz 1917 arasında İngiliz Hükümetinde Hindistan'dan Sorumlu Bakan olarak görev yapmıştır.

¹³⁰ MCR, s. 17.

2.5.1. Amâre, Nasırıye ve Kûtü'l-Amâre'nin İşgali

31 Mayıs 1915'de İngilizlerin Kurna'dan ileri harekâtı başladı. '*İkinci Rota Muharebesi*' de denilen bu muharebede, Türk birlikleri fazla bir direniş gösteremediler¹³¹. Bu sırada Bahran'da bulunan Türk askerleri, belki de İngilizlere karşı bir direniş gösteremeyeceklerini düşündüklerinden, Bahran'ı terk ederek kuzeye, Amâre'ye doğru geri çekildiler. Bunun üzerine 1 Haziran 1915'te, İngiliz 17. Tugayı Bahran'ı tek bir el bile silah atmadan işgal etti¹³².

3 Haziran 1915¹³³ günü saat 13.30'da Amâre'ye giren İngiliz Sefer Kuvveti'nin nehir gemilerinde görevli çok az sayıda denizci asker, Bahran'da olduğu gibi Amâre'yi de bir tek silah atmadan işgal etti¹³⁴. Oldukça fazla sayıdaki Türk askerinin yine savaşmadan teslim olmayı seçmesinin nedeni tam olarak bilinmemektedir¹³⁵.

Bu teslimiyet, askeri birliğe komuta edenlerin eğitimi, yeteneği ve tecrübesinin de ne kadar önemli olduğunu gösteren acı bir örnektir. Amâre'deki eğitimi ve disiplini bir hayli iyi olan 2. ve 4. İtfaiye Taburlarına komuta eden Yarbey Seyfullah Bey,

¹³¹ Townshend, *My Campaign* ..., ss. 61-62.

¹³² Townshend, *My Campaign* ..., ss. 66-68.

¹³³ Aston, age., s. 81; bu işgal eyleminde tabur doktoru olarak bulunan W. C. Spackman'ın anı kitabında bu tarih 2 Haziran olarak gösterilmektedir, Spackman, age., s. 41.

¹³⁴ Townshend, *My Campaign* ..., s. 70; Townshend, *Mezopotamya Seferim* ..., s. 102; General Townshend teslim olanlar arasında Kurna Muharebesinde Türk birliklerinin komutanı olan Halim Bey, Amâre Kaymakamı Aziz Bey, üç-dört miralay (albay), 30-40 subay saymaktadır. Ama As. Tar. Enc., teslim olanlar arasında hiç miralay yoktu, kaymakam olarak da Seyfullah Bey vardı demektir. Hatta buradaki Seyfullah Bey'in, Yunanlıların Anadolu'yu işgali sırasında Ayvalık tarafında Alayı ile birlikte Yunan askerlerine teslim olan Seyfullah Bey'in olma olasılığından söz etmektedir, age., s. 105; Irak Soruşturma Komisyonu Raporu'nda 3 Haziran'da General Townshend'in Amâre'ye ulaştığını, 22 gemici ve asker ile 700 Türk'ten oluşan bir askeri birliği teslim aldığını belirtmektedir, MCR, s. 18; Millar, age., s. 9. Millar, İngiliz asker ve denizci sayısını 24 olarak vermektedir; BMJ, 2949, agm., s. 25. Bu makalede Amâre'nin işgali 2 Haziran olarak verilmektedir. Ama İngiliz asker ve denizci sayısı 22'dir. Soruşturma Komisyonu Raporunda "... 22 gemici ve asker ..." demektir ama Irak Sefer Komutanı General Nixon, 6 Haziran 1915'te Hindistan Genel Valisi Lord Hardinge yazdığı mektupta bu sayıyı "... yalnızca 50 gemici ve asker ..." diye belirtmektedir, General and Special Political Papers, 1909-1937, Correspondence Between Austen Chamberlain and Lord Hardinge Concerning India, 1915-1916, AC 62/63; başka bir kaynakta da İngiliz gemici, deniz piyadesi ve kara piyadesi olmak üzere bu rakam tam olarak 41'dir, Moberly, ..., *Volume I*, s. 262.

¹³⁵ MCR, s. 18; General Townshend'in Amâre'yi almadan önce bir hileye başvurduğu da ileri sürülmektedir. Townshend'in mevcut birkaç nehir gemisi ve birkaç adet iyi maskelenmiş müheyle ile kalabalık bir nehir filosu oluşturduğu izlenimi verdiğini, bunu gören Amâre'nin Türk komutanının teslim olduğunu ileri sürmektedir, Millar, age., s. 9.

maalesef iyi bir komutanlık özelliği gösterememiş ve yaklaşık 2.000 kişilik birliğini takriben 50 kişilik bir İngiliz denizcisine bir tek silah bile atmadan teslim etmiştir¹³⁶.

Bu başarılarından sonra İngilizler, kendilerini öyle büyük görmeye başladılar ki kendilerine “Yenilmezler” adını verdiler. Öyle ya 22 veya bazı kaynaklardaki gibi 50 kişilik bir denizci asker ile yaklaşık 2.000 kişilik bir birliği teslim almışlardı. Bu “Yenilmezler” unvanını Selmân-ı Pâk Muharebesi’ne kadar kullanacaklardır. Hatta Irak Seferi’ni takip eden İngiliz basını da bu zaferden öyle mutlu olmuştur ki, daha sonra yaşayacakları Selmân-ı Pâk felaketini anlamakta güçlük çekmişlerdir¹³⁷.

Amâre’den sonra harekâta devam eden İngiliz birlikleri, bu kez kuzeye doğru değil batıya doğru yöneldiler. 25 Temmuz 1915’te Tümgeneral Gorringe komutasında, Kurna’nın yaklaşık 109 km batısında, Fırat Nehrinin her iki yanına kurulmuş olan Nasıriye’yi işgal ettiler. Burada da 950 esir Türk ve 17 top ele geçirdiler. Bu harekât esnasında her rütbeden 533 İngiliz-Hint askeri de ya yaralandı ya da öldü¹³⁸.

Amâre ve Nasıriye’nin ele geçirilmeleri, Hindistan’daki yetkilileri yeni işgal girişimlerinde bulunmaya teşvik etti. 27 Temmuz’da Hindistan Genel Valisi, İngiltere’deki Bakan’a bir telgraf göndererek “*Nasıriye’nin işgal edilmiş olması, Kûtü’l-Amâre’nin işgalini de bir zorunluluk haline getirmiştir*” diyerek bu konudaki düşüncesini iletti. Genel Vali ile Bakan arasındaki yazışmalar birbirini takip etti ve sonunda Bakan, Kûtü’l-Amâre üzerine bir harekât yapılmasına razı oldu¹³⁹.

Kûtü’l-Amâre, Dicle Nehri’nin sol tarafı boyunca yerleşik olan, birbirine paralel dar sokaklı ve başlıca iki pazar yeri olan bir kasabaydı. Bir iskeleye sahipti ama bu

¹³⁶ Spackman, age., ss. 42-43; Amâre’de teslim olan Türklerin sayısının 2.000 olduğunu gösteren diğer bir kaynak <http://nationalarchives.gov.uk/pathways/firstworldwar/battles/mesopotamia.htm>, Erişim Tarihi: 26.11.2018.

¹³⁷ Millar, age., ss. 2-3-58.

¹³⁸ MCR, s. 18; resmi rapordan farklı olarak bir kaynak İngiliz zayıyatını, 400 İngiliz ve Hintli yaralı asker üzücü deneyimler yaşadı ve bu da gelecek için General Nixon’a bir uyarı olmalıydı ama olmadı demektedir, Millar, age., ss. 9-10; BMJ, 2949, agm., s. 25; bir başka kaynakta İngiliz zayıyatı 1.000’den az olarak verilmektedir, Buchanan, age., s. 19.

¹³⁹ MCR, s. 18; Millar, age., s. 10.

iskeleye yalnızca küçük tekneler yanaşabiliyordu. Yaklaşık 6.000 kişilik bir nüfusa sahip, alt yapı eksikliği nedeniyle çok da sağlıklı olmayan bir kasabaydı¹⁴⁰.

İngiliz ordusunun artık hedefi Bağdat'a doğru ilerlemektir. Yalnız Amâre'nin işgalinden birkaç gün sonra General Townshend hastalandı. Ateşlenen ve ateşi düşürülemeyen General, Amâre'de buz¹⁴¹ olmadığı için önce Basra'ya, orada da iyileşemeyince Bombay'a gitti¹⁴². Hindistan'da kendisine yapılan tedaviye olumlu yanıt vererek iyileşti ve 21 Ağustos 1915'te Hindistan'dan dönerek Basra'ya geldi¹⁴³.

Kûtü'l-Amâre harekâtının asıl amacı Bağdat'a girmekti ama Bağdat alınsa bile orada ne kadar kalınabileceği konusunda bir belirsizlik vardı¹⁴⁴. Bağdat alınır ve sonra geri çekilmek zorunda kalırsa, bunun bütün Doğu'da olumsuz bir etkiye sahip olacağı düşünülüyordu. Öncelikle Irak'taki Araplar, sonra sırasıyla İranlılar¹⁴⁵ ve Afganlar arasında İngilizlere karşı bir ayaklanma başlayabilirdi¹⁴⁶.

Bu nedenle, askeri planlarında önceliği Kûtü'l-Amâre'nin işgaline verdiler. Başlarda ileri harekâta karşı olan Genel Vali, General Nixon'ın eğer Kûtü'l-Amâre işgal edilirse hem Dicle hem de Fırat Nehirleri buradan kontrol altına alınır, o yüzden işgal edilmelidir görüşüne katılarak fikrini değiştirdi. İleri harekâta Genel Vali gibi isteksiz olan Bakan Chamberlain da onun fikrine katılarak 20 Temmuz 1915'te Kûtü'l-Amâre'nin işgaline onay verdi¹⁴⁷.

¹⁴⁰ Millar, age., ss. 56-57; Townshend, *Mezopotamya Seferim...*, s. 185; bir başka kaynakta Kûtü'l-Amâre'nin nüfusu yaklaşık 7.000 diye geçmektedir, Barker, age., s. 121.

¹⁴¹ Buz, Irak'ta özellikle güneş çarpması ve başka birçok hastalıkta kullanılması gereken çok önemli bir ihtiyaçtı. Ama Irak'ta o zamanlar yalnızca bir adet buz makinesi vardı. O da yetersiz olduğundan Bombay'dan ikinci bir buz makinesi istenmiş, gönderilen ikinci el buz makinesi Irak'taki mühendisler tarafından kurulunca, bunun bir buz makinesi değil de bir kurutma makinesi olduğu ortaya çıkmıştı, Ewing, age., s. 199.

¹⁴² Moberly, ..., *Volume I*, s. 299; Townshend, *My Campaign ...*, s. 77.

¹⁴³ Townshend, *My Campaign ...*, ss. 87-91.

¹⁴⁴ BMJ, 2949, agm., s. 25; Townshend, *My Campaign ...*, s. 156.

¹⁴⁵ İran I. Dünya Savaşı sürecinde tarafsızdı ama hükümet o kadar acizdi ki ülkede Ruslar, Osmanlılar, Almanlar, İngilizler ve Hindistan'ın bağımsızlığını savunan Hintliler sürekli bir çatışma halindeydi. Ama görünürde İran tarafsız kalmıştı, Vahdet Keleşyılmaz, *Teşkilâtı Mahsûsa'nın Hindistan Misyonu (1914-1918)*, AKDİTYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999, s. 142.

¹⁴⁶ Townshend, *My Campaign ...*, s. 84; Hindistan Genel Valisi Lord Hardinge, Hindistan'dan sorumlu Bakan olan Austen Chamberlain'a gönderdiği 17 Eylül 1915 tarihli mektubunda, Bağdat'ın düşmesinin Afganları, İranlıları ve Arapları olumsuz anlamda muazzam bir şekilde etkileyeceğinden bahsetmektedir. Bağdat'a girilirse orada kalınması gerektiğini de ileri sürmüştür, GSPP, AC 62/18.

¹⁴⁷ BMJ, 2949, agm., s. 25; Goold, agm., s. 928.

Aslında Genel Vali'nin bir hayali vardı. O da İngiliz İmparatorluğu'nu Irak'a kadar genişletmek. Mayıs 1911'de bile eğer Basra Vilayeti toprakları sulama yapılırsa Avrupa'nın tahıl ambarlarından biri olur düşüncesine sahipti. Yine Irak'ın Körfeze yakın bölgelerini Hindistan'ın sömürgesi yapmak ve orada ticareti geliştirerek bölgeyi ikinci bir Mısır'a dönüştürmeyi de hayal ediyordu¹⁴⁸. Bu konuda haksız da değildi. Gerçekten de eğer büyük bir çaba gösterilir ve çok büyük sulama sistemi kurulursa Irak tam bir tarım ülkesine haline getirilebilirdi¹⁴⁹.

İngilizler, işgal için hemen hazırlıklara başlayarak hazirandan ağustosa kadar eksiklerini tamamlamaya çalıştılar. Bu harekât için yaklaşık 11.000 muharip hazırlandı¹⁵⁰. Türk mevzilerinin ve askeri kuvvetleri hakkında keşif yapması için Doğu Afrika'daki Rufiji Nehrinde (günümüzdeki Tanzanya'da bulunan nehir) Alman savaş gemisine karşı görev yapan deniz uçakları da bölgeye getirildi¹⁵¹. Kara ve nehir ulaştırma araçlarının hazırlanması, yiyecek ve mühimmat eksiklerinin tamamlanmasından sonra Sir John Nixon, 6. Tümen komutanı General Townshend'a Kûtü'l-Amâre'ye ileri harekât emrini verdi¹⁵². Harekete geçen 6. Tümen Karargâhı, 14 Eylül 1915'te Şeyh Saad adlı yerleşim yerine ulaştı. 15 Eylül'de de Türkler tarafından takviye edilmiş olan Abu Rummanah'ı (Es-Sinn)¹⁵³ ele geçirdiler¹⁵⁴. Sin'de İngilizlerin zayıyatı 1.233'tü. Yaralıların çokluğu nedeniyle sahra hastaneleri ve onları Basra'ya götürecek nehir gemileri yetersiz kaldı. Burada, 1.153 Osmanlı askeri de esir düştü, bunların 300 veya 400'ü Anadolu'dan gelen Türk askeri idi¹⁵⁵.

¹⁴⁸ Goold, agm., ss. 929-930.

¹⁴⁹ Yüz. Mukbil Bey, age., s. 15.

¹⁵⁰ Townshend, *My Campaign* ..., ss. 99-108-115-128. Townshend 13.000 savaşçı askere göre planlama yaptığını ama bunun yerine harekâta 3.148 İngiliz, 7.955 Hintli olmak üzere 11.103 savaşçı ile başladığını belirtmektedir; Townshend, *Mezopotamya Seferim*..., ss. 148-183. As. Tar. Enc., Kûtü'l-Amâre önlerinde bulunan İngiliz ve Osmanlı birliklerinin sayısını karşılaştırırken Osmanlı'nın 8.000'den az (s. 148), daha sonra bu sayıyı 9.000 kadar (s. 183) savaşçı askeri olduğunu, buna karşılık İngilizlerin 10.275 (s. 148) savaşçı askeri olduğunu belirtmektedir. Aynı As. Tar. Enc., İngiliz birliklerinin sayısını daha sonra 13.000 küsur diye vermektedir (s. 183).

¹⁵¹ Sandes, age., s. 29.

¹⁵² Townshend, *My Campaign* ..., s. 74.

¹⁵³ *Es-Sinn* adı bir Türk kaynağında yalnızca *Sin* diye de geçmektedir, T.C. Gnkur. Bşk., *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Irak-Iran Cephesi 1914-1918*, 3'üncü Cilt 2'nci Kısım, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2002, ss. 65, 82; bundan sonra *Es-Sinn* yerine yalnızca *Sin* kullanılacaktır.

¹⁵⁴ MCR, s. 18; başka bir kaynakta Abu Rummanah yerine *Es-Sinn* denilmektedir, Millar, age., s. 10. Doğrusunun *Sin* olması daha muhtemeldir.

¹⁵⁵ Sandes, age., s. 46.

Türk askeri birliklerinin başında Albay Nureddin Bey¹⁵⁶ vardı. Türk askerleri de hazırlık yapıyorlardı. Ama taarruzdan ziyade savunma amaçlı bir hazırlık yapılmaktaydı. Aslında bu muharebe hiç de denk kuvvetler şeklinde bir muharebe olmayacaktı. Çünkü Nureddin Bey'in komutası altındaki Türk birliklerine ait nehir gemilerinin ihtiyaç duydukları kömür ve petrol stokları, bir muharebede son derece gerekli olan erzak ve mühimmat gibi stoklar da çok yetersizdi¹⁵⁷.

Kûtü'l-Amâre'nin işgali harekâtı 27 Eylül 1915'te başladı. 27 ve 28 Eylül günleri oldukça sert geçen muharebelerden sonra Kûtü'l-Amâre'yi savunan Türk birlikleri tutunamayarak geri çekildiler. 29 Eylül 1915'te¹⁵⁸ İngiliz 6. Tümenine bağlı süvarilerinin Kûtü'l-Amâre'ye girmeleri ile Türk askerleri bu şehri de terk etmek zorunda kaldılar¹⁵⁹. Muharebelerde Türk birlikleri, 1.700 şehit ve yaralı ile 1.289 esir verdi. İngilizlerde ise 1.229 ölü ve yaralı vardı¹⁶⁰.

Kûtü'l-Amâre Muharebesi'ni cepheden taarruz yerine Türk askeri birliğini çevirme harekâtı¹⁶¹ ile kazanan General Townshend, bu muharebeyi Hindistan'da bulunan İngiliz ordusunun tarihinde o ana kadar, birbirine denk kuvvetlerin¹⁶² yaptıkları en

¹⁵⁶ Daha sonra paşa olan Nureddin Bey'in (Sakallı Nurettin) resmi için bk. Ek 2, Resim 9, s. 272.

¹⁵⁷ Townshend, *My Campaign* ..., s. 73; Townshend, *Mezopotamya Seferim* ..., s. 107; As. Tar. Enc., Nureddin Bey'in askerlerinin kullanımında yalnız 782 hayvan varken, Townshend'in kullanımında 330 ulaşım aracı ile 740 hayvanı vardı demektir, *Mezopotamya Seferim* ..., s. 148.

¹⁵⁸ George, age., s. 805; işgalin 29 Eylül'de değil de 28 Eylül'de gerçekleştiğini söyleyenler de vardır, Aston, age., s. 85.

¹⁵⁹ MCR, s. 18; Goold, agm., s. 927; BMJ, 2949, agm., s. 25.

¹⁶⁰ Townshend, *My Campaign* ..., s. 121; Townshend, *Mezopotamya Seferim* ..., s. 182; burada yine As. Tar. Enc., Townshend'in verdiği rakamları abartılı bulmakta ama kesin sayıyı da vermemektedir. Türklerin zayıtı olarak, altı piyade bölüğünün esir verildiğini, bunun yanında bir miktar şehit ve yaralı vardı demektir; Irak Soruşturma Komisyonu Raporu'na göre Kûtü'l-Amâre'de Türk birlikleri 1.700 esir vermiş, 13 topu İngilizlere kaptırmış ve hem insan hem de malzeme olarak ağır kayıplara maruz bırakılmışlardır. Soruşturma Raporu ne Türk kaybının ne de İngiliz kaybının ne kadar olduğunu belirtmemiştir, MCR, s. 18; bir başka kaynak İngiliz kaybını (ölü ve yaralı olarak ayırmadan) 1.000 asker, Türklerin kaybını bunun iki mislinden daha fazla diye belirtmektedir, Millar, age., s. 10.

¹⁶¹ Muharebenin İngilizler açısından nasıl geçtiği ile ilgili ayrıntılı bilgiler, Kûtü'l-Amâre'de Türklere karşı çarpışmış ve daha sonrasında Selmân-ı Pâk'taki muharebede hayatını kaybetmiş olan Yüz. W. S. Oldham'ın annesine yazdığı mektuptan öğrenilebilir. Bu mektup, ölümünden bir ay sonra "Cepheden Mektuplar" başlığı altında 29 Aralık 1915'te *The Times* gazetesinde yayımlanmıştır, "Letters From The Front." *Times*, 29 Dec. 1915, p. 7. *The Times Digital Archive*, <http://tinyurl.galegroup.com/tinyurl/8BWf48>. Accessed 29 Oct. 2018; Yüz. W. S. Oldham'ın ölümü ve onu tanıtıcı yazı yine *The Times* gazetesinin "Ölümler" başlığı altında 29 Kasım 1915 tarihli sayısında yayımlanmıştır, "Deaths." *Times*, 29 Nov. 1915, p. 6. *The Times Digital Archive*, <http://tinyurl.galegroup.com/tinyurl/8FrBGX>. Accessed 4 Nov. 2018.

¹⁶² Burada birbirine denk kuvvetlerden bahsedilmektedir ama aslında General Townshend'in karşısındaki Albay Nureddin Bey'in emrinde bulunan kuvvetler 35. ve 38. Tümenlerin enkazı idi.

büyük muharebelerden biri diye tanımladı. Ona göre ne Afgan savaşında ne de Hindistan'daki isyan hareketlerinde bu boyutta bir muharebe yaşanmamıştı¹⁶³.

Kûtü'l-Amâre'yi aldıktan sonra General Townshend, çekilmekte olan Türk askerlerini nehirden gemiler ile takip etmeyi ve onları yakalayıp bozguna uğratmayı düşünüyordu ama bunu yapamadı. Çünkü Kûtü'l-Amâre'de savaştığı Türk askerleri, Kurna ve Amâre'ye ilerlerken savaştığı askerler gibi değildi. İlk savaştığı Türk birlikleri çoğunlukla Arap taburlarından oluşuyordu¹⁶⁴. Hâlbuki Kûtü'l-Amâre'de birlikler daha disiplinli ve düzenlilerdi. Kurna'daki gibi başıbozuk bir şekilde kaçmıyorlar, bir bütün halinde ve bir düzen içinde geri çekiliyorlardı¹⁶⁵.

Kûtü'l-Amâre Muharebesi'nin İngilizler açısından önemi, Bağdat'a ilerleme konusunda verdikleri karardan önceki son başarılı muharebe olmasıdır. Onlara göre kazandıkları bu zafer, aslında onların ordu tarihlerinde o ana kadar yaşamadıkları bir mağlubiyetin de başlangıcı olmuştur. Ama içinde bulundukları zafer sarhoşluğu içinde, hiç kimsenin bundan haberi yoktur.

2.6. Bağdat'ın İşgal Edilmesi Hakkında Yapılan Yazışmalar

Daha önce de belirtildiği üzere, Bağdat üzerine ilerleme ve Bağdat'ın işgal edilmesi İngilizler tarafından daha önce düşünülmüştü. 8 Ekim 1914'te Irak Sefer Kuvveti Hindistan'dan ayrılmadan önce, Genel Vali gayri resmi olarak Hindistan'dan Sorumlu Bakan olan Lord Crewe'a, Osmanlı Devleti savaş ilan ederse, Basra'ya, hatta Bağdat üzerine yürümek için hazır olacağını bildiren bir yazı yazmıştı. 23 Kasım'da Basra'nın işgalinin ertesi günü, Hindistan Hükümeti'nin Irak'taki Siyasi Subayı Sir Percy Cox, Genel Vali'ye bir telgraf çekmişti. Telgrafında eğer ileride Bağdat'a ilerleme konusunda bir karar verilirse, hazırlık olması açısından birliklere

İngilizler bu noktaya gelene kadar bu iki tümenin kuvvetleri ile karşılaşmışlar ve maalesef bu tümenler, Osmanlı Ordusu açısından tam bir başarısızlık örneği sergilemişlerdir, Mehmed Emin Bey, age., s. 39.

¹⁶³ Townshend, *My Campaign* ..., s. 121.

¹⁶⁴ General Townshend'in Kûtü'l-Amâre'ye gelene kadar savaştığı Türk askeri dedikleri kuvvetin tamamına yakını Araplardan oluşan birliklerdi, T. E. Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom A Triumph*, Oxford University Press, Calcutta 1940, s. 59.

¹⁶⁵ Townshend, *My Campaign* ..., s. 122; I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu ile ilgili birçok yanlış bilgiler ortada dolaşıyordu. Osmanlı Ordusunun zorluk karşısında hemen dağılıp firar etmeye başlayan ve sonucunda da yok olan askerlerden oluşan bir ordu olduğu söyleniyordu ama bu kesinlikle yalandı, Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, (Çev. Mehmet Tanju Akad), Kitap Yayınevi, İstanbul Mart 2011, s. 14.

komuta eden General ile birlikte bölgenin topografik ayrıntılarını çalışmakta olduğunu belirtmişti¹⁶⁶.

Genel Vali, Sir Percy Cox'un Bağdat'a ilerleme konusundaki önerisini 25 Kasım'da İngiltere'deki Bakana iletti ama Bakan Crewe bu telgrafa olumsuz yanıt verdi. Genel Vali de Başkomutan Duff'a danıştıktan sonra, Sir Percy Cox'un projesinin uygulanabilir olduğunu düşünmüyordu. 2 Aralık 1914'te Genel Vali'den Bakana gönderilen bir mektupta Genel Vali, Bağdat'a ilerleme konusundaki önerinin reddedilmesini doğru bir karar olarak nitelendirdi. Ona göre Bağdat, ele geçirilse bile elde tutulamayabilirdi¹⁶⁷. Fakat Bağdat'ın alınmasının İngiliz ordusunun bütün Doğu'da itibarını artıracığı, İngiliz askerleri arasında yaygın bir görüştü¹⁶⁸.

Bu arada Genel Vali, 27 Mayıs 1915'te Lord Crewe'ın yerine Hindistan'dan Sorumlu Bakan olarak atanan Joseph Austen Chamberlain'a "*Kişiyeye Özel*"¹⁶⁹ ibareli bir mektup yazarak, Irak ile ilgili birçok konuda yeni Bakanı bilgilendirdi¹⁷⁰. Yine Genel Vali, 17 Eylül'de Bakan Chamberlain'a yazdığı bir mektupta, şayet elde yeterli asker bulunursa, Bağdat'a ilerlemenin çekiciliğine vurgu yapmaktaydı¹⁷¹. Fakat son olasılık olarak Bağdat ile ilgili İngiltere, Hindistan ve Irak'taki yetkililerin zihinlerinde hangi düşünce olursa olsun, 3 Ekim'e kadar bu hemen uygulanabilir bir teklif olarak görülmüyordu¹⁷².

¹⁶⁶ MCR, s. 20.

¹⁶⁷ George, age., s. 805; MCR, s. 20.

¹⁶⁸ Spackman, age., s. 53.

¹⁶⁹ Genel Vali'nin Hindistan'dan Sorumlu Bakana gönderdiği telgraf veya mektupların çoğunun "*Kişiyeye Özel*" ibareli olması, General Townshend'in Kütü'l-Amâre'de teslim olmasına giden yoldaki en büyük hatalardan biri olarak görülecektir. Irak'taki savaşı araştırmakla görevli Komisyonun yaptığı soruşturmada bu "*Kişiyeye Özel*" ibareli telgraflar eleştirilmiş ve eğer bu telgraflar "*Resmî*" ibareli olarak gönderilseydi, Irak'ta yaşanan felaketin önüne geçilebilirdi diyeceklerdir.

¹⁷⁰ GSPP, AC 62/1.

¹⁷¹ MCR, s. 21; aynı Genel Vali, Kütü'l-Amâre alındıktan sonra Bağdat'a ilerleme konusunda Bakan Austen Chamberlain'a 8 Ekim 1915'te yazdığı mektupta, eğer Mısır'dan Hint askerleri destek için gelmezlerse, Bağdat üzerine yürümektense Kütü'l-Amâre'de kalınmasının daha iyi olacağını belirtmiştir, GSPP, AC 62/21.

¹⁷² Genel Vali mektubunda, Çanakkale'deki başarısızlığı kısmi bir başarısızlık olarak gördüğünü, Çanakkale Boğazı'nın düşmesinin Balkanlarda ve Yakın Doğu'da muazzam bir etki yaratacağını belirttikten sonra, Bağdat'ın düşmesinin de Afganları, İranlıları ve Arapları aynı şekilde etkileyeceğinden bahsetmektedir. General Townshend'in şu anda Kütü'l-Amâre'nin yaklaşık 32 km uzağında olduğunu ve 10 gün içinde Kütü'l-Amâre'yi almayı beklemekte olduğunu (ki Kütü'l-Amâre 28 Eylül 1915'te işgal edildi) ve Bağdat'a kuş uçuşu yaklaşık 161 km kaldığını belirtmiştir. Bağdat'a girilirse orada kalınması gerektiğini, bunun dünyanın bu bölgesindeki insanlar üzerinde çok büyük bir darbe etkisi yaratacağını ileri sürmüştür. Ama bunun için de Mısır'dan çekilecek ihtiyat askerlerine ihtiyaç olduğunu da belirtmiştir, GSPP, AC 62/18.

İngiliz Irak Sefer Kuvveti'nin o zamanlarda durumu şu şekildeydi: 29 Eylül'de Kûtü'l-Amâre işgal edilmiş, yaklaşık 1.100 Türk askeri esir alınmış¹⁷³ ve General Townshend'in süvarileri, Türkleri takip etmişler ve 4 Ekim'de de Aziziye girmişlerdi. Aziziye, Bağdat yolu üzerinde Kûtü'l-Amâre'nin yaklaşık 164 km ilerisindeydi. Sefer'e komuta eden General Nixon, 3 Ekim'de İngiltere'deki Bakan'a gönderdiği telgrafında, *"Bağdat'a giden yolu açmak için yeterince güçlü olduğumu düşünüyorum ve bu amaçla Aziziye'de toplanmayı öneriyorum"* diyordu¹⁷⁴.

O tarihe kadar İngiltere Kabinesinin (Bakanlar Kurulunun) Irak'taki politikası 24 Nisan 1915 tarihli Hindistan Genel Valisi'ne gönderdiği bir telgrafta Bakan Crewe tarafından belirtilmişti. İngiliz Bakanlar Kurulu, Irak'ta daha fazla genişleyerek risk alınmasına karşıydı¹⁷⁵. Bu politika, 27 Mayıs'ta Lord Crewe'in yerine Hindistan'dan Sorumlu Bakan olarak atanan Austen Chamberlain tarafından da onaylanmıştı¹⁷⁶.

7 Ekim'de Genel Vali'nin, Bakan'a gönderdiği bir telgrafta Hindistan'daki Başkomutanın mevcut kuvvetler ile Bağdat'ı işgal etmenin akıllıca olmayacağı fikrinde olduğunu belirtiyordu¹⁷⁷. 8 Ekim'de Bakan Chamberlain, General Nixon'a Bağdat'ın işgal edilmesi ve elde tutulması için mevcut askeri kuvvetine ek olarak nelere ihtiyacı olduğunu sorması üzerine¹⁷⁸ Nixon, *"Nureddin'i yenmek ve Bağdat'ı*

¹⁷³ Spackman, age., s. 57. Yazar, Kûtü'l-Amâre'deki Türk mevzilerini gezerken ağız kısmından doldurulan eski tip Türk toplarını ve hemen yanlarında bulunan demir güllerini gördüğünde çok şaşırdığını ifade etmektedir, s. 57; aslında bu top çok eski zamandan, Sultan IV. Murat zamanından kalma 46 cm çapında bir toptur. Bağdat'ta hükümet konağı önünde bulunurken, Kûtü'l-Amâre'ye giden Türk askeri birlikleri giderken bu topu ve içi boş dört adet demir gülesini de beraberlerinde götürmüşler. Bu içi boş yuvarlak demir güllerin içine kara barut ile demir parçaları doldurmuşlar ve bir de fitil takarak bunları İngiliz siperlerine atmışlar. Bu güller patlayınca öyle müthiş sesler çıkarmış ki İngilizler, Türkler Cenevre Antlaşması'na aykırı ve medeni olmayan silah kullanıyorlar diye protestoda bile bulunmuşlardır, Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 138; İngilizlerin Irak Seferi süresince top sayısı Türk askerlerinin sahip olduklarından çok daha fazla olmasına rağmen, savaş sonrası değerlendirmelerinde yenilgilerinin bir nedenini, İngiliz top ve topçularının yetersizliğine bağlamışlardır, Barker, age., s. 406; George, age., ss. 809-810; General Townshend'in Tümeninde Topçu Subayı olan Mousley ise anılarında *"Türkler topçuluk bilimini yeterince bilmiyorlar"* diye yazmaktadır. Ona göre, Türkler top tapalarını daha doğru ayarlayabilselerdi, İngilizlere çok daha fazla zayıat verdirebilirlerdi, Edward O. Mousley, *The Secrets of Kuttite an Authentic Story of Kut, Adventures in Captivity and Stamboul Intrigue*, John Lane the Bodley Head Limited, London 1922, s. 16.

¹⁷⁴ GSPP, AC 46/7/3; General and Special Political Papers, 1909-1937, Nixon-Townshend Controversy, 1915-1916, AC 47/1/11; Buchanan, age., s. 27.

¹⁷⁵ George, age., s. 805; Buchanan, age., s. 27; GSPP, AC 46/7/3; MCR, s. 21.

¹⁷⁶ MCR, s. 21.

¹⁷⁷ GSPP, AC 46/7/3.

¹⁷⁸ GSPP, AC 46/7/3; GSPP, AC 47/1/20; Millar, age., s. 11.

işgal etmek için mevcut kuvvetime hiçbir ilaveye gerek yoktur; bundan eminim.” diye yanıt verdi¹⁷⁹.

Bu arada 4 Ekim’de oluşturulmasına karar verilen “*Irak’taki Stratejik Durumu Değerlendirme Komitesi*” 16 Ekim 1915’te raporunu Bakanlar Kuruluna sundu. Bağdat’a ilerlemenin *arzu edilebilirliği* ile *uygulanabilirliği* açılarından durumu değerlendiren komite hem askeri hem de siyasi açıdan Bağdat üzerine yürümenin ve işgalinin *arzu edilebilir* olduğunu ancak bunun Irak’taki Sefer Kuvvetinin takviye edilmesiyle *uygulanabilir* olabileceğini belirtti¹⁸⁰. Yalnız 6 Ekim’de Hindistan’dan Sorumlu Bakan Chamberlain Bağdat üzerine yürünmesi fikrine ilk başta karşıydı¹⁸¹.

22 Ekim 1915’te Genel Vali, Bakan’a yazdığı mektupta eğer bir tümen askere sahip olunamayacak olsa bile, Bağdat’a bir taarruz yapılması taraftarı olduğunu ilettili¹⁸². 23 Ekim’de Bakan, Genel Vali’ye gönderdiği telgrafta, eğer General Nixon, elindeki kuvveti harekât için yeterli buluyorsa, Bağdat’a yürüyebilir diyordu. Kendisine iki tümen gönderileceğini fakat bunun zaman alacağı da belirtiliyordu¹⁸³. 6 Ekim’de Bağdat üzerine yürünmesi fikrine karşı çıkan Bakan, bu kez buna onay veriyordu.

Bu arada Türk askerleri, İngiliz ordusu içindeki Müslüman Hintli askerler için broşürler hazırlıyor ve bunları Hintli Müslüman askerlere atıyorlardı. Broşürlerde, Hazreti Muhammed’in hizmetlilerinden Selmân-ı Pâk’ın mezarının burada olduğu yazıyordu. Onları, kâfir İngilizlerle değil kendi din kardeşleriyle birlikte olmaya çağırıyorlardı¹⁸⁴. Bunun etkisiyle Hintli Müslüman bir asker, nöbet tutan İngiliz asker ile subayını öldürüp 4-5 arkadaşıyla birlikte Türk askerlerinin safına geçti¹⁸⁵.

¹⁷⁹ MCR, s. 23; GSPP, AC 46/7/3; GSPP, AC 47/1/20; Buchanan, age., s. 26.

¹⁸⁰ GSPP, AC 46/7/2.

¹⁸¹ George, age., s. 806.

¹⁸² GSPP, AC 62/27.

¹⁸³ Buchanan, age., s. 27; MCR, s. 24.

¹⁸⁴ Millar, age., s. 15; bu broşürlere Kütü’l-Amâre kuşatması sırasında tekrar rastlanmıştır. Broşür Urduca, Pencapça ve Peştuca basılmıştı, Millar, age., s. 124. Broşürde Hintli askerlerin başlarındaki subayları öldürüp Türklere katılması istenmektedir. Bu broşürlerde İngilizce yazılanların tamamı için bakınız, Millar, age., ss. 303-304; Sandes, age., s. 155; İsmet Üzen, “Türklerin Kut’ül-Amare Kuşatması Sırasında İngiliz Ordusunda Bulunan Hintli Askerlerin Tutumu (Aralık 1915-Nisan 1916)”, *Gazi Üniversitesi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt 2, Sayı 3, Kış 2008, s. 88. Hintli askerlere hitaben yazılan bu broşürlerin Türkçesi için bakınız, Üzen, agm, ss. 88-90.

¹⁸⁵ Üzen, *Türklerin...*, agm., s. 86; Millar, age., s. 15; Hintli Müslüman askerler, öyle gruplar halinde firar edip Osmanlı askerlerine katılmıyorlardı. Çünkü İngilizler, bir askeri birlikte çok fazla Müslüman askerlerin olmasını engelliyorlardı. Müslüman ile Müslüman olmayan Hintli asker sayısını

Aslında 21 Ekim’de İngiltere’deki Bakanlığın, Genel Vali’ye gönderdiği bir telgrafta Ocak 1916’da 60.000 Türk’ün Bağdat’ta toplanabileceği belirtiliyordu¹⁸⁶. Hatta Selmân-ı Pâk Muharebesinden önce, 17 Kasım’da, Savaş Bakanlığı General Nixon’a bir telgraf göndermiş ve General von der Goltz’un¹⁸⁷ Bağdat’a gitmek için 10 Kasım’da¹⁸⁸ ayrıldığını ve 30.000 Türk’ün Anadolu’dan Irak’a yürümekte olduğunu belirtiyordu¹⁸⁹.

Sonunda 23 Ekim 1915’te Bağdat üzerine yürüme kararı alındı¹⁹⁰. Savaş Bakanı Kitchener buna karşı oy kullandı. General Nixon’a en kısa zamanda iki yeni tümenin Irak’a gönderileceği sözü de verildi¹⁹¹. Hatta İngiltere bu tümenlerin bekletilmeden Irak’a gönderilmesini emretti¹⁹². Genel Vali ise 29 Ekim’de Bakana yazdığı mektupta, Bağdat ve Lahore ile Meerut Tümenlerinin Fransa’dan Irak’a gönderilmesi konusunda karar alındığı için sevincini ifade ediyordu¹⁹³.

2 Kasım’da İngiliz Başbakanı Asquith, Avam Kamarası’nda yaptığı bir konuşmada General Nixon’ın Kuvvetlerinin Bağdat’a oldukça yaklaştıklarını belirtip, bu harekâtın planlanması ve yürütülmesinin çok zekice yapıldığını ve olumlu bir şekilde sonuçlanacağına ziyadesiyle emin olduğunu ifade ediyordu¹⁹⁴. Ama burada kimse harekâtı yapacak olan General Townshend’in fikrini sormuyordu. Townshend böyle bir harekâtın bir tümenle değil, en az üç tümenlik bir kolorduyla yapılması

dengede tutarak kendilerini güvence altına almaya çalışıyorlardı. Hatta Müslüman Hintli askerlerin muharebe esnasında kendilerine zarar vereceklerini düşünürlerse, hiç acımadan arkalarından ateş ederek onları öldürüyorlardı, Keleşılmaz, age., s. 137.

¹⁸⁶ GSPP, AC 46/7/18; BMJ, 2949, agm., s. 25; MCR, s. 26; Goold, agm., s. 935.

¹⁸⁷ Von der Goltz’un Irak cephesinde görevlendirilmesi 5 Ekim 1915’te yapılmıştır. Görevinin içeriği ve 6. Ordu adı verilen yeni orduya komutanlık görevi ise 22 Ekim 1915’te kendisine şifreli bir yazı ile bildirilmiştir, Mehmed Emin Bey, age., ss. 149-150. Bu konudaki ayrıntılar için ilgili sayfalara bakılabilir; Townshend, *Mezopotamya Seferim ...*, s. 392; Mareşal von der Goltz’un resmi için bk. Ek 2, Resim 10, s. 272.

¹⁸⁸ Von der Goltz 7 Aralık 1915’te görevi devralmıştır, Spackman, age., s. 97; bir başka kaynakta Goltz Paşa’nın 15 Kasım 1915’te İstanbul’dan hareket ettiği, 18 Kasım’da Halep’e ulaştığı, dört gün dinlendikten sonra 24 Kasım’da Musul’a, 5 Aralık’ta Samarra’ya ve 6 Aralık 1915’te de Bağdat’a ulaştığı belirtilmektedir, Mehmed Emin Bey, age., ss. 152-153.

¹⁸⁹ Goold, agm., s. 935; MCR, s. 26.

¹⁹⁰ GSPP, AC 46/7/19; Goold, agm., ss. 931-934; bir başka kaynakta bu tarih 24 Ekim 1915’tir, Millar, age., s. 12.

¹⁹¹ GSPP, AC 46/7/20; Millar, age., s. 12; George, age., s. 806.

¹⁹² Barker, age., s. 119.

¹⁹³ GSPP, AC 62/28.

¹⁹⁴ Buchanan, age., s. 28; Bağdat üzerine yürüme kararının, İngiliz Bakanlar Kurulu tarafından da teşvik edilmesinin nedeni olarak, Çanakkale’de yaşanan hezimetin karşılığını almak diye açıklayanlar da vardır, Aston, age., s. 85.

gerektiğini düşünüyordu¹⁹⁵. Onun dışında en rütbesiz askerinden en yüksek rütbeli subay ve komutanına, en alt düzeydeki devlet memurundan en üst düzeydeki devlet memuruna kadar, herkes Bağdat'ın alınacağından neredeyse yüzde yüz emindi¹⁹⁶. Yalnızca gün ve saati kesin olarak belli değildi. Yoksa onlara göre Irak'ta çok başarılı olan ordularının önünde kim durabilirdi ki? Tüm İngilizlerin düşüncesi işte bu yöndeydi.

2.7. Selmân-ı Pâk'a Harekât ve Selmân-ı Pâk Muharebesi

27-28 Eylül 1915 muharebelerinin sonucunda, Kûtü'l-Amâre İngiliz Ordu birliklerince işgal edildikten sonra, geri çekilen Türk askeri birliklerini takip eden İngiliz nehir gemileri, Kûtü'l-Amâre'nin karadan yaklaşık 98 km, nehirden yaklaşık 164 km kuzeydeki küçük bir köy olan Aziziye'ye 5 Ekim 1915'te ulaştılar¹⁹⁷.

General Townshend, Selmân-ı Pâk'a¹⁹⁸ ilerlerken askerlerinin sayısı 17.000 idi. Bu sayıya muharip olmayan personel ile orduyu takip edenler de dâhildi. Bunun 14.000 kadarı savaşçı, bu sayının 8.500'ü ise piyadeydi¹⁹⁹. Bakanın talebiyle İngiltere Genelkurmay Başkanı'nın hazırladığı 9 Aralık 1915 tarihli “gizli” ibareli rapora göre Selmân-ı Pâk Muharebesinden önce General Townshend'in askeri kuvveti 12.000 piyade, 1.500 süvari ve 6 tanesi ağır top olmak üzere 35 toptur²⁰⁰. Buna karşılık Türk kuvvetlerinin sayısının 10.900-13.000 asker arasında olduğu tahmin

¹⁹⁵ Sandes, age., s. 65.

¹⁹⁶ Sandes, age., s. 56.

¹⁹⁷ Moberly, ... *Volume I*, s. 337.

¹⁹⁸ Selmân-ı Pâk (Selmân-ı Fârisî), önce ateşe tapan (Mecûsî), daha sonra Hristiyan, akabinde de Müslüman olan; İslam Peygamberi Hazreti Muhammed'in hem berberi hem de Hendek Savaşı ve sonrasında yapılan tüm savaşlara katılan, valilik yapan, aynı zamanda İslam dünyasında iyi tanınan bir şahsiyet olduğundan (<https://islamansiklopedisi.org.tr/selman-i-farisi>, Erişim tarihi: 30.03.2021) General Townshend, Müslüman ahalinin duygularının rencide olmaması için İngiliz Genel Karargâhından telgraflarında *Selmân-ı Pâk* yerine *Ctesiphon* diye yazılmasını istediğini belirtmiştir, Townshend, age., s. 133; bir başka kaynağa göre ise Townshend Selmân-ı Pâk'ın Müslümanlar için önemli olduğunu dolayısıyla da İngiliz-Hint askeri birliklerinin içindeki Müslüman Hintli askerlerin bu yüzden savaşmak istemeyip Türk tarafına geçtiğini görünce, Selmân-ı Pâk adının kullanılmasını yasaklamış ve yerine eski çağlardaki adı ile Ctesiphon denilmesini istemiş ve muharebe haritalarında da hemen bu adın kullanılmasını sağlamıştır, Millar, age., s. 15; Selmân-ı Pâk yakınlarında Sasani hükümdarlarının görkemli sarayının kalıntıları vardı. Tak-ı Kisra diye geçen sarayın kubbeli salonunun bir bölümü aradan çok uzun yıllar geçmiş olsa da halen ayaktaydı, bk. Ek 2, Resim 20, s. 277.

¹⁹⁹ Townshend, *My Campaign ...*, s. 153; İngiliz askerlerinin sayısı konusunda yine farklı kaynaklar farklı rakamlar vermektedir. Bir kaynağa göre İngiliz askeri sayısı 14.000'dir, Goold, agm., s. 935; bir başka kaynakta bu sayı 12.000'i piyade 1.000'i süvari olmak üzere 13.000'dir, Millar, age., s. 15; bir başka kaynağa göre ise bu kuvvet savaşa hazır 11.000 kişidir, BMJ, 2949, agm., s. 25.

²⁰⁰ GSPP, AC 46/7/22.

edilmektedir²⁰¹. Bu harekâta kara yolunda kullanım için İngiliz ordusunun, 1.000 katır, 620 deve, 660 araba ve 240 merkepleri²⁰² ve nehir gambotları ile gemileri vardı. Buna karşılık, Osmanlı ordusunda yalnız gemiler ile sığ sularda ağır yükleri taşımak için kullanılan, *şat* denilen altı düz bir tür nehir taşıtından başka bir nakliye araçları yoktu²⁰³.

Türklerin, İngilizlerin hareketleri ile ilgili istihbaratı neredeyse hiç yoktu. İngilizler saldırıya geçmeden önce, Selmân-ı Pâk üzerinde hava gözetleme ve keşif uçuşu yaparken, Türkler bundan mahrumdu. Telefonla da iletişim sürekli kesiliyordu. Çünkü Araplar bakır tellerin değerini öğrendikten sonra bunları kesip götürüyor ve pazarda satıyorlardı. Türklerin bunları onarması da işe yaramıyordu²⁰⁴. Yeni yerleştirilen teller de yine aynı durumla karşı karşıya kalıyordu.

Selmân-ı Pâk'taki Türk mevzileri üzerinde hava gözetleme ve keşif uçuşu gerçekleştiren Binbaşı H. L. Reilly'nin uçağı, Türk mevzilerinden açılan makinalı tüfek ve piyade tüfeği ateşi ile vurularak yere inmeye mecbur edildi²⁰⁵ ve Binbaşı esir alındı. Ondan ele geçirilen haritalar Türklerin ellerindeki haritalardan daha ayrıntılı ve günceldi. Bu da Albay Nureddin Bey için çok değerli bir hediye oldu²⁰⁶. Çünkü Osmanlı ordusundaki harita eksikliği inkâr edilemeyecek boyuttaydı. O dönemde alay, tümen, kolordu hatta orduda bile Irak'ın bu bölgesini tam olarak değilse bile az çok doğru gösteren bir harita dahi yoktu²⁰⁷. Savaşın önce

²⁰¹Townshend, *My Campaign ...*, s. 156; General Nixon'ın kurmaylarına göre bu sayı 13.000 askerdir, Millar, age., s. 14; BMJ, 2949, agm., s. 25; bir başka kaynağa göre Türk askerinin sayısı 18.000'di ve bunların yanında da sayısı belirsiz yaya ve atlı Arap başıbozuk gruplar vardı, Spackman, age., s. 60.

²⁰²Townshend, *My Campaign ...*, s. 152.

²⁰³Townshend, *My Campaign ...*, s. 158.

²⁰⁴Millar, age., s. 17; bu telefon tellerinin kesilmesi işi Selmân-ı Pâk Muharebesi sürerken de yapılmıyordu. Örneğin bu muharebe esnasında Nureddin Bey komutası altındaki 45. Tümen çok zayıf vermişti. Ama Nureddin Bey bunu çok sonra öğrendi. Çünkü yine bir grup Arap, telefon tellerini muharebe esnasında bile çalmayı başarmıştı, Millar, age., s. 28.

²⁰⁵Binbaşı Reilly'nin uçağının motor arızası nedeniyle yere inmek zorunda kaldığını söyleyenler de vardır, Spackman, age., s. 61.

²⁰⁶Millar, age., ss. 14-17; İngilizlerin elinde Irak'ın ayrıntılı ve güncel haritaları olmasına rağmen, daha sonra Irak'ta yenilmelerinin bir nedeni olarak, ellerinde doğru haritaların olmamasını göstereceklerdir, Barker, age., s. 405; Selmân-ı Pâk Muharebesi'nde yer alan Türk subaylar ise bunun tam tersini söylemektedirler. 1911 yılında dahi İngilizlerin elinde Irak'taki ulaşım, iletişim yolları, yiyecek kaynakları, yük, binek, çiftlik hayvanları ve bunların bulunduğu yerlerle ilgili bilgilerin bulunduğu ifade edilerek; Irak'ın doğru bir topografya haritası ve harita krokileri Türk subaylarının ellerinde yokken İngilizlerin bunlara sahip olduğunu Selmân-ı Pâk'ta ele geçirilen belgeler vasıtasıyla öğreniyoruz, Yüz. Mukbil Bey, age., s. 20.

²⁰⁷Mehmed Emin Bey, age., s. 53.

Başkomutanlık Karargâhında 1818-1899 yılları arasında yaşamış bir Alman haritacı ve coğrafyacısı olan Heinrich Kiepert'in 1/1.500.000 ölçekli Irak haritası bulunmaktaydı. Bunun dışında da başka bir harita yoktu²⁰⁸.

Her ne kadar İngiliz kaynaklarında Selmân-ı Pâk'ta savaşılan kuvvetlerin denk olduğunu hatta Türk tarafının sayıca daha üstün olduğunu yazsalar da²⁰⁹ silah, top ve teçhizat konusunda İngiliz askerleri çok daha kuvvetli idi. Dolayısıyla Türk askerleri ile İngiliz askerleri arasında eşit olmayan şartlarda başlayan Selmân-ı Pâk Muharebesi, 21 Kasım'ı 22 Kasım'a bağlayan gece İngiliz ordusunun Leç'ten²¹⁰ Türk mevzilerine doğru gece yürüyüşü yapmaları ile başladı²¹¹. 22 Kasım saat 08.00'de İngiliz ve Osmanlı ordusunun karşılıklı ateşleri ile şiddetlenen muharebede, Osmanlı ordusu ilk mevzilerini terk edip, ikinci savunma mevzilerine çekilmek zorunda kaldı. İlk mevzilerde Osmanlı ordusunun zayıyatı ağır oldu²¹². 1.300 asker de İngilizlere esir düştü²¹³. Nureddin Bey²¹⁴ geri çekilmeye başlamıştı ki,²¹⁵

²⁰⁸ Yüz. Mukbil Bey, age., s. 15.

²⁰⁹ 20 Aralık 1915 tarihli General Townshend'in raporuna göre kendi kuvveti yaklaşık 14.000 savaşçı asker ile yaklaşık 40 toptur. Türk kuvveti ise yaklaşık 10.900 savaşçı ile 36 toptur. General Nixon ise Türk askerinin sayısını 17 Ocak 1916 tarihli bir yazısında 13.000 asker ile 38 top olarak vermiştir, GSPP, AC 47/1/14; bir başka kaynakta İngiliz kuvveti 13.756 subay ve asker, 30 top ile 46 makineli tüfek, Türk kuvveti ise yaklaşık 18.000 asker, 52 top ve 19 makineli tüfek, iki eski havan ve emekli Türk subaylarının komutası altında birkaç binden oluşan iki kabile tugayı, F. J. Moberly, *The Campaign in Mesopotamia 1914-1918, Volume II*, The Imperial War Museum, London, Department of Printed Books and the Battery Press Inc., Nashville, Tennessee 1997, ss. 65-71. Türk askeri kuvvetini Selmân-ı Pâk'ta bu kadar çok gösteren başka bir kaynağa okumalar sonucunda rastlanmamıştır.

²¹⁰ Spackman, age., s. 62; Leç, Deriyye Harabesiyle Hamaş arasında bir yer (As. Tarih Enc.), Townshend, *Mezopotamya Seferim* ..., s. 287; Hamaş ile Leç'in aynı yer olduğu da söylenmektedir, T.C. Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi 3'üncü Cilt 2'nci Kısım* ..., s. 169; bir başka kaynakta ise Leç, 21 Kasım 1915'te İngiliz kampının olduğu yerdir ve burada birkaç küçük Arap kulübesi vardır, Moberly, ..., Volume II, s. 62.

²¹¹ Townshend, *My Campaign* ..., s. 171; bir başka kaynak bu tarihi 20 Kasım olarak vermektedir. Hatta General Townshend'in Selmân-ı Pâk üzerine yürümesini "*Mahvedici ve İngiliz Ordu Tarihinin en büyük trajedilerinden biri olan yürüme*" diye ifade etmektedir, Millar, age., s. 12; Halil Kut Paşa da hatıralarında İngiliz Kuvvetlerinin 22 Kasım 1915'te taarruza başladıklarını söylemektedir, Çifci, age., s.147; Arabistanlı Lawrence ise hatıralarını yazdığı kitabında muharebeyi başlatanların kendi askerleri olduğunu unutmuş ve Türk askerleri tarafından aniden saldırıya uğradıklarını, bunun sonucunda da sersemleyerek geri çekilmek zorunda kaldıklarını bahsetmiş ama İngiliz askerlerinin yaşadıkları kayıplardan hiç söz etmemiştir, Lawrence, age., s. 62.

²¹² Townshend, *My Campaign* ..., ss. 172, 173; Millar, age., s. 25.

²¹³ Sandes, age., s. 74.

²¹⁴ Şeyh Saad, *Sin ve Selmân-ı Pâk*'taki muharebelerde bulunan İngiliz İstihkâm Subayı Binbaşı Sandes anılarında, Nureddin Bey'i bazı yeteneklere sahip ama yeterli kararlılık ve cesarettен yoksun olarak nitelendirmekte, Türk savunma hattının yerinin seçimi ve güçlendirilmesi konusunda çok iyi olmasına rağmen, durum aleyhine dönmeye başladığında hemen bütün kuvvetini geri çekmeye meyilli diye belirtmektedir. Bu durumun da İngiliz Ordusunun başarısına katkı sunduğunu, Halil Bey'in ise çok farklı olduğunu dile getirmiştir, Sandes, age., s. 48.

²¹⁵ Mousley, age., s. 9.

Kafkaslardan gönderilen Albay Halil Bey'in birlikleri muharebeye katıldı²¹⁶. Halil Bey'in²¹⁷ gelişi ile Osmanlı ordusu karşı taarruza geçerek İngiliz ordusunu önce durdurdular, sonra da geri çekilmeye mecbur ettiler. İngiliz ordusunun hem asker hem de subay zayıyatı telafi edilemeyecek boyuta ulaştı²¹⁸. Hatta başlarında yeterince subay bulunmayan Hintli askerler telaşla geriye çekilmeye başladılar²¹⁹. İngiliz subay zayıyatının yüksekliğini, General Townshend daha sonra Kûtü'l-Amâre'deki teslimiyetinin de nedenlerinden biri olarak göstermiştir²²⁰.

İngiliz ordusunun Türk taarruzundan sonra, toplanma noktasında hesaplayabildiği asker zayıyatı 4.500 ölü ve yaralı idi²²¹. Türk askeri zayıyatı²²² büyük olsa da İngiliz askeri zayıyatı da küçümsenemeyecek bir boyuttaydı. Toplanma noktasına sürekli de yeni yaralılar geliyordu. Savaşçı askerlerinin 4.593'ünü kaybetmişler, geride hiçbir ihtiyat kuvveti kalmamış, takviye kuvvetler ise 800 km güneydeki Basra'ya yeni ulaşmışlardı. Kayıp öyle büyüktü ki 17. İngiliz Piyade Tugayının bütün üst rütbeli subayları ölmüş ve bir bölük başçavuşu tugaya komutanlık yapıyordu²²³.

²¹⁶ Barker, age., s. 113; Halil Bey, muharebenin ilk günü 22 Kasım saat 15.30'da savaş alanına ulaşmış ve hemen muharebeye katılmıştır, Sandes, age., s. 89. Yazar, Halil Bey ile Nureddin Bey arasında geri çekilme konusunda büyük bir tartışmanın yaşandığını, Nureddin Bey'in geri çekilme isteğine Halil Bey'in şiddetle karşı çıktığını ve gerekirse tek başına İngilizlere hücumu devam ederek bir hafta içinde Townshend'in bütün kuvvetini ele geçireceğini söylediğini de yazmaktadır, age., s. 90.

²¹⁷ Halil Bey daha sonra paşa olmuştur, resmi için bk. Ek 2, Resim 11, s. 272, Resim 12, s. 273.

²¹⁸ General Nixon Selmân-ı Pâk'ta verilen büyük İngiliz zayıyatını 5 Aralık 1915 tarihinde Hindistan Genel Valisine yazdığı mektupta güzel bir zafer olarak takdim ediyor. Ona göre General Townshend ve askerleri muhteşem bir çaba göstermişler ve güzel bir zafer kazanmışlardır, GSPP, AC 62/91.

²¹⁹ Townshend, *My Campaign* ..., ss. 175-176.

²²⁰ Millar, age., s. 85.

²²¹ Townshend, *My Campaign* ..., s. 178. Bu sayfada 4.000 rakamını veren Townshend daha sonra bu sayıyı 4.500 zayıyat olarak vermektedir, s. 187; 9 Aralık 1915 tarihli *The Times* gazetesinde yayımlanan bir haberde, Hindistan'dan Sorumlu Bakan Chamberlain'ın bir gün önce Avam Kamarası'nda yaptığı bir konuşmada, Selmân-ı Pâk'ta ve civarındaki muharebelerde İngilizlerin kaybının 640 ölü, 3.330 yaralı ve 594 kayıp olmak üzere 4.567 olarak açıklamıştır, *The Times*, 9 Dec. 1915, p. 8; bir başka kaynakta bu rakam 4.500 olarak verilmektedir, Crowley, agm., s. 337; bir diğer kaynakta bu sayı 690 ölü ve 3.800 yaralı olmak üzere 4.490'dır, BMJ, 2949, agm., s. 25; Soruşturma raporunda da aynı sayı verilmektedir, MCR, s. 29; Halil Kut Paşa'nın anılarında ise İngiliz zayıyatı 4.500'ün üzerindedir. Türk zayıyatının da ağır olduğunu belirtmiş ama rakam vermemiştir, Çifci, age., s. 148; bu muharebede bizzat bulunmuş olan Tabip Teğmen W. C. Spackman'a göre İngiliz zayıyatı 4.593'tür, Spackman, age., s. 70; bir başka kaynakta İngilizlerin 4.600 zayıyatına karşılık Türklerin 9.500 zayıyatı vardı denilmektedir, Barker, age., s. 115. Ama aşağıdaki dipnotta da görüleceği üzere, burada verilen Türk zayıyatı çok abartılı görülmektedir.

²²² General Townshend'in anılarında Türk askerinin sayısı 10.900, General Nixon'ın kurmaylarına göre ise 13.000 olarak tahmin ediliyordu. Ama bir kaynağa göre Selmân-ı Pâk'taki Türklerin kaybı yaklaşık 9.500 ölü ve 1.200 İngilizlere verilen esir olmak üzere toplam 10.700 kişidir, Millar, age., s. 32. Bu rakama göre Türk askerinin neredeyse tamamının yok edilmiş olması gerekir. Ancak muharebeyi kazanan Türkler ve geri çekilen İngiliz-Hint birlikleridir.

²²³ Sandes, age., s. 78; Spackman, age., s. 70.

23 Kasım 1915’de Osmanlı ordusu, en az altı kez daha taarruza geçti ise de başarı sağlanamadı. İngilizler 24 Kasım gününü herhangi bir askerî harekât olmadan geçirdiler. 25 Kasım saat 17.00’de ise uzaktan gördükleri bir toz bulutunu Türk askeri birlikleri sanan General Townshend, bu birlikler nehir ile kendi aralarına girerlerse tek cephane, erzak ve takviye yolunun kapanacağını düşünerek²²⁴ Selmân-ı Pâk’tan Leç kasabasına çekilme kararı verdi²²⁵.

Selmân-ı Pâk Muharebesi’ne kadar İngiliz gazeteleri, 6. Poona Tümeninin elde ettiği başarıları yazıyor ve bu başarılarla ilgili haberleri okuyucularıyla birlikte kutluyorlardı. Hatta “*Noel’e kadar Bağdat’tayız*” gibi bir iddiada da bulunuyorlardı²²⁶. Onlara göre Selmân-ı Pâk zaten savaşılmadan kazanılmıştı bile. Tek soru, Bağdat Noel’e kadar ele geçirilebilir miydi?

2.8. Kûtü’l-Amâre’ye Çekiliş ve Kûtü’l-Amâre’nin Kuşatılması

İngiliz Tümeni, 25 Kasım 1915 akşamı saat 20.30’da tek kol halinde yürüyüş ile geri çekilmeyi başlattı. 26 Kasım’ın erken saatlerinde, gece 24.00 ile 02.30 arası²²⁷, Leç’e varılması ile geri çekilmenin ilk safhasını tamamladılar²²⁸. Türk askerlerinin ileri yürüyüşlerine ara vermesi Leç’teki İngiliz askerlerine bir gün kazandırdı²²⁹.

Genel Vali, 26 Kasım 1915 tarihli bir mektupta, bu yenilgiyi Bakan Austen Chamberlain’a aktarırken büyük bir hayal kırıklığına uğradığını yazdı²³⁰. Aslında Genel Vali, Selmân-ı Pâk Muharebesini kaybetmiş olmakla birçok konuda darbe yemiş oluyordu. Bağdat’ın birkaç günde ele geçirilmesi hem kendisinin hem İngiltere’deki yetkililerin hem de Irak’taki İngiliz ordusu kurmay heyetinin hayalleri idi. Birincisi, hayallere vurulan bu darbe oldu. İkincisi, zaten yaklaşık 14.000 kişilik bir ordu ile savaşa girişen General Townshend, kuvvetlerinin önemli bir bölümünü kaybetti. Üçüncüsü ise, eğer Bağdat işgal edilirse bu, Irak’ta, tüm Arap yarımadasında, İran, Afganistan ve Hindistan’da Osmanlıyı destekleyenler için tam

²²⁴ Spackman, age., s. 73; Sandes, age., s. 88.

²²⁵ Townshend, *My Campaign ...*, s. 184; BMJ, 2949, agm., s. 25; Barker, age., s. 113.

²²⁶ Millar, age., ss. 2-3-58.

²²⁷ Sandes, age., s. 88.

²²⁸ Townshend, *My Campaign ...*, ss. 186-187. General Townshend’in Kûtü’l-Amâre’ye çekilirken izlediği rota için bk. Kroki 1, s. 267.

²²⁹ Spackman, age., s. 74.

²³⁰ GSPP, AC 62/34.

bir hayal kırıklığı olacak ve İngiliz hâkimiyetini bu ülkelerde perçinleyecekti. Oysa İngiliz ordusu, Selmân-ı Pâk'ta hem yenilmiş hem de geri çekilmeye başlamıştı.

Bu arada 27 Kasım'da, Osmanlı ordusunun Leç'e doğru geldiğini öğrenen General Townshend, burada kalmanın kendileri için sorun olacağını anladı²³¹. Bunun üzerine 35 km güneyde bulunan Aziziye'ye çekilmeye karar verdi²³² ve saat 16.00'da çekilme başladı²³³. Bazı çadırları, katırların iyi durumda olmayanlarını hatta kamp ateşlerini bile yanar halde bırakıp çekilmeye başladı²³⁴. 27 Kasım'da gece boyunca askerlerini yürüten General Townshend, Osmanlı ordusu 5-6 km kadar yakınlarında olduğu halde, Zor ve El-Kutuniye'yi geçerek 28 Kasım sabah saat 05.00'te Aziziye kasabasına ulaştı²³⁵. Bu arada Osmanlı ordusunun Aziziye'ye 10 km mesafede bulunan El-Kutuniye'ye girmesi General Townshend'ı çok endişelendirdi. Bu nedenle daha stratejik bir yer arayışına girdi²³⁶. Sonunda Aziziye'nin yaklaşık 16 km daha güneyinde bulunan Ümmü't-Tabul'a²³⁷ gitmeye karar verdi. Götüremeyeceği erzak, giyecek ve teçhizatın birçoğunu imha etti²³⁸. Götürebilecekleri kadar mühimmatı, hasta ve yaralı askerleri nehir gemilerine yükleterek 29 Kasım'da Kûtü'l-Amâre'ye gönderdi. İngiliz ordusunun geriye kalan tüm askerleri de 30 Kasım²³⁹ sabahı Aziziye'den çıktı ve Ümmü't-Tabul'a doğru yürüyüşe geçti. Aynı gün öğleye doğru da oraya vardı. Osmanlı ordusu da hemen hemen aynı zamanda Aziziye'ye ulaşmıştı²⁴⁰.

1 Aralık 1915 sabahı ise artık Osmanlı ordusu, General Townshend'a 2,5 km kadar yaklaşmıştı. Bunu sabah 06.50'de²⁴¹ ancak fark eden İngiliz komutan, hemen topçu

²³¹ Townshend, *My Campaign* ..., s. 188.

²³² Millar, age., s. 45.

²³³ Sandes, age., s. 92; İngiliz birliklerini takip eden Türk birliklerinin rotası için bk. Ek 1, Kroki 2, s. 268; İngilizleri takip eden Türk askerlerinin resmi için bk. Ek 2, Resim 21, s. 277.

²³⁴ Spackman, age., s. 74.

²³⁵ Townshend, *My Campaign* ..., s. 188; Millar, age., s. 46; Sandes, age., s. 92.

²³⁶ Millar, age., s. 47.

²³⁷ Bu yere Delâbiha ya da Ümmü't-tabl da denilmektedir, Mehmed Emin Bey, age., s. 36.

²³⁸ İngiliz birlikleri geri çekilirken mola verdikleri Aziziye'de oluşturdukları ve içinde giyecek, yiyecek ile askeri teçhizat bulunan depo, bazı Hint birlikleri ve onlara destek olan yardımcı birlikler tarafından yağma edildi. Bu yağma olayı, subaylarını dinleyen bazı küçük müfrezeler tarafından bastırıldı ama bir gün sonra bu kez depodaki malların çoğu, kendilerini takip eden Türk askerlerinin ellerine geçmesin diye bizzat yakılarak imha edildi, Spackman, age., s. 75.

²³⁹ Spackman, age., s. 75.

²⁴⁰ Townshend, *My Campaign* ..., ss. 190-191; Millar, age., ss. 48-49.

²⁴¹ Sandes, age., s. 98.

atışı ile Osmanlı ordusu üzerine ateş emrini verdi²⁴². Bu, Türk birliklerinin hiç beklemediği bir anda gelen baskın tarzı bir topçu atışıydı. Onlar da İngilizlere bu kadar yakın olduklarını bilmiyorlardı. Toplam dört tümenenden oluşan Türk birliklerinden, açık bir düzlükte bu atışlara maruz kalan bir tümenin komutanı ile birçok üst rütbeli subay hayatlarını kaybetti²⁴³. Başka bir Türk Tümeni ise top atışlarıyla nehirdeki İngiliz *Firefly*²⁴⁴ ve *Comet* gambotları ardı ardına vurdu²⁴⁵. *Shaitan* römorkörü de yine topçu ateşi ile batırıldı²⁴⁶. İngilizlerin malzeme ve yaralı askerlerini taşıyan iki adet mavna da Türk askerlerinin eline geçti²⁴⁷. General Townshend bu haberi ancak Şadi'ye ulaştığında öğrenebildi²⁴⁸. Sabah saat 7.30'da İngiliz ordusu daha da geri çekilmeye karar verdi. Bu muharebede İngilizlerin zayıyatı 500 ölü ve yaralı idi²⁴⁹. Ama verdiği esirleri bu hesaba katmamıştı. Onlar da dahil edildiğinde bu sayı 1.000'i geçmekteydi.

İngiliz ordusu, 1 Aralık 1915 sabah 7.30'dan akşam 21.00'e kadar hiç durmadan yürüdü. Yolda Arapların taciz ateşi ile karşılaşmalarına rağmen,²⁵⁰ yaklaşık 58 km'lik²⁵¹ bir yürüyüş ile Şadi'ye ulaştılar²⁵². 2-3 Aralık'ta Kûtü'l-Amâre'ye doğru

²⁴² Barker, age., s. 116; Millar, age., s. 52.

²⁴³ 35. Tümen komutanı Yarbay Namık, 13. Kolordu Komutan Vekili Albay Mehmet Ali ve Kolordu Topçu Komutanı Binbaşı Sadık, top atışları sonucunda hayatlarını kaybettiler, Spackman, age., s. 77.

²⁴⁴ *Firefly* Gambotu'nun resmi için bk. Ek 2, Resim 16, s. 275. Gambot ele geçirildikten sonra Selmân-ı Pâk adı verilmiş ve İngilizler tarafından tekrar ele geçirilene kadar da Osmanlı ordusu için kullanılmıştır. Türk bayraklı Selmân-ı Pâk Gambotu'nun resmi için bk. Ek 2, Resim 17, s. 275.

²⁴⁵ Townshend, *Mezopotamya Seferim* ..., s. 312; Millar, age., s. 53; bir başka kaynakta *Firefly* gambotunun buhar kazanının vurulduğunu, ona yardıma giden *Comet* gambotunun ise yardım edemeyip her ikisinin de sığ suda zemine saplandığını ileri sürmektedir, Barker, age., s. 116; bir Türk kaynağında *Firefly* gambotunun Türk askeri gelene kadar Araplar tarafından yağmalandığı ve personelinin soyulduğu belirtilmektedir, Yzb. Mukim Bey, age., s. 33.

²⁴⁶ Spackman, age., s. 81.

²⁴⁷ Mousley, age., s. 15; Mehmed Emin Bey, age., s. 36; Sandes, age., ss. 103-104. Yazar yaralı İngiliz askerleri taşıyan mavnaların birine Araplar çıkarak yaralıların elbiselerini ve yüzüklerine varana kadar her şeylerini yağmalamışlar. Türk askerleri bunu görünce, Arap yağmacılara ateş ederek onları kaçırmış ve yaralıları kurtarmıştır.

²⁴⁸ Mehmed Emin Bey, age., s. 36.

²⁴⁹ Townshend, *My Campaign* ..., s. 195; Townshend, *Mezopotamya Seferim* ..., s. 309. As. Tar. Enc., Townshend'in verdiği esirleri bu rakama katmadığını ileri sürmekte, asıl rakamın 513 ölü, yaralı ve kayıp ile 520 esir olduğunu, dolayısıyla toplam İngiliz kaybının 1.033 olduğunu ileri sürmektedir; bir başka kaynakta İngiliz kaybı 850'dir, Mehmed Emin Bey, age., s. 38.

²⁵⁰ Mehmed Emin Bey, age., s. 35.

²⁵¹ Townshend, *My Campaign* ..., s. 197; başka bir kaynakta bu yürüme mesafesinin 44 mil (70,81 km) olduğunu ve bunun da 36 saat içinde gerçekleştiği söylenmektedir, Millar, age., s. 55.

²⁵² Mehmed Emin Bey, age., s. 35. Yazar, İngiliz Ordusunun 58 km'lik mesafeyi hiç durmadan yaklaşık 14 saatte tamamladıklarını öne sürmektedir.

çekilmeye devam eden İngiliz ordusu, ilk günkü yaklaşık 58 km'lik yürüyüşe ek olarak yaklaşık bir 64 km daha yürüdü ve 3 Aralık'ta Kûtü'l-Amâre'ye ulaştı²⁵³.

Selmân-ı Pâk'tan başlayıp Kûtü'l-Amâre'de biten, bu yedi buçuk günlük çekilme, İngiliz Ordu tarihinde o ana kadar hiç yaşanmamış, çok zorlu bir geri çekilmeydi. Hatta bu çekilme bazı kaynaklarda “*destansı bir çekilme*”²⁵⁴ veya “*muhteşem geri çekilme*”²⁵⁵ diye yazılacaktı. İngiliz halkı, Bağdat'ın askerleri tarafından alınacağından o kadar eminlerdi ki, Selmân-ı Pâk yenilgisi onları şoka uğrattı²⁵⁶. Gerçi yaşayacakları şokların bu daha ilkiydi.

Selmân-ı Pâk'ta yaptıkları muharebelerde 6. Tümenin %33'ünü²⁵⁷ kaybeden İngilizler, bu çekilme esnasında da 1.000'den fazla kayıp vererek kendileri için çok önemli gördükleri Kûtü'l-Amâre'ye²⁵⁸ yerleşmeye başladılar. Çünkü Kûtü'l-Amâre iki açıdan çok önemliydi. Birincisi, savunma açısından konum olarak çok ideal bir yerdeydi. İkincisi de burası çok stratejik bir öneme sahipti. Uzaktan savunma konusunda Dicle'nin sol tarafında Süveyce Bataklığı, sağ tarafında Dicle'nin kendisi vardı. Yakından savunmada ise Kûtü'l-Amâre bir yarımada şeklindeydi²⁵⁹. Kara tarafından savunulacak iki ila üç km uzunluğunda bir hat vardı. Diğer taraflarında ise Dicle ve Şattü'l-Hay vardı. Dicle'nin genişliği de 300-400 m idi. Eğer toplarınız etkili değilse ya da burada savunma yapanların topları etkili ise siz, bu nehir tarafından bir taarruz yapamazdınız. Karadan bu savunma hattına taarruz ise, eğer

²⁵³ George, age., s. 806; Townshend, *My Campaign* ..., s. 200; bu yürüyüşün yaklaşık son 71 km'si 36 saatlik bir zaman diliminde gerçekleştirilmişti, Millar, age., s. 55; bir başka kaynakta bu süre 30 saatte 80 km diye yer almaktadır, Spackman, age., s. 80; kendisi de Kûtü'l-Amâre'de Tabip Subay olarak bulunan ve General Townshend'in Selmân-ı Pâk'tan geri çekilmesi ve Kûtü'l-Amâre'ye girmesine tanıklık eden Binbaşı Charles H. Barber anılarında, Townshend'in birliklerinin bir kısmının Kûtü'l-Amâre'ye 2 Aralık'ta ulaştığını, büyük bir bölümünün ise geceyi Kûtü'l-Amâre'nin birkaç km dışında açık havada geçirip 3 Aralık'ta Kûtü'l-Amâre'ye girdiklerini yazmaktadır, Charles H. Barber, *Besieged in Kut and After*, William Blackwood and Sons, Edinburgh and London 1917, s. 54. Yazar, Kûtü'l-Amâre'de Türk askerlerine esir düştükten sonra Bağdat'a götürülmüş ve orada 12 aylık esaretten sonra İngilizlerle asker ve yaralı değişimi ile serbest bırakılmıştır.

²⁵⁴ Barker, age., s. 117.

²⁵⁵ Barber, age., s. 55.

²⁵⁶ Barker, age., s. 118.

²⁵⁷ Mousley, age., s. 8; Mehmed Emin Bey, age., s. 38. Burada General Townshend'in anılarına atıfta bulunan yazar, daha sonra Irak'taki Osmanlı Ordusu komutanı Albay Nureddin Bey'in 11 Aralık 1915 akşamı saat 22.00'de Başkomutan vekili Enver Paşa ile telgraf aracılığıyla yaptığı görüşmesinde Selmân-ı Pâk'taki İngiliz zayıflığını 7.000 olarak bildirmektedir, age., s. 141.

²⁵⁸ Kûtü'l-Amâre ile ilgili resim ve çizimler için bk. Ek 2, Resim 22-23 s. 278; Çizim 1, s. 279.

²⁵⁹ Kûtü'l-Amâre'nin konumu ile kuşatma sırasında İngiliz ve Türk hatlarını gösteren kroki için bk. Kroki 3, s. 268.

silah ve teçhizatınız modern ve etkili ise kolayca yapılabilir aksi halde o da yapılamazdı²⁶⁰. Osmanlı ordusunun elinde de ne modern ne de etkili toplar ya da silahlar vardı.

İkinci olarak, Kûtü'l-Amâre'nin konumu çok stratejik bir yerdeydi. Ulaşım için tamamen Dicle Nehri'ne bağlı olduğundan, Kûtü'l-Amâre bu yoldan ulaşımı tam olarak engelleyen bir konumdaydı. Fırat Nehri üzerinden Şattü'l-Hay aracılığıyla yapılabilecek herhangi bir ulaşımı da aynı şekilde tamamen engelleyebilecek harika bir konumu vardı. O dönemde bütün askerî harekâtın, başka bir yol olmadığı için, nehir yolunu izlemesi şarttı. Dolayısıyla bir ordu askerî harekât için güneyden kuzeye de gitse, kuzeyden güneye de gitse Şattü'l-Hay ve Dicle'ye hâkim olan Kûtü'l-Amâre, düşmanın elindeyse bu su yolunu asla kullanamazdı²⁶¹.

Bu nedenle General Townshend, Kûtü'l-Amâre'de kalmak için General Nixon'dan onay istedi. Kendisine 4 Aralık'ta ulaşan bir telgrafla onayın verildiğini öğrendi²⁶². Zaten General Nixon'ın onay vermekten başka yapabileceği bir şey de kalmamıştı. Ne General Townshend'a takviye gönderebilir ne de askerlerini daha geri mevzilere taşıyabilirdi. Bu nedenle Kûtü'l-Amâre'deki İngilizler hemen savunma hazırlıklarına başladı. İki tarafını Dicle'ye verip kuzeybatı tarafında yaklaşık 2.500 m ve üç hatlı bir savunma oluşturdu²⁶³. Şehirdeki tüm ikmâl malzemeleri ile mühimmatın listesini hazırlattı. Bunların halk tarafından yağmalanmaması veya sabotaja uğramaması için, farklı depolarda tutulması emrini verdi. Halkın İngiliz askerlerine sorun çıkarmaması için, onların ileri gelen kişilerinden 20 kadarını rehin olarak aldı²⁶⁴.

Bu arada, İngiliz ordusunun elinde, askerler için 60 günlük erzak, 21 günlük yakıt, 30 günlük tahıl, dört günlük bisküvi, 57 günlük un, 40 günlük işlenmemiş buğday unu (atta)²⁶⁵ bulunmaktaydı. Hayvanlar için de 17 günlük yem vardı²⁶⁶.

²⁶⁰ Mehmed Emin Bey, age., s. 29.

²⁶¹ Mehmed Emin Bey, age., ss. 28-31; Barker, age., s. 121.

²⁶² GSPP, AC 62/44; Townshend, *My Campaign* ..., s. 212.

²⁶³ Spackman, age., s. 86; Townshend, *My Campaign* ..., s. 213; Millar, age., s. 67.

²⁶⁴ Townshend, *My Campaign* ..., s. 214; Millar, age., s. 69; Mehmed Emin Bey, age., s. 84.

²⁶⁵ *Atta*: Hindistan'da kullanılan bir tür işlenmemiş buğday unu, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/atta>, Erişim tarihi 31.01.2020.

²⁶⁶ Townshend, *My Campaign* ..., s. 215; Millar, age., s. 70.

Kûtü'l-Amâre'nin savunma planlarını 4 Aralık'ta genel karargâha gönderen General Townshend, 5 Aralık'ta gelen telgrafta, hazırladığı planların²⁶⁷ kabul edildiğini öğrendi. Kendisine iki ay içinde yardım gönderilmesinin beklenildiği de yazıyordu²⁶⁸. General Townshend'a göre bu süre uzundu çünkü bu arada Türkler, İngiliz birliklerinin etrafını sarıp yapacakları taarruzlarla bütün tümenini yok edebilirlerdi. Hatta böyle bir olasılığa karşı bütün askeri birliği, daha güneyde bulunan Alî el Garbî'ye²⁶⁹ (Ali Garbi) çekmeyi bile düşündü²⁷⁰.

General Townshend 5 Aralık'ta General Nixon'a gönderdiği telgrafın yanıtını 6 Aralık'ta aldı. Kendisinin henüz Kûtü'l-Amâre'de kuşatılmadığı veya nehir hattının kesilmediğini, bu nedenle Tümgeneral Youngusband komutası altında bulunan 28. Tugay ve Süvari Tugayının Ali Garbi'de ve Şeyh Saad'da bulunacaklarından kendisine destek olacaklarını belirtti. Telgraf, "*Ordu Komutanı sizin Ali Garbi'ye çekilme önerinizi onaylamıyor.*" diyerek bitiyordu²⁷¹.

4 Aralık'ta Kûtü'l-Amâre'nin içinden ve dışından keskin nişancı atışları ile İngilizler taciz edilmeye başlandı. 5 Aralık'ta kuşatma²⁷² ciddi olarak başlamıştı ve ilk topçu ateşi de açılmıştı. General Townshend o gün süvarilerini Kûtü'l-Amâre'den daha güneye gönderdi²⁷³. 6 Aralık'ta Türk topçu ateşi devam etti²⁷⁴. 7 Aralık'ta Türk topçuları bu kez, İngiliz mevzilerine yoğun bir ateşe başladı²⁷⁵. 30 kadar İngiliz askeri, bu ateş sırasında hayatını kaybetti. Gün içinde Nureddin Bey General Townshend'ı teslim olmaya davet eden bir mektup yazarak bunu ona gönderdi²⁷⁶.

²⁶⁷ Millar, age., ss. 68-70-71.

²⁶⁸ Mehmed Emin Bey, age., s. 85.

²⁶⁹ Ali Garbi, Kûtü'l-Amâre ile Amâre arasında, Amâre'den yaklaşık 127 km uzaklıkta bir yerleşim yeri, Buchanan, age., s. 24.

²⁷⁰ Townshend, *My Campaign* ..., s. 216; Millar, age., s. 74; Mehmed Emin Bey, age., s. 86.

²⁷¹ Millar, age., ss. 76-77-102; Mehmed Emin Bey, age., s. 86; bir başka kaynakta eğer General Townshend, Ali Garbi'ye çekilseydi belki de daha iyi olacak ve Kûtü'l-Amâre yenilgisi hiç yaşanmayacaktı denilmektedir, Barker, age., s. 407.

²⁷² Kûtü'l-Amâre'yi kuşatan Türk askerlerin bir kısmının, siperdeki resmi için bk. Ek 2, Resim 24, s. 279.

²⁷³ Mousley, age., s. 23.

²⁷⁴ Barber, age., ss. 56-57.

²⁷⁵ General Townshend, anılarında Türk topçusunun ilk atışının 7 Aralık 1915'te başladığını söylemesine karşılık, bir başka kaynakta bu tarih 5 Aralık 1915 olarak verilmektedir, Millar, age., s. 74; bir başka kaynakta ise ilk topçu ateşini açanın General Townshend olduğu, bunun da 6 Aralık'ta yaşandığı belirtilmektedir, Mehmed Emin Bey, age., s. 53.

²⁷⁶ Townshend, *My Campaign* ..., s. 221; Mousley, age., s. 26; Millar, age., s. 87. Hatta Millar, mektubu getiren kişinin bir yüzbaşı olduğunu, kusursuz kesimli bir binici pantolonu giydiğini, yani

Fakat General bu teklife olumsuz yanıt verdi²⁷⁷. Aynı gün genel karargâhtan kendilerini kurtarmaya gelecek birliklere komuta etmek üzere General Aylmer'ın 9 Aralık'ta Basra'dan ayrılarak, bu birliklerin başına geleceği haberini aldı²⁷⁸. 10 Aralık'ta General Aylmer'dan kendisine hitaben gelen resmi telgrafta generalin aynı gün Irak'a geldiğini de öğrendi²⁷⁹.

7-11 Aralık arasındaki günlerde topçu atışı ile başlayan Türk taarruzları istenildiği gibi başarılı olamadı. İngiliz asker ve subaylarından ölenler oluyordu ama sayı olarak çok değildi. Açılan ateş nedeniyle, istenmeyen bir şey olsa da kasaba halkından da ölenler oluyordu²⁸⁰. Ama İngilizlerin top ve makineli tüfek atışları Türk askerlerine fazla zayıat verdiriyor, kendi mevzileri önüne çektiği dikenli tel örgüler de aşılamıyordu. Bunun üzerine Nureddin Bey taarruzları sonlandırdı²⁸¹. 13 Aralık 1915 günü akşamına kadar Türk taarruzları ve İngiliz karşı ateşi nedeniyle Osmanlı ordusunun zayıatı dördü subay olmak üzere 70 şehit ve 14'ü subay olmak üzere 1.068 yaralı idi. İngiliz zayıatı ise 611 olarak tahmin ediliyordu²⁸².

Bu arada Genel Vali, Bakan Chamberlain'a gönderdiği 24 Aralık ve 31 Aralık 1915 tarihli iki mektupta, General Townshend'in Kûtü'l-Amâre'de kapana kısıldığı ile ilgili konuşulanların doğru olmadığını yazıyordu. Lord Hardinge göre Townshend'in 8.500-9.000 askerine karşı karşısında 12.000 Türk askeri vardı. General Townshend istediği an bu kuşatmayı yarabilir ve oradan çıkabilirdi²⁸³.

giyimi kuşamı yerinde ve uzun boylu olmasının İngiliz subaylarını şaşırttığını belirtmiştir; Mehmed Emin Bey, age., ss. 92-93. Mektubun tamamı için bu sayfalara bakılabilir.

²⁷⁷ General Townshend'in kendisine teslim olması için gönderilen mektuba çok kaba bir yanıt verdiği ileri sürülmektedir, Spackman, age., s. 87. Ayrıca yazar tarih olarak 7 Aralık'ı değil 9 Aralık tarihini işaret etmektedir. Bu da ilginç bir durumdur. Çünkü hem General Townshend hem de 48. Savaş İstihkâm Taburunun Tabip Teğmeni W. C. Spackman aynı yerde aynı tümende olmalarına rağmen yazdıkları anılarında farklı tarih ve farklı rakamlar verebilmektedirler. Her ikisi de günlük tutmakta ama rakamlar ve tarihler konusunda birbirleriyle çelişmektedir; bir ilginç durum da General Townshend'in yanıt olarak gönderdiği mektubun tarihi olarak yine bu savaşta yer almış Mehmed Emin Bey'in 8 Aralık 1915 tarihini vermesidir, age., s. 93.

²⁷⁸ Townshend, *Mezopotamya Seferim ...*, s. 396.

²⁷⁹ Millar, age., s. 92.

²⁸⁰ Barber, age., ss. 62-64.

²⁸¹ Mehmed Emin Bey, age., ss. 130-132.

²⁸² Mehmed Emin Bey, age., s. 148; Rahmi Apak'a göre buradaki Türk kaybı yaralı ve şehit olarak 300'dür, Apak, age., s. 139.

²⁸³ Kûtü'l-Amâre'de kuşatılan İngiliz askerlerinin sayısı ile kuşatmayı yapan Türk askerlerinin sayısı konusunda rakam kaynaktan kaynağa farklılık gösteriyor. Örneğin, bir makalede bu sayı 9.000 İngiliz askerine karşılık 10.000 Türk askeri, Goold, agm., s. 937; 4 Şubat 1916 tarihli Hindistan Genel Valisinin, Bakan Chamberlain'a gönderdiği mektupta 8.500-9.000 İngiliz askerine karşılık 12.000

Bu arada İngiliz Genelkurmay Başkanı Sir William Robertson²⁸⁴ 31 Ocak 1916 tarihinde bir muhtıra yayımlayarak, Irak'taki operasyonların kontrolünü Hindistan'dan alıp kendisine bağladığını belirtti. Bunun gerekçesi olarak da İngiliz Bakanlar Kurulunun, farklı yerlerde devam eden muharebelerde ihtiyaç duyulan kaynakları daha etkili bir şekilde denetleyip yönetmek olduğunu ileri sürdü. Mevcut sistemde Hindistan, İngiliz Genelkurmayının kontrolü dışındaydı ve böylece daha etkin bir yapılanma yapılabilirdi. Bu muhtıra 16 Şubat 1916'da yürürlüğe girdi²⁸⁵.

2.8.1. Kuşatma Altındaki İngiliz-Hintli Askerlerin Yiyecek Durumları

Ocak 1916'nın sonlarına doğru yiyecek oldukça azalmaya başladığından General Townshend, askerin tayın hakkını yarı yarıya indirdi. 27 Ocak'ta savaşçı (muharip) asker sayısı 8.356, geri hizmetlerdeki askerler ile bu rakam 10.513'tü. Buna İngiliz askerleri için çalışanlar da dâhil edildiğinde, rakam 13.421 oluyordu²⁸⁶. 28 Ocak'ta subay tayını 340 g ekmek ve 227 g et, şeker tayını da günde bir çay kaşığı idi²⁸⁷. 29 Ocak'ta ilk kez at eti askerlere verilmeye başlanmıştı. İngilizler ve Müslüman olmayan Hintlilerin bir kısmı at eti yeme konusunda sıkıntı çıkarmadılar ama Müslüman Hintliler at eti yemeyi reddettiler²⁸⁸.

Yiyeceğin sürekli azalması üzerine General Townshend, 15 Nisan'a kadar dayanmaları için yine istihkaklarda azaltmaya gitti. İngiliz subay ve askerlere

Türk askeri, GSPP, AC 62/40; yine aynı Genel Valinin 31 Aralık 1915 tarihli mektubunda bu kez İngiliz asker sayısı 9.000 ama karşılarındaki Türk askeri sayısı 15.000'dir, GSPP, AC 62/41; bir başka kaynakta 4 Aralık 1915 itibarıyla Kûtü'l-Amâre'deki İngiliz savaşçı asker sayısı 10.398'dir. Bunun 1.505'i süvari olup onlar da 6 Aralık'ta Ali Garbi'ye gönderilmiştir. Geriye savaşçı olarak 8.893 asker kalmıştır. Onun da 7.441'i piyadedir, Mehmed Emin Bey, age., s. 82; Kûtü'l-Amâre'de İstihkâm Subayı olan Sandes'e göre İngiliz asker sayısı 13.000'dir, Sandes, age., s. 144.

²⁸⁴ Sir William Robertson, 27 Ocak 1916'da Emperyal Genelkurmay Başkanı olarak atanmıştır, Aston, age., s. 104.

²⁸⁵ Goold, agm., s. 939; Aston, age., s. 123; bu kaynaklarda İngiltere Genelkurmay Başkanı'nın Irak'taki operasyonların kontrolünü kendisine bağladığı yazılmaktadır ama başka bir kaynakta, tam tarih verilmemekle birlikte, 1916 Şubat'ının başlarında, Savaş Bakanlığı Seferin sorumluluğunu üstlendi denilmektedir, George, age., s. 807.

²⁸⁶ Townshend, *My Campaign ...*, s. 267; General Townshend 25 Aralık 1916'da Irak Sefer Kuvveti Komutanı General Lake ve Kurtarma Kuvveti Komutanı Korgeneral Sir Fenton Aylmer'a gönderdiği bir yazıda, 84 günlük yiyecekleri olduğundan bahsetmiş ve Kûtü'l-Amâre'de büyük arpa depoları keşfettiklerini bildirmiştir, Millar, age., s. 166; bir başka kaynakta kesin günü ve ayı belirtilmemekle birlikte kuşatma altındaki İngiliz askeri kuvvetlerinin sayısı 300 İngiliz subay, 2.850 İngiliz asker, 8.250 Hintli asker, 3.500 ordunun peşinden gelenler ile 6.000 kadar yerli Arap olmak üzere 20.900 idi, Spackman, age., s. 85; bir başka kaynakta General Townshend'in askerlerine yaptığı bilgilendirmede, 84 günlük yiyecekleri olduğunu, buna yenilebilecek 3.000 hayvanın dahil olmadığını ifade etmiştir, Sandes, age., s. 178.

²⁸⁷ Spackman, age., s. 96.

²⁸⁸ Sandes, age., s. 178; Mousley, age., s. 72.

günlük 283,5 g ekmek, Hintli askerlere de yine 283,5 g²⁸⁹ hamur verilmeye başlandı. Hintli askerlere hamur verilmesinin nedeni yedikleri *chapati*²⁹⁰ adlı ekmeklerini kendilerinin pişirmesi içindi. Bunun yanında dini inanışları nedeniyle at eti yemeyenler²⁹¹ dışında kalan askerlere de 450 g at eti verilmeye başlandı²⁹². Bu amaçla 10 Mart'ta kesilen at sayısı 200 idi²⁹³. Ama dini inançları gereği at ve katır eti yemeyen Hintli askerlerin durumu ise halen daha çözülememişti.

15 Şubat'a gelindiğinde yiyecek kıtlığı ve açlık askerler kadar hayvanları da çok kötü etkilemişti. Atlar, ne bulurlarsa yemeye başlamışlardı. Battaniyeler, bakıcılarının başlıkları, çadır bezleri ve hatta kendi kuyruklarını bile yiyorlardı. Birbirlerinin kuyruklarını yemek için ise yarışıyorlardı²⁹⁴.

Açlık, kuşatma altındaki askerleri yeni yöntemler bulmaya itiyordu. Bazı subaylar şubat ayının sonlarında gün batımı zamanında, binlerce sığırcık ve serçenin hurmalıkta toplandığını görünce av tüfekleri ile bunları vurmaya ve yemeğe başlamışlardı. Bu durum ateşlenen bir tüfekten dağılan saçmalardan bir tanesinin General Townshend'in yanağına gelmesine kadar devam etti. Bu olaydan sonra Townshend bazı bölgelerde tüfek atışına sınırlama getirdi²⁹⁵. Bu arada, İngiliz ordusundaki Hintli askerler çok aç olmalarına ve Hindistan'daki dini liderlerinin²⁹⁶ at eti yenilebilir²⁹⁷ demelerine rağmen bunu reddediyorlardı²⁹⁸. Günde yaklaşık 142 g

²⁸⁹ Barber, age., s. 204.

²⁹⁰ *Chapati*: Hindistan'a özgü pide ekmek.

²⁹¹ Spackman, age., s. 98.

²⁹² Millar, age., s. 207.

²⁹³ Sandes, age., s. 206.

²⁹⁴ Mousley, age., ss. 62-69.

²⁹⁵ Sandes, age., s. 192; Millar, age., ss. 184-185.

²⁹⁶ Hindistan'daki hem Müslüman hem de Hindu din adamları at etinin yenilebileceğine dair açıklamalar yapmışlar ve bu açıklamalar, General Townshend tarafından Kütü'l-Amâre'deki tüm duyuru panolarına asılmıştır, Millar, age., s. 181.

²⁹⁷ Townshend, *My Campaign ...*, s. 319; Kütü'l-Amâre'de kuşatma altında bulunan askerler arasında Şubat 1916'da iskorbüt salgını patlak verdi. Bu salgın özellikle Hintli askerler arasında yaygındı, çünkü onlar dini inanışları nedeniyle at eti yemiyorlardı. O yüzden General Nixon, General Aylmer'a ve General Lake'e telgraf çekerek, Hintli askerlerin bağlı oldukları dini liderler ile askerlerin at eti yiyebileceklerine dair izin/emir vermeleri için acilen görüşülmesini talep etmiştir, Millar, age., s. 179; General Townshend'in bu isteği üzerine Hindistan'daki dini liderler ile görüşülüp onların bu konuya verdiği onaylar da Townshend'a, Hindistan Genelkurmay başkanı tarafından bir telgraf ile bildirilmiştir. General Townshend da bunu Kütü'l-Amâre'deki bütün duyuru panolarına asarak, Hintli askerlerin at eti yemeye başlamalarını beklemiştir, Millar, age., s. 181; Spackman, age., s. 99; Barber, age., s. 176.

²⁹⁸ Millar, age., ss. 173-184-187-190-191-192-224-225; bu nedenle de Hintli askerler arasındaki iskorbüt hastalığı hızla artıyor ve günde beş yeni hasta görülmeye başlanıyordu, s. 184. Şubat ayının

arpa lapası artık İngiliz-Hintli asker ile subaylarının günlük yiyecek miktarıydı²⁹⁹. Bu yeterli olmadığından askerler, etraftaki yabancı ot ve yeşilliklerden³⁰⁰ yemek yapmaya çalışıyor fakat bunların zararlı olup olmadıklarını bilmiyorlardı. Yabancı hardal, yabancı havuç ve karahindiba gibi yenilebilir otların yanında, zehirli otlar da vardı³⁰¹. Zehirli otlar yüzünden ölen üst rütbeli subaylar da vardı. Örneğin, 11 Nisan gecesi ölen 17. Tugay Komutanı Tuğgeneral Hoghton da bunlardan biri idi³⁰². Yani açlık sıradan askerleri değil, general rütbesindeki subayları bile öldüren bir çaresizlikti.

12 Nisan 1916'da İngiliz tümeninin yiyecek ihtiyacı günlük yaklaşık 2.268 kg kadardı. Beslenmesi gereken 2.970 İngiliz askeri, 10.870 Hintli asker ve hizmetli, kendilerini besleyecek gelirden mahrum olan 3.700 yerli Arap olmak üzere, toplam 17.540 kişi için günlük 170 g³⁰³ yiyecek demekti. 13 Nisan'daki İngiliz subay tayını 142 g³⁰⁴ ekmek yanında ançüez (balık ezmesi), asker tayını ise çoğunlukla arpadan yapılan ekmek, katır ya da at eti ile bir tutam tuzdu³⁰⁵. Artık gıda sıkıntısı tahammül sınırlarını dahi aşmıştı. Günde ortalama 15 kişi yetersiz beslenmeden ölmeye

sonlarına gelindiğinde iskorbüt, zatürre, tüberküloz ve iyileşmeyen yaralar yüzünden artık günde yaklaşık 12 Hintli asker ölmeye başladı, s. 191; Barber, age., s. 177.

²⁹⁹ Townshend, *My Campaign* ..., s. 319.

³⁰⁰ Barber, age., s. 193; Mousley, age., s. 124.

³⁰¹ Millar, age., ss. 207-208.

³⁰² Townshend, *My Campaign* ..., s. 310; Tuğgeneral F. A. Hoghton 12 Nisan 1916'da Kûtü'l-Amâre Kuşatması sırasında öldü. *The Times* gazetesi bu general için, 12 Nisan 1917 tarihli sayısının 1. sayfasında üç satırlık bir anma yazısına yer verdi, "In Memoriam." *Times*, 12 Apr. 1917, p. [1]. *The Times Digital Archive*, <http://tinyurl.galegroup.com/tinyurl/8FAR9>. Accessed 2 Nov. 2018; Millar, age., s. 230; 48. Savaş İstihkâm Taburunun Tabip Teğmeni Spackman anılarında General Hoghton'un ölüm nedeni olarak, tayından rahatsızlanıp bağırsak iltihabı yüzünden öldü demektedir. Böyle demesinin nedeni, askerlerin etrafta yeşermeye başlayan taze ot ve çimenleri toplayıp yiyebilecekleri konusunda tabur komutanı albayı ikna etmesi ve bunun sonucunda bir generalin ölümüne belki de istemeden neden olması olabilir, Spackman, age., ss. 100-101-107; Mousley, age., s. 136. General Townshend'in topçu subayı olan bu yazar, anılarında generalin ölümüne kısmen yabancı yeşil otları yemesi kısmen de at eti yiyememesinin neden olduğunu yazmaktadır; Barber, age., s. 219.

³⁰³ Townshend, *My Campaign* ..., s. 325. Townshend anılarını yazdığı bu kitapta verdiği günlük yiyecek ihtiyacı 5.000 lbs (2.268 kg), beslenmesi gereken kişi miktarı 17.540 kişi, kişi başına 6 ounces (170 gram) demektedir. Ama verdiği yiyecek miktarı yine verdiği insan sayısına bölündüğünde kişi başına 170 gram değil 129 gram düşmektedir; Millar, age., s. 232. General Townshend'a uçaktan atılarak ulaştırmaya çalışılan yiyecek için, kendisinden ne kadar yiyeceğe ve nelere ihtiyacı olduğu sorulduğunda kilogram olarak yukarıdaki bilgileri vermiş, yiyecek olarak da acilen un, şeker, çikolata, tuz ve *sade yağ* (sıcak havalarda tereyağının bozulmasını önlemek için tereyağın yavaş yavaş ısıtılıp içindeki sudan arındırılması sonucu elde edilen yağ) istemiştir, s. 232.

³⁰⁴ Barber, age., s. 215.

³⁰⁵ Spackman, age., s. 106.

başladı. Askerlerin birçoğu da iskorbüt³⁰⁶ ve dizanteriye yakalanıyordu³⁰⁷. Hintli askerler arasında diş eti kanamaları ve hiçbir iyileşme göstermeyen kesik yaraları da vardı³⁰⁸. Hatta şubat ayının sonlarında, asker hastalıkları yanında birkaç yerde şarbona da rastlandı. O yüzden de bütün hayvanların ciğerlerinin gömülmesi emri verildi³⁰⁹. 26 Nisan'a gelindiğinde ise açlıktan ölen İngiliz-Hintli asker sayısı günde 20'yi buluyordu³¹⁰. Kasabanın Arap halkından da yüzlercesi ölmekteydi³¹¹.

16 Nisan 1916 günü uçaklardan kuşatma altındaki Kûtü'l-Amâre'ye 1.519 kg yiyecek maddesi atıldı. Düşünülen 2.268 kg'dı ama atılabilen 1.519 kg'dı. Ertesi gün İngiliz uçakları³¹², Türk askerlerinin yoğun yaylım ateşi nedeniyle bu kez yaklaşık 605 kg yiyecek atabildiler. Diğerleri ya nehre düştü ya da Türk askerlerinin eline geçti³¹³. Günlük ihtiyaç duyulan 2.268 kg yiyeceğin her gün uçaklardan atılması mümkün görülüyordu³¹⁴. Rüzgâr, şiddetli yağan yağmur, ya da Türk askerlerinin yerden ateşledikleri silahlarla, bu uçaklar her gün yardıma gelemiyorlardı. Bu nedenle, İngiliz askerlerinin yiyecek istihkakları tekrar düzenlendi. Artık günlük kişi başı 129 g yiyecek istihkakı verilecekti. Bu da temizlendiğinde 85 g ediyordu³¹⁵.

Kûtü'l-Amâre'deki açlık o kadar kötü bir noktaya varmıştı ki bir gün, kasabadaki iki küçük köpek yavrusu yerleşim dışına çıkarılmış ve en son İngiliz müstahkem

³⁰⁶ *İskorbüt*: C vitamini eksikliğinden kaynaklanan ve halsizlik, zayıflık ve diş etlerinin iltihaplanması gibi belirtilerle kendini gösteren bir tür hastalık.

³⁰⁷ Townshend, *My Campaign ...*, s. 334; Sandes, age., ss. 193-195; Millar, age., ss. 179-241; Spackman, age., s. 100. Dizanteri, İngiliz askerlerinin yalnızca Kûtü'l-Amâre'de değil Basra'dayken bile baş etmeleri gereken bir hastalıktı, Spackman, age., ss. 10-11.

³⁰⁸ Millar, age., s.179; *İskorbüt* ve dizanteri hastalığının yanında mide ve bağırsak iltihabı, diyare (ishal), sıtma, beriberi (b vitamini eksikliğinden kaynaklanan ve sinir sistemi ile kalbi etkileyen bir hastalık) ki, bu özellikle İngiliz askerleri arasında yaygındı; bronşit, sarılık ve zatürre de çok artmıştı. Bitlenen askerlerin sayısı tahmin edilemeyecek kadar çoktu, Millar, age., ss.184-241. Hatta sarılık ve mide-bağırsak iltihabından beş hafta içinde 165 ölüm gerçekleşmişti, s. 241.

³⁰⁹ Mousley, age., s. 74.

³¹⁰ Spackman, age., s. 114; Townshend, *My Campaign ...*, s. 335; General Townshend 10 Nisan'da askerlerine yönelik yayımladığı bir bildiride içinde bulunan çok zor durumdan, Hintli askerlerin dini liderlerinin onayına rağmen at eti yememelerinden, Plevne kuşatmasındaki başarının aynısını kendilerinin gösterdiği gibi konulardan söz ederek onları motive etmeye çalıştı. Bunun sonucunda da 11 Nisan'da 5.135, aynı gün yayımladığı bir başka bildiriden sonra da 7.954 Hintli asker at eti yemeğe başladı. Hatta iki gün sonra at eti yiyen Hintli asker sayısı 9.329'a ulaştı, Millar, age., s. 226.

³¹¹ Mousley, age., s. 139.

³¹² Kûtü'l-Amâre'ye yiyecek atan uçaklardan birinin resmi için bk. Ek 2, Resim 25, s. 280.

³¹³ Millar, age., s. 234; Townshend, *My Campaign ...*, s. 330.

³¹⁴ Spackman, age., s. 107.

³¹⁵ Townshend, *My Campaign ...*, s. 330; Çifci, age., s. 158; tabur doktoru anılarında, iki kişi için 28 g'lık küçük somun ekmeklerinden söz etmektedir, Spackman, age., s. 107.

mevkiinde görülmüştü. Daha sonra gözden kaybolmuşlar ve kimse de onlara ne olduğunu bilmiyordu. Bu durum, İngiliz Oxford Hafif Piyade Subaylarının yemekhanesindeki duvar halısı görülene kadar sürdü. Köpek yavruları açlık çeken askerler tarafından yenilmişti. Bu olaydan sonra bu taburun adının “Dogeaters” (Köpek Yiyenler) olarak değiştirilmesini önerenler bile oldu³¹⁶.

Yiyeceğin yanında, düzenli bir şekilde içecek su temini bile kuşatma boyunca hem askerler hem de hayvanlar için çok büyük sorun oluşturdu. Su, el pompaları aracılığıyla nehirten çekilmeye çalışılıyordu ama Türk askerleri bunu bildiklerinden nehre yaklaşanları ateş altına alıyorlardı. İngilizler, Kûtü'l-Amâre'nin güney ve kuzeyinde bulunan hurmalıklara kazdıkları dört büyük tankı su ile doldurup bunu kullanmaya çalıştılar fakat bu, tüm asker ve hayvanların düzenli su ihtiyacını karşılamaktan oldukça uzaktı³¹⁷.

Askerler bir yanda açlık ve susuzlukla savaşıırken, diğer yanda da bit, pire ve sivrisineklerle uğraşıyorlardı. Askerlerin elbiseleri ve yattıkları yerler bitlerin istilasına uğramıştı. Askerler saatlerce elbise, yatak ve battaniyelerindeki bitleri temizlemekle meşgul oluyorlardı. Bitlerle mücadele bitse, bu kez de pireler ortaya çıkıyor, onlar olmazsa bu kez sivrisinekler ve tatarcıklar sorun yaratıyordu³¹⁸.

21-22 Nisan'daki Kurtarma Kuvvetlerinin saldırısından da bir sonuç çıkmayınca General Townshend, 23 Nisan'da at eti dışında, yalnızca iki günlük yiyecekleri kaldığını ve dayanma sınırının sonuna gelindiğini bir telgrafla ana karargâha bildirerek, General Lake'in, Halil Paşa ile görüşmeye başlamasını istedi³¹⁹.

General Townshend, Halil Paşa ile görüşme yapılmasını talep ediyordu ama General Lake'in başka bir fikri vardı. Irak'taki en hızlı nehir gemisi olan, 900 tonluk ve 64 m'lik *H.M.S. Julnar*'ı³²⁰ General Townshend'a yardım için kullanmayı düşünüyordu. Bunun için gemide tadilat yapılıyor, kolayca tutuşabilecek ahşap kabin ve salonları

³¹⁶ Millar, age., s. 242.

³¹⁷ Sandes, age., ss. 172-173.

³¹⁸ Barber, age., ss. 98-99.

³¹⁹ Millar, age., s. 246.

³²⁰ Bir kaynakta geminin adı “*Julna*” diye geçmektedir, Mousley, age., s. 149; geminin resmi için bk. Ek 2, Resim 14, s. 274.

kaldırılıyor, hafifletmek için üst güvertesinin büyük kısmı kesiliyor ve Irak'taki en kalın 63 mm³²¹ çelik plaka ile köprü üstü ve makine dairesi kaplanıyordu³²².

24 Nisan'ı 25 Nisan'a bağlayan gece, "*Julnar*" içindeki 270 ton³²³ yiyeceği kuşatma altındaki İngiliz askerlerine götürmek üzere Deniz Yüzbaşı Humphry Osbaldeston Brooke Firman'ın³²⁴ kaptanlığında yola çıktı. Mürettebatı ise, hepsi de gönüllü bir düzine denizci subaydı³²⁵. Felahiye'den ayrılır ayrılmaz Türk askerlerince fark edilen gemi, yol boyunca top ve tüfek ateşine tutuldu. Senayat'ı zarar görmeden geçti. Senayat'tan sonra Beyt-i İsa, sonra Sin ve daha sonra da Makasis (Maqasis) geliyordu. Makasis'e geldiğinde nehrin her iki yakasından açılan top, tüfek ve makineli tüfek ateşi *Julnar*'a geçit vermedi. Kaptan köşküne isabet eden bir top mermisi gemi kaptanı Firman'ı, makine dairesine isabet eden bir başka top mermisi de Mühendis-Teğmen Lewis Reed'i öldürdü, iki ateşçiyi de (buhar üreten kazanın ocağına kömür atan) yaraladı. *Julnar* neredeyse Türklerin etkin menzilinden çıkıyordu ki; bu sefer Türkler tarafından nehir içine gerdirilmiş bir şekilde çekilen zincire³²⁶ takılması sonucu daha fazla ilerleyemedi. Dicle Nehrinin sağ yakasında, Kûtü'l-Amâre'ye altı km kala, sıgılık kumsal alanda karaya oturdu³²⁷. İçindeki yiyecek maddeleri herhangi bir zarar görmemişti. Gemide bulunan ikinci kaptan ve

³²¹ İsmail Hakkı Süerdem yazdığı hatıralarında bunu "... iki parmak kalınlığında..." diye belirtmiştir, Avcı, *İsmail Hakkı Süerdem'in ...*, age., s. 365.

³²² Millar, age., ss. 246-247.

³²³ Townshend, *My Campaign ...*, ss. 334-335; Millar, age., ss. 247-248-249.

³²⁴ Townshend, *Mezopotamya Seferim ...*, s. 592; bir başka kaynakta *Julnar*'ın kaptanı olarak Deniz Binbaşı Charles Henry Cowley gösterilmektedir, Spackman, age., ss. 14-109. Cowley eski bir subaydır. *Julnar*'da görev almıştır ama kaptan olarak değil yardımcısı olarak, Millar, age., s. 247; Mehmed Emin Bey, age., s. 401.

³²⁵ Spackman, age., s. 109.

³²⁶ Townshend'in anılarında *Julnar*'ın nehrin içinde gerdirilen zincire takılarak daha fazla ilerleyemediği ifade edilirken (s. 335), bir başka kaynakta bunun beş cm kalınlığında bir kablo olduğu belirtilmektedir, Millar, s. 249; Spackman, age., s. 110; bir başka kaynakta ise bu, ağır bir kablodur, Mousley, age., s. 149; As. Tar. Enc., ise burada sözü edilen nehrin içine gerili zincirden, Osmanlı Ordusunun bile haberdar olmadığını belirtmektedir. Ona göre, bu nehir üzerinden *Julnar*'a gelene kadar çok sayıda askeri ve nakliye vapuru takılmadan geçmiştir. Eğer nehrin içinde böyle bir zincir olsaydı bunların geçmemesi gerekirdi demektir, Townshend, *Mezopotamya Seferim ...*, s. 592; Halil Kut Paşa'nın anılarında da nehrin içine gerdirilen zincir veya kablodan bahsedilmemektedir. Halil Paşa, İngilizlerin bir terslik durumunda geminin Türklerin eline geçmemesi ve batırılması için tertibat aldıklarını, bu tertibat için daha önce hazırlanan halatların ve dinamit fitillerinin bilinmeyen bir şekilde geminin pervanesine takılması sonucu geminin hareketsiz kaldığını söylemektedir. Ama İngilizlerin, halatları geminin batırılmasında nasıl kullanabileceklerini o da açıklamamıştır. Çifci, age., ss. 158-159; Mehmed Emin Bey, age., s. 406.

³²⁷ Ewing, age., s. 188; Barber, age., s. 230.

tayfaları ile birlikte hepsi esir edildi³²⁸. Gemiye “*Kendi Gelen*” adı verilerek, Osmanlı ordusunun nakliye gemi filosuna dâhil edildi. Gemide bulunan yiyecekler ile Türk askerleri de kendilerine iyi bir ziyafet çektiler.

2.8.2. Kuşatma Süresince İngiliz-Hintli Asker Kayıpları

İngilizlerin 6. Tümeninin Kûtü'l-Amâre'ye girdiği tarih olan 3 Aralık 1915'ten 26 Ocak 1916'ya kadar ki asker kayıpları 2.225'i bulmuştu. Buna hastalık nedeni ile ölenler de dâhil edildiğinde rakam daha da artıyordu³²⁹. Aslında bu zayıatın 1.774'ü ölü veya ciddi şekilde yaralanma olarak 14-31 Aralık 1915 tarihleri arasında gerçekleşmişti³³⁰. Örneğin 1915 Noel'inde (25 Aralık) Türk askerinin taarruzu sonucunda 382 İngiliz askeri zayıatı meydana gelmişti³³¹. Bu sayıya da hafif yaralılar veya yarası çok ciddi olmayanlar dâhil değildi³³².

Kûtü'l-Amâre kuşatmasının başladığı 4 Aralık 1915'ten şubat ayının sonuna kadar verilen 2.977 kişilik İngiliz asker zayıatın, 846'sı ya hemen ya da yaraları nedeniyle öldü. 443'ü hastalık ya da açlık nedeniyle, 30'u ise ya kaçtı ya da kayıptı³³³. Bu dönemde Osmanlı ordusunun kaybı ise şehit ve yaralı olmak üzere 3.556 idi³³⁴.

Kûtü'l-Amâre'de 4 Aralık 1915 tarihinde İngiliz tümeninin sayısı 1.505 süvari ile birlikte toplam 10.398 askerdi³³⁵. Yalnız süvari birliklerini Kûtü'l-Amâre'den

³²⁸ Townshend, *My Campaign* ..., ss. 334-335; Townshend, *Mezopotamya Seferim* ..., ss. 591-592; Millar, age., ss. 247-248-249. Julnar ile ilgili daha fazla bilgi için As. Tar. Enc.'nin 591. sayfada dipnot olarak verdiği bilgilere ve Millar'ın burada sayıları verilen sayfalarına bakılabilir; Spackman, age., s. 110; ayrıca daha geniş Türk kaynak olarak Mehmed Emin Bey, age., s. 401-407.

³²⁹ Townshend, *My Campaign* ..., s. 264.

³³⁰ Townshend, *My Campaign* ..., s. 238; Mehmed Emin Bey, age., s. 251. Yazar Türk asker kaybını 720 şehit ve 2.419'u yaralı olmak üzere 3.139 olarak vermektedir.

³³¹ Townshend, *My Campaign* ..., s. 233; aynı muharebelerde bulunan bir diğer kaynağa göre bu rakam 350, Spackman, age., ss. 91-92; 24-25 Aralık'taki Osmanlı Ordusunun zayıatı ise oldukça ağır olmuştu. Asıl taarruz eden 52. Türk Tümeninin 13 subayı şehit, 18'i yaralı, 356 askeri şehit ve 529'u yaralı idi. 45. ve 51. Tümenlerin kayıpları nispeten çok daha azdı, 1 yaralı subay, 17'si şehit ve 42'si yaralı er olmak üzere toplam zayıat 976'yı bulmuştu, Mehmed Emin Bey, age., ss. 236-237.

³³² Millar, age., s. 127.

³³³ Millar, age., s. 191; bir Türk kaynağına göre ise 455'i ölü, 391'i yaralanma sonucu ölü, 443'ü hastalık sonucu ölü, 1.608'i yaralı, 30'u kayıp ve firari olmak üzere İngiliz kaybı 2.927 idi, Mehmed Emin Bey, age., s. 327.

³³⁴ Mehmed Emin Bey, age., s. 327.

³³⁵ Townshend, *My Campaign* ..., s. 213; Millar, age., s. 70. Millar, burada başka bir kaynağa atıfta bulunarak (*The Official History of the War*) 11.607 savaşçı artı 3.530 savaşçı olmayan asker olarak toplam İngiliz asker mevcudunu 15.137 olarak vermektedir, s. 70; Halil Kut Paşa'da hatıralarında Kûtü'l-Amâre'deki İngiliz askerlerinin sayısını her rütbe ve sınıftan 20.000 kadar diye vermektedir, Çifci, age., s. 152.

gönderen Townshend, savunmayı geride kalan 8.893 asker ile yapmaya karar vermişti. General Townshend'a göre Şubat 1916 itibarıyla tüm Irak'ta bulunan Osmanlı ordusu mevcudu ise 19.182 savaşçı askerden oluşmaktaydı³³⁶. Kûtü'l-Amâre Kuşatmasının başladığı 4 Aralık 1915'ten³³⁷ 31 Mart 1916'ya kadar İngiliz-Hintli subay ile askerlerin ölü, yaralı ve kayıp sayıları tabloda gösterildiği gibiydi.

Tablo 2.1: 4 Aralık 1915-31 Mart 1916 arası İngiliz-Hintli asker zayıtı³³⁸.

	Olay Yerinde Ölenler	Yaralandıktan Sonra Ölenler	Yaralılar	Kayıplar	Hastalıktan Ölenler	Toplam
İngiliz Subaylar	8	9	44	1	2	64
Hintli Subaylar	6	7	19	1	3	36
İngiliz Erat	84	103	343	2	36	568
Hintli Erat	343	263	1.171	41	418	2.236
Hizmetliler	63	72	259	3	87	484
Genel Top.	504	454	1.836	48	546	3.388

Tablo 2.2: 31 Mart 1916 sonrası 28 günde meydana gelen İngiliz-Hintli asker zayıtı³³⁹.

	Olay Yerinde Ölenler	Yaralandıktan Sonra Ölenler	Yaralılar	Kayıplar	Hastalıktan Ölenler	Toplam
İngiliz Subaylar	1	1	-	-	2	4
Hintli Subaylar	2	-	2	-	2	6
İngiliz Erat	-	2	8	-	32	42
Hintli Erat	26	15	82	23	113	259
Hizmetliler	4	16	30	1	36	87
Genel Top.	33	34	122	24	185	398

³³⁶ Townshend, *Mezopotamya Seferim* ..., ss. 496-500.

³³⁷ General Townshend anılarında kuşatmanın başlangıç tarihi olarak 4 Aralık 1915'i veriyor. Yine anılarında Türk topçu ateşinin 7 Aralık öğleden sonra başladığını yazıyor. Ama Mehmed Emin Bey'de anılarında ilk topun İngilizler tarafından 6 Aralık'ta atıldığını söylüyor, Mehmed Emin Bey, age., s. 53; İngiltere'nin eski Savaş Bakanının anılarında, tam anlamıyla kuşatmanın 7 Aralık'ta başladığı yazmaktadır, George, age., s. 806.

³³⁸ Townshend, *My Campaign* ..., s. 358; bir başka kaynaktan aynı dönemde Kûtü'l-Amâre içinde 247 Arap'ın öldüğü ve 633'ünün de yaralandığı belirtilmektedir, Millar, age., s. 263.

³³⁹ Sandes, age., s. 481.

2.9. Kuşatma Altındaki İngiliz-Hint Tümenini Kurtarma Harekâtı

General Townshend Kûtü'l-Amâre'de kurtarılmayı bekliyordu. Türk askerlerinin de sanki Kûtü'l-Amâre'ye saldırmaktan ziyade, oradakileri kurtarmaya gelen İngiliz ordusunu önlemek gibi bir planları vardı. Çünkü General Townshend, ocak ayında Türklerin artık taarruz yapmadıklarını görmüş ve böyle bir düşünce geliştirmişti³⁴⁰. Bunda da haklıydı, çünkü Türk askerleri İngiliz savunma hattına taarruz etmenin asker zayıfatı vermekten başka bir işe yaramadığını anlamıştı. Bunun yerine, İngiliz Kurtarma Kuvvetlerini, daha uygun bir yerde karşılamak için güneye, Sin'e doğru yürüyüşe geçtiler³⁴¹.

General Aylmer 5 Ocak'ta General Townshend'a, General Nixon'ın Türk askerlerinin yerleri ve sayısı ile ilgili tahminlerini içeren bir telgraf gönderdi. General Nixon'a göre Türk askeri birliklerinin dağılımı; Kûtü'l-Amâre'nin yaklaşık 14 km Batısında ve Dicle Nehrinin sağ yakasındaki Şumran'da toplam 11.500 piyade ve 41 topa sahip 45. ve 36. Tümenler vardı. Kûtü'l-Amâre'ye bakan sol yakada toplam 12.900 piyade ve 24 Top'a sahip 5. Karma Tümen ile 51. ve 38. Tümenler bulunuyordu. Sin'de, sol yakada 2.500 piyade ile 18 topa sahip 35. Tümen bulunmaktaydı. Şeyh Saad'da ise 800 süvari ile 1.200 develi iki tam tabur bulunduğu inanılmaktaydı³⁴².

6 Ocak'ta General Younghusband komutası altındaki İngiliz Kurtarma Kuvveti saldırıya geçti³⁴³. Türk askeri birliklerini arkadan çevirmeyi düşünen İngiliz askerleri, kendilerinin etrafını çevrelenmiş buldular. Ağır Türk tüfek ve top ateşine maruz kalan İngiliz askerleri hiçbir başarı gösteremedikleri gibi, bu muharebede

³⁴⁰ Millar, age., s.134; bu düşünce doğrudu, çünkü Halil Paşa, Kûtü'l-Amâre'deki İngiliz askerlerinin teslimiyetini sağlamanın yolunun onları kurtarmak için güneyden gelecek İngiliz birliklerinin engellenmesine bağlı olduğunu düşünüyordu, Çifci, age., s. 153.

³⁴¹ Barber, age., s. 101.

³⁴² Millar, age., ss.135-136; Townshend, *My Campaign ...*, s. 238; As. Tar. Enc., burada verilen bilgilerin doğru olmadığını belirtmektedir. O zamanda Irak'ta yalnızca 35., 45., 51., ve 52. Tümenlerin olduğunu, 38. Tümenin lağvedildiğini ve geride kalan mevcutlarının 35. Tümenine dahil edildiğini belirterek, bunlara ek olarak bir Irak Süvari Tugayı ile iki deve süvari tugayı bulunduğunu belirtmiştir. Toplam asker sayısının savaşçı olarak 17.000 ve top olarak toplam 53 olduğunu ifade etmektedir. Bu topların da 16'sının hızlı ateşli dağ ve sahra topu olduğunu belirtmektedir, Townshend, *Mezopotamya seferim ...*s. 423.

³⁴³ İngiliz Kurtarma Birliklerinin harekâtı için bk. Kroki 4, s. 269.

600'den fazla zayıat verdiler³⁴⁴. 7 Ocak'ta tekrar hücumla geçtiler. Türk askerlerinin tüfek ve makineli tüfek atışları öyle ağır, isabetli ve doğru açıyla ateşlendi ki Fransa'dan Irak'a gelen askerler bile böyle bir şeye daha önce tanık olmamışlardı. Bu muharebede İngilizlerin 4.000'den fazla zayıatı oldu, bu da toplam İngiliz Kuvvetinin %23'ü idi³⁴⁵. Bu zayıat içinde bazı birliklerin komutanı olan subaylar da vardı. Türk askeri zayıatı ise 300 şehit ve 600 esirdi. 7 Ocak'ta verdikleri bu zayıatın büyüklüğü İngilizlerde şok etkisi yaptı³⁴⁶.

8 Ocak 1916 sabahı Şeyh Saad bölgesinin 4 km kadar güneyinde General Younghusband komutasındaki İngiliz birlikleri, Türk Ordu birliklerine karşı yeni bir taarruza geçtiler³⁴⁷. Türk askerlerinin bu taarruza tepkisi öyle şiddetli olmuştu ki General Younghusband³⁴⁸, Kûtü'l-Amâre'yi kuşatan Türk askerleri dışında, Irak'taki bütün Türk askerleri ile savaştığını zannetmişti³⁴⁹. Şeyh Saad'ın ele geçirilmesi için yapılan muharebelerde İngiliz-Hintli askerlerin zayıatı 3.799 oldu. Türk zayıatı ise İngilizlere göre 4.000 ölü ve yaralı, Türklere göre ise bu rakam 2.099 idi³⁵⁰.

³⁴⁴ Millar, age., ss. 139-140-141; bir başka kaynakta bu muharebe İngiliz süvarilerinin Türk birliklerinin etrafını çevirme ve cepheden de atışlarla yoklama yapması şeklinde ifade edilmiş, İngilizlerin bu girişimleri başarıyla püskürtülmüştür, şeklinde verilmiştir, Erickson, age., s. 211.

³⁴⁵ Buchanan, age., s. 64. Yazar daha sonra bu sayıyı 4.262 olarak belirtmiştir, age., s. 67; bir başka kaynakta binlerce yaralı İngiliz askerine yalnızca üç doktor ve bir yardımcı elemanın bakmak zorunda olduğu yazmaktadır, Barker, age., s. 165.

³⁴⁶ İngilizlerin zayıatını 1.800 olarak gösterenler de vardır, Millar, age., ss. 141-142.

³⁴⁷ Kûtü'l-Amâre kuşatması esnasında Türk ve İngiliz birliklerinin hareket alanı bk. Kroki 5, s. 269.

³⁴⁸ Bu yenilgi sonrasında Hindistan Genel Valisi, Bakan Chamberlain'a 18 Şubat 1916'da yazdığı mektupta, edindiği bilgilere göre General Younghusband'ın Şeyh Saad Muharebesinde çok berbat bir iş yaptığını belirterek, keşke Irak'taki bütün kuvvetin komutası General Townshend'da olsaydı diyor. Ona göre Townshend, gerçek anlamda strateji düşüncesine sahip Irak'taki tek adamdır, GSPP, AC 62/50. Yine aynı mektupta Lord Hardinge sanki geleceği görmüş gibi İngiliz kayıplarının çok büyük olacağını da belli olduğunu belirtmiştir.

³⁴⁹ Townshend, *My Campaign* ..., s. 240; Millar, age., s. 142; İngilizler, karşılarında savaşan askerleri Türk ordusunun en iyi askerleri olarak nitelendirmişler ve Türklerin onlara 'boyun eğmezler' veya 'yenilmezler' dediğini ve daha önce yaptıkları muharebelerde hiç yenilmediklerini söylemişlerdir, Sandes, age., s. 174.

³⁵⁰ Millar, age., s. 143; Townshend, *My Campaign* ..., s. 240; General Aylmer, 10 Ocak 1916 günü General Townshend'a gönderdiği bir telgrafta bu sayıyı tam olarak 3.793 yaralı (*wounded*) olarak bildirmiştir. General Aylmer ölü sayısını bildirmemiş olmasına rağmen, General Townshend ölü İngiliz asker sayısını 600 veya 700 olarak tahmin etmiştir, s. 244. Yine sayılarda ve onun açıklamalarında bir karmaşa var. General Aylmer, Townshend'a 3.793 yaralı var diyor ama ölü sayısını belirtmiyor. Bir başka kaynak 3.799 İngiliz ve Hintli zayıatı var diyor. İngilizce 'casualty' hem yaralı hem de ölüler için kullanılır ve Türkçesi de 'zayıat' demektir. Bazen kaynaklar 'ölü' olarak 'dead' kelimesini yazarken 'yaralı' olarak da 'wounded' kelimesini kullanmaktadırlar, Millar, age., s. 143; bir başka kaynakta da Şeyh Saad Muharebesinde Türk askeri zayıatını 2.099 olarak verirken, İngiliz zayıatını da 700 ölü ve 3.793'ü yaralı olmak üzere toplam 4.493 olarak vermektedir, Mehmed Emin Bey, age., s. 268.

Bu arada, Türk Ordusunda 9 Ocak 1916'da bir görev değişikliği yaşandı. Irak Genel Komutanlığına atanan Alman Mareşali Goltz Paşa ile arası iyi olmayan Albay Nureddin Bey görevden alınarak, yerine Enver Paşa'nın³⁵¹ amcası Albay Halil Bey atandı³⁵².

8 Ocak'taki başarısızlığın üzerine, 13 Ocak saat 7.00'de İngiliz 7. Tümeni, Türklerin Wadi (Vadii Kelal) mevzisine yürüyüşe geçseler de Türk topçusunun isabetli atışları ile ağır zayıata uğradılar. Bazı İngiliz birlikleri bu atışlar sırasında komutanlarını da kaybetti. Yalnızca İngiliz 28. Tugayının zayıatı 648 idi. Toplam İngiliz kaybı 1.113 ölü ve yaralıydı³⁵³. 13 Ocak 1916'ya kadar hem Kûtü'l-Amâre'yi kuşatan hem de kuşatılanları kurtarmaya gelen İngiliz ordusu ile girişilen muharebelerde, Türk askerlerinin kaybı şehit olarak 788 ve yaralı olarak da 2.547 olmuştu³⁵⁴.

18 Ocak 1916'da Irak Sefer Kuvveti Komutanı Sir John Nixon sağlık nedeniyle görevinden ayrılınca yerine Sir Percy Lake³⁵⁵, Irak Sefer Kuvveti'nin komutanı olarak atandı. General Lake Hindistan'ın Genelkurmay Başkanıydı. Hindistan'dan gelerek Irak Sefer Kuvvetleri Komutanı olarak görevi devraldı³⁵⁶.

17 Ocak'ta General Aylmer, General Townshend'a gönderdiği bir mesajda, Türkler üzerine ilerlemeyi çok kötü hava şartları nedeniyle ertelemek zorunda kaldığını

³⁵¹ Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın resmi için bk. Ek 2, Resim 6, s. 271.

³⁵² Townshend, *My Campaign* ..., s. 255; Townshend, *Mezopotamya Seferim* ..., s. 454. As. Tar. Enc., burada bir dipnot ekleyerek Nureddin Bey'in görevden alınma gerekçesini, onun Alman von der Goltz Paşa ile anlaşamamasına bağlamaktadır. Goltz Paşa, sürekli kendisinden bağımsız olarak harekât icra eden Albay Nureddin Bey'den rahatsız olmuş ve bunu İstanbul'daki genel karargâha bildirmiştir. Şeyh Saad Muharebesinde Nureddin Bey'in General Aylmer önünde geri çekilmesi de onun görevden alınması kararına katkıda bulunmuştur; bir başka kaynak Nureddin Bey'in Kûtü'l-Amâre'deki İngiliz birliklerine karşı başarısız saldırı girişimlerinde, çok sayıda Türk askerinin kayıp edilmesinin de bunda rolü olacağını ileri sürmektedir. Hatta von Kiesling'in bu konuda, von der Goltz'un yokluğunda ve onun açık emirlerine karşı bunu yaptı diyerek Nureddin Bey'i suçlamasına da yer vermiştir, Millar, age., s. 118; Halil Kut Paşa, hatıralarında Nureddin Bey'in neden görevden alındığına hiç değinmemiş, yalnızca Irak Ordusu Komutanı Goltz Paşa'dan, Nureddin Bey'den komutayı devralmasını ve yerine Dicle Grubu Komutanı olduğunu belirten bir emir aldığını söylemiştir, Çifci, age., s. 151. Halil Paşa hatıralarında göreve başlama tarihi olarak 10 Ocak 1916 tarihini vermektedir, Çifci, age., s. 154; bir kaynakta görev değişikliği 20 Ocak diye verilmektedir, Erickson, age., s. 212; bir başka kaynakta da Nureddin Bey'in görevden ayrıldığı tarih olarak 11 Ocak 1916 verilmektedir, Mehmed Emin Bey, age., ss. 81-160-268.

³⁵³ Millar, age., ss. 149-150; Buchanan, İngiliz zayıatı 400'ü İngiliz subay olmak üzere, 1.600 olarak vermektedir, Buchanan, age., s. 68.

³⁵⁴ Mehmed Emin Bey, age., s. 287.

³⁵⁵ Sir Percy Lake'in resmi için bk. Ek 2, Resim 4, s. 270.

³⁵⁶ Buchanan, age., ss. 69-70.

bildiriyordu. Ali Garbi'den ilk harekete geçtiği andan şu ana kadar, Kurtarma Kuvvetinden 6.000 askerin bu muharebelerde öldüğünü ifade ediyordu³⁵⁷. Yalnız, İngiliz saldırıları durmuyordu. 21 Ocak sabah 7.55'te³⁵⁸ top atışlarından sonra, İngiliz askerleri yine saldırıya geçtiler. Bir İngiliz birliği Türk tahkimli mevzisine girmeyi başarabilse de geri püskürtüldüler. Ama bu geri püskürtme esnasında siperlerde Türk askerleri ve İngiliz askerleri arasında süngü süngüye çarpışmalar yaşandı³⁵⁹. İngilizler bir türlü kuşatmayı yarmayı başaramıyorlardı. *Birinci Felahiye Muharebesi* diye anılan bu taarruz da İngilizlerin geri püskürtülmesi ile sonuçlandı³⁶⁰. Bu muharebe sonunda General Aylmer, karşısında bulunan Türk kuvvetlerinin sayısını 9.000, toplarının da 23 adet olduğunu ve 2.000 zayıat verdiklerini tahmin ediyordu. Kendi zayıatları ise 2.741 idi. Bazı İngiliz taburları güçlerinin %50'si ile %90'ını kaybetmişlerdi³⁶¹.

Kendisine 10 Ocak'a kadar kurtarılabileceği bilgisi verilen General Townshend, Kurtarma Kuvvetinin bunu yapamayacağı anlaşıncı 26 Ocak 1916'da askerlerine bir bildiri yayınladı. Bu bildiride, General Aylmer'ın bütün çabalarına rağmen başarısız olduğundan bahsetti. Kendilerini kurtarmaya gelen İngiliz askeri birliklerinin çok ağır kayıplar verdiklerini, bunun yanında bir de çok kötü hava durumlarıyla³⁶² da savaşmak zorunda kaldıkları gibi birçok sorundan söz etti³⁶³.

³⁵⁷ Millar, age., s. 151; artık burada hem ölü hem de yaralıları içeren "casualty" (zayıat) kelimesini kullanmayıp doğrudan "killed" (öldürülen) kelimesini kullanmıştır. Hatta Kurtarma Kuvvetindeki savaşçı sayısının bu nedenle 9.000'e düştüğünü de belirtmiştir, s. 152.

³⁵⁸ Bu muharebe, *Birinci Felahiye Muharebesi*'dir. Mehmed Emin Bey, anılarının bir yerinde bunun 21 Ocak 1916'da başladığını söylerken, age., s. 83, bir başka yerinde 20/21 Ocak günü gece saat 23.00'te başladığını belirtmektedir, Mehmed Emin Bey, age., s. 269.

³⁵⁹ Çifci, age., s. 154.

³⁶⁰ Townshend, *My Campaign* ..., s. 252; Aston, age., s. 122.

³⁶¹ Millar, age., s. 163; Halil Paşa hatıralarında İngiliz zayıatını ölü ve yaralı olarak 8.000, Türk askeri zayıatını da 500 kadar ölü ve yaralı diye vermektedir, Çifci, age., s. 154; Mehmed Emin Bey ise bu muharebede, İngiliz kaybını 5.000 olarak vermekte, Türk kaybını ise 503 olarak vermektedir, Mehmed Emin Bey, age., s. 270. Kitabın ilerleyen sayfalarında ise bu kez her iki taraftan yaklaşık 4.000 zayıat olmuştur diyecektir, age., s. 304; bir başka kaynakta da İngiliz kaybı 3.000'dir, Apak, age., ss. 141-144-145. Burada ilginç olan, hem Mehmed Emin Bey Kurmay Binbaşı olarak hem de Rahmi Apak Kurmay Albay (o dönemde Yüzbaşı) olarak Irak'taki bu muharebelerde yer almışlar ama anılarında verdikleri rakamlar birbirleriyle uyumsuzdur.

³⁶² Kötü hava durumu yalnızca İngilizler için değil Türk askerleri için de çok büyük sorundu. Çünkü Türk askerlerinin çoğu halen daha yazlık ve ince asker elbiseleri giyiyorlardı. 22 Ocak 1916'da, durumu 13. Kolordu'dan daha iyi olan 18. Kolordu'nun bile dört askeri soğuk yüzünden donarak öldü, Mehmed Emin Bey, age., s. 304.

³⁶³ Barber, age., ss. 129-130.

2-13 Şubat 1916 tarihleri arasında cephelerde kayda değer bir olay gerçekleşmedi. Karşılıklı ama sonuçsuz topçu atışları oldu. 21 Şubat gecesi Türk mevzilerine top atışına başlayan İngilizler, 22 Şubat saat 9.00'a kadar bu atışlara devam etse de bir sonuç elde edemediler. Kurtarılmayı bekleyen askerler, yine büyük bir hayal kırıklığına daha uğramış oldular.³⁶⁴

8 Mart 1916'da General Aylmer komutasındaki İngiliz Kurtarma Birliklerinin, Türk 13. Kolordusuna taarruzu ile başlayan ve *Sabis Meydan Muharebesi* adıyla anılan kurtarma harekâtı da yine başarısızlıkla sonuçlandı³⁶⁵. Osmanlı ordusu, yine bu muharebede cesaretini ve yeteneğini kullanmış, yer yer süngü süngüye yaptığı muharebe ile İngilizlerin başarılı olmasını engellemiştir³⁶⁶. Yaşadıkları yenilgi ve muazzam zayıttan sonra İngilizler birkaç km geriye, önceki mevzilerine çekilmek zorunda kaldılar³⁶⁷. Bu muharebede şehit ve yaralı Türk kayıpları 20 subay ile 1.241 asker; İngiliz kayıpları ise 119 esir, 513'ü ölü olmak üzere 3.476 askerdur³⁶⁸. 9 Mart saat 06.30'da İngilizlerin topçu atışı ile başlayan çatışmalar, bir saat geçtikten sonra tekrar kesildi³⁶⁹. 09.30'da bir İngiliz uçağının Kûtü'l-Amâre'ye attığı bir mesajda General Aylmer, o günkü çatışmalarda ağır kayıplar verdiklerini, eğer Türkler mevcut mevzilerinden çekilmezlerse kendilerinin şu anda bulundukları yerde dahi kalamayacaklarını ve Vadii Kelal'a geri çekilmek zorunda olacaklarını belirtti³⁷⁰.

³⁶⁴ Spackman, age., s. 95; Barber, age., s. 165.

³⁶⁵ Townshend, *My Campaign ...*, s. 289; Erickson, age., s. 212; Mehmed Emin Bey, age., s. 329; Sandes, age., 205.

³⁶⁶ Bu kez General Aylmer'in karşısında Albay Halil Bey'in daha önce İran ve İstanbul'da meydana getirdiği 51. ve 52. Tümenler vardı, Çifci, age., s. 155; bir başka kaynakta ise General Aylmer'in karşısında Türklerin 2. ve 35. Piyade Tümenlerinin olduğu ve 51. Piyade Tümeninin bu iki Tümeni desteklediği belirtilmektedir, Erickson, age., s. 212; bir Türk kaynağında bu olay anlatılırken İngilizlerin 7 Mart gece yürüyüşü ile Türk Irak Süvari Tugayına baskın yaptıkları ve ateş güçleri ile bu tugayı dağıttıkları ve hatta başlarında bulunan Dağıstanlı Mehmed Fazıl Paşa'nın (Birinci Ferik-Korgeneral) bu karmaşa sırasında atından düşüp şehit olduğunu ama buna rağmen Türk 13. Kolordusunu (Komutanı Ali İhsan Bey) çevirmekle görevli General Kemball'ın birliklerinin yolunu şaşırp gecikmeleri nedeniyle birkaç saatlik bir zaman zarfında Kolordu'nun durumu kontrol altına almasıyla İngiliz saldırısının püskürtüldüğü belirtilmektedir. Hatta İngilizler başta ele geçirdikleri Sabis mevzisini bile koruyamamış ve geri çekilmek zorunda kalmışlardır, Mehmed Emin Bey, age., ss. 330-331; Dağıstanlı Mehmed Fazıl Paşa'nın resmi için bk. Ek 2, Resim 8, s. 271.

³⁶⁷ Spackman, age., s. 104.

³⁶⁸ Mehmed Emin Bey, age., s. 332.

³⁶⁹ Sandes, age., s. 206.

³⁷⁰ Millar, age., ss. 199-200; Sandes, age., s. 206; Townshend, *My Campaign ...*, ss. 290-291; General Aylmer, *Sabis Meydan Muharebesinde Türklerin de bizim de zayıtımız ağır oldu* derken bir sayı vermemiştir. Ama Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nün, *Musul-Kerkük...*, s.32'de İngilizlerin ilk günde 1.000 ölü verdikleri, üç gün süren muharebenin sonucunda binlerce ölü ve yaralı yanında büyük miktarda silah ve mühimmatını bırakarak geri çekildikleri belirtilmektedir. Türklerin kaybını 268 şehit ve 962 yaralı olarak vermektedir; yine Millar'dan, 8 Mart'taki bu muharebede

10 Mart'ta³⁷¹ Halil Paşa, General Townshend'a bir mektup göndererek, İngiliz Kurtarma Kuvvetinin Felahiye'de 7.000, 8 Mart'taki³⁷² saldırıda da 4.000 zayıat vererek geri çekildiğini yazdı. Kendilerine bir yardımın gelemeyeceğini, teslim olmalarının iyi bir karar olacağını söyledi³⁷³. General Townshend yanıt olarak, teslim olmayı düşünmediğini söyleyerek bu teklifi nazikçe reddetti³⁷⁴. Aslında Halil Paşa'nın Kûtü'l-Amâre'deki askerler arasındaki hastalıklardan ve onların çektikleri açlıktan haberi vardı³⁷⁵.

11 Mart'ta İngiliz birlikleri, 9 Mart'ta boşalttıkları Felahiye savunma hattına hâkim Sin mevzisinin 12 km doğusunda bulunan Zemzir adlı mevziye bir tugay asker gönderdiler ve burayı almaya çalıştılsa da bunda başarılı olamadılar. Türklerin 13 subay ve 144 asker zayıatına karşılık; İngilizler 22'si yaralı 80 esir verdiler, bunun yanında da birçok İngiliz silah ve teçhizatı da Türkler tarafından ele geçirildi³⁷⁶.

Kûtü'l-Amâre'nin kuşatılmasını yarararak, orada bulunan İngiliz tümenine yardım götürmeye çalışan, ama bunda başarılı olamayan General Aylmer³⁷⁷, İngiltere Savaş Bakanlığı'nın kararıyla 12 Mart 1916'da Dicle Kolordusu Komutanlığı görevinden

İngiliz kaybının 3.474 olduğunu ve bütün İngiliz kuvvetlerinin Vadii Kelal'a kadar geri çekilmek zorunda kaldıklarını, çünkü Türklerin kendilerini takip ettiklerini öğreniyoruz, Millar, age., s. 204.

³⁷¹ Mehmed Emin Bey, anılarında bu mektubun tarihi olarak 9 Mart 1916'yı vermekte hatta mektubu aynen göstermektedir, Mehmed Emin Bey, age., s. 338; Barber, age., s. 183; olayın tanığı olan bir subaya göre bu tarih 12 Mart'tır. Türk tarafı bir subayı elçi olarak göndermiş, General Townshend'la bizzat görüşmüş ve teslim olmaları için Halil Paşa'nın mektubunu vermiştir. Townshend da yanıtını yine yazılı olarak vermiş ve teslim olma teklifini nazikçe ama kesin bir şekilde reddetmiştir, Sandes, age., s. 210.

³⁷² 8 Mart'ta ve daha sonra Nisan ayı içinde yapılan saldırıların Türkler tarafından püskürtülmesi ve üstelik General Townshend'ın birliklerinin kurtarılamaması, Doğu'daki İngiliz prestijine en çok zarar veren iki girişimdir denilmektedir, Aston, age., s. 124.

³⁷³ Townshend, *My Campaign* ..., s. 294; Millar, age., s. 202. Bu arada mektup Fransızca yazılmıştı. Orijinal mektup için Townshend'ın anılarının 294. sayfasına bakılabilir; mektubun Türkçesi için de Çifci, age., s. 156 ile Mehmed Emin Bey, age., s. 338'e bakılabilir.

³⁷⁴ Çifci, age., s. 157; Mehmed Emin Bey, age., s. 339; Barber, age., s. 183.

³⁷⁵ Barker, age., s. 210; Kûtü'l-Amâre'den kaçıp Türk askerlerine sığınan Hintli askerlerden, kuşatma altındaki İngiliz ve Hintli askerlerin çok büyük açlık çektiklerini öğrenen Halil Paşa, bunu mektubunda da belirtmişti, Townshend, *My Campaign* ..., s. 294; Millar, age., s. 202; Çifci, age., s. 156.

³⁷⁶ Mehmed Emin Bey, age., s. 332.

³⁷⁷ Aslında Türk askerlerine saldıran birliklere komuta eden General Younghusband'dı ama General Aylmer onun üstü konumunda olduğu için doğal olarak bu yenilgilerden ve başarısızlıktan o sorumlu tutulmuştur, Sandes, age., s. 178.

alındı. Onun yerine Tümgeneral George Frederick Gorringe³⁷⁸ rütbesi Korgeneralliğe³⁷⁹ yükseltilerek getirildi³⁸⁰.

General Townshend'a İngiliz Kolordu komutanından gelen 24 Mart tarihli telgrafta, 8 Mart'taki Sabis Muharebesinde ve 9 Mart'taki harekât sırasında 513 ölü, 2.508 yaralı, 455 kayıp olmak üzere toplam 3.476 zayıat verildiği bildiriliyordu. Yine aynı telgrafta İngiliz Dicle Kolordusunun o anki mevcudu da 28.661 piyade ve 1.312 süvari olmak üzere, toplam 29.973 olarak ifade ediliyordu³⁸¹.

5 Nisan'da İngiliz Kurtarma Kuvveti'nin Hanna'daki Türk mevzilerine saldırıları oldu³⁸². General Gorringe komutası altında tamamı İngiliz askerlerden oluşan 13. Tümen³⁸³, Türklerin birinci, ikinci ve daha önce boşalttıkları üçüncü savunma hatlarını ele geçirdiler³⁸⁴. 6 Nisan'da Türk mevzilerine tekrar saldıran General Gorringe, mevzilerin bir bölümüne girmiş olmasına rağmen, Türk 44. Alayın karşı taarruzu ile bu mevzilerden çıkarıldı. Bu muharebede İngilizler pek çok kayıp verdiler. *İkinci Felahiye Muharebesi* olarak adlandırılan bu muharebede ve öncesindeki 5 Nisan'da meydana gelen İngiliz saldırılarında Türk 51. Tümeninin 18 subay ile 117'si şehit olmak üzere 583 asker zayıatı oldu³⁸⁵.

Üçüncü Felahiye Muharebesi, 9 Nisan 1916 sabahı İngilizlerin 13. Tümeninin Türk mevzilerine çok ağır top atışları ile başladı. Türk mevzilerine yaklaşık 91 m kadar yaklaşan General Kemball komutasındaki İngiliz askerlerini fark eden Türk askerlerinin ve daha geride bulunan asıl kuvvetlerin şiddetli ateşi karşısında İngiliz birlikleri tutunamadı³⁸⁶. Bu muharebedeki yalnızca tek bir saldırı girişimindeki İngiliz kaybı, 1.168 ölü ve yaralıydı. Bu saldırı girişiminden sonra yine aynı sabah

³⁷⁸ General Gorringe o ana kadar General Aylmer'ın kurmay başkanıydı, Sandes, age., s. 213.

³⁷⁹ Mousley, age., s. 101.

³⁸⁰ Townshend, *My Campaign* ..., s. 298; Millar, age., s. 207; Çifci, age., s. 157; Mehmed Emin Bey, age., s. 373; Barker, age., s. 207.

³⁸¹ Townshend, *My Campaign* ..., s. 305; bir başka kaynaktan, 1916 Mart ayındaki İngiliz zayıatı 3.388, Türk zayıatı ise 3.670 olarak gösterilmektedir, Mehmed Emin Bey, age., s. 370.

³⁸² Spackman, age., s. 106.

³⁸³ Buchanan, age., s. 114; Figen Atabey, *General F. S. Maude'un Bağdat Seferi*, Journal of History Studies, Volume 9, Issue 2, s. 70; Buchanan, age., s. 114.

³⁸⁴ Millar, age., s. 218; bir başka kaynaktan İngilizlerin ilk olarak saldırıya 6 Nisan'da geçtikleri ileri sürülmektedir, Erickson, age., s. 212.

³⁸⁵ Mehmed Emin Bey, age., s. 374.

³⁸⁶ Mehmed Emin Bey, age., s. 375.

yapılan bir diğer saldırıda, bu kez İngilizler 1.807 ölü ve yaralı verdiler³⁸⁷. Yani yalnızca 9 Nisan sabahı İngiliz asker kaybı toplam 2.975 oldu³⁸⁸.

Bu arada kurtarma harekâtını icra eden İngilizlerin Dicle Kolordusuna, takviye kuvvetler de gelmeye devam ediyordu. 17 Nisan 1916'ya gelindiğinde bu kolorduya 5.000 piyade katılmış, 1.250 piyade de nehir yolu ile gelmekteydi. Bu kolordunun toplam mevcudu 29.000 piyade, 1.500 süvari ve 133 top sayısına ulaştı³⁸⁹.

Yeterince askeri birlik takviyesi alan İngilizler, 17 Nisan 1916'da *Birinci Beyt-i İsa Muharebesi* denilen taarruza girişti. İngiliz topçu birlikleri Türk siperlerine karşı 18 Nisan sabah 04.00'e kadar ateş açtılar. Topçu ateşinin kesilmesinden hemen sonra taarruza geçerek, Türk askerlerini Beyt-i İsa'daki bazı mevzilerinden geri çekilmeye zorladılar. Türk 35. Tümeni geri çekildi, hatta Türk 52. Tümeninde de dağılma belirtileri meydana geldi³⁹⁰. Türk mevzilerini ele geçiren İngiliz birlikleri, General Townshend'a gönderdiği telgrafta, İngiliz 3. Tümeninin az bir zayıatla Beyt-i İsa'yı ele geçirdiğini, 2.300 Türk askerinin öldürüldüğünü ve 180 Türk esir alındığını yazdı. Aynı akşam saat 21.00'de, karşı taarruza geçen Türk askerleri başarılı olamadı. General Gorringe Türk askeri kaybını yalnızca ölü olarak 4.000 kişi olarak tahmin etmişti³⁹¹. Türklere göre asker kaybı yaralı, şehit ve esir olarak 593 idi³⁹².

Daha sonra General Townshend'ın öğrendiğine göre, 17 Nisan'da Beyt-i İsa'daki Türk mevzilerine karşı yapılan İngiliz taarruzu ve Türk karşı taarruzunda 300'e yakın

³⁸⁷ Millar, age., ss. 222-223.

³⁸⁸ 6 ve 9 Nisan'daki İngiliz saldırılarının başarıya ulaşamadıkları gibi yalnızca bu iki saldırıdaki zayıatları 4.000 ila 5.000 arasında idi, Çifci, age., s. 155; yalnızca Üçüncü Felahiye Muharebesinde Türk zayıatının 509, İngiliz zayıatının ise 3.000 olduğu tahmin ediliyordu, Mehmed Emin Bey, age., s. 375.

³⁸⁹ Townshend, *My Campaign ...*, s. 331. Genel Vali Lord Hardinge, 17 Mart 1916'da Bakan Chamberlain'a yazdığı mektupta; Kûtü'l-Amâre'de kuşatma altında olan General Townshend'ı kurtarmaya çalışan İngiliz Ordusunun hem sayı hem de silah bakımından çok üstün olmasına rağmen, neden kurtarma harekâtına ara verdiklerini ve daha fazla askerin gelmesini beklediklerini anlayamadığını belirtmiştir. Bekledikleri bir veya iki tugay olmadan da mevcut asker ve silah gücü ile General Townshend'ın kurtarılabilceğini ileri sürmüştür, GSPP, AC 62/56; bir başka kaynak piyade sayısını aynı vermekle (29.000) birlikte top sayısını 108 olarak vermekte ama süvari sayısı konusunda bir bilgi vermemektedir, Millar, age., s. 216; bu sayılara bakıldığında İngilizler, karşılarındaki cepheyi savunan Türk 18. Kolordusunun kuvvetinin tam 2,5 katı daha fazla asker ile kat be kat fazla top, silah ve mühimmata sahipti, Mehmed Emin Bey, age., ss. 379-380.

³⁹⁰ Çifci, age., s. 157.

³⁹¹ Townshend, *My Campaign ...*, s. 332. General Townshend anılarında İngiliz asker zayıatına, Halil Paşa'da anılarında Türk asker zayıatına yer vermemiştir, Çifci, age., s. 157.

³⁹² Bu muharebede 16 subay, 477 asker şehit ve 100 esir verilmiştir, Mehmed Emin Bey, age., s. 396.

Türk zayıyatı vardı. 60 kadar da Türk esir alınmıştı. Ama akşam saat 19.00'da yapılan Türk karşı taarruzunda, İngiliz savunma hattının merkezi yarılmış ve İngiliz 13. Tümeni geri çekilerek kurtulabilmişti³⁹³. Bu taarruzda Türk askerleri zayıyat vermişlerse de İngiliz zayıyatı da oldukça fazlaydı³⁹⁴. Ama Türklerin zayıyatı General Gorringe'ın iddia ettiği gibi 4.000 ölü değildi³⁹⁵. Bundan sonraki iki gün boyunca da (18-19 Nisan 1916) karşılıklı taarruzlar devam etmiş (*İkinci ve Üçüncü Beyt-i İsa Muharebeleri*), İngilizler yine hedeflerine ulaşamamışlardır.

Bu arada 19 Nisan 1916'da öğleden sonra 14.45'te Irak'taki Türk 6. Ordusunun komutanı Wilhelm Colmar von der Goltz Paşa yakalandığı tifüs hastalığından kurtulamayarak öldü³⁹⁶. 16 Nisan'dan itibaren 6. Ordu komutanlığına vekalet eden Irak Grubu Komutanı Mirliva (Tuğgeneral) Halil Paşa, 19 Nisan'da yani Goltz Paşa'nın öldüğü gün bu göreve asaleten atandı³⁹⁷.

22 Nisan saat 07.00'de Dicle Nehrinin her iki yakasından Türk mevzilerine top atışı ile başlayan ve peşinden taarruza geçen İngiliz birlikleri yine başarısız oldular. *Dördüncü Felahiye Muharebesi* diye adlandırılan bu muharebede İngilizler büyük kayıplar verince, saat 08.20'de saldırıyı gerçekleştiren 19. ve 28. İngiliz Tugayları geri çekildiler. Saat 11.20'de Türkler ve İngilizler ölümlerini gömmek ve yaralıları tahliye etmek için ateşkes antlaşması yaptılar. Bu muharebede İngiliz zayıyatı 1.283'tü³⁹⁸. Osmanlı ordusunun ise şehit ve yaralı sayısı 23 subay ile 741 askerd³⁹⁹.

³⁹³ Millar, age., s. 244.

³⁹⁴ Mousley, age., s. 147.

³⁹⁵ Townshend, *My Campaign ...*, s. 332; Townshend, *Mezopotamya Seferim ...*, s. 587. As. Tar. Enc., bu sayıyı yalnızca Birinci Beyt-i İsa Muharebesi için değil bundan sonraki iki gün daha sürecek (18-19 Nisan 1916) İkinci ve Üçüncü Beyt-i İsa Muharebeleri dâhil, Türk askeri kaybını ölü olarak 619 ve yaralı olarak 2.922 olarak belirtmektedir; bir başka kaynakta 17-19 Nisan arasındaki muharebelerde Türk askeri kaybının 619'u ölü, 1.585'i yaralı, 1.337'si kayıp veya esir olmak üzere toplam 3.541'dir, Erickson, age., s. 213; bir başka kaynakta da Türk kaybı 646'sı şehit olmak üzere toplam 3.541'dir, İngilizlerin kaybının ise 6.000 olduğu tahmin edilmektedir, Mehmed Emin Bey, age., s. 397.

³⁹⁶ Mehmed Emin Bey, age., s. 174. 6. Ordu Komutanı Goltz Paşa'nın 9 Nisan'da lekeli humma yani tifüse yakalandığını, bu hastalığa yakalanan 12 Alman'ın ikincisi ya da üçüncüsünün Goltz Paşa olduğunu ve bunların ancak yarısının bu hastalıktan kurtulduğunu, bu hastalığa yakalanan Türk askerlerinin yüzde 10-15'i ölüerken, bu oranın Almanlar arasında yüzde elli olduğunu belirtmiştir. 9 Nisan'da hastalığa yakalanan Goltz Paşa'nın 16 Nisan'da etrafını tanıyamayacak hale geldiğini ve 19 Nisan 1916'da saat 02.45'te de öldüğünü yazmıştır. Bağdat'ta yayınlanan resmi bildiri de ölüm nedeni olarak zatürre gösterilmiştir, s., 394. Burada ilginç olan yazarın 174. sayfada ölüm saati olarak 14.45'i gösterirken, 394'üncü sayfada bu kez ölüm saatini 02.45 olarak göstermiştir; başka bir kaynakta Goltz Paşa'nın koleradan öldüğü belirtilmektedir, Erickson, age., s. 213.

³⁹⁷ Mehmed Emin Bey, age., s. 394.

³⁹⁸ Millar, age., s. 245.

Bu son taarruz girişiminin de başarısızlığı üzerine, General Townshend'in umutları tükendi. 7 Aralık 1915'ten 22 Nisan 1916'ya kadar aldıkları takviyelere rağmen, İngilizler bir türlü kuşatmayı yaramadılar⁴⁰⁰.

2.10. İngiliz-Hint Tümeninin Teslim Olması

Yapılan muharebelerde başarısız olunması üzerine General Townshend, 26 Nisan'da⁴⁰¹ Halil Paşa ile teslim görüşmesi yapmak zorunda kaldı. Günde 20 askerini açlık nedeniyle kaybeden General Townshend'in başka çaresi yoktu⁴⁰². Halil Paşa ile buluşup teslim şartlarının görüşülmesi için altı günlük bir ateşkes yapılmasını ve Amâre'den Kûtü'l-Amâre'deki askerleri için yiyecek gönderilmesine izin verilmesini isteyecekti. Askerleri ile Kûtü'l-Amâre'den çıkmalarına izin verilirse, sahip oldukları topları da kendisine bırakacaktı. Savaş Bakanı Kitchener'in kendisine verdiği yetki ile serbest bırakılmaları karşılığında gümüş bir milyon Pound⁴⁰³ da verecekti⁴⁰⁴.

Bu arada Savaş Bakanı Kitchener her ikisi de Kahire İstihbarat Hizmetlerinde görevli iki subayı Aubrey Herbert ile T. E. Lawrence'ı (Arabistanlı Lawrence) görüşmelerde bulunması için Irak'a göndermişti. Her ikisinin de *"böyle görüşmeler yapması için özel yeteneklere sahip"* oldukları düşünülüyordu. Yalnız T. E. Lawrence Basra'ya geldiğinde karargâh subayları tarafından iyi karşılanmadı. Subaylar, Lawrence'ın görevini bir asker için onursuzluk olarak görüyorlardı⁴⁰⁵. Arabistanlı Lawrence'ın Bakan Kitchener tarafından, neden Kûtü'l-Amâre'nin teslim görüşmesinde yer almasının istendiği ile ilgili en açıklayıcı bilgi, 1932 yılında Arabistanlı Lawrence'ın biyografisini yazan Yüzbaşı Sir Basil Liddell Hart'ın ona sorduğu bir soru ve onun verdiği yanıtla ortaya çıktı. Kendisine sorulan, *"Irak'taki görev için talimatları*

³⁹⁹ Mehmed Emin Bey, age., s. 398.

⁴⁰⁰ Townshend, *Mezopotamya Seferim* ..., s. 590.

⁴⁰¹ Bu tarihi 27 Nisan olarak gösteren kaynaklar da vardır, Erickson, age., s. 213.

⁴⁰² Townshend, *My Campaign* ..., s. 335; Millar, age., s. 252.

⁴⁰³ Pound: İngiliz para birimi. İngiliz parasına Pound yerine Pound Sterling ya da Sterling de denir.

⁴⁰⁴ Erickson, age., s. 213; Millar, age., ss. 251-252; Townshend, *My Campaign* ..., s. 335. Townshend anılarında gümüş bir milyon Sterlinden söz etmemektedir. Ama Millar kitabında Townshend'in bu parayı Halil Paşa'ya teklif ettiğini, hatta Kitchener'a bu para teklifini daha da iyileştirmesini yani yükseltmesini tavsiye ettiğini söylemektedir, Millar, s. 252; E. H. Keeling, *Adventures in Turkey and Russia*, John Murray, London 1924, s. 2; teslimiyetten sonra, teklif edilen bir milyon Sterlin'e ne olduğu ile ilgili herhangi bir bilgiye, okumalar sonucunda rastlanamamıştır.

⁴⁰⁵ Subaylar, Lawrence'ın görevini bir asker için onursuzluk olarak görüyorlardı ama Lawrence hatıralarında kendisinin bir asker olmadığını söylüyordu. Yani ona göre bu iş için görevlendirilmesi gayet normaldi, Lawrence, age., ss. 62-63; Millar, age., ss. 252-253; Çifci, age., s. 161.

almaya nasıl geldiniz?” sorusuna, “Grand Duke Nicholas’ın (Rus Generali) Erzurum’daki hoşnutsuz bazı Arap subaylar ile temas halinde olmasını sağlamıştım. Bunu Savaş Bakanlığı ve Rusya’daki Askeri Ataşe aracılığıyla yaptım. Bu yüzden Savaş Bakanlığı aynı şeyi Irak’ta da yapabileceğimi düşündü ve bundan dolayı Clayton’a (Lawrence’ın Kahire’deki şefi) telgraf çekti.” diyerek yanıt vermişti⁴⁰⁶. Anlaşılan Arabistanlı Lawrence, Osmanlı ordusunun karşısına ilk kez Irak’ta değil Erzurum’da çıkmıştı. Osmanlı ordusundaki Arap subaylarını, Rus Ordu komutanı ile gizlice görüştürmüş ve onların Osmanlı ordusuna ihanet etmelerini sağlamıştı.

Halil Paşa, General Townshend’in teslim şartlarını görüşme talebine olumlu bir yanıt verdiği için, iki komutan 27 Nisan 1916 sabahı saat 10.00’da bir istimbota binerek, nehir üzerinde buluştular⁴⁰⁷. Halil Paşa, General Townshend’in komutası altındaki birliklerin herhangi bir şart ileri sürmeden teslim olmasını istedi⁴⁰⁸. Ama General Townshend bunu kabul etmedi. Bu görüşmeden sonra Kûtü’l-Amâre’ye dönen General Townshend, hemen General Lake’e telgraf çekerek, Halil Paşa’nın kendisinin ve askerlerinin koşulsuz olarak teslim olmalarını istediğini bildirdi. Kendisine, serbest bırakılmaları karşılığında bir milyon Sterlin teklif ettiğini, onun da bunu Harbiye Nazırı Enver Paşa’ya ileteceğini söylediğini yazdı. Telgrafını, teslim görüşmelerini General Lake’in kendisinin yapması ricasıyla sonlandırdı⁴⁰⁹.

Bu telgrafına karşılık General Lake’den üç saat sonra gelen yanıtta, teslim görüşmelerini kendisinin yürütmesi talebini geri çevirdi. Eğer gerekli olursa Halil Paşa ile görüşmesi için, İstihbarat Biriminin Başkanı Yarbay W. H. Beach’i ve T. E.

⁴⁰⁶ Millar, age., s. 253; General Townshend anılarında teslim anlaşması görüşmeleri için Arabistanlı Lawrence ile ilgili bilgi vermemiştir. Ya içinde bulundukları durum Savaş Bakanı Kitchener’in dediği gibi Büyük Britanya için yurt dışında hatırı sayılır bir utanç ve itibar kaybı olduğundan (Millar, age., s. 252) ya da ondan hiç haberi olmadığından Lawrence’ı eklememiş olabilir.

⁴⁰⁷ Townshend, *My Campaign ...*, s. 336; Millar, age., ss. 255. General Townshend anılarında, Halil Paşa’dan görüşme isteğine karşılık bir yanıt aldığını, bunun üzerine 26 Nisan’da bir istimbota binerek nehrin sağ tarafında Türk mevzilerine yakın bir yerde buluştuklarını söylemektedir. Başka bir kaynak ise 26 Nisan’da Halil Paşa’nın buluşma önerisini General Townshend’in kabul ettiğini ama *Sumana* gambotunun Türk topçusunun ateşi nedeniyle kullanılamaz olduğu için görüşmeyi ertesi güne yapmayı teklif ettiğini söylemektedir. Dolayısıyla Halil Paşa ile görüşme 26 Nisan’da değil 27 Nisan’da yapılmıştır, s. 255; Mehmed Emin Bey, age., s. 409.

⁴⁰⁸ Townshend, *My Campaign ...*, s. 336.; General Townshend’in Halil Paşa ile görüşmeye gitmeden önceki düşünceleri, görüştüktan sonraki düşünceleri ve bu süreç ile ilgili ayrıntılı bilgiler için bakınız, Millar, age., ss. 254-257.

⁴⁰⁹ General Townshend hatıralarında Halil Paşa’ya bir milyon İngiliz lirası teklif ettiğini onun da bunu Enver Paşa’ya ileteceğini söylediğini ileri sürmüştür. Halil Paşa hatıratında kendisine yapılan bu teklifi bir şaka olarak kabul ettiğini ve reddettiğini ifade etmektedir, Çifci, age., s. 160.

Lawrence'ı gönderebileceğini belirtti. Halil Paşa, İngiliz askerlerinin Kûtü'l-Amâre dışına çıkmalarını ve yerleşim yeri dışında kamp kurmalarını isterse, bütün topları, işe yarar tüm teçhizatı tahrip etmesini ve nehir geçişini *Sumana* gambotu ve diğer teknelerle engellemesini önerdi⁴¹⁰. Aynı gece General Townshend askerlerinden, top mühimmat ve bataryalarından çok az kısmının elde tutulmasını geriye kalanlarının Dicle Nehrine dökülmesini emretti. 28 Nisan'ı 29 Nisan'a bağlayan gece İngiliz ve Hintli askerler verilen emri yerine getirdiler. Askeri değeri olan her şey: toplar, silahlar, kılıçlar, tabancalar, vs. tahrip edildi, cephaneler nehre atıldı⁴¹¹.

General Townshend'in Halil Paşa'ya, 28 Nisan'da yazılı olarak sunduğu şartları⁴¹², Enver Paşa'nın reddetmesi⁴¹³ üzerine, General Townshend'in artık yapabileceği bir şey kalmadı. Enver Paşa'dan da istediğini alamayan General Townshend, General Lake'e bir telgraf gönderdi. Bu telgrafta, eğer Türk tarafı anlaşmayı kabul ederse teslimiyet şartları ile ilgili görüşmeleri yürütsünler diye, Irak'ta bulunan Yüzbaşılar Aubrey Herbert ve T. E. Lawrence ile General Lake'in İstihbarat Şubesi Başkanı Yarbay W. H. Beach'in Halil Paşa'ya iki milyon Sterlin⁴¹⁴ ile eşit sayıdaki Türk esir ile Kûtü'l-Amâre'deki İngiliz esirlerinin değişimini önermesini de istedi⁴¹⁵.

Bu arada yiyeceklerinin tamamını bitiren General Townshend için artık bekleyecek değil günler, saatler bile kalmamıştı. Bunun üzerine 29 Nisan 1916 sabah saat

⁴¹⁰ Millar, age., ss. 256-257.

⁴¹¹ Keeling, age., s. 3; Spackman, age., s. 116; Mehmed Emin Bey, age., s. 412; Barber, age., s. 234.

⁴¹² Townshend, *Mezopotamya Seferim* ..., s. 594; bu şartlar arasında, kuşatma altındaki İngiliz askerleri serbest bırakılırsa, bu askerler Osmanlı Ordusuna karşı savaşmayacaklar, şehirde bulunan 40 top, sağlam bir şekilde Türk askerlerine teslim edilecek ve bir milyon Sterlin verilecek, buna karşılık bütün İngiliz ve Hintli askerlerden oluşan İngiliz askeri birlikleri serbest bırakılacaktı.

⁴¹³ Townshend, *My Campaign* ..., s. 336; Millar, age., s. 257. Enver Paşa'nın yanıtını Halil Paşa, General Townshend'in son önerilerini bildirmek için kendisi ile görüşmeye gelen iki İngiliz subayı Yüz. Moreland ve Yüz. Shakeshaft'a bildirmiştir. Buna göre Enver Paşa, General Townshend'in yalnızca kendisinin Kûtü'l-Amâre ve savunulan bölgedeki bütün savaş malzemeleri karşılığında şartlı salıverilebileceğini bildirmiştir. Townshend'in, Savaş boyunca Türkiye ve müttefiklerine karşı savaşmayacağı konusunda şeref sözü verirse, özel eşyaları ile ayrılmasına izin verileceğini, bu şartın cömert bir şart olduğu ve kesin olduğu iletilmiştir. Eğer Townshend bu şartı kabul etmezse teslim görüşmelerinin kesilmesi ve Kûtü'l-Amâre'ye saldırıların devam edeceği konusunda da Halil Paşa'ya emir verildiği de gelen İngiliz subaylara bildirildi. Hatta Halil Paşa İngiliz subaylara "*Ona (General Townshend) söyleyin parasını saklasın. Ben 10.000 adam kaybettim*" demiştir, s. 259.

⁴¹⁴ Halil Paşa hatıralarında, bir milyon Sterlin'in kendisine rüşvet olarak teklif edildiğini, ikincisinde teklif edilen iki milyon Sterlin'in ise Türk Hükûmetine verilmek üzere olduğunu söylemektedir, Çifci, age., s. 161; bir başka kaynakta General Townshend'in silah ve toplarını tahrip ettikten sonra kendisinin ve askerlerinin serbest bırakılması karşılığında, iki milyon İngiliz Lirası ödeme yapacaklarını karşılarında bulunan kolordu komutanına (Halil Bey) teklif ettiklerini ileri sürmektedir, Apak, age., s. 144.

⁴¹⁵ Millar, age., ss. 265-266.

06.00'da Binbaşı Gilchrist, Yüzbaşı Moreland ile Shakeshaft, Teğmen Merriman ve Yüzbaşı Winfield-Smith eşliğinde bir istimbot ile Halil Paşa'nın karargâhına gitmek için Kûtü'l-Amâre'den ayrıldılar. Halil Paşa'ya General Townshend tarafından yazılan mektubu iletiler⁴¹⁶. Beş İngiliz subayının getirdiği mektubu alan Halil Paşa, General Townshend'in teslim hazır olduğunu öğrenince, sorunun çözüldüğünü ve saat 13.00'de⁴¹⁷ Nizam Bey komutası altında üç taburdan oluşan bir alayın, Kûtü'l-Amâre'nin teslim alınması için yola çıkılması emrinin kendilerine verildiğini, Nizam Bey'in İngiliz subaylara dönüş yolunda eşlik edeceğini bildirdi. Saat 11.40'da General Townshend, General Lake'e telgraf çekerek bütün silahları tahrip ettiklerini çünkü artık açlık nedeniyle dayanacak güçleri kalmadığını bildirdi. Halil Paşa'yı da kendisine teslim olmak için hazır olduğu konusunda bilgilendirdiğini ifade etti⁴¹⁸.

4 Aralık 1915'te başlayıp 29 Nisan 1916'ya kadar süren kuşatmanın sonuna gelinmişti. 29 Nisan'da şehre giren bir tabur⁴¹⁹ Türk askeri, şehirdeki bütün karakolların hâkimiyetini sağladı⁴²⁰. Halil Paşa, General Townshend'ı teslim almak için karargâhına gitti. Halil Paşa'ya iki tabancasını ve kılıcını teslim etmek isteyen General Townshend, Halil Paşa'dan hiç ummadığı bir yanıt aldı. Halil Paşa, General Townshend'ın tabancalarını ve kılıcını almadı. Bugüne kadar kendisinde bulunan silahlarının bundan sonra da kendisinde kalacağını söyleyerek onu onurlandırdı⁴²¹.

Kûtü'l-Amâre kuşatmasının uzun sürmesinin nedeni, General Townshend'ın elindeki topların etki mesafesi ve gücü ile silahlarının Osmanlı ordusunun elindekilerle kıyas kabul edilemeyecek derecede çok daha iyi ve cephanesinin de yeterince bol olmasıdır. Yoksa General Townshend'da olan silah, mühimmat ve ateş gücü

⁴¹⁶ Millar, age., s. 266. Mektubun tam metni için bakınız, age., ss. 267-268.

⁴¹⁷ Erickson, age., s. 213.

⁴¹⁸ Millar, age., s. 269. Nizam Beyin rütbesi başka bir sayfada Albay olarak verilmiştir, s. 277.

⁴¹⁹ General Townshend anılarında Kûtü'l-Amâre'yi teslim almaya gelen Türk askeri birliğini bir tabur olarak belirtmesine rağmen, Townshend, *My Campaign* ..., s. 336, başka bir kaynakta bu, üç taburdan oluşan bir alay büyüklüğünde bir askeri birlik, Millar, age., s. 269; bir başka kaynakta teslim almaya 3. Alay Komutanı Binbaşı Nazmi Bey komutasında 3. Alay ile 45. Tümen Süvari ve İstihkâm Bölüklerinin gittiği belirtilmektedir, Mehmed Emin Bey, age., s. 422.

⁴²⁰ Townshend, *My Campaign* ..., s. 336; Millar, age., ss. 277-278; Kûtü'l-Amâre'de İngiliz askerlerinin teslim olmasını gösteren çizim için bk. Ek 2, Çizim 2, s. 280.

⁴²¹ Barker, age., s. 242; Çifci, age., s. 162; Townshend, *My Campaign* ..., s. 336; Halil Kut Paşa ve esir alınan General Townshend'ın resmi için bk. Ek 2, Resim 26, s. 281; esir alınan İngiliz askerlerinin nakledilmesi esnasındaki fotoğraflar için bk. Ek 2, Resim 27, s. 281, Resim 28, s. 282.

Osmanlı ordusunun elinde olsa, General Townshend belki de birkaç gün⁴²² bile bu kuşatmaya dayanamazdı. Bununla birlikte General Townshend, Kûtü'l-Amâre'ye çekilerek Osmanlı ordusunun daha güneye inmesini beş ay gibi geciktirdi, hatta kendisini kurtarmaya gelen İngiliz askeri birliklerinin toplanması için yeterli zamanı da kazandırdı ama sonuç değişmedi. Osmanlı ordusu istediği kadar güneye inememişti belki ama Townshend ile birlikte bir İngiliz Tümenini teslim almış, onları kurtarmaya gelen İngiliz birliklerine de çok büyük kayıplar verdirmişti.

Kûtü'l-Amâre'de teslim olan İngiliz askerlerinin sayısını, İngiltere Savaş Bakanı Kitchener 4 Mayıs 1916'da Lordlar Kamarası'nda yaptığı bir konuşmada 2.970 İngiliz ve yaklaşık 6.000 kadar Hintli asker olarak belirtti⁴²³. Yani Lord Kitchener'a göre bu sayı toplam 8.970 idi. Ama bu rakam doğru değildi. Söylediği rakam gerçek rakamdan yaklaşık 4.500 daha azdı. 1 Mayıs 1916 tarihli The Times gazetesi Savaş Bakanlığı Bürosunun resmi yazısını yayımlayarak teslim olan asker sayısını 2.970 İngiliz askeri, yaklaşık 6.000 Hint askeri ve destek unsurları diye belirtmiştir. Aynı gazete İstanbul çıkışlı resmi bir telgrafa atıfta bulunarak, Türklere göre bu rakamın 13.300 olduğunu ve şartsız teslim olduklarını da yazmıştır⁴²⁴.

Teslim olan İngiliz askerlerin sayısı, Osmanlı ordusunun subaylarını çok şaşırttı. Çünkü aylardır kuşattıkları İngiliz Tümenindeki asker sayısını en fazla 7.000-8.000

⁴²² Mehmed Emin Bey, age., 29.

⁴²³ Townshend, *My Campaign ...*, s. 338; Townshend, *Mezopotamya Seferim ...*, s. 599. As. Tar. Enc., teslim olan İngiliz askeri sayısını 5 general, 272 İngiliz subayı, 2.592 İngiliz eri, 204 Hintli subay, 6.988 Hintli ve diğer milletlere ait er, 3.248 silahsız Hintli yardımcı hizmetler askeri olmak üzere 13.309 olarak belirtmektedir. Bu sayı ve bilgilerin aynısı, Mehmed Emin Bey, age., s. 417; aynı sayı ve bilgiler, Buchanan, age., s. 93; teslimiyete bölük komutanı olarak tanıklık eden İsmail Hakkı Süerdem'e göre de bu sayı 13.309'dur, Orhan Avcı, "İsmail Hakkı Süerdem'in Kaleminden Kutü'l-Amare Zaferi", *Türk Kültürü Dergisi*, sayı 386, Haziran 1995, s. 366; bir başka kaynakta ise bu sayı farklıdır. *Musul – Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, T.C. Başbakanlık Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:11, sayfa 33'te bu sayı 5 general, 481 subay ve 13.100 er olmak üzere 13.586'dır; Altıncı Ordu Kumandanı Vekili Halil imzalı ve 16 Nisan 332 (29 Nisan 1916) tarihli Başkumandanlık Vekâletine gönderilen bir telgrafta bu sayı; 5 general, 277 İngiliz subay, 274 Hintli subay, 2.592 İngiliz er, 6.988 Hintli er ve 3.400 savaşı olmayan er olmak üzere 13.536'dır, *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, *Kûtül-Amâre Kuşatması ve Zaferi*, Belge No: 59-2, Sayı 137, Ocak 2016, Yıl:65, s.98; Gnkur. As. Tar. ve Str. E. Bşk.'nın arşiv kayıtlarına göre 4.229'u Müslüman Hintli asker, 4.720'si Müslüman olmayan Hintli asker ve 2.239'u beyaz İngiliz asker olmak üzere esir edilen asker sayısı 11.188 kişidir, Keleşyılmaz, age., s. 132; bir başka kaynakta teslim alınan İngiliz ve Hintli asker sayısının Townshend'in belirttiği gibi toplam 13.309 olduğu belirtilmektedir, Millar, age., s. 284; General Townshend ile aynı sayıları veren bir başka kaynak daha vardır, Spackman, age., s. 259. Aslına bakılırsa teslim olunan asker sayısı ile ilgili olarak, ne kadar çok kaynağa ulaşırsa o kadar çok farklı rakama da ulaşılmış oluyor.

⁴²⁴ <https://www.thetimes.co.uk/archive/article/1916-05-01/8/7.html>, Erişim tarihi: 17.03.2020.

arası tahmin ediyorlardı⁴²⁵. Bu nedenle de Kûtü'l-Amâre'ye yardıma gelen İngiliz Kuvvetlerini karşılamak üzere, yaklaşık 3.000 askeri⁴²⁶ kuşatma için bırakarak güneye gitmişlerdi. Dolayısıyla Kûtü'l-Amâre'deki İngiliz askerlerinin sayısı, onları kuşatan Türk askerlerinden çok daha fazlaydı. General Townshend'in kurmayları kendilerini kurtarmaya gelen birliklerle buluşmak için, her türlü olasılıklara göre düzenledikleri ve A'dan E'ye kadar harflendirdikleri kuşatmayı yarma harekât planları da hazırlamışlardı⁴²⁷. Buna rağmen General Townshend'in Türk siperlerine taarruza geçmemesi, Osmanlı ordusu için bir şanstı. Eğer bunu yapsaydı, Türk kuşatmasını çok rahat yarabilirdi⁴²⁸. Çünkü kendi asker sayısı 13.500'den fazlaydı. Teslimiyetten sonra kendi askerleri neden Plevne'deki gibi bir yarma harekâtı yapmadıkları gibi sorular sormaya başladılar ama artık bunun için çok geçti⁴²⁹.

Esir İngiliz askerlerinin arasında hasta ve yaralı olanlardan yaklaşık 2.000'i⁴³⁰, Türk esirleriyle değiş tokuş edildi. Açlıktan sefil düşmüş diğer esirler de Bağdat'a nehir yoluyla nakledilecekti fakat Türk gemilerinin kömürleri yoktu. Bunun için Halil Paşa, General Gorringe'den esirlerin naklinde kullanılacak Türk gemileri için kömür istedi ama bu isteği reddedildi⁴³¹. Esir alınan ve cephe gerisine götürülen İngiliz ve Hintli askerlerin yaklaşık 4.000'i bu götürülme esnasında veya daha sonra öldü⁴³².

Kûtü'l-Amâre'yi teslim alan Halil Kut Paşa, bir bildiri yayımlayarak, Türk tarihinde 200 yıldır olmayan bir zaferi yaşatan askerlerine teşekkür etti. Kûtü'l-Amâre'ye ve onları kurtarmaya gelen İngiliz birliklerine karşı yapılan muharebelerde 300'den fazla subay, 10.000 er şehit veya yaralı verdiklerini ifade etti. Buna karşılık Kûtü'l-Amâre'de 5'i general olmak üzere 486 subay ve 13.300 er esir alındığını, onları kurtarmaya gelen İngiliz Kurtarma Kuvvetine de 30.000⁴³³ kadar zayıat verildiğini

⁴²⁵ Aslında 6 Aralık'ta Kûtül-Amâre'den kaçan bir Arap, kasabada yaklaşık 4.000 İngiliz askeri, 6 top, 3 nakliye gemisi ve 2 motor olduğunu söylemişti, Mehmed Emin Bey, age., s. 56.

⁴²⁶ Sandes, age., s. 209.

⁴²⁷ Sandes, age., s. 180; Mousley, age., s. 70.

⁴²⁸ Mehmed Emin Bey, age., s. 417.

⁴²⁹ Keeling, age., s. 3.

⁴³⁰ Bir başka kaynakta bu rakam 2.000 değil, 1.136'dır, Erickson, age., s. 214; başka bir kaynakta ise dördü İngiliz, altısı Hintli subay ve yaklaşık 1.000 diğer rütbelerdeki askerlerdir, Keeling, age., s. 4.

⁴³¹ Çifci, age., s. 163; Mehmed Emin Bey, age., s. 431.

⁴³² Erickson, age., s. 214; Sir Buchanan, teslim alınan İngiliz askerlerinin %70'i, Hintli askerlerin de %30'u esaret süresince öldü demektedir. Bu sayı da toplam 5.223'dür, Buchanan, age., s. 94.

⁴³³ Bir başka kaynakta İngiliz zayıatı o ana kadar 40.000 askerdir, Erickson, age., s. 214; bir Türk kaynağında da İngiliz zayıatı 40.000'dir, Mehmed Emin Bey, age., s. 459. Yalnız bu kaynakta Türk

belirterek Türk direnişinin İngilizlere karşı önce Çanakkale’de sonra da Kûtü’l-Amâre’de zafere ulaştığını askerlerine bildirerek, 29 Nisan’ı “*Kut Bayramı*” olarak ilan etti⁴³⁴.

kaybı da yukarıda belirtildiği gibi 10.000 değil 15.000’dir; bir başka kaynak ise yalnızca Kurtarma Harekâtı boyunca İngiliz-Hintli zayıatı 22.000 olarak vermektedir, Buchanan, age., s. 94.

⁴³⁴ Çifci, age., ss. 163-164.

3. IRAK CEPHESİNDE İNGİLİZLERİN BAŞARISIZLIKLARINA NEDEN OLAN LOJİSTİK SORUNLAR

Türk Dil Kurumu *lojistik* kelimesini, “*Kişilerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere her türlü ürünün, hizmetin ve bilgi akışının çıkış noktasından varış noktasına kadar taşınmasının etkili ve verimli bir biçimde planlanması ve uygulanması*” olarak tanımlamaktadır⁴³⁵. Askeri anlamda lojistik kelimesi ise, askeri birlik ve ihtiyaçlarının tedarik edilmesi, istenilen yere/yerlere ulaştırılması, doğru yerlere konuşlandırılması, askerlerin ana üslerinden farklı yerlerdeki ileri üslere hızlı bir şekilde geçişinin sağlanması, bunun yanında düşmanın tedarik zincirine ve üslerine zarar verilmesi ama kendi tedarik zincirinin ve üslerinin korunması anlamına gelmektedir⁴³⁶.

İşte İngiliz-Hint Ordusu, Irak Seferi’ne başladığı andan itibaren oldukça fazla sayıda bu lojistik sorunlarla karşılaşmıştı. Fakat karşısında güçlü bir ordu bulunmayınca, daha doğrusu ordu denilebilecek düzenli askeri birlikler bulunmayınca, karşılaştıkları sorunlar çok kolayca öteleniyordu. Kimse bunların bir an önce çözülmesi için elinden geleni yapmıyor, yapılması için de gayret göstermiyordu.

Aslında İngilizler, kendilerine Çanakkale’den sonra ikinci kez yenilgi yaşatan Irak’taki Osmanlı ordusunun, bunu nasıl başardığını ilk başta tam olarak anlayamadılar. Çünkü Irak Seferi başladığında İngilizler Irak’ta çok kısa sürede o kadar fazla yeri işgal etmişlerdi ki, onlar bile buna inanamamışlardı. Zaten Basra’nın alınması ile bitirilmesi düşünülen Sefer harekâtı, alınan kolay zaferlerin İngilizlerin başını döndürmesi ile Bağdat üzerine yürünmesine dönüştü. Bu karar onların en büyük hataları idi. Bir harekâta girişmeden önce alınması gereken tedbirler, hazırlanması gereken asker, silah, cephane, ulaşım araçları, takviye birliklerin cepheye ulaştırılması, hasta ve yaralıların cephe gerisine tahliyesi ve tedavilerinin yapılması gibi birçok konu, yeterince düşünülmeden ve gerekli hazırlık yapılmadan girişilen her harekât kötü bir sonuçla karşılaşma olasılığına her zaman sahiptir.

⁴³⁵ <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim tarihi: 17.01.2021.

⁴³⁶ R. Dilek Koçak, “Lojistiğin Tarihsel Gelişimi: Askeri Gereksinimden İşletme Lojistiğine ve Tedarik Zinciri Yönetimine Evrilme Süreci”, Journal of Yaşar University, 2020, 15/58, s. 246.

İngilizlerin Selmân-ı Pâk'taki ilk büyük yenilgisinden sonra Kûtü'l-Amâre'ye çekilirken, kuşatma altındayken ve kendilerini kurtarmaya gelen kuvvetlerinin yaşadıkları kayıpları araştırırken, kendi eksikliklerinin ve sorunlarının neler olduğunu anlamak çok önemli hale gelmişti. İngiltere'de bu konuda artan kamuoyu baskısını hafifletmek için soruşturma komisyonunun saptadığı sorunları bilmeleri gerekiyordu. Bu nedenle Irak Soruşturma Komisyonu'nun Raporu aracılığıyla İngiliz Sefer Kuvveti, Hindistan Hükümeti, İngiltere'deki Hükümet ve her iki hükümetin sivil ve askeri yetkililerinin sorumluluklarını ve karşılaşılan sorunları ortaya çıkarmaya çalıştılar. Beklenildiği gibi de oldu, çünkü Irak Soruşturma Komisyonu, Irak'ın işgali girişiminde birçok eksiklik ve sorun buldu. Bu sorunlar, Irak'taki teslimiyet ve verilen çok fazla zayıfın en büyük nedenleri olarak görüldü.

3.1. Genel Planlama Sorunu

Irak Seferi, en başından beri çok dikkatli planlanması ve yürütülmesi gereken bir Askeri Sefer idi. Çünkü Irak'taki iklim ve coğrafik şartlar son derecede zorlayıcıydı. Kara, demir ve nehir yolu ile ulaşımındaki yetersizlikler ve haberleşme alt yapısının olmaması gibi konular yeterince düşünülmemişti. Bu konular ile ilgili bilgilerin, daha Irak Seferi başlamadan, Irak Sefer Kuvvetinin Kurmay Heyetinde, Hindistan'daki Genelkurmay'da ve İngiltere'deki Savaş Bakanlığında olması gerekirdi. Çünkü Irak'ta Basra'nın kuzeyi İngiltere'nin, güneyi ise Hindistan'ın istihbarat ve sorumluluk alanıydı. Her iki ülke de savaş başlamadan önce, bu bölgeler için planlar yapmaktan ve ona göre senaryolar hazırlamaktan sorumluydular. Ama ikisi de kendi işini, diğerinin üzerine attığı için hiçbir plan hazırlamadılar⁴³⁷.

Irak'ta, özellikle Basra'da, Irak'ın daha içlerine harekât yapmak için güvenli bir liman ve askeri üs kurulması için birçok konunun iyice düşünülmesi ve karşılaşılabilecek sorunlara karşı ön tedbirler alınması gerekliydi. Fakat bunlar da İngilizler tarafından yeterince yapılmadı. Irak Soruşturma Komisyonu da Irak'taki en büyük sorunların başında planlama ve hazırlık eksikliğini görmüştü⁴³⁸.

⁴³⁷ MCR, s. 96.

⁴³⁸ MCR, s. 104; Barker, age., s. 403.

Irak'ta bir askeri üs kurulmuş ve etkin bir hale getirilmiş olsa bile sorunlar bununla bitmiyordu. Çünkü bu kez de kısa bir süre içinde, buharlı nehir ulaşım araçlarının bulunması gerekiyordu. Aksi halde, bu üssün nehir yolu ile takviye edilmesi mümkün olamazdı. O zaman demir yolları bir gereklilik haline gelirdi. Fakat nehir yolu ile ulaşım ve nakliye için Basra'daki limanın iyi hale getirilmesi ve demir yolunun yapılması, Hindistan Hükümeti tarafından kalıcı ve muhtemelen kâr getirmeyen harcama olarak düşünülüyordu. Çünkü Seferin başlangıcında, Irak'ta muharebelerin yürütülmesinden Hindistan Hükümeti sorumluydu. Ne kadar harcama yapılması gerektiği bir yana, ihtiyaç duyulan malzeme ve askerlerin isteklerine derhal yanıt verebileceği bile belli değildi. Geçici çözümler, sorunların halledilmesi için son dakikada yapılan buluşlar, günlük sıradan işler olmaya başladı. Maliyet açısından daha az harcama ile daha hızlı çözümler üretilmeye çalışıldı⁴³⁹. Yani sorunlar kökten çözülüyor, yalnızca öteleniyordu. Hâlbuki sorunların ötelenmeye değil, daha sorunlar ortaya çıkmadan çözüm yollarının bulunmasına ihtiyaçları vardı.

Irak'ta Sefer'in başlangıcında ve yürütülmesi esnasında çok büyük öneme sahip konular yeterince düşünülmemiş ya da düşünülmüş ama yapılması için yetkililer ve sorumlular üzerlerine düşenleri yapmamışlardı. Örneğin, Irak Sefer Kuvveti ilk olarak karaya çıktığı Fav Yarımadasında, gemilerden askerler ile silah ve malzemeleri karaya çıkaracak tekne ve bunları kullanacak personel sıkıntısı yaşadılar⁴⁴⁰. Basra'yı işgal ettikten sonra bu kez yaklaşık 20.000 kişi ve 7.000 hayvanın barınabileceği yerlerin bulunması, bunun yanında çok çeşitli malzemeler ile silah ve cephanelerin koruma altına alınabileceği depo veya antrepoların bulunması sorunu yaşadılar⁴⁴¹. Bombay'dan sürekli asker, silah, cephane ve Irak'ta gerekli olabilecek her şey getirilmeye başlandığında hem onların gemilerden indirilmesi hem de koruma altına alınması konusunda ne bir planlama vardı ne de etkili bir hareket. Aslına bakılırsa, daha önceki bölümde de belirtildiği üzere, kısa vadeli ve belli bir bölgenin işgali için bir planlama yapılmıştı. Ama Sefer devam ettikçe, işgal edilen alanın büyüklüğü de artmaya başlamıştı. Bu artış doğal olarak

⁴³⁹ MCR, s. 97.

⁴⁴⁰ Buchanan, age., s. 5.

⁴⁴¹ Buchanan, age., s. 7.

yeni sorunlar ortaya çıkarıyordu. Bu nedenle ortaya çıkan yeni sorunların çözümü için, yeni planlamaların da bununla eş zamanlı olarak yapılması gerekiyordu⁴⁴².

Irak Sefer Kuvveti, Irak'ta işgal hareketlerine başlamadan önce İngiltere'nin Bağdat'ta bir başkonsolosu vardı. Basra ve Bağdat arasında düzenli sefer yapan “*The Tigris and Euphrates Navigation Co.*” adında da bir İngiliz Şirketi bulunmaktaydı. Hatta Sir William Willcocks adında ünlü bir mühendis, Irak'ın sulaması için çok büyük bir proje de hazırlamıştı. Ama askeri amaçlar için bunlardan nasıl yararlanılabileceği ile ilgili bir hazırlık yapılmamıştı⁴⁴³. Dolayısıyla birinci önemli sorun, genel planlama sorunuydu.

3.2. Nehir Yolu ile Ulaşım Sorunu

Nehir yolu ile ulaşım sorunu, İngilizler için Seferin başlangıcından itibaren en hayati sorunların başında geliyordu. Yeterliliği veya yetersizliği Irak'taki harekâtın yapıldığı alanın büyüklüğüne göre değişiyordu. Aslında nehir yolu ile ulaşım konusunda büyük bir sorunun yaşanacağı ile ilgili belirtiler çok açıktı. Kurna'nın 9 Aralık 1914'te işgal edildiği günden Mayıs 1915'e, hatta sonrasına kadar da nehir yolu ile ulaşım, çok ciddi bir sorun oluşturmaya devam etti. İngilizler bu konuda tedbirler almaya çalışsalar da Ocak ve Nisan 1916'dan sonra Irak Seferi'ne katılan askerlerin sayısı arttıkça, bu sorun da göreceli olarak arttı. Aslına bakılırsa Kurna'nın kuzeyine, Bağdat'a doğru harekât devam etmeye başladığı andan itibaren de bu durum ihtiyaçlara yanıt verecek bir seviyeye tam olarak ulaşamadı⁴⁴⁴.

Askerî harekâta başarı için çok büyük öneme sahip olan hız faktörü, yetersiz nehir ulaşımı yüzünden hep sekteye uğradı. Bu durum yalnızca askeri birlikleri hız anlamında engellemedi, aynı zamanda hem askerlerin rahatı hem de onların beslenmesi ile hasta ve yaralı askerlerin muharebe alanlarından tahliyesi gibi konularda da büyük engeller oluşturdu. Örneğin Amâre'den Kûtü'l-Amâre'ye ileri harekât için askerlerin ve ikmâl malzemelerinin bir araya getirilmesi bile yaklaşık iki ay sürdü. Aynı durum Kûtü'l-Amâre'den Aziziye ve Bağdat'a yapılacak ileri harekât için de geçerliydi. Nehir yolu ile ulaşım İngilizlere göre o kadar hayati bir

⁴⁴² MCR, s. 43.

⁴⁴³ Buchanan, age., s. 8.

⁴⁴⁴ MCR, s. 43.

konuydu ki; eğer böyle bir sorunla karşılaşmamış olsalardı, Osmanlı ordusunu Kûtü'l-Amâre ile Selmân-ı Pâk arasında mağlup edebileceklerini düşünmekteydiler⁴⁴⁵. Yine, Kûtü'l-Amâre'de kuşatılan İngiliz birliklerini kurtarma harekâtının başarısız olmasının en büyük nedenini de yine bu nehir yolu ile ulaşım sorununa bağlamaktadırlar⁴⁴⁶.

Irak'ta nehir ulaşımı konusunda unutulmaması gereken, nehirlerde kullanılan ulaşım araçlarının su çekim⁴⁴⁷ mesafeleridir. Örneğin su çekimi 5,7 metre olan okyanus gemileri Basra'ya kadar gidebilirken, su çekimi 2,2 ila 3,6 metre arası olanlar ise Kurna'ya kadar gidebiliyorlardı⁴⁴⁸. Su çekimleri bu rakamlar veya daha fazla olanların ise, Kurna'nın yukarılarına gitme şansları yoktu. Çünkü nehrin derinliği, bundan daha fazla su çekimi olan araçların güvenli bir şekilde seyahat etmesine olanak sağlamıyordu. Bunun önemini çok iyi kavrayan General Nixon'ın Kurmay Başkanı Tümgeneral Kemball, 8 Temmuz 1915 tarihli bir bildirisinde az su çekimli nehir gemilerinin, gelecekteki harekât için en önemli etken olacağını belirtiyordu. Ona göre az su çekimli çok sayıda nehir gemisine, bunların bakımını yapacak personele ve malzemeye de ihtiyaç vardı. Eğer bunlar sağlanmazsa Irak'ta yapılan harekât aksar ve sonra da çok büyük riskler yaşanabilirdi. Bu bilgiler, konunun aciliyeti de eklenerek Hindistan'a gönderildi. Onlar da bu bilgiyi Kasım 1915'te İngiltere'ye gönderdiler. Ama İngiltere, Fransa'dan gelen ihtiyaçlara daha çok önem verdiği için, Irak gibi kendilerince önemsiz bir savaş bölgesinden gelen bu talebi pek dikkate almadı⁴⁴⁹. İşte Bağdat'a doğru yapılması düşünülen harekâta göz önüne alınması gereken en büyük sorunlardan biri buydu.

Basra'dan Bağdat'a doğru yapılacak İngiliz ileri harekâtı için, bazı dönemlerde nehir yoluyla günlük olarak ulaştırılmasına ihtiyaç duyulan malzemeler ve bunların gerçekleştirilebilen miktarı ise ton bazında şöyleydi⁴⁵⁰;

⁴⁴⁵ George, age., s. 814; MCR, s. 43.

⁴⁴⁶ MCR, s. 43.

⁴⁴⁷ *Su çekimi* ile ilgili bilgiler, bu çalışmanın “Giriş” bölümünde verilmiştir.

⁴⁴⁸ Townshend, *My Campaign* ..., s. 42.

⁴⁴⁹ Buchanan, age., ss. 20-21.

⁴⁵⁰ MCR, s. 43.

Tablo 3.1: Irak Sefer Kuvveti için günlük ulaştırılmasına ihtiyaç duyulan malzemelerin miktarı ile ulaştırılabilen miktar.

Dönemler (Ay)	Günlük Ulaştırılmasına İhtiyaç Duyulan Miktar (Ton)	Günlük Ulaştırılabilen Miktar (Ton)
1915 Kasım	208	150
1916 Nisan	598	250-300
1916 Ağustos	650	450

Tablodan da anlaşılacağı gibi, İngilizlerin Bağdat'a doğru ileri harekâtı için günlük olarak ihtiyaç duydukları malzemelerin ulaşımını sağlamada birinci yol olan nehir ulaşımı, ihtiyacı tam olarak karşılamaktan oldukça uzaktı. Hele 1916 yılının Nisan ayı için, ihtiyacın neredeyse yalnızca yüzde ellisi karşılanabilmişti. Ağustos ayı için bir miktar iyileşme olsa da yine de ihtiyacı karşılayamamıştır. Yukarıda verilen rakamlar Vincent-Bingley raporunda da aynı şekilde yer almaktadır⁴⁵¹.

Basra'ya getirilen asker, silah, cephane, at arabası, katırlar, atlar, develer ile bunların yemlerinin bir an önce cepheye sevki çok önemliydi. Fakat bunlar yeterince yapılamıyordu. Hatta General Townshend'in kuşatmadan kurtarılamamasının en başta gelen nedenin de nehir yolu ile ulaşımın yaşanan sorunlar olduğu ileri sürülmektedir⁴⁵². Basra'da her şey vardır ve boldur ama bunlar yüzlerce kilometre ötedeki cepheye ulaştırılamamıştır.

İhtiyaç duyulan miktarın karşılanamamasının nedeni olarak yetkililer, bozuk veya tamir edilmekte olan nehir gemilerinin fazlalığını göstermişlerdir. Yani eğer nehir gemileri bozulmamış veya tamirde olmamış olsa, askeri birliklerin ihtiyaç duyduğu malzemelerin ulaştırılması sorunsuz bir şekilde yapılabileceği düşünülmekteydi. Ama nereden bakılırsa bakılsın, nehir yolu ile ulaşımın yetersizliği büyük bir sorun olarak ortada durmaktaydı. Hindistan Genel Valisi ile Genelkurmay Başkanı ve diğer ilgili ve yetkili kişiler buna bir çözüm bulamadılar, ya da bulmak için gerekli iradeyi göstermediler. Bu sorunun çözümü için, Irak Seferi'nin yürütülmesi görevini 16 Şubat 1916 yılında eline alan İngiltere Savaş Bakanlığı ve Genelkurmay

⁴⁵¹ MCR, Appendix I., Vincent-Bingley Report, s. 145.

⁴⁵² Buchanan, age., s. 59.

Başkanlığı devreye girene kadar pek de bir şey yapılmadı. Ne zaman ki Savaş Bakanlığı devreye girdi, ondan sonra bu sorunun halledilmesi için daha istekli ve azimli bir çalışma içine girdiler⁴⁵³. En azından sorunun çözümü için gerekli olan irade gösterilebildi. Hindistan Hükümeti ve doğal olarak Genel Valisi sorunlara yaklaşırken mali açıdan bakıyorlardı. Kendilerine mali anlamda yük oluşturabilecek işlere girmek istemiyorlardı. Yaptıkları fazladan her harcamanın Hindistan'ın bütçesinde sorun yaratacağını ve açığa neden olacağını düşünüyorlardı. O yüzden de Irak cephesinden gelecek harcamalar konusunda aşırı hassas davranıyorlardı.

Harekât alanında bulunan yetkililer tarafından her ne kadar mevcut nehir ulaşım araçlarının kontrol, sevk ve idaresi ile bunların eksikliğinden kaynaklanan sorunların önüne geçildiği iddia edilse de hiçbir zaman bu gerçekleşmedi. Çeşitli tipte bulunan nehir gemilerinin, römorkörlerinin ve mavnalarının mürettebatı, bu araçların bakımları, nehir boyunca gidiş-gelişlerinin kontrolü, sevk ve idaresi için Kraliyet Hindistan Deniz Kuvvetleri askerlerinin tecrübelerinden bile yararlanılmamıştır⁴⁵⁴. Hindistan ve onun gibi o dönemin İngiliz sömürgesi olan Burma'nın (günümüzdeki adı Myanmar) nehirlerinden birinde böyle filotillaları yönetme tecrübesine sahip kişilerin, Irak'ta karşılaşılan nehir yolu ile ulaşım sorununun çözümü için ilk başlarda görevlendirilmemiş olması da büyük bir eksiklikti. Bağdat'ın işgalinin başarılamamış olması, Kûtü'l-Amâre'deki kuşatılan İngiliz askerlerinin kurtarılamaması, hasta ve yaralı askerlerin zamanında tahliyelerinin yapılamaması nedeniyle çektikleri ızdırapların da hep bu sorun yüzünden kaynaklandığı belirtilmektedir⁴⁵⁵.

Basra, Kasım 1914'te General Barret tarafından işgal edildiğinde, İngilizlerin nehir yolu ile ulaşımında kullanabilecekleri üç gemi vardı. Bunlar; *Mecidiye*, yeni motorlara ihtiyaç duyan *Julnar* ve Basra ile Kurna arasında feribot olarak kullanılan *Salimi* idi. O dönemde gemilerin yanaşabilecekleri ve yüklerini boşaltabilecekleri herhangi bir

⁴⁵³ MCR, s. 43.

⁴⁵⁴ Her ne kadar *Irak Soruşturma Raporu*'nda, Kraliyet Hindistan Deniz Kuvvetlerine mensup subayların tecrübelerinden yararlanılmamıştır denilse de liman işletmeciliği konusunda uzman olan Sir Buchanan anılarında bu subayların yetersizliğini ileri sürmüştür. Ona göre bu subaylar Hindistan'daki nehirlerde az sayıda asker ve iş konusunda iyidiler ama Basra'daki gibi liman trafiği, liman mühendisliği, liman dip taraması gibi konularda hiç tecrübeleri yoktu, Buchanan, age., s. 46,

⁴⁵⁵ MCR, ss. 43-45.

rıhtım veya iskele yoktu. Gemideki malları indirmek ve boşaltmak için kullanılabilecek vinçler de yoktu. Gemiden kıyıya malzeme taşımakta kullanılan bir tanesi 60 tonluk, bir tanesi 80 tonluk, iki tanesi 110 tonluk ve on tanesi de 200 tonluk toplam on yedi salapurya⁴⁵⁶ vardı. Yine bunlara ek olarak da *müheyle* denilen taşrada kullanılan yelkenliler vardı. Bunlar da 25 ila 35 ton arasında yük taşıyabiliyorlardı. Bu salapuryalar kıyıya yanaşamayan gemilerden yük boşaltmak için çok uygun araçlardı ama nehir ulaşımı konusunda çok kötülerdi. Çünkü rüzgâr ters estiğinde, gelgitler ya da nehrin akıntısı gidecekleri yönün tersine olduğunda bunlar, bir şey taşıyamadıkları gibi yerlerinden bile kımıldayamıyorlardı⁴⁵⁷. Mallar gemilerden küçük teknelere indirilip kıyıya taşınsa da onları güvenli bir şekilde muhafaza edecek ambar veya büyük depolar da yoktu⁴⁵⁸.

Basra'nın işgalinden sonra Ordu Karargâhında yapılan bir toplantıda Komutan A. Hamilton, Hindistan Genelkurmayına *Mecidiye*⁴⁵⁹ sınıfı 12 adet nehir gemisi için derhal istekte bulunmasını tavsiye etti. Kendisi daha önce iki yıl Dicle Nehrinde bulunduğu için Basra'dan Bağdat'a kadar nehrin haritasını çıkarmıştı. Buradan da anlaşılacağı üzere; İngilizler daha Irak'ı işgal girişimine başlamadan çok önce, Basra'dan Bağdat'a kadar Dicle Nehri'nin özelliklerine sahip haritaları ellerinde mevcuttu. Bu nedenle nehir ve orada kullanılabilecek en uygun gemilerin türü konusunda yeterli bilgiye sahipti. Komutan Hamilton bir yandan bu isteğin en kısa sürede yerine getirilmesini isterken, diğer yandan bu gemilerin inşasının 12 ay gibi bir zaman alacağından eğer hazır yapılmış olan var ise, bunların Hindistan'dan satın alınması gerektiği konusunda oldukça ısrarcı oldu. Ama bu konuda yeterince başarılı olamadı. Hindistan Genelkurmayı bu konunun aciliyetinin farkında olmadığından, 2 Ocak 1915'e kadar Hindistan'da hiçbir şey yapılmadı.

General Barrett, Kurna'dan Bağdat'a doğru harekât için ihtiyaç duyduğu asker ve malzemelerin sevki için mevcut filotillaya ek olarak yedi gemi ile bir veya iki salapuryaya ihtiyaç duyduğunu, Hindistan'a bir telgraf ile tekrar bildirdi. Bunun

⁴⁵⁶ *Salapurya*: Üçgen biçiminde yelkeni olan ve ticaret eşyası taşımak için kullanılan gemi, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5a7cd9e38984d9.60690042, Erişim tarihi: 09.02.2018.

⁴⁵⁷ MCR, s. 44.

⁴⁵⁸ Buchanan, age., s. 6.

⁴⁵⁹ *Mecidiye* sınıfı nehir gemisi resmi için bk. Ek 2, Resim 13, s. 273.

üzerine Şubat 1915'te Hindistan'da istenen bu araçlar satın alınarak aynı yılın mayıs ayı içinde de Basra'ya ulaştırıldı. Bunlara ek olarak General Barrett, Mart 1915'te Hindistan'da satın alınan dört nehir römorkörünü de istedi. Bunlar da Hindistan'dan Irak'a gönderildi ve General Barrett'a ulaştırıldı. İstenen 12 adet nehir gemisinin yerine, sadece yedi adet gönderilmişti fakat bu hiç gönderilmemesinden iyiydi⁴⁶⁰.

Irak'taki İngiliz birliklerinin komutasını Nisan 1915'de devralan General Nixon, 27 Mayıs 1915'te Hindistan'a, Irak'ta nehir ulaşımında ihtiyaç duyulan araçlar konusunda bir bilgilendirme yaptı. Irak'a Hindistan'dan gönderilen yandan çarklı gemiler ile römorkörlerin Kurna'nın yukarılarında pek işe yaramayacağını belirtti. Çünkü, bu gemilerin su çekimleri olması gerekenden fazla idi. Bunların sorunsuz çalışması için belirli bir derinlik gerekiyordu. Oysa Dicle Nehrinin suyu yılın belirli dönemlerinde, en son Ağustos-Mart 1915 arasında⁴⁶¹ olduğu gibi, çok düşüyordu. Bu da yandan çarklı gemileri ile su çekimleri aynı şekilde fazla olan römorkörlerin bu dönemlerde kullanılamayacağı anlamına geliyordu. Bundan dolayı su çekimi 0,91 m olan (daha sonra da bunu 1,06 m olarak değiştirdiler) ve belli bir motor gücüne sahip altı adet daha römorkör istendi. Yalnız istenilen özelliklere sahip römorkörlerin Hindistan'da bulunmasında zorluklarla karşılaşıldığından, bu istek doğrudan İngiltere'ye iletilerek bu araçların orada inşa edilmesi talep edildi. 8 Temmuz 1915'te, General Kemball tarafından nehir ulaştırma araçlarının eksikliğinden bahseden ve konunun hayati derecede öneme sahip olduğunu belirten bir muhtıra hazırlandı ve General Nixon tarafından bu muhtıra Hindistan'a gönderildi⁴⁶². General Kemball, muhtırasında nehir araçlarının ne kadar önemli olduğunu oldukça vurucu cümlelerle ifade etmekteydi. Irak'ın doğası, nüfusunun dağılımı ve politik merkezleri bu ülkede Türklere karşı bir harekât yapılacaksa, bunun ancak nehir yolu ile yapılabileceğini, bunun da yeterli sayıda ve özelliklere sahip gemiler, römorkörler ve mavnalar ile başarılabileceğini belirtmekteydi. Muhtıra, altı adet *Mecidiye* sınıfı yandan çarklı gemi, üç adet arkadan çarklı su çekimi uygun gemi, sekiz adet *Sumana* sınıfı römorkör ve 43 adet özellikleri belirtilen mavnanın İngiltere'de inşa edilmesi ricası ile son bulmaktaydı⁴⁶³. İstekte

⁴⁶⁰ MCR, s. 44.

⁴⁶¹ MCR, s. 47.

⁴⁶² BMJ, 2949, agm., s. 25; MCR, ss. 44-45.

⁴⁶³ MCR, ss. 44-45.

bulunulan bütün bu nehir araçları için yazışmalar 4 Ağustos 1915'te başladı. Ama bu isteklerin karşılanması ve Irak'a gönderilmesi 1916 yılının sonlarına kadar sürdü. Ocak 1917'de bile bunların birkaçı halen daha kullanıma hazır değildi⁴⁶⁴.

Nehir ulaşım araçlarının İngiltere'de inşa edilmesi, sekiz ila on aylık bir süre gerektiriyordu. Bir de inşa edildikten sonra bunların Irak'a ulaştırılması da gerekiyordu. Bütün bu tedarik etme süreci en azından 12 aylık bir gecikme demektir⁴⁶⁵. İhtiyacın öneminden dolayı General Nixon 9 Ekim 1915'te Hindistan'a telgraf çekerek, orada bulunan birkaç tane su çekimi bölge için uygun olan römorkör veya arkadan çarklı gemilerin temin edilerek, Irak'ta hemen kullanılabilmesi için acilen gönderilmesini istedi. 13 Ekim'de, ivedi olarak ne yapılabilecekse yapılmasını isteyen bir telgraf daha çekti. Bu telgrafların sonucunda Hindistan Hükümeti, çok sayıda gemi ve mavnayı Hindistan içinden sağlayarak bunları Irak'a gönderdi. Ama gönderilen bu nehir ulaşım araçları, Ocak 1916'dan Nisan 1916'ya kadar Irak'a ulaşamadı⁴⁶⁶ veya ulaştırılamadı.

Kraliyet Hindistan Deniz Kuvvetleri'nde Komutan Huddleston, Dicle Nehrinden ve yarattığı zorlu durumdan bahsederken, durumun ne kadar kötü olduğunu da adeta bir fotoğrafını çekiyordu. Dicle'nin Kurna'dan Amâr'e kadar olan bölümü, tahminen yaklaşık 26 metre ile 76 metre genişliğindeydi. Çok keskin dönemeçler vardı ve nehirdeki akıntının hızı oldukça yüksekti, yaklaşık üç ila altı knot (saatte yaklaşık 5,5 ila 11 km hız). Nehrin bu bölümü çok sığ idi. Nehrin kenarlarının yüksekliği de yaklaşık bir metre ile 1,5 metre arasındaydı. Nehrin kenarları da çok sivriydi. Nehir boyunca ilerleyen gemiler veya römorkörler ya kıyılara ya da çektikleri mavnalara çarpıyorlardı. Bu durum yılın belirli dönemlerinde sürekli yaşanıyordu. Bu nedenle Dicle Nehrinde kullanılacak nehir ulaşım araçlarında olmazsa olmaz özelliklerin başında, su çekiminin gemiler için 1,1 metre ve mavnalar için 0,91 metre olması geliyordu. Gemilerin uzunluğunun yaklaşık 65 metreyi, mavnaların ise yaklaşık 52 metreyi geçmemesi de gerekiyordu. Aynı zamanda gemilerin çelikten yapılması ve bağımsız çarklara sahip olması da isteniyordu⁴⁶⁷.

⁴⁶⁴ MCR, s. 45.

⁴⁶⁵ BMJ, 2949, agm., s. 25.

⁴⁶⁶ BMJ, 2949, agm., s. 25; MCR, s. 45.

⁴⁶⁷ MCR, s. 47.

Dolayısıyla nehir yolu ile ulaşım için gerekli olan araçların taleplerini ne Hindistan'daki Kraliyet Deniz Kuvvetlerinin yöneticileri ne de Londra'daki Hindistan Bakanlığı tam olarak anlamaktan ve karşılamaktan uzak kaldıkları için Irak Soruşturma Komisyonu tarafından yetersiz bulunmuşlardır⁴⁶⁸.

3.3. Demir Yolu ile Ulaşım Sorunu

İngilizlerin Irak'ta karşı karşıya kaldıkları diğer önemli sorun, demir yolu ile ulaşım sorunuydu. Irak'a gelen askerlerin ve her türlü malzemenin cephelere nakledilmesi demir yolu olmadan yapılmaya çalışılıyordu. Bu da çok büyük zaman kayıplarına neden oluyordu⁴⁶⁹. Ağustos 1916'da Kraliyet Genelkurmay Başkanı, Kraliyet Savunma Komitesini bilgilendirirken, Hindistan'ın Irak'ta demir yolu inşa etmesi konusundaki bazı teklifleri geri çevirdiğini söyledi. 1915 yılında yapılan harekâtın ikmâl ve bakım konusunda gerekli önlemler alınmadan gerçekleştirildiğini belirtti. Gerçekten de durum aynen öyle idi. Irak'taki kuvvetlere komuta edenler, Hindistan Hükümetine demir yolları inşası için iki başvuruda bulunmuşlar ve her bir başvuruyu da ikmâl ve ulaşımın iyileştirilmesi temeline dayandırmışlardı. Fakat her iki başvuru da Hindistan Hükümeti tarafından kabul edilmedi⁴⁷⁰.

Hindistan Hükümeti, Irak'ta yapılacak olan her yatırımın kendilerine dönüp dönmeyeceğini bilmek istiyordu. Eğer Irak işgal edildikten sonra Hindistan'a bağlanacaksa, Irak'a demir yolu inşasını seve seve yapacaklardı ama bundan emin değillerdi. İngiliz askerleri, Irak işgal edildikten bir süre sonra geri çekilirlerse ya da yönetimi Hindistan'da değil de İngiltere'de kalırsa, kendi bütçelerinden boşuna harcama yapmış olacaklardı. O dönemde Hindistan'da bunlar düşünülüyordu. O yüzden de Irak'tan gelen demir yolları inşası gibi belli bir yatırımı gerektiren isteklere, ya uzun bir süre yanıt verilmiyor ya da birer birer geri çevriliyordu. Bunu yalnızca demir yolu inşası için yapmıyorlardı, Basra'ya bir liman kurulmasında da aynı duruşu sergiliyorlardı. Eğer savaştan sonra Irak, İngiliz İmparatorluğunun bir parçası olarak kalacaksa, her şeye büyük bir istekle onay verebilirlerdi⁴⁷¹.

⁴⁶⁸ Buchanan, age., ss. 212-213.

⁴⁶⁹ Sandes, age., s. 50.

⁴⁷⁰ MCR, s. 58.

⁴⁷¹ Buchanan, age., s. 98.

Demir yolu inşası için ilk istek, o zamanki Sefer Kuvvetlerinin Komutanı olan General Barrett tarafından 28 Şubat 1915'te yapıldı. Bu tarihte Hindistan'a çektiği telgrafta Nasiriye'ye doğru, hatta daha da ilerisine yapılacak ileri harekât için en iyi çözümün hafif demir yolu hattının inşasını düşündüğünü belirtti. Nasiriye'ye ulaşıldıktan sonra da bu hattın buradan hem Basra'ya hem de oradan Nasiriye'ye mal gönderilmesi için kullanılabileceğini söylüyordu. Bu hattın inşa edildikten sonra yalnızca ikmâl sıkıntısını gidermeyeceğini, aynı zamanda ülkede güvenliği sağlamaya yönelik olduğunu da belirtiyordu. Daha sonra çektiği bir diğer telgrafta da General Barrett, demir yolu inşasını neden istediğini açıklıyordu. General Barrett'a göre, demir yolu olmaksızın çölün bir tarafından diğer tarafına bir tugaydan daha büyük bir kuvvetin hareket ettirilmesi imkânsızdı. 13 Mart'ta Hindistan'a bir telgraf daha çekerek, inşasını istediği demir yolunun rotasını önerdi ve gerekli olan personel ile malzemelerin en geç mayıs ayına kadar Basra'da olmasını ve inşa işinin de Dicle'nin sel suları biter bitmez başlamasını istedi⁴⁷².

General Barrett'ın bu isteğine karşılık Hindistan'da herhangi bir girişimde bulunulmadı. Kendisi Irak Sefer Kuvveti komutanlığından ayrıldıktan ve yerine Nisan 1915'te Sir John Nixon atandıktan sonra, o da geniş hatlı demir yolu inşa edilmesi için istekte bulundu⁴⁷³. Bunun üzerine Hindistan Hükümeti General Nixon'a, Hindistan'da mevcut olan yaklaşık 220 km'lik hafif demir yolu malzemesinin, Irak'ta kullanılmasının mümkün olup olamayacağı hakkında bir rapor hazırlamasını emretti. Hindistan Hükümeti bu raporu hazırlamasını isterken, kendisinden önceki komutan olan General Barrett'in, Irak'ta demir yolu inşası için istekte bulunduğundan söz etmedi. Bunun askeri ikmâl ve ulaşımı kolaylaştıracağı ve kuvvetlerin hareket kabiliyetlerini artıracığı konusunda bilgi sahibi olmasına rağmen bu bilgiyi General Nixon'a söylemedi⁴⁷⁴. Hindistan Hükümeti ilk Sefer Kuvveti Komutanı olan General Barrett'ın hafif demir yolu inşası için isteğini, bu isteğin nedenlerini bilmesine rağmen karşılamadığı gibi, yeni Sefer Komutanı Nixon'ın geniş hatlı demir yolu inşası için yaptığı talebi de dikkate almayıp, ellerinde bulunan hafif demir yolu malzemesinin Irak'ta kullanılıp kullanılamayacağı

⁴⁷² MCR, s. 58.

⁴⁷³ Millar, age., s. 8.

⁴⁷⁴ MCR, s. 58.

hakkında bir rapor sunmasını istedi. Bu aslında onun sorunu çözmek değil, olabildiğince ötelemeye çalışmak istediğini gösteriyordu.

Irak'ın birçok yerini sel basması gibi bazı nedenlerden dolayı General Nixon, Ağustos 1915'in başlarına kadar, Hindistan Hükümetine demir yolu sorunu konusunu açmadı. 2 Ağustos'ta Hindistan Genelkurmay Başkanı, Hindistan'da mevcut bulunan ama kendisine çok kötü olduğu söylenen 220 km'lik hafif demir yolu malzemesini istemediğini, onun yerine normal ölçülerde yeni bir demir yolu istediğini yazdı. 11 Ağustos'ta Hindistan Genelkurmay Başkanı, General Nixon'a demir yolu isteğini desteklediğini ve kendisine North-Western Railway (Kuzeybatı Demir Yolu) tarafından kullanılan standart 76 cm'lik malzemeyi önerdiğini belirtti. Bunun hafif askeri demir yolu hattı olmadığını ifade etti⁴⁷⁵.

Nihayet 14 Ağustos 1915'te Sir J. Nixon, Hindistan'a askeri, siyasi ve ticari nedenlerle Basra'dan Nasırıye'ye bir demir yolu yapımı için uzun bir ileti gönderdi. Teknik subaylarından aldığı bir bilgilendirme notunu da destekleyici olarak bu iletiye ekledi. Askeri nedenin, Basra ve Nasırıye arasındaki hızlı ulaşım sağlamak için temel gereklilik olduğunu, ön çalışmayı yapmak için uygun bir personelin ekim ayı içinde gönderilmesini talep etti. Gerekli olduğunu şiddetle önerdiği demir yolunun inşası için, en kısa zamanda karar alınmasını ve bunun bildirilmesini istedi⁴⁷⁶.

General Nixon kesin yanıtı ancak 14 Kasım'da aldı. Delhi'deki Genelkurmay Başkanı masraflar nedeniyle şu aşamada mevcut hükümetin demir yolu inşasına yönelik bir girişimi başlatmamaya karar verdiğini ilette⁴⁷⁷. Yine de General Nixon'ın önerisi oldukça büyük bir harcamayı gerektirdiğinden, bu öneri Hindistan Hükümetinin Maliye Bakanlığına iletildi. Bakanlık da konunun İngiltere Hükümeti Dışişleri Bakanlığına bildirilmesi gerektiğini; çünkü bu harcamanın bir askeri harcama olduğunu, mevcut düzenlemeler ışığında bunun da İngiltere Hükümetini ilgilendirdiğini söyledi. Hindistan Hükümetinin kendisine sunulan Basra'dan Nasırıye'ye demir yolu inşası önerisini, Hindistan Genel Valisi 24 Temmuz 1915 tarihinde İngiltere Dışişleri Bakanlığına gönderdiği bir telgrafla reddetti. Telgrafta

⁴⁷⁵ MCR, s. 58.

⁴⁷⁶ MCR, ss. 58-59.

⁴⁷⁷ MCR, s. 58.

reddetme nedenlerini de belirtmişti. Buna göre Basra-Nasiriye arası demir yolu inşası için önerinin General Nixon tarafından askeri, siyasi ve ticari nedenler ile ileri sürüldüğü belirtilmekteydi⁴⁷⁸.

Irak Soruşturma Komisyonu, Genel Vali'ye demir yolu inşası konusundaki görüşlerini sorduğunda Genel Vali, bu büyük harcama için siyasi ve ticari nedenleri⁴⁷⁹ haklı görmediğini söyledi. Hindistan kaynaklarının Irak'ta böyle bir iş için kullanılmasını haklı gösterecek bir durumun ortaya çıkmadığını, savaş sonrasında Irak'ı veya büyük bir bölümünü ellerinde tutacaklarına dair bir durumun belli olmadığını da ekledi. Eğer Irak'a demir yolu inşa ederlerse ve savaş sonunda Irak'ı terk etmek zorunda kalırlarsa, bu demir yolu Hindistan'a yaramayacaktı⁴⁸⁰. Demir yolu hattı inşasının kesin bir askeri tedbir olduğu konusunda tavsiyede bulunmadan önce, bu projenin askeri durumun korunması için kesinlikle elzem olup olmadığı konusunda düşünülmesi gerektiği, çünkü bu işin yapım maliyetinin Kraliyet Hükümetine düşeceğini ileri sürdü. Değişik düşünceleri ölçüp tarttıktan sonra acil bir demir yolu hattı inşa etmenin getirisi ile orantılı olmayacağı sonucuna vardıklarını belirtti⁴⁸¹.

Barış zamanında olan bazı şeyler, savaş zamanında da değişmiyordu. Eğer hükümetler masraftan kaçınmak istiyorlarsa, ne yapıp ediyor savaş zamanında bile bu işin bir yolunu buluyorlardı. Bunun sonucunun kaç askerin hayatına mal olacağı, anlaşılan onları pek ilgilendirmiyordu.

General Nixon Irak'ta, Basra ile Nasiriye arasında demir yolu hattı inşa edilmesi için Hindistan'a talepte bulunduğunda, talebi Hindistan Başkomutanı ile Genelkurmay Başkanı Sir Percy Lake tarafından 26 Ekim 1915 tarihinde görüşülmüş ve General

⁴⁷⁸ MCR, s. 59. Irak Soruşturma Komisyonu'nun raporunda tarih olarak 24 Temmuz 1916 demektir ama galiba yıl da bir yanlışlık yapılmıştır. Yıl, önceki sayfada yazılı olduğu gibi 1915 olmalı. Çünkü Basra'dan Nasiriye'ye demir yolu inşası Nisan 1916'da başladı ve yılın sonuna doğru tamamlandı, Buchanan, age., s. 100.

⁴⁷⁹ Irak'ta hem Şattülarap'ın hem de Hamar Gölü'nün dibinin taranarak derinleştirilmesi amacıyla Irak'a gönderilen Buchanan'ın, Hindistan'a döndüğünde Hindistan'ın Maliye Bakanı'na, Nasiriye Demir Yolu inşasının neden engellendiğini sorması üzerine, Buchanan'a General Nixon'ın bu demir yolunu yarı ticari bir proje olarak sunduğunu söylediğini, eğer bunun askeri yönden acil olduğunu söyleseydi, gerekli olan para bulunur ve bu hat inşa edilirdi dediğini anılarında yazmaktadır, Buchanan, age., s. 37.

⁴⁸⁰ Ewing, age., s. 184.

⁴⁸¹ MCR, s. 59.

Lake bu konuda olumlu görüş bildirmişti. Ama Başkomutan Duff onunla aynı fikirde değildi. General Lake'in olumlu bulduğu demir yolu inşa önerisi, Hindistan Hükümeti tarafından reddedildi. General Lake, 18 Ocak 1916'da General Nixon'ın yerine Irak Sefer Kuvvetinin komutanı olarak atandığında, Hindistan Hükümetinin Irak'ta bir demir yolu inşasını onaylamadığını bildiğinden, bu konuyu Nisan 1916'ya kadar açmadı. Ne zamanki Irak Sefer Kuvveti'nin kontrolü Şubat 1916'da yönetimi de Temmuz 1916'da İngiltere Savaş Bakanlığına geçti, işte ondan sonra bu konuda kuvvetli bir irade gösterildi. İngiltere Savaş Bakanlığı, bu demir yolu hattının inşası için bastırdı ve Bağdat üzerine yapılan ikinci ilerlemeye hazırlık olarak hem Basra-Nasırıye hem de Kurna-Amâre demir yolu hattının inşasına başladı⁴⁸².

Hindistan Hükümeti demir yolu inşa taleplerini, çok masraf olacak diye sürekli görmezden geliyor ve yapmak istemiyordu. Bu düşüncenin aksine demir yolları hatları inşa edilirken, bu hatlar için harcanacak olan paranın, nehir ulaşımı için harcanan paradan daha az olacağı ortaya çıktı. Yapılan bütün hesaplamalar bunu gösteriyordu. Irak Soruşturma Komisyonu Raporunda da eğer demir yolu hatları daha önce inşa edilebilmiş olsaydı, belki de nehir ulaşımı için istenen araçların bir kısmına gerek bile kalmayacaktı denilmektedir. Irak için özel olarak inşa edilmesi istenen nehir gemilerinin yapım aşaması 12 ila 18 ay sürerken, demir yollarının inşası sekiz ila dokuz ay sürdü⁴⁸³. Bu durum, Hindistan Hükümetinin bu hayati konuya yeterince eğilmediğinin bir göstergesi niteliğindedir. Eğer zamanında gerekli tedbirleri alıp, durumun gerektirdiğini yapsa, Irak Sefer Kuvveti için iyi bir iş çıkarmış olacaktı. Doğal olarak bu durum, İngiliz Irak Sefer Kuvveti için çok kötü oldu ise de Türk Kuvvetleri için de bir o kadar iyi olmuştur. Savaşta her şey istenildiği gibi gitmez. Bir tarafın başarısızlığı diğer tarafın başarısını sağlar. Dolayısıyla Türk askeri birlikleri bundan olumlu anlamda oldukça faydalanmıştır. Yoksa, Irak'ta işlerin seyri İngilizlerin lehine çok daha önceden değişiklik gösterecek, bundan da en fazla zararı Türk askerleri görecekti.

⁴⁸² Buchanan, age., s. 100; MCR, ss. 59-60.

⁴⁸³ MCR, s. 60.

3.4. Kara Yolu ile Ulaşım Sorunu

İngilizlerin Irak'ta karşılaştığı bir diğer sorun ise kara yolu ile ulaşım sorunuydu. Osmanlı Devleti 2 Ağustos 1914'te seferberlik ilan ettiğinde, devletin Irak'ta neredeyse motorlu taşıtı yok gibiydi⁴⁸⁴. O dönemde Irak'ta düzenli kara yolları olmadığı için kara yolu ile ulaşım, motorlu araçlar açısından büyük bir sorundu. Kara yolu ile ulaşım sadece deve ve diğer yük hayvanları ile sağlanmaktaydı.

Doğal olarak İngilizler de Irak'a ilk çıktıkları andan itibaren, motorlu taşıtlarını rahatlıkla kullanabilecekleri düzenli bir kara yolu ağı bulamadılar. Bırakın kara yolu ağını, kara yolu denilebilecek bir yol bulamadılar⁴⁸⁵. Hayvanların kullanıldığı nehirlere yakın ulaşım yolları ise özellikle Fırat ve Dicle Nehirlerinin taşkın zamanlarında su altında kaldıklarından, motorlu taşıtların kullanımına izin vermiyordu. Halbuki muharebe alanlarına en kısa yol, karadan gidilmekle mümkündü ama böyle bir olanak yoktu. Nehir yolu ile yapılan ulaşım ve nakliye bazen kara yolundan yapılandan iki hatta üç misli daha fazla zaman gerektiriyordu. İngilizlerin motorlu taşıtları vardı ama onları etkili kullanabilecekleri düzenli kara yolları yoktu. Bu, motorlu taşıtları hiç kullanmadıkları anlamına gelmiyordu. Fırat ve Dicle Nehirlerinin taşkın zamanları dışında bunları kullanma şansları da vardı. Örneğin, Nasıriye'yi işgal etmek üzere harekete geçtiklerinde, kara yolu olmadığı için bunu Hamar Gölü üzerinden ve sırıkla itilen, içinde 10 silahlı askerin bulunduğu teknelerle yapmak zorunda kaldılar⁴⁸⁶.

Düzenli karayollarının olmaması hem İngilizleri hem de Osmanlı ordusunu en çok nehir yolunu kullanmaya mecbur bırakıyordu. Bu nedenle ana ulaşım ve nakliye yolu her zaman nehir olmuştur.

3.5. Yiyecek Sorunu

Irak'ta özellikle cephede savaşan İngiliz askerleri için yeterli yiyecek her zaman bir sorun olmuştur⁴⁸⁷. Basra'dan daha yukarılara (Bağdat'a doğru) yapılan ileri harekâta bu sorun sürekli bir şekilde gündeme gelmiştir. Basra, ana askeri üs

⁴⁸⁴ Avcı, age., s. 45. Daha fazla bilgi için bu esere bakılabilir.

⁴⁸⁵ Buchanan, age., s. 6.

⁴⁸⁶ Buchanan, age., s.16.

⁴⁸⁷ Barker, age., s. 190.

yapıldıktan sonra, Hindistan veya İngiltere'den gönderilen tüm asker, silah, cephane, yiyecek, vs. her zaman burada toplandığından, yalnızca Basra ve çevresi için yiyecek konusunda bir sıkıntı yaşanmadı, denilebilir. Ama ana üsten uzaklaştıkça, nakliye konusu devreye girmektedir ve nakil araçları konusunda da yaşanan sıkıntılar yüzünden, yetersiz yiyecek durumuyla her zaman karşılaşılıyordu⁴⁸⁸. Örneğin Bağdat'ın işgali için Aziziye'de toplanan İngiliz askerleri, birkaç hafta boyunca yalnızca sığır eti ve bisküvi yemek zorunda kaldılar. Nadiren de olsa kendilerine bir miktar soğan da verildi ama bunun dışında askerlerin sebze, süt ve yumurta yemeleri mümkün olmadı⁴⁸⁹.

Yiyeceklerin, Irak gibi iklimsel anlamda zor şartlarda savaşan askerler için çeşitli ve yeterli olması beklenir. Asker tayınlarında yiyeceklerin çeşit ve miktarı hesaplanırken et ne kadar önemliyse sebze ve meyve de o kadar önemlidir. Çünkü askerler yeterince sebze ve meyve tüketemezlerse, bunlardan almaları gereken vitaminleri elde edemezlerse, kolayca hastalanabilirler. Bunun için askerlerin yemeklerinde ikisine de mutlaka yeterince yer verilmelidir. Irak'ta ise bu dengeye hiç dikkat edilmemiştir. Bu nedenle Irak Soruşturma Komisyonu'nun Raporunda, Irak'ta askerlerin hasta olmasının başlıca nedeninin askerlerin beslenmesinde yaşanan eksiklikler olduğu ortaya konmuştur⁴⁹⁰.

Yetersiz sebze ve meyve yüzünden Irak'taki askerlerin iskorbüt ve beriberi hastalığından muzdarip olduğu, bunun önlenmesi için askerlere yeterince sebze yedirilmesi gerektiği ile ilgili, Irak'tan Delhi'de bulunan Levazım Generaline istekte bulunulduğunda, onun bu talebe yanıtı ise oldukça şaşırtıcıydı. *"Eğer sebze istiyorsanız, onları kendiniz yetiştirin"*⁴⁹¹. Bu Hindistan'dan binlerce kilometre uzakta bulunan askerlerin sorunları ile yeterince ilgilenilmediğinin ve Irak'taki askerlerin yiyecek konusunda ne durumda olduğunun da bir kanıtıydı.

İş yalnızca yiyecek bulma ile bitmiyordu, bir de onların pişirilmesi gerekiyordu. Yiyeceklerin pişirilmesi için de doğal olarak yakıt gerekiyordu. Irak'ta bulunan tek

⁴⁸⁸ Evans, age., s. 134.

⁴⁸⁹ Sandes, age., s. 52.

⁴⁹⁰ MCR, s. 112.

⁴⁹¹ Goold, agm., s. 942.

yakacak hurma ağaçları ve bunların kütükleriydi. Gerçi Abadan'da petrol işleme tesisi ve petrol vardı ama bazen bu bile işe yaramıyordu. Örneğin Kûtü'l-Amâre Kuşatması sırasında İngiliz askerlerinin ne yemek pişirecek ne de soğuk çöl gecelerinde kendilerini ve kaldıkları odaları ısıtacak yakıtları vardı⁴⁹². Yakıt da aynı atların, katırların ve diğer hayvanların saman ve otları gibi Hindistan'dan getiriliyordu. Bu da her zaman yeterince ve zamanında olmuyordu. Yakıt sorunu bir ara öyle bir hale geldi ki, Kûtü'l-Amâre çarşısındaki kahvehanelerde bulunan tahta oturaklar ile dükkânların tahta kapıları bile parçalanarak yakacak olarak kullanıldı. Onlar da bitince bu kez meyan kökü, karaçalı, eski evlerin kapıları, kirişleri, pencereleri ve hatta kapalı çarşının çatıları bile kullanılmak zorunda kaldı⁴⁹³.

Yukarıda da değinildiği gibi Basra ve yakın çevresinde yiyecek anlamında bir sorun görünmüyordu ama işgal edilen yerler genişledikçe, ana üsten uzaklaşıyor, yiyecek ve içecek tedarikinde sorunlar yaşanıyor. Özellikle Selmân-ı Pâk ve sonrasında yaşanan muharebelerden sonra yiyecek ve içecek sıkıntısı had safhadaydı.

3.6. Hindistan-Irak Arasındaki Lojistik Sorunu

İngilizlerin Irak'ta karşılaştıkları altıncı önemli sorun lojistik sorunuydu. Hindistan'ın ihtiyaç duyduğu her şey deniz yoluyla yapılmaktaydı. O zamanlarda hava yolu, kara yolu veya demir yolu gibi ulaşım araçları ile Hindistan'a doğrudan ulaşım sağlanamıyordu. Yurt dışından gelecek olan takviye birlikler veya ikmâl malzemeleri ancak deniz yoluyla getirilebiliyordu. Bu nedenle Hindistan Hükümetinin deniz kuvvetlerinin güçlü olması gerekirken tam tersi bir durum söz konusuydu. Kraliyet Hindistan Deniz Kuvvetleri oldukça zayıftı. Bu zayıflık I. Dünya Savaşı başladığında daha da iyi anlaşıldı⁴⁹⁴.

Hindistan Deniz Kuvvetleri, aslında ilk başlarda oldukça düzenli ve sağlam bir kuvvetti. Subayları ve denizcileri Avrupalıydılar. Bombay Deniz Kuvvetleri adıyla anılan bu kuvvet, İngiltere Kralı IV. William'ın zamanında Hindistan Deniz Kuvvetleri adını aldı. Hindistan Hükümeti, İngiliz Kraliyeti tarafından kendisine

⁴⁹² Barber, age., s. 109.

⁴⁹³ Barber, age., s. 122; Sandes, age., ss. 174-175.

⁴⁹⁴ MCR, s. 61.

bağlandıktan birkaç yıl sonra kaldırıldı⁴⁹⁵ ve bir müddet sonra Kraliyet Hindistan Deniz Kuvvetleri meydana getirildi. Aslında bu gerçek anlamıyla bir deniz kuvveti değildi. Çoğunlukla ulaştırma işi ile ilgileniyordu, özellikle askeri birliklerin deniz yoluyla nakliyesini sağlıyordu. Karargâhı, bu iş için en uygun yer olan Bombay'da bulunmaktaydı. Bu kuvvetlerin subaylarının bazıları Hindistan'ın büyük limanlarında görevli olarak tayin edilmişlerdi. Görevli oldukları bu limanlarda, yerel hükümetlerin yönetimi altında bulunmaktaydılar. Bu subaylar deniz trafiği, yükleme, boşaltma veya ticari gemilerin hızlı sevki ile ilgilenmiyorlardı⁴⁹⁶. Kendileri askerdi ama sivil memurların yapabileceği sıradan işleri yapıyorlardı.

Kraliyet Hindistan Deniz Kuvvetlerinin yönetiminde bir yetki karmaşasından söz edilebilirdi. Emirleri hem hükümete bağlı Ordu Dairesinden hem de Başkomutanlığa bağlı Levazım Dairesi Başkanından alıyorlardı. Bazen de Hint Genelkurmayından talimat alıyorlardı. Dolayısıyla burada çok başlılık vardı. Yönetim koltuğunda, denizciliğe ait tecrübesi ve bilgisi olanların bulunması gerekirken, tam tersi bu özelliklere sahip kimse yoktu⁴⁹⁷.

Kraliyet Hindistan Deniz Kuvvetleri Başkanı veya subayları önemsiz büro ve masa işleri ile uğraşıyorlardı. Yapmaları gereken yazışmaların çoğu, hiçbir denizcilik tecrübesi veya bilgisi gerektirmiyordu ama bu denizcilik tecrübe ve bilgisi, büyük bir savaş sürerken çok gerekliydi⁴⁹⁸. Demek ki zamanla askeri bir kurum olmaktan çıkmış veya çıkarılmış, neredeyse bir sivil kurum haline getirilmiş bir yapıdan söz ediyoruz. Sözde denizci asker ve subaylardı ama onların denizcilik ile ilgileri kalmamıştı.

Irak'a Hindistan'dan gönderilen bütün asker, silah, cephane, vs., Basra'da indiriliyordu. Askerlerin ve malzemelerin gemilerden indirilmesi de veya Bombay'a gitmek üzere gemilere yüklenmesi de Basra'dan yapılmaktaydı. Ama Basra'da ne bir liman vardı ne de bir limanda olması gereken şeyler. Örneğin, gemilerin yanaşacağı bir iskele, yükleri gemilerden iskeleye ya da nehir kenarına indirmek için

⁴⁹⁵ MCR, s. 61.

⁴⁹⁶ MCR, s. 62.

⁴⁹⁷ MCR, s. 62.

⁴⁹⁸ George, age., s. 813; MCR, s. 62.

kullanılması gereken vinçler, öyle ya da böyle indirilebilmiş malzemeleri koyacak sağlam binalar gibi hiçbir şey yoktu. Bu işleri yapması gerekenler Kraliyet Hindistan Deniz Kuvvetlerinin subaylarıydı ama onlar daha önce bir liman trafiğini yönetmemişlerdi veya geçmişte buna benzer bir tecrübeleri yoktu. O yüzden de Irak'a ulaşan malzemeler günlerce hatta haftalarca gemilerden indirilmeyi ve mevsimine göre her tarafı sel suları bastığı için kuru ve sağlam bir yerde muhafaza altına alınmayı bekliyordu⁴⁹⁹.

Irak Sefer Kuvveti'nin Irak'ta verdiği kayıpları ve General Townshend'in teslimiyetini araştıran komisyona ifade veren Kraliyet Hindistan Deniz Kuvvetlerinin Başkanı, kendisinden yapması istenilen şeylerin listesini verdikten sonra, bunları yapmaktan Irak'a bizzat gidip oradaki koşulları ve durumu kendi gözleri ile göremediğini belirtmiştir. Dolayısıyla Kraliyet Hindistan Deniz Kuvvetlerinin yeniden düzenlenmesi, Başkanına daha yüksek bir statünün verilmesi ve şu anda yaptığı kâğıt işlerini yapacak uygun bir personel verilerek kendisinin yapması gereken işleri yapması sağlanmalıydı. Olması gereken de bu idi. Herkes uzmanı olduğu alanda ve yerde çalışmalıydı. Fakat Hindistan Hükümeti bu konuda sınıfta kalmış, yapması gereken ne ise tam tersini yapmıştı⁵⁰⁰.

3.7. Sağlık ve Hizmetleri Konusunda Yaşanılan Sorunlar

İngilizler açısından, Irak Seferi'nin en sorunlu olduğu alanlardan biri de kendi askerlerine sağlamaları gereken tıbbi destek konusundaki yetersizlikleriydi. Aslında Irak Soruşturma Komisyonunun oluşturulmasının nedenlerinden biri de zaten buydu. Dolayısıyla Irak Soruşturma Komisyonu Raporunda da en fazla eleştirilen konuların başında, sağlık alanında Irak'ta yaşanan içler acısı durum geliyordu. Selmân-ı Pâk Muharebesinden ve Ocak 1916'daki kurtarma muharebelerinden sonra, hasta ve yaralı askerlerin durumu felaket derecesinde kötüydü. Her ne kadar 1916'nın Mart ve Nisan aylarında biraz düzelme olduysa da bu yeterli olamamıştı⁵⁰¹.

Aslında İngilizler, askerlerine sağlaması gereken tıbbi destek konusunda deyim yerindeyse tam anlamıyla sınıfta kalmışlardı. Bu konu o kadar önemli olmuştu ki

⁴⁹⁹ Buchanan, age., ss. 52-53.

⁵⁰⁰ MCR, s. 62.

⁵⁰¹ Buchanan, age., s. 212.

Irak Soruşturma Komisyonundan önce, yalnızca Irak'taki sağlık ile ilgili konuları soruşturmak üzere, özel bir komisyon kurulmuş ve bu komisyon Irak'a giderek orada yaşanan çöküntüyü yerinde incelemiş ve soruşturmuştu. Kûtü'l-Amâre yenilgisini araştırmak üzere daha sonra oluşturulan Irak Soruşturma Komisyonu ise yenilginin nedenlerini araştırırken, kendilerinden önce oluşturulan bu komisyonun raporunu (Vincent-Bingley Report), kendi raporlarının arkasına ekleyerek hazırlanan raporun doğru ve güvenilir olduğuna vurgu yapmışlardı. Yalnız bu komisyona yöneltilebilecek tek eksiklik, aralarında bir doktor üyenin olmamasıydı. Gerçekten de komisyon üyeleri arasında bir doktor yoktu. Oysa komisyon Irak'ta yaşanan yaralı ve hasta askerlerin yaşadıkları sorunları araştırmak üzere oluşturulmuştu. Buna rağmen komisyon oluşturulurken, üye olarak herhangi bir doktor veya bir sıhiye subayı bu komisyonda görevlendirilmemişti. Herhangi bir sağlıkçının veya doktorun olmaması komisyonun görevini tam yapamadığı anlamına gelmemektedir ama olsa çok daha iyi olurdu. Buna rağmen, genele bakıldığında ortaya iyi bir rapor konulduğu söylenmektedir. Belki sağlık konularında uzman olan biri de komisyonda olsaydı, hazırlanan raporun içeriği ve etkisi de daha farklı olabilirdi. Komisyonda sağlık konularında uzman bir üye bulunmamasına rağmen hazırladıkları raporun etkisi oldukça fazla olmuştur⁵⁰².

1916 yılında yaşanan tıbbi çöküşün nedenleri araştırılırken ortaya çıkan şey, Fransa'dan gönderilen 3. ve 7. Tümenlerin sağlık ile ilgili birimlerinin yetersiz olduklarıdır. Adı geçen Tümenler, Fransa'dan yanlarında tıbbi destek birimleri olmadan yola çıkarılmışlardır. 7. Tümen, Ocak 1916'da kendisine bağlı Sahra Ambulansları olmadan cephede savaşıyordu (Şeyh Saad Muharebesi). Aynı zamanda tıbbi destek birimleri daha Irak'a gelmemişti. Önce 7. Tümen gelmiş, ardından tıbbi destek birimlerinin gönderilmesi kararlaştırılmıştı⁵⁰³. 3. Tümen ise beş Sahra Ambulansından iki tanesini tam olarak kullanabiliyordu. Örneğin 19, 20 ve 21 Ocak'taki muharebelerde bu iki ambulansı kullanabildi⁵⁰⁴. Fransa'daki İngiliz

⁵⁰² MCR, s. 63.

⁵⁰³ Millar, age., s. 131; Buchanan, age., s. 64.

⁵⁰⁴ 1915 yılında Gelibolu Yarımadası'na çıkarma yapan İngiliz ve sömürgeleri askerlerinden oluşan tümenlerde, tümen başına üç sahra ambulansı düşüyordu, Ewing, age., s. 61.

askeri yetkilileri, Marsilya'dan gönderilen bu iki tümenin⁵⁰⁵ önce Mısır'da gemiden inceklerini ve orada yeniden bir düzenlemeye tabi olacaklarını düşünmüşlerdi. Ama olaylar öyle gerçekleşmedi. İngiltere'deki Savaş Bakanlığı, bu iki Tümenin Basra'ya bir an önce varması için acele etmelerine karar verdi⁵⁰⁶. Acele ettiler ama bu kez de yeterli sağlıkçı personeli⁵⁰⁷ ve araçları olmadan Irak'a ulaştılar. İhtiyaç duyulan personel ve araçlar geride kaldı. Irak'ta savaşıyan iki tümen vardı ama bu iki tümenin sağlık ekipmanları yalnızca bir tümene göre idi. Bu tümen de İngiliz tümeni ölçeğine göre değil Hindistan tümenine göre teçhizata sahipti⁵⁰⁸. Üstelik bir de bu durumda muharebelere başlamak zorunda kaldılar. Sonuç, hasta ve yaralı askerler için tam bir felaket oldu. Birilerinin hatasını, muharebe alanında yaralanan veya hastalanan askerler hayatlarıyla ödediler.

Irak Soruşturma Komisyonu oluşturulması ile ilgili, İngiltere Avam Kamarasındaki milletvekillerinin konuşmalarında bile, yaralı askerlere verilmesi gereken tıbbi destek konusu çok ağır bir şekilde eleştirilmiştir. Soruşturma komisyonunun hemen oluşturulması ve faaliyete başlamasını savunanlar ile komisyon oluşturulmasını savaş sonrasına bırakılmasını önerenler arasındaki tartışmalara, Irak'taki muharebelerde bir gözünden yaralanan bir askerin yaşadıkları damga vurmuştu. Bu asker bir gözünden yaralanmış ama tedavisi Irak'ta yapılamadığı için Hindistan'a gönderilmişti. Hindistan'da da tedavisi yapılamayınca bu kez İngiltere'ye gönderilmek zorunda kalmıştı. Seyahat, deniz yolu ile yapıldığından, birkaç hafta sürmüş, sonuçta İngiltere'de tedavisine başlandığında neredeyse iki gözünü de kaybetme noktasına kadar gelmişti⁵⁰⁹.

3.7.1. Nehir Hastane Gemileri ve Askeri Hastaneler

Vincent-Bingley raporunda, hasta ve yaralı askerlerin cepheden tahliyesi için herhangi bir nehir gemisinin olmaması, ya da bu iş için tasarlanmış ve hazırlanmış

⁵⁰⁵ Bu iki tümenin, Fransa'daki savaşta ciddi şekilde hasar görmüş Hint Tümenleri olduğu, onların da hep birlikte değil ama parça parça aralık ayında Basra'ya ulaştığı belirtilmektedir, George, age., s. 807.

⁵⁰⁶ MCR, s. 63; Millar, age., s. 138.

⁵⁰⁷ George, age., s. 817. Irak'taki sağlıkçı personel eksikliği çok uzun bir süre giderilemedi.

⁵⁰⁸ BMJ, 2949, agm., s. 25.

⁵⁰⁹ <https://hansard.parliament.uk/Commons/1916-08-01/debates/2b13197f-4f29-4c6e-9b1d-53466ec089fb/Title?highlight=special%20commissions%20dardanelles%20mesopotamia%20bill#contribution-95d1c589-72e4-48e3-b4df-75f963b03d36>, Erişim tarihi:02.03.2020.

bir nehir ulaşım aracının bulunmaması, Irak Sefer Kuvveti'ndeki en zararlı sonuçları olan eksiklik olarak tanımlanmıştır. Bu ulaşım araçlarının yokluğu yaralı ve hasta İngiliz askerlerinin muharebe alanlarından tahliyelerinin gecikmesine neden olmuştur. Harekât, Basra ve hemen çevresi ile sınırlı olduğu müddetçe, nehir hastane gemileri ile ilgili bir ihtiyaç yoktu ama harekât Basra ve çevresi ile sınırlı kalmadı. Askeri birlikler Dicle, Fırat ve Karun Nehirlerinin yukarılarına doğru harekete geçirilince, doğal olarak özel bir şekilde hazırlanmış nehir gemilerine büyük ihtiyaç duyuldu. Çünkü, cephedeki hasta ve yaralı askerlerin hızlı bir şekilde tahliyelerinin yapılması gerekiyordu⁵¹⁰.

Hastane gemilerinin eksikliği konusunda General Nixon, özellikle Nasırıye'nin işgalinden sonra, Irak'taki nehirlerde kullanılan hiçbir hastane gemisinin olmadığını söylüyordu. Yaralı ve hasta askerlerin cephe gerisine sağlıklı bir şekilde taşınması için bu gemilerin şart olduğunu belirtiyordu⁵¹¹. Ama bütün bunlar, İngilizlerin Selmân-ı Pâk'ta uğradıkları bozgun sonunda tam bir trajediye dönüştü⁵¹². Bunun sonucunda bu eksikliğin giderilmesi konusunda acilen tedbir alınması gerektiği ortaya çıktı. En acı deneyim, en büyük kayıplardan elde edilendir. İngilizler bunu yaşayarak öğrenmiş oldular.

23 Kasım 1915'te Hindistan'daki Ordu Karargâhından Basra'ya, Selmân-ı Pâk Muharebesi devam ederken, bir telgraf gönderilmişti. Bu telgrafta, Dicle Nehri üzerinde hizmet edecek Nehir Hastane Gemi Filosu konusuna dikkat çekiliyordu. Ama bu öneri çok geç gelmişti⁵¹³. Çünkü Selmân-ı Pâk'ta İngiliz askerlerinin yaşadığı bozgun zaten 23 Kasım 1915'te gerçekleşmiş, geri çekilme ise 25 Kasım'da General Townshend tarafından kararlaştırılmıştı. Dolayısıyla bu öneri uygulamada bir karşılık bulamadı. Selmân-ı Pâk'ta yaralanan askerler için ve hemen ardından gelen geri çekilme esnasında duyulan ihtiyacı karşılayacak bir durum oluşmadı. İngilizler yine geç kalmışlardı. Zaten Irak'ta yaşadıkları ilk büyük yenilgi, bu

⁵¹⁰ MCR, s. 64.

⁵¹¹ Buchanan, age., s. 21.

⁵¹² Townshend, *My Campaign* ..., s. 185. Townshend 17.000 kişilik askeri kuvvetinden 4.000'ini ölü ve yaralı olarak kaybetmiştir. Daha sonra anılarında bu rakamı 4.500 olarak ifade etmiştir, age., s. 187; bir başka kaynakta bu sayı 130 İngiliz subay, 144 Hintli subay ve 12.000 kişilik savaşçı kuvvetin 4.200'ü zayıat olarak verildiğinden (Toplam 4.474) 4.500 rakamı doğru olarak kabul edilebilir, Millar, age., s. 31.

⁵¹³ MCR, s. 64; Buchanan, age., s. 211.

muharebeydi. Bir tümenin üçte biri⁵¹⁴ oranında subay ve asker kaybetmelerinin yanında, oldukça fazla sayıda yaralı da vermişlerdi. Daha önceki kolay zaferlere alıştıklarından yine kolay bir zafer kazanacaklarını öngörmüşler, bunun için de yaralanan askerlerin muharebe alanından tahliyesi konusunda herhangi bir planlama ve hazırlık yapmamışlardı.

Aslında, Şubat 1915'te özel bağışçılardan “*Bengali*” adında bir nehir hastane mavnası sağlanmıştı. Bu, hasta ve yaralı askerlerin kullanımı için özel olarak hazırlanmıştı. Ama bu mavna Irak’a getirilirken su alıp battı. Bunun yerine başka bir nehir gemisi veya mavnasının hazırlanması düşünülmeydi. Oysa bu konu iyice düşünülmeli veya bunun gibi nehir hastane gemilerine ihtiyaç duyulabileceği öngörülmeliydi. Ama başta sınırlı bir harekât olarak düşünülen Irak Seferi’nin Bağdat’ın yakınlarındaki Selmân-ı Pâk’a kadar ulaşacağı ve oraya varana kadar oldukça rahat ve kendileri açısından zaferlerle dolu ilerlemenin bir yerde tersine dönebileceği hiç düşünülmemişti⁵¹⁵.

Bağdat’a doğru nehrin yukarılarına asker ve ikmâl maddeleri taşıyan nehir gemilerinin, geri dönerken yaralı ve hastaları getirmesi düşünülmüştü. Ama muharebe alanına giderken asker ve ikmâl maddeleri taşınması için kullanılan sıradan nehir ulaşım araçlarının, dönüşte yaralıları ve askerleri taşınması için, özel olarak hazırlanmış olması gerekiyordu. Yani bu durumdaki askerler için, bu gemilerin bir takım özel düzenlemelere ve araçlara ihtiyacı vardı. Eğer gerekli olan bu düzenlemeler ve araçlar bu gemilere monte edilirse, bu kez de cepheye yeterince asker ve ikmâl maddelerinin taşınmasında sorun yaşanabilirdi⁵¹⁶. Yani nereden bakılırsa bakılsın, yaralı ve hasta askerler için özel olarak tasarlanmış ve hazırlanmış nehir hastane gemilerine ihtiyaç vardı. Bu ihtiyacın da acilen giderilmesi gerekiyordu. Yaşanılan bu olumsuzluk İngilizler açısından her geçen gün, daha fazla yaralı veya hasta askerinin ölmesi demekti. Hasta ve yaralı nakliyesi için kullanılması gereken hastane gemileri olmayınca, bunlar da daha önce at veya katır taşınan gemilerle taşınıyordu. Bu gemiler de temizlenmeden hasta ve yaralıların nakliyesinde kullanılmak zorunda kalınıyordu. Bir de bu gemilerde, sağlıkçılar

⁵¹⁴ Mousley, age., s. 8.

⁵¹⁵ MCR, s. 64.

⁵¹⁶ MCR, s. 64.

bulunmayınca, yaralıları pansuman yapılamadığından yaraları mikrop kapıyor, kurtlanıyor ve yaralılar kendi dışkı ve idrarları içinde günlerce Basra'ya doğru yol alıyorlardı⁵¹⁷.

Irak'ta birçok şeyin eksikliği yaşandığı gibi, askeri hastaneler konusunda da yetersizlikler vardı. Irak Seferi'nin ilk başlarına gidildiğinde, görülen en büyük eksikliklerden bir tanesi de İngiliz Irak Sefer Kuvveti'nin, Irak'a bir Sabit Hastane olmadan gönderilmesidir. Yine Irak'ta bulunan birliklere takviye amacı ile gönderilen Tümen, 1915 yılının ilkbaharında Irak'a ulaştığında tugaylarının üçte ikisinin hastane personeli ve sahra ambulansları yoktu. General Duff, bu durumu sağlıkçı personel eksikliği yüzünden diye açıklamış ve ek sağlık birimlerinin gönderilmesinin mümkün olmadığını ifade etmişti⁵¹⁸.

İkinci bir tümenin Irak'a geldiği 1915 yılının başlarından itibaren, hastanede yatacak yer konusu büyük bir sorun olmuştu. Çünkü, yatacak yer konusu gelen askeri birliğin ihtiyacını karşılamaktan uzaktı. Örneğin, Basra'daki hastaneler hasta ve yaralılarla aşırı kalabalıktı⁵¹⁹. Aynı zamanda hasta ve yaralı askerlerin tedavisini yapacak olan sağlık personeli sayısında da sürekli bir sıkıntı vardı. Hem sabit hem de seyyar hastanelerde durum aynıydı⁵²⁰. Her iki tür hastanede de yatacak yer ve sağlık personeli konusundaki sorunlar sürüyordu. Bunlar bir türlü tümen seviyesindeki askeri birliğin ihtiyaçlarına yanıt veremiyordu.

Sefer Kuvveti'nin gücü, Sağlık Hizmetleri Müdürü Sir Babbie'nin yönetimi altında ikiye katlanmıştı ama ne ek hastaneler ne de sağlık ile ilgili ilave şeyler Irak'a gönderilmişti. Çözüm, yalnızca yereldeki mevcut hastanelerin büyütülmesinde bulunmuştu. Albay Hehir, bu konuda Sir Babbie'ı bilgilendirerek, 250 yatak kapasiteli olanların 350 yatağa, 600 yataklı olanların da sırasıyla 1.000 yatak kapasitesine çıkarıldığını söylemişti. Buna rağmen Sir Babbie, artan kapasiteyi karşılayacak ek sağlık personeli göndermemiştir. Bu konuda kendisine gelen talepler, ihtiyaç duyulan personelin zaten az olan sahra ambulanslarının

⁵¹⁷ George, age., s. 819.

⁵¹⁸ MCR, s. 79.

⁵¹⁹ Buchanan, age., s. 21.

⁵²⁰ MCR, s. 64.

personelinden karşılaştın denilerek geri çevrilmiştir. Hatta gerekli olan ek teçhizat 1915 yılının Ekim ayına kadar Irak’a ulaştırılamamıştır. Sir Babbie’in zamanında aslında hastanelerin büyütülmesi demek, bir dereceye kadar yalnızca “*kâğıt sayısının büyütülmesi*” olarak yerine getirildi⁵²¹. Talepler ve onlara verilen yanıtlar ile geçen uzun bir süre, hastane sayısını artırmadı yalnızca Hindistan ve Irak arasından yazılıp gönderilen kâğıtların sayısını artırdı. Yani bir tür havanda su dövüldü.

Basra’da bir ara hastanelere tedavi edilmek üzere gelen asker sayısı haftalık 17.000’e ulaştı. Hasta çoktu ama ne hastanede onları yatıracak yer vardı, ne de onlarla ilgilenecek doktor ve sağlık personeli. Bunun yanında sağlık malzemesi eksikliği de had safhadaydı⁵²².

Askeri hastane konusunda yaşanan eksiklikler varken, bir de bu eksikliği gidermek ile yükümlü olan üst makamların yaptıkları, hayret verici bir durum oluşturuyordu. Örneğin, Sıhhiye Subayı Sağlık Hizmetleri Müdürü MacNeece, Irak’ta sağlık konusunda yaptığı bir incelemeden sonra Basra’dan Hindistan’a geri döndüğünde, 27 Ocak 1916’da Hindistan Hükümeti’ne raporunu sundu. Bundan sonraki bir tarihte de yani 16 Şubat 1916’da Sağlık Hizmetleri Müdür Yardımcısı Hathaway’in bir belgesi ortaya çıktı. Ortaya çıkan ve Hindistan Hükümeti’ne sunulan bu ikinci belgede, Şeyh Saad’daki kampta bulunan Meerut Sabit Hastanesi’ndeki durumdan bahsedilirken, bu hastanenin mükemmel bir düzene sahip olduğu, 19’u İngiliz olmak üzere 607 hastanın bulunduğu, bu hastaların 277’sinin hafif tipte dizanteriden muzdarip olduğu belirtilmekteydi. Hastanenin etkili bir şekilde çalıştığı da belgeye eklenmişti. Ama bu kamp ile ilgili Vincent-Bingley Komisyonu tarafından yazılan raporda 18 Ocak’a kadar ki durumundan bahsedilirken, gerçeğin hiç de daha önce sunulan belge gibi olmadığı ortaya çıktı. Hastanede bulunan 195 İngiliz dâhil, 800 Hintli hasta ve yaralı bulunduğunu, Hintlilerden sorumlu olan subayın bile hasta olduğu, yeterince sağlıkçı personeli olmadığı, hastaların yaklaşık 200 kadarının dizanteriden muzdarip olmalarına rağmen hiçbir uygun tuvalet koşullarının sağlanamadığını, kampın anlatılamayacak derecede kötü koşullara sahip olduğu belirtilmekteydi⁵²³.

⁵²¹ MCR, s. 72.

⁵²² Ewing, age., s. 198.

⁵²³ MCR, s. 79.

Irak'taki hastanelerin çok kötü olması aslında şaşılacak bir durum değildi, çünkü daha ortada savaş yokken bile Hindistan'daki, özellikle yerli askerler için olan hastanelerin hali çok kötüydü. Ülke içindeki askeri hastaneler ile ilgilenmeyen bir ülkeden Irak'taki hastaneler ile yakından ilgilenmesini beklemek belki de aşırı bir iyimserlik olurdu. Irak Soruşturma Komisyonu araştırmalarını yaparken, Hindistan'daki Hintli askerlerin hastanelerindeki durumunu, Savaş Bakanlığı'nda Ordu Sağlık Hizmetleri Genel Müdürü Sir Alfred Keogh “*çok utanç vericiydi*” diye belirtmişti. Hindistan'da kötü olan şeylerin Irak'ta çok daha fazla kötü olması şaşılacak bir şey değildi⁵²⁴.

3.7.2. Sağlık Personeli ve Donanımı

Irak Seferinde hayati derecede öneme sahip bir diğer eksiklik de sağlık personeli ve donanım eksikliğiydi. Savaşan askeri birliklerde olması gereken sağlık personeli ve donanımların sayısı ve miktarı, normal koşullarda daha barış zamanında belirlenmiştir. Birlikler muharebelere girişmeden önce, varsa bu eksikliklerini tamamlar ve ancak nihayete erdikten sonra muharebelere girerler. Ama Irak'ta böyle olmadı. Irak Sefer Kuvveti oluşturulurken, bu kuvvetin sınır savaşı yapacağı düşünülmüş, buna rağmen tahsis edilen askeri kuvvet, olması gereken kuvvetten bile daha az düzeyde tutulmuştu. Dolayısıyla Irak'taki sağlık personeli sayısı, uzun dönemler boyunca normal olması gereken sayıdan bile daha azdı. Bunun sorumlusu da Hindistan'daki sağlıkçı subay ve yetkililerdi. Çünkü tıbbi gereksinimler, değişmeyen kurallar yerine üst düzeydeki askeri yetkililerin harekât için neye, ne kadar ihtiyaç duyulabileceği konusundaki tahminlerine dayanıyordu⁵²⁵. Tahminle iş yaptıklarından olsa gerek Nasıriye'de yapılan muharebelerden sonra General Nixon, hasta ve yaralı askerlere bakacak, onlarla ilgilenecek sağlık personeli ve donanımı konusunda çok büyük eksiklik olduğunu görmüş ve bunu dile getirmişti⁵²⁶. Ama bu, her zamanki gibi Hindistan Hükümeti tarafından yeterince dikkate alınmadı. Oysa muharebelerde görev alacak sağlık personelinin ve sağlık malzemelerinin sayısı ve miktarı, harekât başlamadan düşünülmeli ve ona göre hazırlık yapılmalıydı. Aslında bu konudaki her şey, askeri talimnamelerde ayrıntılı bir şekilde yazılmaktaydı⁵²⁷.

⁵²⁴ George, age., s. 817.

⁵²⁵ MCR, s. 64.

⁵²⁶ Buchanan, age., s. 21.

⁵²⁷ MCR, s. 64.

İngilizler her şeyin yazılı olduğu talimnameleri dikkate almadıkları gibi, gereğini de yerine getirmemişlerdi.

Irak Sefer Kuvvetinde, sağlık hizmetlerini sağlayan personel sayısında yetersizlik olsa da bazı istisnalar dışında hem sağlıkçı personeli hem de sıhhiye subayları görevlerini yapmak için ellerinden gelen gayreti göstermişlerdi⁵²⁸ belki ama bu yeterli olmamıştır. Irak Sefer Kuvveti, Aziziye'ye girmeden önce yaptığı muharebelerde, sağlık personeli eksikliğinin hangi boyutta olduğunu yakından gördü. Çünkü, bu muharebelerdeki sağlık personeli sayısı, standart açısından olması gereken sayının, çok altındaydı⁵²⁹. Daha sonraki muharebelerde de aynı sorun yaşandı. Yaralı asker sayısı binlerle ifade edilirken, bunlarla ilgilenen sıhhiye subayı ve sağlık personelinin sayısının onlarla ifade edilmesi, içinde bulundukları acıklı durumu daha iyi anlatmaktadır.

3.7.3. Hasta ve Yaralı Askerlerin Nakliyesi

Irak Seferi süresince, hasta ve yaralı askerlerin en yakın hastane ya da sağlık birimine ulaştırılmasında kullanılmak üzere, kara ambulans hizmetlerinin sağlanmasında da tam bir başarısızlık söz konusuydu. Hindistan Sefer Kuvveti'nin asıl kuruluş emirlerinde hasta ve yaralı askerler için herhangi bir tekerlekli taşıma aracı yer almamaktaydı. Hindistan Savaş Gücü Talimatnamesine göre, her sahra ambulansı sekiz adet, Hindistan'da kullanılan ve 'Tonga' denilen, at tarafından çekilen iki tekerlekli hafif bir araç ile birlikte bulunmalıydı. Oysa bu kuvvetin esas emirlerinde fazladan binek katırları tahsis edilmişti. Ama bu katırlar yaralı askerler için kullanılmadı⁵³⁰. Irak'ta ilk başlarda motorlu taşıma aracı yerine at tarafından çekilen iki tekerlekli araçların kullanıldığını görüyoruz. Onların sayısının bile yetersiz olduğunu da öğreniyoruz. Irak Soruşturma Komisyonu Raporuna göre, bu araçlar değil yaralıları, hastaları bile taşımak için uygun değillerdi⁵³¹.

Irak Sefer Kuvveti'nin kullanımı için, Irak'a tekerlekli taşıma aracı gönderilmesi konusunun atlanması, muhtemelen harekâtın Şattü'l-Arab çevresi ile sınırlı olacağı

⁵²⁸ BMJ, 2948, agm., s. 876.

⁵²⁹ Buchanan, age., s. 25.

⁵³⁰ George, age., s. 818.

⁵³¹ MCR, ss. 64-65.

düşüncesi idi. Ama Basra'nın ele geçirilmesinden sonra İngilizler, çok kısa süre içinde Bağdat'ı da ele geçirebilecekleri konusunda aşırı iyimserliğe kapılmışlardı. Bunun sonucu olarak da harekât çok genişlemiş ve asıl ulaşım hattı olan nehirlerden de uzaklaşmaya başlamıştı. Irak Soruşturma Komisyonu, yapılan muharebelerde kullanılmak üzere neden kara ambulansı sağlanmadığı konusunda yaptığı soruşturmalarda ve incelemelerde hiçbir yetkiliden tatmin edici bir yanıt alamadı⁵³².

Nisan-Mayıs 1915'te Ahvaz'da yapılan Muharebelerde ve yine Kasım ayında Selmân-ı Pâk'ta birkaç araba ile Nisan 1916 başlarında Dicle Nehri'nin yukarılarında yapılan muharebelerde İngiliz ambulans arabaları kullanıldı. Ama Irak Seferi süresince kullanılan normal ambulans aracı, askeri amaçlarla kullanılan at arabasıydı. Bu arabalar küçük, tahta ve demirden yapılmış, katır veya küçük atların çektiği ve normalinde ikmâl maddeleri taşımak için kullanılan yaysız arabalardı⁵³³. Kırığı olan ya da ciddi anlamda yaralanmış olan askerlerin bu at arabaları ile taşınması İngilizler açısından affedilebilir bir durum değildi⁵³⁴. Katırların çektiği ve yaysız olan bu arabalar, Selmân-ı Pâk'taki muharebede yaralanan İngiliz ve Hintli askerlerin tahliyesi için kullanılmış ama yaralılar bundan çok büyük eziyet çekmişlerdi. Bu arabalarda herhangi bir yatak veya yaralı askerlerin rahatını sağlayacak yumuşak bir şey olmadığından, bazen ölü askerlerin bedenleri yastık veya minder niyetine kullanılmıştı⁵³⁵. Bu arabalarla taşınan yaralı askerlerin birçoğu daha ilk tıbbi yardımı alamadan da ölmüştü⁵³⁶.

Irak Sefer Kuvveti, Kûtü'l-Amâre Muharebesinden sonra ve Selmân-ı Pâk'a ilerlerken, Genel Komuta Subaylarının emrinde bir veya iki motorlu araba vardı. 1916 yılı Nisan ayına kadar cephede kullanılan birkaç tane motorlu ambulans vardı. Başkomutan Sir Beauchamp Duff'a göre Irak Sefer Kuvveti'nin emrinde 10 adet motorlu ambulans vardı. Ama bunların hepsinin cephede kullanıldığına dair yeterli kanıt yoktu. Yani ellerinde motorlu ambulans olsa da bunların hepsi cephede kullanılmamıştı. O zaman ya bunlar kullanılmayıp askeri birliklerde tutulmuş ya da

⁵³² MCR, s. 65.

⁵³³ George, age., s. 818.

⁵³⁴ MCR, s. 65; "The Mesopotamia Commission: [Third Notice]", *British Medical Journal*, vol: 2, 2950, 14 July 1917, s. 48.

⁵³⁵ George, age., s. 818.

⁵³⁶ Spackman, age., s. 71; Buchanan, age., s. 29.

farklı işlerde değerlendirilmişti. Ama hepsinin hasta ve yaralıların naklinde kullanılmadığı bir gerçektir. Eğer bunlardan cepheye etkin bir şekilde yararlanılsaydı, yaralı askerlerin taşınması bir o kadar zahmetsiz olur, hasta ve yaralı askerlerin cephe gerisine taşınması konusundaki çok büyük şikâyetlerin önüne geçilebilirdi. Şikâyetlerin ardı ardına gelmesi, yaralı ve hasta askerlerin taşınma esnasında yaşadıkları sıkıntılar ve çektikleri eziyetler, motorlu ambulans araçlarının etkin olarak kullanılmadıklarının açık bir ifadesidir. Hatta durum bazen öyle bir hal alıyordu ki, bir sahra ambulansı 500 hasta ya da yaralı asker için kullanılır hale gelmişti. 500 askere hizmet eden yalnızca bir adet sahra ambulansının bulunması, hasta ve yaralı nakliyesinde yaşanan felaketin bir göstergesiydi⁵³⁷. Zaten sağlık alanındaki fiyaskoyu araştırmakla görevli Vincent-Bingley Komisyonu'nun oluşturulmasının bir nedeni de bu şikâyetler ile yaralı askerlerin çektikleri hakkında anlatılanların sonucuydu⁵³⁸.

Kara yolu ile hasta ve yaralıların nakliyesinde bunlar yaşanırken, nehir yolu ile hasta ve yaralıların nakliyesinde de büyük sorunlar yaşandı. Hem de bu sorunlar daha ilk yıl içinde kendini gösterdi. General Nixon, Nasırıye'deki muharebelerden sonra hasta ve yaralı askerlerin nehir gemileriyle nakledilmesine tanık olmuştu. Bu hasta ve yaralıları, nehir hastane gemileri olmadığı için nehir gemilerinin metal güvertelerinde aşırı sıkışık bir şekilde yatırılmıştı. Güvertelerde yaralı askerlerin yatacağı döşekler veya şilteler yoktu. Bırakın yatacak yumuşak bir yeri, gemilerin güvertesi bir haftadır orada bulunan atlar ve katırların dışkıları ile kaplanmış ve yaralı askerler buraya yerleştirilmeden önce, temizlik dahi yapılmamış ve yaralıları gemilere bindirilmişti⁵³⁹.

Daha sonra Selmân-ı Pâk'taki muharebelerden sonra da aynı durumla karşılaşıldı. Bu konu ile ayrıntılı bilgiler ileriki sayfalarda verileceği için burada fazla ayrıntıya girilmeyecektir. Ama bilinmesi gereken şey, daha Irak Seferi'nin başlarında bile hasta ve yaralı askerlerin cephe gerisine nakli konusunda sıkıntılar vardı ve kendileri için artık çok geç olan zamana kadar da bu aynen devam etti.

⁵³⁷ Buchanan, age., s. 25.

⁵³⁸ MCR, s. 65; George, age., s. 816.

⁵³⁹ Buchanan, age., s. 22.

3.7.4. Tıbbi Araç Gereçler ve Koruyucu Sağlık Hizmetleri

Irak'ta bulunan askeri birliklerin cerrahi amaçlı ikmâl malzemeleri, tıbbi malzeme depoları ve aletleri ile ilgili ihtiyaçlarını karşılamak üzere yapılan düzenlemeler, Mart 1916'ya kadar ihtiyaçları karşılamaktan uzaktı. Birincisi, Hindistan Sıhhiye Talimnamesinde yer alan tedarik sistemi, Hindistan'dan 2.575 km uzakta deniz aşırı bir ülkede harekât yapan büyük bir askeri kuvvetin ihtiyacını karşılamak için uygun hazırlanmış bir talimname değildi. İkincisi, nehir ulaşımında yaşanan sorunlar nedeniyle sağlık ile ilgili ikmâl maddelerinin dağıtımında yaşanan gecikmeler ve belirsizlikler, sağlık personelinin işlerini yapmasını engelliyordu. Kûtü'l-Amâre'ye yapılan ileri harekâta hintyağı, İngiliz Tuzu (magnezyum sülfat), emetin (ampli dizanterinin tedavisinde kullanılan bir ilaç), kinin (sıtma ilacı), tıbbi olarak hastaların rahatlamasını sağlayan malzemeler, limon suyu ve taze sebze temini dahi çok yetersizdi. Basra'da ilaç ve gıyecek eksikliği duyulmuyordu belki ama cephede ve ihtiyaç anında bulunması mümkün olmuyordu. Basra Hindistan ve diğer bölgelerden gönderilen asker ve malzemelerin toplandığı ana yer olduğu için, doğal olarak ilaç, taze sebze ve meyve gibi yiyecekler konusunda bir sorun yaşanmıyordu. Ama Basra'dan yüzlerce kilometre yukarıdaki muharebe alanlarında bunları bulmak, hele hele zamanında bulmak, bazen neredeyse imkânsız bir hal alıyordu⁵⁴⁰.

Elektrikli fanların olmaması bile bir sorundu. Vincent-Bingley Komisyonu, Irak'ta yaptığı incelemelerden sonra Mayıs 1916'da verdiği raporda; 1915 yılında Basra'da bulunan genel hastanelere belli sayıda elektrikli fanların koyulduğunu ama bütün hasta koğuşları için bunun yeterli olmadığını ve komisyon Basra'dan ayrılmadan önce de yeni hastanelerin hiçbirisine bu fanların takılmadığını belirttiler⁵⁴¹. İngilizler tarafında cephede yaralanan askerler için, hastanelerde ve hastane koğuşlarında fanların olmaması veya az olması dahi bir sorun olarak görülüyordu.

Yalnızca elektrikli fanlar değil hastanelerde buzun olmaması da İngilizler için bir sorundu. Yine Vincent-Bingley Komisyonu, Irak'ta yaptığı incelemeler esnasında 1915 yılının sıcak havaları süresince Basra'daki bütün hastanelerde buz bulmanın mümkün olduğunu belirtmişlerdir. Ama Ahvaz, Nasiriye ve Kûtü'l-Amâre gibi

⁵⁴⁰ BMJ, 2950, agm., s. 48; MCR, s. 65.

⁵⁴¹ MCR, s. 65.

yerlerde düzenli buz bulma olasılığının olmadığını ve kendilerinin Irak'tan ayrılmadan önce de Basra dışındaki herhangi bir askeri üste, buz üretecek bir tesisin Hindistan Hükümeti tarafından Irak'a sağlanmadığını ifade ettiler⁵⁴². Yani Basra'nın yukarılarında buz azlığı veya yoksunluğu vardı⁵⁴³. Hatta bu buz bulunamaması olayı, Amâre'de hastalanan 6. Tümen Komutanı General Townshend'in Amâre'den Basra'ya götürülmesine neden olmuştu⁵⁴⁴. Orada da Irak Sefer Kuvvetleri Komutanı General Sir John Nixon'la görüşükten sonra, kendisini Hindistan'a Bombay'a giden bir hastane gemisinde bulmuştu. Dolayısıyla o dönemde Irak'ta buz, bir lüks unsuru değil, Irak'ın iklimsel özelliklerinden dolayı hastaların tedavisi için elzem olan bir şeydi. Ama Basra dışındaki ileri üslerde, özellikle cephede hastalar için buz bulunmuyordu. Bu da hasta olan askerlerin daha geri bölgelere gönderilmesini gerektiriyor ve iyileştikten sonra onlardan hemen yararlanmayı zorlaştırıyordu.

Normal hayatta da savaşta da en önemli şey hasta olmadan önce tedbirli olmaktır. Hasta olduktan sonra iyileşmek, iyileştikten sonra kendini toparlayıp eski sağlıklı hale gelmek zaman alıcı bir süreçtir. Savaşta her askerin önemi büyüktür, çünkü her askere ihtiyaç vardır. O yüzden mümkün olduğunca, özellikle savaş ortamında askerler için koruyucu sağlık hizmetleri çok önemlidir.

İnsan sağlığı için vücudun en çok ihtiyaç duyduğu sıvı, yani su çok önemlidir. Hele Irak gibi aşırı sıcak bir iklime sahip ülkede su, hayati öneme sahiptir. Irak Sefer Kuvveti askerlerinin Irak'ta kullandıkları tek su kaynağı ise en yakın nehir veya derelerdi⁵⁴⁵. Ama bu suyun içilmeden önce, içilebilir ve zararsız hale getirilmesi için sistemli ve düzenli girişimlerde bulunulduğuna dair yeterli bir kanıt yoktu. İlaç, taze sebze ve meyve ile buz, Basra'da rahatlıkla bulunabiliyordu ama sağlıklı su elde etme konusu Basra için de böyleydi. Diğer yerlerde ise durum daha da kötüydü. Örneğin, asker ve hasta nakli için kullanılan nehir gemileri ve mavnalarında, askerlerin içilebilir temiz su ihtiyacı için sahip olmaları gereken aletleri yoktu. Birçok gemide ve mavna da içilebilir su tankı dahi yoktu. Bazılarındaki tankların içindeki sular da içmek için uygun değildi. Yine birçok gemi ve mavna da askerlerin

⁵⁴² MCR, s. 65.

⁵⁴³ BMJ, 2950, agm., s. 48; MCR, s. 65.

⁵⁴⁴ Townshend, *My Campaign ...*, s. 77.

⁵⁴⁵ Buchanan, age., s. 5.

içmesi için suyu arıtacak herhangi bir düzenek de yoktu. Cephedeki durum doğal olarak çok daha kötüydü, hatta bu yüzden askerler arasında kolera gibi salgınlar baş gösteriyordu. Bu salgınların önüne geçmek için önleyici tedbirler alınmaya çalışılıyordu ama koruyucu sağlık hizmetleri için hizmetli eksikliği de vardı. Çöp toplama işi için görevlendirilenlerin birçoğu da uygun kasttan⁵⁴⁶ değillerdi. Aynı zamanda askerlerin kıyafetlerini ve diğer eşyaları mikropplardan arındırmak için kullanılabilecek herhangi bir dezenfektan makinesi de bulunmuyordu⁵⁴⁷.

Cephede savaşıyan birliklerin askerleri ile kullanılan at ve katırların su ihtiyacını karşılamak için su arabaları yoktu. 16 Eylül 1915'te İngiliz birlikleri Kûtü'l-Amâre'yi almak için harekete geçip, Senayat'a geldiklerinde sıcaklık gölgede 43,3°C ila 46,6°C idi. Kara yolu ve nehir yolu ile nakliye büyük sorun olduğu için, askerlerin çoğu nehir kenarı boyunca yürümek zorunda kalıyorlardı. Ama yürüyen, bunun sonucunda da aşırı yorulan ve su kaybeden askerlerin kullanımı için temiz su taşıyan bir su arabası yoktu⁵⁴⁸.

Askerlerin koleradan ölme olaylarında ilginç şeyler de yaşıyordu. Nehirde yol alan bir gemide bulunan askere, sabah saat 10.00'da kolera teşhisi konulmuş ama asker iki saat sonra, yani öğlen saat 12.00'de ölmüştü. Koleranın bazı askerleri bu kadar hızlı bir şekilde ölüme götürmesi, diğer askerleri de oldukça huzursuz etmeye başlamıştı. Bu durum, İngiliz askerlerini koleraya yakalanmaktansa Türk askerinden kurşun yemeyi tercih eder hale getirmişti⁵⁴⁹.

Irak'ta yalnız kolera değil veba, çiçek hastalığı, dizanteri, sıtma, tifüs ile başka yerel hastalıklar da vardı. Bu hastalıklar İngilizlerin Basra'yı işgal edip onu, ana harekât üssü yaptıklarından beri Basra'da karşılaşılan hastalıklardandı. Dolayısıyla askerleri bu hastalıklardan koruyacak tedbirlerin alınması zorunluydu. Ama bu konuda yeterince tedbir alınmadı⁵⁵⁰.

⁵⁴⁶ Irak Sefer Kuvveti'nde yer alan Hint askerleri savaşçı oldukları kadar geri hizmetlerde de çalışıyorlardı. Burada sözü edilen *kast*, Hindistan'da bulunan ve sınıf ayrımından bahseden kast sistemidir.

⁵⁴⁷ MCR, ss. 65-66-94; BMJ, 2950, agm., s. 48.

⁵⁴⁸ Buchanan, age., s. 24.

⁵⁴⁹ Ewing, age., s. 206.

⁵⁵⁰ Buchanan, age., s. 5.

Temmuz 1916'da Irak'taki sağlıksız ortamlardan etkilenip hastalanan ve hastanelere kaldırılan asker sayısı 18.000'den fazlaya ulaştı. Bir ara günde yaklaşık 1.000 kadar asker Hindistan'a gönderiliyordu. Basra'ya takviye amacıyla gelen yeni askerlerin de Irak'taki koşullardan etkilenmesinin önüne geçilemedi. Hatta bir keresinde 139 kişi olarak cepheye gönderilen İngiliz birliğinin askerlerinin sayısı cepheye vardığında 39'a düştü. Normal hastalıkların yanında iskorbüt, beriberi, yetersiz beslenme ve vitamin eksikliği bir türlü giderilemedi⁵⁵¹.

Askerleri güneş çarpmasından korumak da bir sorundu. Örneğin Amâre, Türk askerleri ile çatışmaya girilmeden, yani bir tek el silah dahi atılmadan ele geçirilmişti, ama güneş çarpması, İngilizlere daha fazla zayıat verdirdi. Yalnızca bir günde 117 İngiliz-Hintli asker güneş çarpmasından hastalanıp iş göremez hale geldi⁵⁵².

Sıhhiye Subayı Albay Hehir'in komutası altında koruyucu sağlık hizmetleri konusunda, bazen iyi işler yapılsa da genele bakıldığında bu yeterli değildi. Çünkü iyileştirmeler ve hastalıkları önleyici tedbirler, ara sıra yapılacak şeyler olmayıp süreklilik isteyen işlerdi. Bu da Mart-Nisan 1916'ya kadar tam oturtulamayan bir unsurdu. Ancak o tarihten sonra Irak'ta bir şeyler doğru yapılmaya başlanabildi⁵⁵³.

3.7.5. Muharebelerde Yaşanan Sağlık Sorunları

Yapılan muharebelerde İngiliz-Hint Ordusu sürekli sorunlar yaşıyordu. Özellikle bu sorun kendisini sağlık alanında daha çok gösteriyordu. Muharebelerde asıl savaşan unsur askerlerdi. Dolayısıyla onların sağlıklı olması vazgeçilemez ve ihmal edilemez bir durum olması gerekiyordu ama gerçekte öyle olmadı.

Sağlık sorunları derken yalnızca ilaç, doktor, sabit hastane veya nehir hastane gemilerinden söz etmiyoruz. Yaralı ve hasta askerlerin rahatını sağlayacak ekipman eksikliğinden de söz ediyoruz. İleride Selmân-ı Pâk Muharebesinden sonra yaralı ve

⁵⁵¹ Barber, age., s. 176; Buchanan, age., ss. 108-109.

⁵⁵² Buchanan, age., s. 16.

⁵⁵³ BMJ, 2948, agm., s. 876.

hasta askerlerin sağlık sorunlarından bahsederken daha fazla ayrıntısı verilecektir, ama onların yaşadıkları yiyecek, hasta bakıcı, çadır, battaniye, sıcak su, yatacak rahat bir dşek eksikliğinden de söz ediyoruz⁵⁵⁴. Bunların hepsinin de eksikliği, sonuna kadar İngiliz askerleri tarafından hissedildi. Irak Seferi'nin en çok eleştirilen yönü de zaten buydu. Bizim de bu çalışmada oldukça geniş olarak yararlandığımız kaynak olan “Irak Komisyon Raporu”, büyük ölçüde hasta ve yaralı askerlere verilmesi gereken ama bir türlü verilemeyen tıbbi destek üzerinde oldukça fazla durmaktadır.

3.7.5.1. Kûtü'l-Amâre Kuşatmasına Kadar Muharebelerdeki Sağlık Sorunları

Mayıs, Haziran ve Temmuz 1915'te Amâre'ye yapılan ileri harekât ile Nasiriye çevresindeki muharebeler, ulaşım hatlarının birbirinden uzaklaşmaya başladığı ilk durumlarıdır. Dolayısıyla bu durum, hasta ve yaralı askerlerin cephe gerisine sevk edilirken yaşadıklarının da başlangıcıydı. Nehir hastane gemileri, hasta ve yaralı askerlerin nakledilmeleri için artık temel bir ihtiyaçtı. Bunların kullanılmaya başlanmasını bırakın, o ana kadar böyle bir istekte bulunulmamıştı bile. Temmuz 1915'e kadar nehir hastane gemilerine ihtiyaç olabileceğı ne Basra ne de Bombay'daki askeri yetkililerin aklına gelmişti. Basra'daki hastanelerde bulunan hastalar da rahat değillerdi. Sıcaklık dayanılmazdı ve hastaların çoğunluğu sazdan⁵⁵⁵ yapılmış barakalarda barındırılıyordu. Barakalar aşırı kalabalıktı ve hasta bakıcılar da yetersizdi. Aralık 1914'te Madras Savaş Fonu tarafından verilen elektrikli fanlar da kullanıma hazır hale getirilmemiřti⁵⁵⁶. Nereden bakılırsa bakılsın tam bir acizlik durumu söz konusuydu.

28 Eylül 1915'te yapılan Kûtü'l-Amâre Muharebesi'nde sağlık ile ilgili planlamalar yeterli değildi. Sahra ambulansları hem yetersiz hem de aşırı kalabalıktı. Yaralıların tahliyesi için kullanılan nehir ulaşımı uygun değildi. Kullanılan nehir gemileri, bu amaç için uygun düzenlenmemişti. Muharebe alanı nehirden yaklaşık 13 km uzaktaydı ve yalnızca iki motorlu araba vardı. Ağır durumda olanlar, ordu taşıma araçları ile veya atların ektiğı iki tekerlekli arabalar ile taşınmak zorunda kalıyorlardı. Bu iki tekerlekli arabaların katır veya küçük atlar tarafından çekilen, normal koşullarda ikmâl maddelerinin taşınması için kullanılan, tahta ve demirden

⁵⁵⁴ Buchanan, age., s. 29.

⁵⁵⁵ Barber, s. 12.

⁵⁵⁶ MCR, s. 66.

yapılmış ve yaysız arabalar olduğu unutulmamalıdır. Bu muharebede 1.100'den daha fazla yaralı vardı. Bu yaralıların iki tekerlekli tahta arabalarda taşınırken yaşadıkları dayanılmaz olmasına rağmen, daha sonra yaşanacakların yanında yine de hafif kalıyordu⁵⁵⁷.

Başarıyı herkes sahiplenirken, başarısızlığı kimse sahiplenmez. Başarısızlık, istenmeyen bir durum olduğu için her zaman örtbas edilmeye çalışılır. Başarısızlığı örtbas etmenin iki yöntemi vardır. Birincisi onunla ilgili her şeyi saklamak, ikincisi ise eşzamanda meydana gelen sözde bir başarıyı öne çıkararak başarısızlığı gizlemektir. İlk yöntem Kûtü'l-Amâre'deki ilk muharebede uygulandı. İkinci yöntem ise Selmân-ı Pâk Muharebesi'nden sonra uygulamaya sokuldu. Yani Türk askerleri peşlerinde iken, İngiliz-Hintli askerlerin ve bütün yaralıların geri çekilmeleri ve bu geri çekilme esnasında fazla bir zayıat vermemeleri, büyük bir başarı olarak gösterildi. Yaralı askerlerin, yetersiz tıbbi teçhizat ve nakil araçları yüzünden maruz kaldıkları acılardan hiç söz edilmedi⁵⁵⁸. Selmân-ı Pâk Muharebesi'nde yaşadıkları kayıplar, bu muharebede yaralananlara verilemeyen tıbbi destek, ardından geri çekilme ve sonunda Kûtü'l-Amâre'de teslimiyet İngilizlere tam anlamıyla şok etkisi yarattığı için Selmân-ı Pâk Muharebesi onlar için mutlaka araştırılması gereken bir konu oldu. O yüzden bu bölümde, mezkûr muharebede yaşadıkları sağlık sorunları hakkında biraz daha ayrıntılı bilgi verilecektir. İngilizlere göre, çok ustaca planlanmış ve kâğıt üzerinde parlak bir zafer olarak görülen Bağdat'ı işgal harekâtı, Selmân-ı Pâk'ta tam bir bozguna döndü. 22 Kasım 1915'te yapılan bu muharebede 13.500 savaşçı İngiliz askerin yaklaşık 4.500'ü yaralandı veya öldürüldü. Yani tümenin üçte biri savaş dışı kaldı⁵⁵⁹.

Muharebede yaralananların, savaş alanından nehir kenarına nakledilmeleri gerekiyordu. Yaralı askerlerin nehir kenarına taşınması için, iki motorlu ambulans hariç, uygun hiçbir kara ambulans aracı bulunmuyordu. Muharebenin birinci günü akşamı İngilizler, muharebe alanında açık havada geceleme zorunda kaldılar. O günkü muharebede yaralanan yüzlerce asker, katırların çektiği yaysız arabalarla

⁵⁵⁷ MCR, s. 66; Buchanan, age., s. 29.

⁵⁵⁸ BMJ, 2949, agm., s. 25; MCR, s. 76.

⁵⁵⁹ MCR, s. 66; bir başka kaynakta Townshend'in askerlerinin %30'u öldürüldü ya da yaralandı denilmektedir, George, age., s. 806.

toplanıyordu. 22 Kasım'da başlayan ve sonraki günlerde de devam eden muharebelerde yaralanan askerler, savaş meydanından toplanamamıştı. 24 Kasım gecesi bile yaralılar muharebe alanlarından toplanmaya devam ediyordu⁵⁶⁰. Townshend, yaralı askerlerin çektikleri eziyeti günlüğüne, *yüz yıl yaşasa da asla unutamayacağı* bir durum diye yazmıştır⁵⁶¹.

Muharebe alanından yaklaşık 13 ila 14,5 km uzakta, nehir kenarında bekleyen birkaç nehir gemisi vardı ama bunların yalnızca iki tanesi hasta ve yaralılar için hazırlanmıştı⁵⁶². Ama onlar bile bu iş için uygun olmayan bir şekilde hazırlanmıştı. Çünkü, İngilizlerin hem savaşçı hem de sağlıkçı subayları, bu muharebede en fazla beş ya da altı yüz yaralı olur diye bekliyordu. Hiç kimse binlerce yaralı olabileceğini aklına bile getirmemişti⁵⁶³.

İngilizler, Osmanlı askerlerinin İngiliz ordusunun önünde tutunamayıp, Bağdat'a geri çekileceği düşüncesi ile nehir hastane gemilerine ihtiyaç duyulmayacağını öngörmüşlerdi. Bu nedenle olsa gerek, bu konuda hazırlık yapılmamıştı. Yaralıların birçoğu yürüyerek ya da at sırtında nehir kenarına ulaşabildi ama sedye ile taşınması gerekenler için iki motorlu ambulans ile sıradan askeri nakliye araçları kullanıldı⁵⁶⁴. Yaralıların, nehir kenarına ulaşmaları ile her şey bitmiyordu, çünkü nehir gemileri bu kadar çok yaralı askerin geleceği hesaplanmadığından, gelen yaralılar için çok yetersizdi. Yaralı ve yorgunluktan bitmiş olan askerler, gemilere ve mavnalara yeterli tıbbi yardım, araç-gereç ve tuvaletlerini yapabilecekleri şeyler dahi olmadan balık istifi yerleştirildi. Bu yaralıların bir kısmı Amâre'de indirildi, ama çoğunluk Basra'ya kadar bu koşullarda gitmeye devam etti. Muharebe alanından Basra'ya, bu en az iki haftalık bir yolculuk demekti. Bu durum, dizanteri ve başka hastalıklara sahip olan diğer askerler nedeniyle, yaralıların durumlarının daha da kötüleşmesi anlamına geliyordu⁵⁶⁵.

⁵⁶⁰ Sandes, age., ss. 84-86.

⁵⁶¹ Barker, age., s. 108.

⁵⁶² Bu mesafenin 16 km olduğunu yazan kaynaklar da vardır. Yürüyebilecek olan yaralıların bu yolu gecenin karanlığında yürümek zorunda kaldıklarını, yürüyemeyecek olanların ise ertesi sabah diğer askerlerce bulunup yaysız at arabalarıyla nakledilene kadar, bulundukları yerde hareketsiz yattıklarından söz edilmiştir, Barker, age., s. 109.

⁵⁶³ Barber, age., s. 43.

⁵⁶⁴ MCR, s. 67.

⁵⁶⁵ MCR, s. 76.

Hasta ve yaralı nakli için özel olarak hazırlanmış nehir hastane gemilerinin olmaması ise İngiliz askerleri için felaket bir durumdu. Bunun çok önemli olduğu bilinmesine rağmen bu konuda bir istekte bulunulmamıştı. Bulunulduğunda da artık çok geçti⁵⁶⁶. Bu amaç için kullanılan nehir hastane gemilerindeki sağlıkçı ve yardımcı personel ki; bunlar sahra ambulanslarından alınmıştı, mevcut hasta ve yaralılar için yetersizdi. Tıbbi stok ve aletlerin tedariki hatta yiyecek temini bile bazı durumlarda ihtiyacı karşılamaktan çok uzaktı. Yemek pişirilmesi için yapılan düzenlemeler yetersiz ve onun dağıtılması hususunda personel sayısında eksiklik vardı. Su bile tedarik edilemiyordu. Tuvalet ihtiyacını giderme yeri dahi bir sorundu. Yeterince temizlik personeli yoktu. Kendi başına tuvalet ihtiyacını gidermeyenler için yeterli sayıda lazımlık da yoktu. Yaralılar yatak ve şiltesiz bir şekilde öyle tıktık tıktık bir araya getirilmişti ki, sağlık personelinin onlarla olması gerektiği şekilde ilgilenmeleri neredeyse imkânsızdı⁵⁶⁷.

Nehir gemilerinde yalnızca asker, silah, cephane, gıda ve tıbbi malzemeler taşınıyordu. Bazı durumlarda bu gemiler hayvanların taşınması için de kullanılıyordu. Yaralı ve hasta askerler için yeterince hastane gemileri olmadığından, bazen hayvan taşıyan bu gemiler de yaralı ve hasta askerleri kendilerine tıbbi destek verecek hastanelerin olduğu yerlere taşımak için kullanılıyordu. Ama bunların hasta ve yaralı taşımak için, yeniden temizlenmesi ve mikropardan arındırılması gerekiyordu. Çünkü, bu gemilerin içinde hayvan dışkıları birikmiş oluyordu⁵⁶⁸. Fakat bunların temizlenmesi için bile zaman yaratmak mümkün değildi. Yaralıların pansumanlarının sık sık değiştirilmesi gerekiyordu ama bu yeterince yapılamıyordu. Bunun sonucunda da yeterince temizlenmeyen ve mikropardan arındırılmayan bu gemilerle nakledilen yaralıların büyük çoğunluğu ne askeri üs ne de sahra hastanelerine yetiştirilebildi⁵⁶⁹. Şanslı olanlar bile Basra'ya ulaştıklarında acınacak hale gelmiş oluyorlardı. Yaralarının çoğu mikropu hale gelmiş oluyor ve acilen yeniden pansumana ihtiyaç duyuyorlardı. Bazı durumlarda

⁵⁶⁶ BMJ, 2948, agm., s. 876.

⁵⁶⁷ MCR, s. 67.

⁵⁶⁸ Barker, age., s. 110; BMJ, 2949, agm., s. 25.

⁵⁶⁹ Spackman, age., s. 72.

hastalarda yatak yaraları geliyor, onların bazıları ise dışkı ve idrardan sıırılsıklam olarak Basra'ya ulaşıyordu. Bazen de yaraların kurtlanmış olduğu görölüyordu⁵⁷⁰.

Dolayısıyla hasta ve yaralılar, muharebe alanından Leç'deki nehrin kenarına tahliyesi ve oradan da uzun süren bir yolculuk yapılarak, nehrin aşağılarına doğru götürölmesi sırasında çok büyük acılar çektiler. 28 Kasım 1915 sabahı başlayan hasta ve yaralı tahliyesi 17 Aralık 1915'te, yani Selmân-ı Pâk muharebesinden tam 21 gün sonra, Basra'da son buldu⁵⁷¹. Kendilerini takip eden Türk askerlerinin önünden hasta ve yaralı askerlerin tahliyesi, iyi bir askeri başarı olarak gösterildi⁵⁷² ama hasta ve yaralı askerlerin ihmâl edilmişliğı, çektikleri acılar ve içinde bulundukları bu perişan durumdan hiç bahsedilmedi. Muharebeden sonra İngiltere'ye gönderilen raporda, bu acınası durumdan üstü kapalı bile olsa tek kelime dahi söz edilmedi⁵⁷³.

Selmân-ı Pâk'tan tahliye edilen hasta ve yaralı askerlerin Basra'ya ulaştıklarında, içinde bulundukları korkunç durumu Basra'daki Varela⁵⁷⁴ adlı hastane gemisinin sağlık işlerinden sorumlusu Binbaşı Carter, çok iyi gözlemlemiş ve Irak Seferi'ni Araştırma Komisyonuna da anlatmıştır. Binbaşı Carter'ın anlatımı, yetkililerin gizlemeye çalıştıkları korkunç gerçeğı açıklığa kavuşturmuştur. Binbaşı Carter olayı şöyle anlatmıştır⁵⁷⁵; *“Mecidiye (nehir gemisi) geldiğinde akşamleyin köprüde ayaktaydım. Hatırladığım kadarıyla yağmura karşı herhangi bir koruması olmayan iki çelik mavnası vardı. İki mavnası ile bu gemi bize doğru yaklaştığında hem kendisinin hem de mavnaların askerlerle tamamıyla tıka basa dolu olduğunu gördüm. Mavnalar çözüldükten sonra Mecidiye, Varela'ya borda bordaya (yan yana) getirildi. Mecidiye 300 veya 400 yarda (yaklaşık 274 veya 366 metre) mesafede iken, sanki halatlarla çiçek zinciri ile süslenmiş gibi görünüyordu. Yaklaştıkça pis koku çok belirginleşti ve halatların insan dışkılarında meydana gelmiş kuru sarkıtlar olduğunu görünce yanıldığımı anladım. Hastalar öyle sürü gibi bir araya toplanmış ve kalabalıklardı ki, doğal ihtiyaçlarını geminin kenarına*

⁵⁷⁰ MCR, s. 67.

⁵⁷¹ Millar, age., s. 44.

⁵⁷² BMJ, 2949, agm., s. 25; MCR, s. 76.

⁵⁷³ MCR, s. 76.

⁵⁷⁴ Varela: Basra ile Bombay arasında kullanılan hastane gemisi; bir İngiliz hastane gemisinin resmi için bk. Ek 2, Resim 19, s. 276.

⁵⁷⁵ MCR, ss. 76-77; Millar, age., s. 62; Barker, age., s. 112; George, age., ss. 820-821.

yaptıkları belliydi ve bütün geminin kenarı insan dışkılarından oluşmuş sarkıtlar ile kaplıydı. Daha sonra gördüğüm şey ise şuydu. Belli sayıdaki adam geminin hemen çevresinde ayakta duruyor veya diz çöküyorlardı. Sonra bir yığın adamı, bazıları battaniyeli bazıları battaniyesiz bir şekilde, her nasılsa kıvrılmış bir şekilde bulduk. Yaklaşık 30 feet karelik (yaklaşık 9m²) bir dizanteri havuzunda yatıyorlardı. Genellikle başlarından ayaklarına kadar dizanteri ve dışkı ile kaplanmışlardı. Muayene ettiğim ilk adama gelince, elimi onun pantolonunun içine koyduğumda kanaması olduğunu düşündüm. Pantolonu hemen hemen beline kadar ılık ve sümüksü bir şey ile doluydu. Elimi dışarı çıkardım ve onun kan pıhtısı olduğunu düşündüm. O, dizanteriydi. Adamın kırık bir kalçası vardı ve kalçası beş ya da altı yerinden delinmişti. Görünüşe bakılırsa geminin güvertesinde ağrıdan kıvrılmaktaydı. Birçok vaka hemen hemen bunun gibi kötüydü. Belli sayıdaki vakada korkunç kötülükte yatak yaraları vardı. Hindistan Hükümeti'ne verdiğim raporumda, bacakları ve kollarının "Johny Walker" viski sandıklarından kırık tahtası haline getirilen tahta şeritlerle, Bhoosa (saman) teli ve bu tür şeyler ile bağlanmış adamları en ince ayrıntısıyla anlattım. Onlar İngiliz miydi yoksa Hintli miydi? İngiliz ve Hintli karışık.

Binbaşı Carter bunları Irak Soruşturma Komisyonu'na anlatmıştır, ama aynı subay 14 Aralık 1915 tarihinde tanık oldukları ile ilgili bir raporu da Sağlık Hizmetleri Müdürü MacNeece'e de göndermişti. Raporunda yaralıların yaşadıklarına bire bir yer vermişti. Yaralıların muharebe alanında giydikleri kıyafetlerle yaklaşık iki hafta, bir nehir yolculuğu yapmak zorunda kaldıklarından bahsetmişti. Mecidiye tipi olan bu gemilerin aslında hastane gemileri olmadığı, yaralı askerlerin bunun güvertesinde herhangi bir korunma veya tedavi olmadan Basra'ya doğru yolculuk yaptıklarını dile getirmişti. Yolculuk esnasında yalnızca bu gemide 28 kişinin ölmüş olduğunu da belirtmişti. Irak Soruşturma Komisyonu önünde tanık olarak anlattığı olaya da raporunda yer veren Binbaşı Carter, küçük bir nehir gemisi olan Mecidiye'ye 600'den fazla hasta ve yaralının bindirildiğini, 24 Kasım'dan 6 Aralık 1915'e kadar süren yolculuk süresince herhangi bir sahra hastanesi malzemesi olmadan yolculuk etmek zorunda kaldıklarından bahsetmişti. Tıbbi malzemelerin olmamasının nedenini de bunların Türklerin önünden geri çekilirken, taşınamayıp cephede onlara terk edilmek zorunda kalınmasına bağlamıştı. Dolayısıyla güvertede bulunan hasta

ve yaralılara tıbbi tedavinin verilemediğini ileri sürmüştü. Sıhhiye Subayı Binbaşı Carter hem teknelerin hem de mavnaların çıplak güvertesinde, 13 gün boyunca silah ve şarapnel yaralılarının uygun bakım olmadığı için mikropulu dışkılar, diyare (ishal) ve dizanteri ortasında yattıklarını belirtmişti. Hasta ve yaralıların geceleyin sıfır dereceye düşen ısı nedeniyle battaniyesiz olarak bu soğuğa maruz kalmalarına ve yine kendi dışkıları ve idrarlarından sırlıslıkla bir şekilde yolculuk etmelerine ayrıntılı olarak raporunda yer vermişti⁵⁷⁶. Aslında Binbaşı Carter Selmân-ı Pâk'ta yaralanan İngiliz ve Hintli askerlerin nehir yolu ile Basra'ya giderken yaşadıklarını raporunda yazarken resmen olayın bir fotoğrafını çekmişti.

Binbaşı Carter'ın bu raporu 14 Aralık 1915'te Bombay'dan gönderildi. Ertesi gün Bombay'da olan ve Binbaşı Carter ile görüşen Sağlık Hizmetleri Müdürü MacNeece, Hindistan Genelkurmay Başkanı Sir Percy Lake'e özel ve gizli ibareli bir mektup yazdı. Mektubunda *Varela* adlı hastane gemisinin Bombay'a ulaştığında orada olduğunu, güvertesindeki hasta ve yaralıları gördüğünü ve onların bölgede bulunan hastanelere nakillerine tanıklık ettiğini belirtti. Yaralıların arasında çok ciddi vakaların olduğunu, Hindistan'a gelirken yaptıkları yolculuk esnasında yaklaşık 14 askerinin öldüğünü belirterek, hasta ve yaralı askerlerin Selmân-ı Pâk'tan nehir yoluyla yapmış oldukları yolculuğun 17 ila 22 gün sürdüğünü, Kûtü'l-Amâre ile Amâre arasında gemilerin ve mavnaların Araplar tarafından durdurulduğunu,⁵⁷⁷ bu yüzden de üç kez geri dönmek zorunda kalmış olduğunu belirtti. Mavna ve gemilerin kalabalık, temizlik tedbirlerinin yetersiz olduğunu ifade ederken, askerlerin özellikle Hintli askerlerin güvertede dizanteriden muzdarip bir şekilde yattıklarını, dışkılarının altlarından geçtiğini ve hepsinde de yatak yaraları bulunduğunu anlattı. Tüm işin çok kötü olduğunu belirterek, sağlıkçı yetkililerin 500 kişilik hasta ve yaralıya göre gemi ve mavnaların hastane gemilerine dönüştürüldüğünü ama Selmân-ı Pâk'ta bu sayının 4.000'in üzerine çıkması ile tam bir fiyasko ile karşılaşıldığını belirtti. Bu mektubun Hindistan Ordusu Başkomutanına gösterilmesini ve daha önce planlarını gördüğü ve

⁵⁷⁶ BMJ, 2950, agm., s. 48; MCR, s. 85. Binbaşı Carter, raporunda, yaşanan bu durumu "*İngiliz İmparatorluk kuvvetlerinin savaş tarihinde ender yaşadıkları bir durum*" diye nitelendirmiştir.

⁵⁷⁷ Barber, age., s. 51; Spackman, age., s. 82. Yaralı veya başka bir şey taşıyan, nehir gemisi olsun mavnalar olsun, Araplar tarafından her zaman yağmalanmaya çalışılıyordu. Hatta kendisi de Irak Seferinde Tabip Teğmen olarak görev alan yazar Spackman, anı kitabında birçok yerde bundan bahsetmekte ve "... *bedevi Arapların ellerine düşen askerlerimizin vay haline!*" demektedir, s. 82.

bugün Ordu Karargâhına, Delhi'ye onaylanması için gönderilen nehir hastane gemilerinin gecikmeden onaylanmasını rica etti⁵⁷⁸.

Bütün nehir gemilerindeki durum aynı değildi. Önceden yaralılar için iki gemi hazırlanmıştı. Bunlar⁵⁷⁹ *Blosse Lynch* ve *Mosul* idi. Her ne kadar, bu gemiler yaralılar için hazırlanmış olsalar da yine de yeterli özelliklere sahip değillerdi. Ama *Mecidiye* ile kıyaslanırsa muhtemelen çok daha iyi idi. Yaralılar için kullanılan diğer gemiler veya teknelerdeki durum ise ya *Mecidiye* ile aynı ya da çok daha kötüydü⁵⁸⁰.

Yaralı ve hasta İngiliz ve Hintli askerleri bu koşulları yaşarken, Irak Sefer Komutanı durumu, resmi olarak çok ilginç bir şekilde üstlerine bildiriyordu. Bununla ilgili olarak şu iki telgraf yaşananları çok iyi anlatmaktadır⁵⁸¹.

Kimden: *Hindistan'dan Sorumlu Devlet Bakanı.*

Kime: *General Nixon, Basra.*

Tarih: *4 Aralık 1915*

C.243. Yaralıların Basra'ya ulaşmaları. Lütfen ayrıntıları ve gelişmeleri acilen telgrafla bildirin.

Kimden: *General Nixon.*

Kime: *Hindistan'dan Sorumlu Devlet Bakanı.*

Tarih: *7 Aralık 1915*

940/28/A. Sizin C.243. Yaralılar tatmin edici bir şekilde halledildi. Ülke içinde iyileşmesi mümkün olanların birçoğu rahat bir şekilde Amâre ve Basra'daki hastanelere yerleştirildi. Malul (sakat) olanlar ise Basra'da hazır bekleyen iki hastane gemisine, nehir teknelerin varması ile birlikte doğrudan aktarıldı. Yaralıların genel durumu çok memnuniyet verici. Sağlık ile ilgili düzenlemeler hayli zor şartlar altında muhteşem bir şekilde işledi.

⁵⁷⁸ MCR, s. 85; BMJ, 2950, agm., s. 48.

⁵⁷⁹ Her ne kadar resmi raporda gemi isimleri yukarıdaki gibi olsa da bu nehir gemilerinin ismini *Bloss Lynch* ve *Musul* olarak veren kaynaklar da vardır, Millar, age., s. 43. Bunların Selmân-ı Pâk'ta öngörülenden çok daha fazla olan yaralıları taşımada yetersiz olduğu ise bütün kaynaklarda ortaktır.

⁵⁸⁰ MCR, s. 77.

⁵⁸¹ MCR, s. 77; Barker, age., s. 112.

Bir tarafta felaket derecesinde yaşanan bir durum var ama bu durum üst makamlara her şey güllük gülistanlık şeklinde aktarılıyor. General Nixon, telgrafın gönderildiği zaman hasta olduğunu söylemiştir ama yine de telgraf onun adı ile gönderildiğinden bu konudaki sorumluluğu kabul etmiştir⁵⁸².

Ama daha sonra Sağlık Hizmetleri Müdür Yardımcısı Hathaway, bu telgraftaki yazının düzenlenmesine yardım ettiğini Irak Soruşturma Komisyonuna itiraf etmiş, General Nixon'ın yardımcı kurmay subayları da Generale yazının son halini göstermeden telgrafi gönderdikleri öğrenilmiştir. Burada inanılması güç olan şey, Müdür Yardımcısı Hathaway'ın hasta ve yaralıların muharebe alanlarından tahliyesi sırasında Leç'de bulunmuş olması, onlara, gemilere bindirilirken yardım etmesi ve hatta o yaralı ve hastalarla birlikte Basra'ya kadar yolculuk etmesidir⁵⁸³. Bu yolculuk sırasında bizzat olayları yakından izlemesine ve tanık olmasına rağmen, böyle bir yazıyı yazdırıp gönderilmesini sağlaması hayret vericidir.

İngiltere'deki Hindistan'dan Sorumlu Bakana gönderilen bu telgraf ile Irak dışındaki yetkililerden, yaralı ve hasta askerlerin maruz kaldıkları durumun Kasım 1915'te tam bir felaket olduğunun gizlenmesi olmuştur. Kendisine gelen resmi telgrafla Bakan, onun aracılığıyla İngiliz Parlamentosu ve İngiliz halkı yanlış yönlendirilmiştir. Sanki hasta ve yaralı askerlere çok iyi bakılmış gibi, gelecek muharebeler için de yeterli önlem alınmadığından herkes aldatılmıştır. Eğer Selmân-ı Pâk Muharebesi'nden sonra bütün gerçekler açık bir şekilde hemen rapor edilseydi, belki bir sonraki muharebeden önce yetkililerin eksikliklerin giderilmesi için tedbir almaları sağlanabilirdi. Ama bu yapılmadığından, yaralıların Selmân-ı Pâk'ta yaşadıklarının aynısı hatta daha fazlası Ocak 1916'da yine yaşandı. Ne Sir John Nixon ne de Sağlık Hizmetleri Müdür Yardımcısı Hathaway, Selmân-ı Pâk'tan sonraki yaralı ve hasta askerlerin durumu ile ilgili gerçek ve ayrıntılı bilgileri, Hindistan ve İngiltere'deki yetkililere bildirmemişlerdi. Onlara göre hasta ve yaralı askerlerin muharebe alanlarından tahliyesi daha çok önem arz ediyordu. Onların olması gerektiği şekilde, sağlık kurallarına uygun olarak nakliyesinden ziyade bir an önce tahliyeleri daha

⁵⁸² GSPP, AC 47/1/5; GSPP, AC 47/1/6; MCR, s. 77; Millar, age., s. 44.

⁵⁸³ MCR, s. 77.

önemliydi. Hatta Sağlık Hizmetleri Müdürü, yaralı ve hasta askerlerin Basra'ya tahliye edilmesini “*parlak bir zafer*” olarak nitelemekte ısrar etmişti⁵⁸⁴.

İngiliz askerlerinin Selmân-ı Pâk'ta yaşadıkları büyük bir dramdı. Kûtü'l-Amâre'de 1.100 kişiye yeterli hizmeti sağlayamayan İngilizler, Selmân-ı Pâk'ta tam anlamıyla çuvallamışlardı. Bu muharebede karşılaştıkları sorunlar İngilizleri çok derinden etkiledi. Çünkü yaşananlar İngiliz İmparatorluğu askerleri için tam bir hezimetti. Bu sorunları yaşayan askerler, sömürülen ülkelerin askerleri değil dünyayı sömüren bir ülkenin askerleri idi. Ekonomik, askeri ve siyaseten zamanının en kudretli devletinden söz etmekteyiz. Gerçekten de İngiltere bir imparatorluktu ama hasta ve yaralı askerleri Irak'ta acınası durumdaydılar.

Selmân-ı Pâk muharebesi, belki de İngilizlerin büyük yenilgilerinden dolayı, “*tamamıyla gereksiz bir muharebe*” olarak gösterilmeye çalışıldı. İki tarafında aslında kimin kazandığını bilmediği bir muharebe diye söylendi⁵⁸⁵. Fakat muharebeyi kimin kazandığı gayet açıktı. Muharebe sonucu Leç kasabasına geri çekilen İngilizler olduğuna göre, kazananın Türk askeri olduğu belliydi. Ama bu muharebe ile ilgili bazı kaynaklarda bu bile itiraf edilemiyordu. Ne de olsa İngilizler kaybetmişti ve başarısızlığı kabul etmeye de daha hazır değillerdi.

3.7.5.2. Kûtü'l-Amâre'yi Kurtarma Muharebelerindeki Sağlık Sorunları

Ocak 1916'da yapılan muharebelerde, yani Şeyh Saad, Vadii Kelal ve Hannah (Birinci Felâhiye), yapılan tıbbi düzenlemeler tam anlamıyla İngilizler açısından bütün zamanların en büyük çöküşü oldu.

Özellikle Şeyh Saad Muharebesi, İngilizlerin Kırım Savaşı'ndan sonra hiç olmadığı kadar çok yaralı verdiği ve bu yaralıların da bir o kadar çok ilgisizliğe uğradığı bir muharebeydi. Yaralı askerler sedye taşıyıcıları olmadığından ilk geceyi herhangi bir tıbbi yardım almadan muharebe alanında geçirdiler. Bazıları bu süre zarfında Araplar tarafından soyuldu, uzuvları kesilip sakat bırakıldı veya öldürüldü⁵⁸⁶. Muharebede bulunan ve bu esnada yaralanan bir İngiliz subayının anlattıkları,

⁵⁸⁴ MCR, ss. 77-78.

⁵⁸⁵ Millar, age., s. 43.

⁵⁸⁶ George, age., s. 818.

İngilizlerin bu muharebede nasıl çaresiz kaldıklarının da bir özetidir. İngiliz subayı iki kurşunla yaralandığında tarih 7 Ocak 1915, saat 15.45'tir. Akşam 18.00'e, hava kararana kadar yerde yatmış. Sonra kalkıp sekiz km yürümüş, gece saat 22.00'de tıbbi yardım istasyonuna ulaşmış. İlk yardım yapıldıktan sonra beş gün boyunca, yiyecek yemeden çölde yatmak zorunda kalmış. Bundan sonra da beş gün boyunca bir nehir gemisinin güvertesinde yolculuk etmiş ve yaralanmasının üzerinden 10 gün geçtikten sonra da bir hastaneye ulaşip ilk kez muharebe kıyafetlerini çıkarabilmiştir⁵⁸⁷. Bu, yalnızca bir İngiliz subayının yaşadığı deneyimdi. Bunun gibi binlercesi benzer deneyimleri yaşadı, ama onlar Sir Buchanan'ın oğlu olan bu subay kadar şanslı olamadı. İngilizlerin şanssızlığı, doğal olarak Türk askerlerinin şansı oluyordu. Çünkü zaten silahı, cephanesi ve teçhizatı ile her yönden güçlü olan İngiliz askerleri, kendi hataları ve eksiklikleri nedeniyle güç kaybediyorlardı.

Yine Şeyh Saad Muharebesinde, 7. Tümenin Sahra Ambulans ihtiyacı karşılanmadan muharebeler sürdürülüyordu. Var olanlar da öyle kalabalıktı ki, hastalar sanki yerleştirilmiyor, tıks tıks dolduruluyordu. Kendilerine ne tıbbi destek sunuluyor ne de yiyecek ihtiyaçları karşılanıyordu. Nehir gemileri zaten sağlık ile ilgili donanım eksikliği yaşıyorlardı. Aynı Selmân-ı Pâk Muharebesi sonrasında olduğu gibi temizlikçi, hastabakıcı, sargı bezleri, askerlerin rahatını sağlayacak donanımlar, battaniye, yatak lazımlığı, idrar kapları, çatal-bıçak ve tabak-çanak gibi eksiklikler had safhadaydı. Hastaların çoğu muharebe alanından Basra'ya ulaşana kadar günlerce muharebe alanında yapılan pansumanla yetiniyor ve tedavi görmedikleri gibi pansumanları değiştirilmiyordu bile⁵⁸⁸. Dolayısıyla hasta ve yaralı askerler için özel donanımına sahip olmayan nehir gemilerinde, Basra'ya kadar günlerce süren yolculuk hasta ve yaralılar için ikinci bir eziyet oluyordu. Yaraları daha da ciddileşiyor, çok ciddi yaraları olanlar da bu yolculuk esnasında hayatlarını kaybediyordu. Şeyh Saad'da İngilizlerin 4.262 zayıatı oldu⁵⁸⁹. 133 İngiliz subayı hayatını kaybetti. Yaralılar için yalnızca 250 yatak sağlanabildi. 50 yaralı için bir sedye vardı. Parçalanmış uzuvlu yaralı askerler at arabalarına yatırılıyordu. Onlar

⁵⁸⁷ Buchanan, age., s. 66. Bu yaralı subay, Sir Buchanan'ın oğluydu ve Şeyh Saad Muharebesinde yaşananları hastanede kendisini ziyarete geldiğinde babasına anlatmıştı.

⁵⁸⁸ MCR, ss. 67-68.

⁵⁸⁹ Sandes, age., s. 174.

da zaten nakledilirken ölüyorlardı. Ne doktor ne ambulans ne de sağlık malzemesi vardı. Irak Seferi'nin bir yılı geçmişti, ama sorunlar olduğu gibi duruyordu⁵⁹⁰.

Şeyh Saad Muharebesinden altı gün sonra, bu kez de Vadii Kelal'da Türk askerlerine saldırıya geçen General Aylmer, bu kez 40'ı İngiliz subay olmak üzere 1.600 zayıat verdi. Muharebe esnasında aşırı bir yağmur yağdığından bütün bölge çamur denizine dönüşmüştü ve bu muharebede yaralananlara yine ulaşamadığından bunlar kendi çabalarıyla çamur denizinde sürünerek kurtulmaya çalışırken, yorgunluktan ve bitkinlikten hayatlarını kaybettiler⁵⁹¹.

21 Ocak 1916'daki Hannah (*Birinci Felâhiye*) Muharebesi'nden sonra 22 Ocak'ta Türk tarafı ile 6 saatlik bir ateşkes yapılmış ve yaralılar ile ölülerin toplanması sağlanmıştı⁵⁹². Bu ateşkes süresince görüldü ki, yaralıların birçoğu soğuk ve aşırı rüzgâra maruz kaldıklarından ölmüşlerdi. Çamur, yaralıların muharebe alanından nehir yolu ile nakledilmeleri için nehir kenarına getirilmelerini aşırı zorlaştırıyordu. Çünkü, bu sağlam askerlerin yaralıları nehir kenarına götürüp geri gelmeleri 4 saat sürüyordu. Kırık için kullanılan tahtalar/sabitleyiciler ile yara için kullanılan pansuman malzemeleri de yetersizdi. Çünkü var olanlar Şeyh Saad ve Vadii Kelal'da kullanılmış ve yerine yenileri koyulamamıştı. Muharebe alanını kendi gözleri ile gören gazeteci Edmund Candler⁵⁹³ yaşananları, “18. Yüzyılın tıbbi düzenlemeleri ile 20. Yüzyılda bir muharebe yapılmış” diye tanımlamıştı⁵⁹⁴.

Hannah'da İngiliz Kurtarma Kuvveti Osmanlı ordusunun askerleri ile savaşırken takviye amacıyla Irak'a gönderilmiş yaklaşık 10.000 İngiliz-Hintli piyade askeri ile 12 adet top, nehir ulaştırma araçları olmadığı için muharebe alanına yani cepheye getirilemiyordu⁵⁹⁵.

⁵⁹⁰ Buchanan, age., ss. 66-67.

⁵⁹¹ Buchanan, age., s. 68.

⁵⁹² Şeyh Saad Muharebesinden sonra 21 ve 22 Ocak'ta yapılan Hannah veya 1. Felahiye Muharebesinde de İngiliz zayıatı 78'i İngiliz subay olmak üzere 2.741 idi ve İngiliz Kurtarma Kuvveti, ilk kez karşısında hepsi Anadolu'dan gelmiş Türk askerleri ile karşılaşmışlardı, Buchanan, age., s. 78.

⁵⁹³ *Edmund Candler*: 1914-1918 arası savaş muhabiri olarak görev yapan ve 1917'de Bağdat'ın İngilizler tarafından işgalini *Manchester Guardian* gazetesi için haberleştiren gazeteci, romancı ve eğitimci.

⁵⁹⁴ Millar, age., s. 162.

⁵⁹⁵ Buchanan, age., s. 79.

Yukarıda isimleri verilen muharebeler süresince meydana gelen tıbbi çöküşün nedenlerini hem Vincent-Bingley Komisyonu hem de Irak Soruşturma Komisyonu şu şekilde maddeleştirmiştir⁵⁹⁶;

- 1- Hasta ve yaralılar için uygun nehir hastane gemilerinin eksikliği,
- 2- Nehir yolu ile ulaşım/ulaştırma eksikliği,
- 3- Sağlıkçı, yardımcı sağlık personeli, sağlık malzemesi ve araç gereçlerindeki eksiklik,
- 4- Hava koşulları,
- 5-Kûtü'l-Amâre'de kuşatma altında olan General Townshend'in, yiyecek anlamında ne kadar dayanabileceği ile ilgili yanlış tahmin,
- 6- Ambulanslarla kara yolu ile tahliye eksikliği⁵⁹⁷.

Bu tahmin doğru yapılmadığından, kurtarma harekâtını yürüten General Aylmer⁵⁹⁸ askeri birliğini tam olarak hazırlamadan, eksiklerini tamamlamadan Türk askerlerinin üzerine sürmüştür. Ne ulaşım ne gerekli askeri kadro ne de sağlık ile ilgili gerekli hazırlıklar tamamlanmadan başlatılan kurtarma harekâtı, doğal olarak başarısızlıklarla ve acınası durumlarla karşılaşılmasına neden olmuştur.

İngilizler, Ocak 1916'da yapılan muharebelerden sonra altı haftalık bir ara verdiler. Bu arada takviye olarak gönderilen asker ve teçhizatın cepheye ulaşmasını ve birliklerin yeniden düzenlenmesi ile uğraştılar. Hazırlıklarını bitirince 8 Mart'ta tekrar Osmanlı ordusunun siperleri üzerine taarruza geçtiler. Ama yine hüsrarla karşılaştılar. Bu muharebede 470 ölü, 2.877 yaralı ve kayıp verdiler. Yalnız bu muharebede, diğer muharebeler ile kıyaslandığında, kendi askerlerine daha fazla tıbbi destek sağlayabildiler⁵⁹⁹. Bu muharebelerde, yaralıların kara yolu ile nakliyesinde atla çekilen arabalarının kullanılması ve nehir hastane gemilerinin

⁵⁹⁶ MCR, s. 68.

⁵⁹⁷ Buchanan, age., s. 213. Irak Soruşturma Komisyonunun beş maddelik eksiklik listesine Buchanan'da altıncı madde olarak ambulanslarla karadan tahliye eksikliğini eklemiştir.

⁵⁹⁸ General Aylmer, İngiltere Savaş Bakanlığı'nın kararıyla 12 Mart 1916'da Diele Kolordusu Komutanlığı görevinden alındı. Hindistan Genel Valisi, Townshend'i kurtarmak için oluşturulan askeri birliklerin komutanı General Aylmer hakkında hiç de olumlu şeyler düşünmüyordu. 17 Mart 1916 tarihinde Bakan Chamberlain'a gönderdiği mektupta General Aylmer'ın görevden alınmasından duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir. Aslında onun daha önce alınması gerektiğini belirterek, Irak'taki başarısızlığı, acınacak haldeki strateji hatasına bağlamaktadır. Ona göre Irak'ta başarısız olan İngiliz askerleri değil generallerdir. General Aylmer da bu başarısız generallerdendir. Onun kusurunu medeni cesaret eksikliği olarak görmektedir, GSPP, AC 62/56.

⁵⁹⁹ Buchanan, age., s. 88.

olmaması gibi iki eksiklik görülmüştü. Onun dışında diğer sağlık ile ilgili düzenlemeler oldukça iyi bulunmuştu. Yaralı askerlerin muharebe alanlarından toplandıktan hemen sonra cephe gerisine tahliyesinde önceki muharebelerden daha fazla ilerlemeler görüldü⁶⁰⁰. 25 Mart 1916 tarihi itibarıyla asker sayısı ve silah bakımından da İngilizler, Irak'a ilk çıktıklarından beri hiç bu kadar güçlü olmamışlardı. Cephede üç tugaya daha görev verilmişti. Bunun yanı sıra iki uçak, birkaç adet zırhlı araç⁶⁰¹ ve birkaç adet motorlu nakliye aracı da hazır edilmişti. Bunun yanında 24 motorlu tekne de Basra'ya ulaştırılmıştı⁶⁰².

5 Nisan-24 Nisan 1916 arasında yapılan muharebelerde ise tıbbi destek konularında çok daha iyi ilerlemeler kaydedildi. Bu muharebelerde sedye taşıyıcıların sayısı yeterliydi, yaralı askerler uygun yerlerde toplanıyordu ve motorlu teknelerle, motorlu arabalarla ve dört tekerlekli atlı ambulans arabaları ile Vadii Kelal'daki kampa tahliyesi yapılıyordu. Kampa ulaştırılan yaralıları rahat ettirmek için yeterli destek sağlanıyor ve tıbbi tedavileri yapılıyordu⁶⁰³. Dolayısıyla bu konuda iyileşme ancak Mart-Nisan 1916'dan sonra görülmeye başlandı⁶⁰⁴.

⁶⁰⁰ MCR, s. 68; s. 94.

⁶⁰¹ Irak'ta zırhlı motorlu araçlar daha önce Aziziye'den Selmân-ı Pâk'a ilerlerken kullanılmıştı, Sandes, age., s. 58.

⁶⁰² GSPP, AC 62/57.

⁶⁰³ MCR, s. 68.

⁶⁰⁴ BMJ, 2948, agm., s. 876.

4. IRAK CEPHESİNDE İNGİLİZLERİN BAŞARISIZLIKLARINA NEDEN OLAN İDARİ HATALAR

İngilizler Irak Cephesinde birçok sorun yaşadılar ama bu sorunlara da bir türlü çözüm bulamadılar. Ya da bulmak için yeterli çaba gösterip, çözüm önerileri geliştiremediler. Dolayısıyla oldukça fazla sayıda hata yaptılar. Var olan bir sorunu çözmiyorsanız ya da daha sorun çıkmadan engelleyemiyorsanız, bu bir hatadır. Hata üstüne hata yaparsanız, sizin açınızdan mutsuz son gerçekleşir. Ama İngilizlerin hataları, belki de Türk askeri kuvvetlerinin en büyük yardımcılarının biri oldu. Çünkü Osmanlı ordusu, Irak cephesinde her yönüyle kendilerinden çok daha üstün kuvvetlerle karşılaşmak zorunda kalmışlardı.

4.1. İngilizlerin Askerlerine Vermesi Gereken Destekler Konusunda Yaptıkları Hatalar ve Yetki Karmaşası

İngilizlerin Irak Seferi'nin askeri başarısızlık hikâyesinde, Sefer'in başlangıcından itibaren birçok olumsuzluk yaşandı. Her türlü ulaşım aracı, sağlıkçı personel, savaşan askerin rahatını sağlayan teçhizat ile yiyecek ve içecek konularında birçok eksiklik vardı. Aslında bunun nedeni, bu Sefer'in başından itibaren '*sahipsiz çocuk*' veya '*küçük gösteri*' muamelesi görmesindendi⁶⁰⁵. Bu nedenle de yaşanan olumsuzluklar düzeleceğine daha da kötüye gidiyordu. İşgal edilen yerler genişliyor ama cephedeki askerlere gerekli olan silah, cephane, teçhizat, yiyecek, içecek ve tıbbi yardım yerinde ve zamanında ulaştırılamıyordu. Kimse, bu olumsuzluklardan dolayı sorumluluğu üzerine almıyordu. Sorunlar ortada duruyor, kimse bu sorunların çözülmesine sanki gayret etmiyordu. Bu, hiçbir şey yapılmıyor demek değildi, ama nedense ne Londra ne de Irak Sefer Kuvveti'nin ana karargâhı olan Simla⁶⁰⁶, Irak'ın

⁶⁰⁵ MCR, ss. 74-96; Goold, agm., s. 942; Evans, age., ss. 134-135; Millar, age., s. 3; BMJ, 2948, agm., s. 877; BMJ, 2949, agm., s. 24. Soruşturma Raporu'nda Irak Seferi hem "*small side show*-küçük gösteri" (s. 74) hem de "*no man's child*-sahipsiz çocuk" (s. 96) olarak verilirken, Goold'un makalesinde "*no man's child*" olarak ifade edilmiştir. Diğer dört kaynakta bu "*side show*" ya da "*small side show*" olarak adlandırılmaktadır; bir başka kaynakta bu tabirin kullanılmasının nedeni olarak, İngiltere'de Savaş Komitesinin 9 Ocak 1915'te yapılan bir toplantısında, nihai bir zaferin ancak Fransa'da elde edilebileceğine olan inanç nedeniyle, diğer harekât alanlarının önemsiz görülmesi diye verilmiştir, Aston, age., s. 74.

⁶⁰⁶ *Simla*: Hindistan'da Himalaya sıradağlarında deniz seviyesinden yaklaşık 2.195 m yükseklikteki bir tepenin zirvesinde bulunan yerleşim yeri. Hindistan Ordusu Genelkurmayının ve Başkomutanlığının merkezi, aynı zamanda Hindistan Hükümeti'nin yazın, yılın beş ayı kullandığı yer, Buchanan, age., s. 231. Kışın Hükümet görevini Delhi'den yürütüyordu, Buchanan, age., s. 258.

çok farklı özellikler gösteren iklimi ve yapısındaki zorlukların üstesinden gelmek için gerekli olan hızlı ve etkin çabayı göstermiyorlardı⁶⁰⁷.

Muharebe veya muharebelerin sevk ve idaresi sürekli düşünme ve planlama gerektiren bir iştir. Muharebe olmadan önce veya muharebe esnasında sürekli durum analizi yapar ve nelere ihtiyaç olduğu ya da olabileceği konusunda sürekli bir düşünce içinde olunur. Böylelikle daha sorunlar ortaya çıkmadan, öngörü ve bu öngörülere uygun yapılan planlar sayesinde onları önleyebilirsiniz. Ama Irak Seferi esnasında, bu öngörülerde ve planlamalarda yeterince bulunulmadı. Örneğin, Irak'ta kasabalar ve kentler arasındaki ulaşım her zaman büyük bir sorundu. Irak Seferi'ne giriştiklerinde, bu ulaştırma sorunu konusunda bir çözümleri yoktu. Sefer'i başlatmışlardı, ama eksiklikler de olduğu gibi duruyordu. Bir askeri kuvvetin ihtiyaçlarından olan top, ağır silah, tel makası, telefon, içilebilir su, işaret fişegi ve roketleri, çadırlar, cibinlikler, periskoplar⁶⁰⁸, tüfek dürbünleri, ateş mazgalları⁶⁰⁹, el bombaları, battaniye ve giyecek gibi birçok eksiklikleri vardı⁶¹⁰. General Townshend, Aziziye'yi işgal ettikten sonra, buranın savunmasında kullanmak için tel makası, işaret fişegi ve saldırı amaçlı çok sayıda malzeme isteğinde bulunmasına rağmen -ki bunlardan Basra'da çok fazla sayıda vardı- General Nixon, bunların General Townshend'a gönderilmesini engelledi. General Nixon'ın kendi kurmayları, bunlara Basra'da herhangi bir ihtiyaç olmadığını da belirtmiş olmalarına rağmen, bunlar General Townshend'a ulaştırılmadı. En basitinden çadır bile yeterince askeri birliklere ulaştırılmıyordu. Ama İngiltere'nin batıdaki cephelerinde savaşan askerlerine ihtiyaçlar yağmur gibi akıtılıyordu⁶¹¹. Eksiklikler yalnızca bunlarla da bitmiyordu. Bir önceki bölümde ayrıntılarıyla verildiği üzere ilaç, pansuman malzemeleri, hastane gemisi ve tıbbi personel eksikliği de vardı. Bütün bu eksikliklerin giderilmeden, muharebelere devam edilmesi büyük bir hataydı.

⁶⁰⁷ MCR, s. 96.

⁶⁰⁸ *Periskop*: Mercekli bir araç olup, görevli kişinin çevreyi güvenli bir şekilde araştırmasını sağlayan ve siperlerde, denizaltılarda ve tanklarda kullanılan bir alet, <https://sozluk.gov.tr/?kelime=>, Erişim tarihi: 28.12.2019.

⁶⁰⁹ *Mazgal*: Kale veya mevzi duvarlarında iç tarafı geniş fakat dış tarafı dar olan delik, <https://sozluk.gov.tr/?q=mazgal&aranan=>, Erişim tarihi: 28.12.2019.

⁶¹⁰ Millar, age., s. 4; George, age., s. 810. Hatta yazar, Irak'ta Türkler işaret fişegi kullanırken, İngiliz askerlerinde işaret fişegi yoktu demektedir.

⁶¹¹ Barker, age., s. 99.

Askerlere verilmesi gereken moral destek de düşünülmemiştir. Acemi askerler kendilerini uçsuz bucaksız çölde soyutlanmış hissediyorlardı. Nehrin kenarında bulunan kasabaların yakın çevresinde hurmalıklar vardı, ama onların bittiği yerde çöl başlıyordu ve gözün görebildiği her yer kumdu. Sel sularının nehirleri taşıdığı zaman ise, her yer bataklık haline geliyordu. Bu kez de tatarcık denilen sineklerle uğraşmak zorunda kalınıyordu⁶¹². Askerler bu çöl okyanusunda ne işlerinin olduğunu sorguluyorlardı. Bu nedenle İngiliz askerleri kendilerini, “*Birinci Dünya Savaşı’nın Unutulan Ordusu*” gibi görmekteydiler. Irak’ı tanrının unuttuğu topraklar olarak görüp, bu yerde İngiliz ordusunun ne yaptığını sorguluyorlardı⁶¹³. Dolayısıyla İngiliz veya Hintli, büyük sıkıntılar yaşayan ve moralleri bozuk olan askerleri savaşıma teşvik etmek oldukça zordu⁶¹⁴.

1914 yılında savaş başladığında, İngiltere İmparatorluğu’nda iki tane askeri idari kurum bulunmaktaydı. Bir tanesi İngiltere’de, diğeri de Simla, Hindistan’da. Bunların görev ve yetki alanları birbirlerinden farklıydı. Yine İngiltere, sömürgesi olan devletlerde farklı uygulamalar yapıyordu. Örneğin kendi kendilerini yöneten sömürgelerinde, Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda, Yeni Gine, Solomon Adaları gibi Pasifik Okyanusunda bulunan diğer ada ülkeleri ve Güney Afrika’da ilgili hükümetlerin denetiminde, kendi kendine yeten yerel kuvvetleri vardı. Bunlar yalnızca kendi sınırları içindeki olaylara müdahale edecek ve kendi sınırlarını koruyacak şekilde askeri kuvvet bulunduruyorlardı. Fakat Londra’daki Savaş Bakanlığı ile Simla’daki askeri kurumlar, deniz aşırı bölgelere askeri sefer yapmayı planlama, asker gönderme, denetleme ve gerekli teçhizatın sağlanması gibi konularda tek ve tam donanımlı askeri kurumlardı. Yukarıda belirtilen sömürgelerdeki askeri kurumlar yalnızca kendi ülkelerinden sorumluyken, Hindistan aynı İngiltere gibi kendi sınırları dışına asker gönderme konusunda planlama, gönderme, denetleme ve bunların takviyesi gibi konularda da yetkili bir sömürgeydi. Deniz aşırı bölgelere bir askeri sefer yapılması durumunda kalınabileceğinden, bu iki kurumun İstihbarat Daireleri, daha barış zamanında hangi bölgelere çıkarma yapılabileceği konusunda araştırma yapmak, bu yerleri belirlemek, bu bölgeler için gerekli topolojik ve diğer türlü bilgileri toplamak, onları kullanıma hazır olarak tutmakla görevlendirilmişlerdi.

⁶¹² Barber, age., s.11.

⁶¹³ Barker, age., ss. 3-4.

⁶¹⁴ Evans, age., s. 134.

Dolayısıyla bu yerler veya bölgeler herhangi bir savaş ya da benzeri durumlarda harekâtın başarılı olması için bu kurumların kontrolü altında olacaktı⁶¹⁵. Yetkilendirmeye bakılırsa İngiltere, resmen sahip olduğu yetkilerin aynısını Hindistan'a da vermişti.

Bu düzenlemenin bir sonucu olarak Akabe'den (Ürdün) Basra'ya (Irak) bir hat çizildiğinde bu hattın kuzeyinde kalan bütün bölgeler Londra'nın sorumluluğuna, bu hattın güneyinde kalan bütün bölgeler de Simla, Hindistan'ın sorumluluğuna bırakılmıştı. Dolayısıyla Basra, Hindistan'ın sorumluluğunda, Basra'nın dışındaki Irak toprakları ise İngiltere'nin sorumluluğundaydı. Ama bu ilginç durumun sorumluluk paylaşımında bir karmaşaya neden olmamasını beklemek saflık olurdu. İran hakkında bilgi toplamak, Hindistan İstihbarat Dairesinin göreviydi. Basra Körfezi'nde savaş gemilerinin devriye gezmesi ve körfezle ilgili her durum için politika geliştirip uygulamak da Hindistan Hükümetinin sorumluluğundaydı. Fakat Basra'nın kuzeyinde bulunan Irak toprakları, Hindistan'ın istihbarat değil ama etki alanında olduğu düşüncesiyle, Londra'daki Savaş Bakanlığı tarafından yapılması gereken inceleme ve araştırmalar yapılmadı. Hâlbuki bu bölge İngiltere Savaş Bakanlığı'nın sorumluluk alanındaydı. Irak'ın bir şehrine kadar olan bölgenin sorumluluğunun bir ülkede, diğer kısımlarının sorumluluğunun başka bir ülkede olması çok anlamsız ve tuhaf bir durum yaratıyordu. Sorumluluk bölgelerinin farklı olması, bu bölgede yapılacak askeri faaliyetlerin koordinasyonunu da olumsuz etkilemekteydi. Simla'da bulunan Hindistan İstihbarat Dairesi, 1914'den önce Basra'nın kuzeyi için bir savaş durumunda kullanılması gereken askerî harekât planlarını, o bölgenin sorumluluğu kendisinde olmadığı için yapmamıştı. Hindistan Ordusunun Başkomutanı Sir Beauchamp Duff, aynı bölge için farklı farklı planların hazırlanmaması için, Irak topraklarının da Whitehall⁶¹⁶ İstihbarat Dairesi'nin sorumluluk alanında olduğu konusunda bir anlayış olduğundan, bu dairede bulunanlar Hindistanlı yetkililerin Irak'a yapılacak bir askeri sefer için planlar

⁶¹⁵ MCR, s. 96.

⁶¹⁶ *Whitehall*: Londra'da bir caddenin ve çevresinin adıdır. Çok sayıda devlet binasının bu caddede olması nedeniyle, İngiltere'nin hükümet merkezi olarak da kabul edilmektedir, <https://www.britannica.com/topic/Whitehall>, Erişim tarihi: 20.04.2021.

hazırlamasına karşı çıkmaktadırlar diye bir iddiada bulunmuştu⁶¹⁷. Böylece Irak için plan hazırlama sorumluluğunu İngiltere'ye bırakarak aradan çekilmişti.

Yine Irak Soruşturma Komisyonuna göre, bu iki askeri kuruma ek olarak Londra'da, Hindistan'dan Sorumlu Bakana bağlı olan Hindistan Bakanlığında bir Askeri Daire daha vardı. Bu dairenin tavsiyesi ile Bakan, Hindistan'ın genel askeri politikasını hem kontrol etmekte hem de yönlendirmekteydi. Yalnız, bu daire doğrudan bir askeri sefer yürütmek gibi bir amaç için teşkil edilmemişti. Ama ilginç olan, Irak Seferi'nin başlatılması bu dairenin aracılığıyla oldu⁶¹⁸.

Bu nedenlerden dolayı, Irak Seferi başladığında hem istihbarat daireleri hem de genelkurmay tarafından Irak, istenmeyen çocuk muamelesi gördü. Yani ne Simla ne de Whitehall Irak konusunda kendini tam yetkili görüyordu. Irak'tan ikisi de sorumluydu ama ikisi de sorumlu değillermiş gibi davranıyorlardı. Bu durum Eylül 1914'e kadar da sürdü. Hindistan'ın Fransa, Mısır ve Doğu Afrika'ya yapılan askeri seferlere katkı yapması kararlaştırıldıktan ve yukarıda adı geçen askeri kurumların yetkisi sonlandırıldıktan sonra, Londra'daki Hindistan'dan Sorumlu Bakan, Hindistan Hükümetine Basra körfezinin kuzey bölgelerine askeri birlik göndermesi emrini verdi⁶¹⁹. Böylece Hindistan, Irak'ta sorumluluğu kendisinde olmayan bölgelerde savaşması için asker, silah ve teçhizat göndermek zorunda bırakıldı.

Hindistan hükümeti kendisinin planlamadığı bu askerî harekâta ilk başlarda ilgisiz kaldı. Ama seferin kapsadığı alan genişledikçe, sefere katılan asker, araç, gereç, mühimmat, ulaşım araçlarının sayısı arttıkça, bu durum Hindistan'ın kaynaklarını hızla tüketmeye başladı. Zaten Irak Seferi'ne destek konusunda isteksiz olan Hindistan hükümetine, bu kez Londra doğrudan emir vererek, iki tümenlik bir askeri birlik hazırlaması ve Irak'a göndermesini istedi. Bu takviye kuvvet gönderilmesi, İngilizlerin Irak'ta ilk başlarda başarılı olmasını ve oldukça iyi bir askeri sefer kuvvetini meydana getirmesini sağladı. Mayıs 1915'te komutayı üstlenen Sir John

⁶¹⁷ MCR, s. 96.

⁶¹⁸ MCR, s. 96.

⁶¹⁹ MCR, ss. 96-97.

Nixon, ancak bundan sonra Basra'nın işgal edilmesi ve Bağdat'a ilerleme konusunda hazırlıklar yapılması için çalışmaya başlayabildi⁶²⁰.

İngilizlere göre, Mayıs 1915'e kadar Seferin hedeflerinden bir tanesi Türklerin bölgedeki etkinliğini kırmak, ikincisi Arapları, İngilizler etrafında toplanmaları için cesaretlendirmek ve Muhammera ile Kuveyt şeyhlerinin bağlılıklarını kuvvetlendirmek, üçüncüsü ise Abadan'daki petrol tesisini korumaktı. Ama bu hedeflerin sınırları, tam olarak hangi bölgeleri kapsayacağı gibi konular Irak Seferi kararı alındığında, İngiltere'deki hükümet tarafından bile tam olarak kararlaştırılmamıştı. Ama neredeyse Sefer başlar başlamaz, Bağdat'ın işgalinin siyasi anlamda ne kadar önemli olduğu Hindistan Hükümetinin Irak'taki Siyasi Subayı olan Sir Percy Cox (Sir Percy Zachariah Cox) tarafından ısrarla dile getirilmeye başlandı. Hindistan, Londra ve bölgedeki siyasi durumla ilgili olanlar tarafından farklı zamanlarda da olsa benzer ifadeler kullanılmaya başlandı. Bunda şüphesiz Basra'nın çok kısa bir sürede işgali, peşinden Kurna'nın işgali, hemen devamında Amâre'nin ve Kûtü'l-Amâre'nin işgallerinin kolaylıkla başarılması da büyük rol oynadı. Bu durum alandaki Sefer Kuvveti'nde bulunan subay ve siyasi temsilcileri, Bağdat'ın işgal edilmesi konusunda aşırı bir iyimserliğe sevk etti. Londra'daki Hindistan Bakanlığı'nın daha fazla ilerleme konusundaki isteksiz tavrı, Simla'daki yetkililer tarafından da destekleniyordu. Her iki taraf da daha fazla ilerlemeye gerek olmadığı konusunda hemfikirdi. O tarihe kadar her iki taraf da Seferin boyutu ile amacı ve başarılı olması için gerekli hazırlıklar ve harcamalar konusunda hiçbir zaman ortak bir görüşe sahip olamamışlardı. Ama bu kez, daha fazla ilerlemenin gereksiz olduğu konusunda aynı fikirleri paylaşıyorlardı⁶²¹.

Seferin başladığının ilk aylarında Londra'daki Hindistan'dan Sorumlu Bakanlık, Hindistan Hükümetine Irak'a daha fazla asker göndermesi konusunda baskı yapıyordu. Kısa bir süre sonra iki tümen asker Hindistan tarafından Irak'a gönderilince, bu kez durum terse döndü, yani Hindistan Hükümeti bu kez Londra'ya daha fazla ilerlemenin gerekliliği konusunda sürekli baskı yapmaya başladı. Seferin başlaması ve akabinde kısa bir süre sonrası arasında tam bir tutarsızlık

⁶²⁰ MCR, s. 97.

⁶²¹ MCR, s. 97.

yaşanıyordu⁶²². Hatta bu durum Irak Soruşturma Komisyonu'nun yaptığı soruşturma esnasında Irak Sefer Komutanı Sir John Nixon tarafından da dile getirilmişti⁶²³.

4.2. Hint Askeri İdaresinin Örgütlenme Hatası

İngilizler, Irak Seferi başlamadan birkaç yıl önce Hint askeri idaresinin üst kademesinde bazı değişiklikler yapmış ve bunun belirli etkileri de görülmüştü. Ama bu etkilerin çoğu, değil Irak Seferi için herhangi bir sefer kuvveti için bile zarar verici idi. 1905 yılına kadar Hint Ordusunun idari ve yönetici işlerinden sorumlu iki yüksek devlet görevlisi vardı. Bunlar, Hindistan Genel Valisinin Yürütme Konseyinin Asker Üyesi ile Başkomutan idi. Hindistan'da her zaman konuşlu büyük oranda İngiliz askerleri vardı. Bu askerler Hindistan'da bulundukları süre içerisinde Hint Askeri Kurumlarına bağlıydılar. Konseyin Asker Üyesi, askeri yönetimden istenilenlerden sorumlu idi. Ordu için Başkomutanın talepleri, onun aracılığıyla Genel Valinin Konseyine gelirdi. Ama Başkomutanın kendisi aynı zamanda o konseyin de özel bir üyesiydi. Bu sistemin iki başlılık gibi bir sakıncası vardı ama bu iş bölümünün bir de olumlu yanı vardı. Askeri Üye Hükümet koltuğunda otururken Başkomutan emri altındaki birliklerin verimliliğini, isteklerini gözden geçirme ve test etme gibi önemli yönetim görevlerini yürütme konusunda serbestti⁶²⁴.

Genel Vali'nin Konseyi'nde bulunan bu Askeri Üyelik kaldırıldı ve yerine Levazım Üyesi atandı. Bununla birlikte yeni kurulan bu makam da çok kısa bir süre sonra kaldırıldı. Böylece bütün ordunun idaresi ve yürütme çalışmaları, çifte sorumluluğa sahip tek bir kişinin eline bırakılmış oldu. Bu kişi hem Konseyin Asker Üyesi ve hem de Başkomutan olarak görev yapacaktı. Bir kişi iki ayrı işi yapacağından ve Konseyin tek asker üyesi olduğundan Yürütme Konseyinin toplantılarına da bizzat katılması gerekiyordu. Hem başkomutanlık ve hem de Yürütme Konseyi Simla'da bulunmaktaydı⁶²⁵. Dolayısıyla bu, Başkomutanın Simla'dan ayrılamayacağı anlamına geliyordu.

⁶²² MCR, s. 97.

⁶²³ MCR, s. 16.

⁶²⁴ MCR, s. 98.

⁶²⁵ MCR, s. 98.

Üst kısımda bir merkezileşme yapılırken, aşağı kısımda ise iş yükü ağır bir ikilik oluşturulmuş oluyordu. İki kurum, yani Başkomutanlık ve Yürütme Kurulunun Asker Üyesi aynı kişinin emri altında olmasına rağmen, bunlar birbirinden ayrı ve farklıydı. Bir kişinin iki kişi olduğu kurgusunun devam ettirilmesi için bu kurumlar ayrı ayrı faaliyetlerine devam ettirildiler. Başkomutan sıfatıyla kurumundan bir talepte bulunurken, ikinci görevi olan Yürütme Konseyi Asker Üyesi olarak bu talebi onaylamama ve geri çevirme gibi bir durumu yaşıyordu. Bu, askeri anlamda önemli bir şeyin tedarik edilmesi istendiğinde, yazıların iki kurum arasında sürekli gidip gelmesine, bunun için bazen birkaç haftalık zamanın harcanmasına, sonunda ise isteyen kurum ile onayı verecek kurumun başının aynı kişi olmasına rağmen, isteğin reddedilmesine yol açan bir durumla karşılaşılmasına neden oluyordu. Yani aynı kişi hem bir istekte bulunuyor hem de istekte bulunduğu şeyi yine kendisi reddedebiliyordu. Çünkü istek yazısı kendisinden çıktıktan sonra mali ve idari işler bakımından Hindistan Hükümeti'nin birçok birimine gidiyor, bu gittiği yerlerde gerek birim başkanlarının öngörüsüzlüğü nedeniyle gerek mali nedenler ile istek reddediliyordu. Dolayısıyla reddetme yazısını da Konseyin Asker Üyesi olarak, istekte bulunan Başkomutan işleme koyuyordu. Bu savaş zamanında da normal zamanda da anlaşılması hiç de mümkün olmayan tuhaf bir durum yaratıyordu⁶²⁶.

Hindistan Ordusunun Başkomutanının Karargâhının bulunduğu Simla'dan da söz etmek gerekir. Simla, Nepal'in sınırlarında Himalayalar'da bulunan bir yerleşim yeri idi. Hindistan'daki büyük şehirler ve büyük ordugâhlardan uzak olması ve ulaşılabilirliği Simla'yı ülkenin başkomutanı için uygun olmayan bir ikamet yeri haline getiriyordu. Normal zamanlardaki işine ek olarak, aynı zamanda denizasırlı seferin de sorumlusuydu. Onun, yürütülen savaşta meydana gelen olaylardan kopuk olması, savaş alanına giden ve gelenlerle temas kurmaması, yürütülen bu savaş işini doğru bir şekilde yapmaktan onu ciddi bir şekilde alıkoyuyordu. Halbuki başkomutan savaş alanlarından gelenler ve gidenler ile yakın temas kurmalı, oralarda olan biteni raporlardan ziyade bizzat yaşayanlardan dinleyerek öğrenmeli, eğer muharebe alanlarında karşılaşılan eksiklik veya hatalı uygulamalar varsa bunların en

⁶²⁶ George, age., s. 826; MCR, s. 98. Bu durumun ne tür sakıncalar yarattığı ile ilgili daha ayrıntılı bilgiler için, Hindistan Hükümeti Mali İşler Sekreteri Brunyate'nin burada adları ve sayfa numaralı verilen kaynaklara ve orada verilen örneğe bakılabilir.

kısa zamanda telafisi için düzenlemeler yapmalıydı. Ama Simla bu işler için olabilecek en kötü yerde idi⁶²⁷.

Sir Percy Lake belli bir süre için Simla'daki Genelkurmay Başkanı idi ve Başkomutan ile sürekli kişisel iletişimdeydi. Ocak 1916'da sağlığı bozulan Sir John Nixon'ın yerini alması için Irak'a gönderildi. Hindistan'da günlük rutin işlerinden ve Irak ile yaptığı iletişimden, Irak'taki ordunun yaşadığı zorlukları bildiği varsayılıyordu. Ama onun bile Irak'ta komutayı ele alana kadar, Irak'ta yaşananları tam olarak kavrayamadığı ortaya çıktı. Bu, ancak komutayı aldıktan sonra farkına varabildiği bir durum olmuştu⁶²⁸. Yani Hindistan'ın Genelkurmay Başkanı, Irak'taki gerçek durumu ancak Irak Sefer Kuvveti Komutanı olunca anlayabilmişti.

Yine Hint askeri idaresinin bir hatası da Irak'a gönderilen askeri birliklerin çoğu, - levazım ve takviye kuvvetler- Bombay'da gemiye bindiriliyordu. Irak'tan dönen çok sayıdaki hasta ve yaralılar da yine bu limanda gemilerden indiriliyordu. Dolayısıyla Genelkurmay Başkanlığından bazı yetkili personelin hem de geniş yetkilere sahip olarak bu limanda seferin başlangıcından itibaren görevlendirilmiş olması gerekirdi⁶²⁹. Sir Beauchamp Duff, Başkomutan olarak savaşta yaşanan kriz süresince ne bu limana gelip yaşananları görmüştü, ne de Genelkurmay personelinden hiç kimseyi bu limanda görevlendirmişti. Bütün işler Simla'dan yapılmaktaydı. Bombay'da kolayca halledilebilecek levazım için istekler ve resmi talepler, yola çıkmak için izin başvuruları gibi konuların hepsinin önce Simla'ya gitmesi gerekiyordu. Irak'taki Sefer'den hasta ve yaralı olarak dönen asker ve yetkililerin, Sefer'in yürütülmesi ve eksiklikleri konusundaki görüş ve düşünceleri Simla'da bir incelemeye tabi tutulmuyordu. Bombay'daki siviller ve askerler Irak'ta ne olup bittiğini Simla'daki Genelkurmay personelinden daha çok biliyordu⁶³⁰.

4.3. Hindistan Hükümetinin (Askeri ve Siyasi Yöneticilerinin) Hataları

Irak Sefer Kuvvetinin Irak'ın işgali esnasında, özellikle Kurna'dan Bağdat'a doğru yapılan ileri harekât ile olan bölümde, birçok sorunla karşılaşıldı. Bunların

⁶²⁷ MCR, s. 100.

⁶²⁸ MCR, s. 100.

⁶²⁹ BMJ, 2948, agm., s. 876.

⁶³⁰ MCR, s. 100.

çözülmesi için Irak Sefer Kuvveti Komutanı General Nixon, öncelikle Hindistan Hükümeti ile çok sayıda yazışma ve görüşmeler yaptı. Ama bu yazışma ve görüşmelerden istediği ve beklediği sonuçları alamadı. Buna rağmen Bağdat'a doğru yürüme kararını uygulamaya koyan General Nixon, bu konuda suçlandı.

Irak Soruşturma Komisyonuna verdiği ifadelerde Hindistan Ordusu Başkomutanı Sir Duff, Irak'ta yaşananlardan birinci derecede General Nixon'ın sorumlu olduğunu, Hindistan Genelkurmay Heyetinin bunda bir sorumluluğunun bulunmadığını belirtti. Örneğin, Irak'ta ne kadar nehir ulaşım aracına ihtiyaç duyulduğunun hesaplamasını Hindistan'daki Genelkurmay Heyeti değil, orada bulunan General Nixon'ın yapması gerektiğini ileri sürdü. General Nixon, Sir Duff'ın bu suçlamasına karşılık, Sahra Hizmet Talimatnamesini⁶³¹ göstererek, savaş meydanındaki askeri birliklerin ihtiyaçlarının sağlanması işlerinin yürütülmesinden sorumlu olmadığını belirtti. Gerçekten de harekât planlarını kabul etme, değişiklik yapma ve gerektiğinde planları gözden geçirip düzeltme sorumluluğu Hindistan Hükümetinin elindeydi⁶³². Hükümetin bir planı onaylaması demek, o plan için gerekli olabilecek her türlü takviye, teçhizat, mühimmat ve araçları da düşünmeyi ve tedbirini ona göre almayı da gerektiriyordu. Irak Seferinin yürütülmesi işini İngiltere Hükümeti, Hindistan Hükümetine devrettiğinden, yalnızca Seferin ilk planında düşünülen gerekli nehir ulaşım araçlarının sağlanması değil, aynı zamanda Bağdat'a kadar yapılacak ilerlemeler gibi, yeni planlamalara uygun olarak tedbirleri almak da Hindistan Hükümetinin sorumluluğundaydı⁶³³.

Diğer taraftan Sahra Hizmet Talimatnamesine göre, savaş alanındaki kuvvetlerin etkinliğinden o alanda bulunan başkomutan sorumludur. Alanda neye veya nelere ihtiyacı olduğunu bilmek ve bunu talep etmek onun görevlerindendir. Dolayısıyla

⁶³¹Vincent-Bingley Komisyonu da raporunda, Hindistan Sahra Sıhhiye Talimatnamesinin Hindistan'dan 2.575 km uzakta harekât gerçekleştiren büyük bir askeri birliğin ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak olduğunu belirtmiştir, BMJ, 2950, agm., s. 48; İstanbul ile Bağdat arasındaki mesafenin 2.400 km olduğunu; Hindistan'dan Irak'a asker, silah ve malzeme naklinin en fazla iki hafta sürdüğünü ama İstanbul'dan Bağdat'a aynı şeyler gönderilmek istenirse, bunun en az iki ay zaman aldığını da unutmamak gerekir, Yüz. Mukbil Bey, age., s. 20.

⁶³²Barker, age., s. 11; MCR, s. 48.

⁶³³MCR, s. 49; General Nixon sürekli olarak su kesimi 2 feet (61 cm) olan nehir tekneleri istemesine rağmen bu, Hindistan Hükümeti tarafından reddedilmekteydi. Genel Vali Lord Hardinge'in Bakan Chamberlain'a yazdığı mektuplarda bu konudan defalarca bahsetmiş ve bunun Hindistan tarafından sağlanamayacağını dile getirmiştir, GSPP, AC 62/46.

General Nixon, Irak'taki kuvvetlerin başarısının nehir ulaşım araçlarına bağlı olduğunu bilmek, bunu öngörmek ve bunu Hindistan Hükümetine bildirmekle yükümlüydü⁶³⁴. Yalnız bildirmekte değil, bu talebini sürekli güncel tutarak, isteği karşılanana kadar da ısrarcı olmak onun göreviydi. Ama o, son derece önemli olan konular için bile bazen aylarca Hindistan'a yazılı veya sözlü talepte bulunmuyordu.

Aslında savaşın başında Irak'taki genel durum Hindistan ve Genelkurmayı tarafından bilinmekteydi⁶³⁵. Irak'taki karayollarının yetersizliği, ulaşım konusunda nehirlerin önemi, bu nehirlerin ne tür özelliklere sahip oldukları, 1914 yılının sonbaharında ülkede bulunan nehir gemilerinin sayısı gibi bütün bilgiler, Hindistan Genelkurmayı tarafından Sefer Kuvvetlerinin kullanımı için bir el kitapçığında toplanmıştı. Bunun dışında, Dicle Nehri üzerinde ulaşım araçlarının gidiş-gelişleri ile ilgili özel bilgiler de Hindistan Hükümetinin kolayca erişebileceği bilgiler arasındaydı. Çünkü Kraliyet Hindistan Deniz Kuvvetleri, yıllardır Bağdat'ta bir gemi bulunduruyordu. Bu geminin subaylarından birisi de Komutan Hamilton idi. O da 1905-1907 yılları arasında Dicle'nin haritasını çıkarmıştı. Dolayısıyla Sefer için gerekli olan nehir ulaşım araçlarının sayısı, özellikleri gibi konuları, açık denizlerde kullanılan gemilerin Dicle'de kullanılamayacağını bilmek de Hindistan Hükümetinin işiydi⁶³⁶.

30 Aralık 1914'e kadar Irak'ta kullanılabilecek nehir gemilerinin veya teknelerinin su çekiminin ne kadar olması, baş veya arka kısımlarının ne şekilde olması, fazla ağır olmaması, motor gücünün çok yüksek olmaması, bunların temini konusundaki sorumluluk bir dereceye kadar Hindistan Genelkurmayınındı. Yalnız anılan tarihte Hindistan Genelkurmayı, Irak'taki General Barrett'a, Dicle ve Fırat Nehirlerinin yukarılarına yapılacak bir ileri harekât için ihtiyaç duyacağı nehir araçlarının sayısını sordu. Buna General Barrett, yedi adet gemi ile birkaç adet daha salapuryaya ihtiyacı olduğunu belirterek yanıt verdi. Yalnız bu, General Barrett'ın bildirdiği rakamlar bir tümenlik kuvvet için gerekli olan nehir araçları içindi. Bunlar da Nisan-Mayıs 1915'te sağlanarak Irak'a gönderilmişti. İstenilen sayıdaki nehir araçlarını sağlayan Hindistan Hükümeti, iki tümenlik askeri kuvvetin ihtiyacı olan sayıdaki nehir

⁶³⁴ MCR, ss. 49-50.

⁶³⁵ George, age., s. 808.

⁶³⁶ MCR, s. 49.

araçlarını gönderdiğini sanıyordu. Bu nedenle, kendisinden istenen sayıda nehir aracını gönderdiği için bundan sonraki olaylardan kendini sorumlu hissetmiyordu⁶³⁷. Hindistan Hükümeti, General Nixon'a Amâre'den Kûtü'l-Amâre'ye yapılacak ileri harekât için onay vermeden önce ondan, elindeki nehir ulaşım araçlarının bir tümenlik askeri birliğin, nehirdeki su durumu ne olursa olsun, sevk ve idaresi için yeterli olduğu konusunda General Nixon'dan güvence almıştı. Ama gözden kaçan, Bağdat'a doğru yapılacak bir ilerleme için ya da takviye için istenilebilecek kuvvet olursa, onların ulaşımının nasıl olacağı idi. Bunun için bir araştırma yapması gereken Hindistan Hükümeti idi. Oysa Simla, Hindistan ve oradaki Genelkurmay, Irak'taki birlik komutanları ile bu konuda iletişime hiç geçmedi⁶³⁸. Bir tür, başınızın çaresine bakın durumunun yaşanmasına neden oldular. Zaten biraz da bu yapılan hatalar nedeniyle Irak Seferi, sahipsiz çocuk muamelesi görüyordu.

Muharebelerde strateji, taktik, sevk ve idare birbirlerinden bağımsız değildir. Bu üçü de birbirlerine bağlıdır. Irak Seferi'nde strateji ve taktik uygulanabiliyseyse de sevk ve idare konusunda çok zayıf kalındı. İngiliz ve Hintli askerler doğru zamanda doğru yerde olamadılar⁶³⁹. Kuvvetlerin hareketliliği sağlanamadı. Askeri birliklerin cepheye sevki, takviye birliklerin cepheye zamanında ulaştırılması, hasta ve yaralıların cepheden tahliyesi, yiyecek, mühimmat ve silah ihtiyaçlarının giderilmesindeki zorluklar, bu Seferin İngilizler açısından en büyük eksiklikleriydi.

General Barrett, Basra'yı işgal ettikten sonra, 23 Kasım 1914'te Hindistan Genelkurmayından, *Mecidiye* sınıfı 12 nehir gemisi istedi⁶⁴⁰. Fakat ona, dört römorkör ve yedi çarklı gemi gönderildi. Bunlar da ancak Nisan-Mayıs 1915'te Irak'a ulaştılar. Talep edilen diğer nehir araçlarının temini konusunda, Nisan 1915'te Irak Sefer Kuvveti'nin komutanı olarak atanan General Nixon ile Hindistan'daki Genelkurmay Başkanı arasında 27 Mayıs 1915'ten 10 Kasım 1915'e kadar telgraflar aracılığıyla birçok yazışma yapıldı. Yazışmaların içeriği, daha önce Hindistan'dan gönderilen ama Irak'taki nehirler için uygun olmayanların geri Hindistan'a gönderilmesi, yerine istenilen ölçülerde ve sayıda başka araçların

⁶³⁷ MCR, s. 49.

⁶³⁸ MCR, ss. 49-50.

⁶³⁹ Evans, age., s. 134.

⁶⁴⁰ George, age., s. 811.

gönderilmesi, eğer Hindistan ya da Burma'da yoksa bunun İngiltere'den temin edilmesi, orada da istenilen ölçülerde yoksa inşa edilmesi gibi konulardı⁶⁴¹.

Yazışmalarda talep edilenlerin karşılanamaması, Hindistan ve Burma'da mevcut bulunan nehir araçlarının özellikleri ile bir listesinin telgrafla istenmesine rağmen Irak Sefer Kuvveti'ne ulaştırılamamasından, Kraliyet Hindistan Deniz Kuvvetlerinin Yöneticisi olan Albay Lumsden sorumluydu. Görevini gerektiği gibi yapamamıştı. Çünkü daha önce bu listeyi gönderse ve Irak Sefer Kuvveti'nden de kendilerinin bu listede yer alan nehir araçlarından hangilerinden yararlanabilecekleri konusunda geri bildirim alsa, Irak'taki durum İngilizler için çok daha farklı olabilirdi⁶⁴².

Kısaca, Irak Soruşturma Komisyonu'na göre nehir ulaşımı sorununun sorumluluğu, birinci derecede Hindistan Hükümeti ve onun çeşitli bakanlık veya birimlerinin⁶⁴³. Kendisine ulaştırılan istek ve talepleri, sahada bulunan birliklerin komutanı ile eşgüdüm halinde en kısa sürede karşılamak veya karşılamaya çalışmak, bunu hemen yapamıyorsa bile en azından ikame araçlar ile giderme konusunda planlama yapmak ve gerçekleştirmek Hindistan Hükümeti ve ilgili birimlerinin göreviydi.

Hindistan Hükümeti Irak Seferi başladığından, harekâtın yönetiminin İngiltere Hükümetine geçtiği ana kadar birçok hata yapmıştı. Bunlardan bir tanesi de demir yolu ulaşımı konusunda yaptıkları hatalardı. Irak'taki ulaşım, coğrafyasının özelliği ve alt yapısının olmaması nedeniyle insan ve yük taşımacılığının büyük çoğunlukla nehir yolu ile yapılmasını mecbur kılıyordu, ama nehir yoluyla taşımacılığın bir diğer alternatifi ise demir yoluydu.

Demir yolu, kısa zamanda ve çok daha fazla asker, silah, mühimmat ve hayvan naklini mümkün kılacak bir ulaşım aracıydı. Dicle Nehrinin hem çok girintili çıkıntılı olması hem dönem dönem yeterli su olmadığı için gemi ulaşımına engel olması gibi nedenlerle demir yolu oldukça etkili bir seçenektir. Ama bu seçenek, çok uzun bir süre hak ettiği değeri bulamamıştı. Dolayısıyla Hindistan Hükümeti, nehir ve demir yolu ulaşımı konusunda da hatalıydı.

⁶⁴¹ MCR, ss. 50-51.

⁶⁴² MCR, s. 51.

⁶⁴³ MCR, s. 49.

Hindistan'daki Askeri Yetkililer, Irak Sefer Kuvveti'nin Irak'a ilk ayak basmasından Nisan 1916'ya kadar geçen sürede hem nehir hem de demir yolu ulaşımının önemini tam olarak kavrayamadılar. Nehir ulaşımı konusundaki yetersizlik, askeri birliklerin Kurna'dan sonraki harekâtı başladığı zamandan itibaren vardı. Ulaşım hatları arasındaki mesafe uzadıkça ve gelen askerler ile takviye kuvvetlerin sayısı çoğaldıkça, içinden çıkılmaz bir durum aldı. Nehir hastane gemileri, Irak Seferi için kesinlikle olması gereken araçlardandı. Buna rağmen, çok geç olana kadar bunlar istenmedi veya sipariş edilmedi. 1915 yılında yeterli ulaşım ve donanım olmadan Bağdat'a doğru ileri harekâtı tavsiye eden General Sir John Nixon'dı. Yeterli hazırlık yapılmadan ileri harekâta geçilmesinin çok gerekli olduğunu gösteren herhangi bir neden de yoktu. Buna rağmen, yani nehir gemilerinin yetersizliği ortada iken ve de harekât çok gerekli olmamasına rağmen bu harekâta onay vermesi Hükümet için çok büyük hataydı. Kûtü'l-Amâre'nin kurtarılması için 1916 yılının ilk dört ayı süresince yapılan harekâta ulaşım eksikliğinin yarattığı zafiyet, hayati bir öneme sahipti. Büyük miktardaki takviyeler çok önemli muharebelerde bulunmaları için cepheye zamanında gönderilemedi. Basra'daki askeri yüklerin boşaltılması ve dağıtımı için gerekli olan tesisler ile nehir ulaşım araçlarının montajı ve tamiri için gerekli çalışmaların yapılması yetersizdi. Irak haritasına birkaç dakika bakan ve Irak'taki koşulları bilen askeri veya sivil herhangi bir yöneticinin, yapılması gerekenler konusunda öngörebileceği şeyler dahi yapılmadı⁶⁴⁴. Yani burada bir veya iki hatadan değil, hatalar zincirinden bahsedebiliriz.

Her ne kadar Irak Soruşturma Komisyonu, Hindistan Hükümeti'ni ve yöneticilerini Irak'ta vermesi gereken destekler konusunda suçlu bulsa da Komisyonun Raporu İngiliz Avam Kamarası'nda 12-14 Temmuz 1917'de görüşülürken, bırakın suçlanmayı ellerinden geleni yaptıkları için neredeyse teşekkür edildi⁶⁴⁵.

4.3.1. Savaşa Hazır Olma ve Sağlık Alanındaki Hatalar

İngiltere Hükümeti tarafından ortaya konan görev dağılımına göre, yalnızca Sefer ile ilgili politika Londra'da kararlaştırılıyordu. Sefer'in yürütülmesinin sorumluluğu Hindistan Hükümeti'nindi. Ağustos 1914'den önce bir Avrupa savaşı için

⁶⁴⁴ MCR, ss. 60-61; Buchanan, age., s. 212.

⁶⁴⁵ Buchanan, age., ss. 221-225.

İngiltere’de ne kadar çok hazırlık yapıldıysa, Hindistan’da da tam tersi hiçbir hazırlık yapılmadı. Hem İngiltere hem de Hindistan Hükümeti, en büyük askeri ihtiyacın Hindistan’ın kuzeybatı sınırının savunması (Afganistan sınırı) ve Hindistan’ın iç güvenliğini korumak⁶⁴⁶ için ortaya çıkabileceğini düşünüyorlardı. Hindistan Hükümeti tarafından önerilen bu politika, Hindistan’dan Sorumlu Bakan Lord Crewe tarafından 20 Mart 1914 tarihli bir bildiri ile de onaylanmıştı. İkinci derecede küçük denizaşırı seferleri Hindistan Ordusu üstlenebilir ve bunun için Hindistan Ordusu seferber hale getirilebilirdi. Ama böyle bir sefer olasılığı için hiçbir ek harcama yapılmamıştı. Bu yüzden Ağustos 1914’te Avrupa’da savaş başladığında İngiltere Hükümeti, Hindistan Ordu’sunun Irak’a yapıldığı gibi denizaşırı seferler için hazır olmadığını fark etti⁶⁴⁷.

Hindistan Hükümeti, yalnızca Afganistan sınırında meydana gelebilecek bir harekât ve Hindistan’daki iç güvenliği sağlamak için hazırlandığı için, sağlık hizmetleri ile ilgili bir tedbir de düşünmemişti. Sağlık personeli ile ilgili konular hep geride tutulmuştu. Çünkü ek sağlıkçı personele ihtiyaç duyulursa, bunun İngiltere’den tedarik edilebileceği beklentisi vardı. Bu nedenle tam bir askeri birlik için bile personel sıkıntısı vardı ve tıbbi araç ve gereçlerin de yalnızca Hindistan içinde ve sınırlarında kullanılması düşünülmüştü⁶⁴⁸.

Savaş patladığında Hindistan Hükümeti, ihtiyaç duyulan sağlık personelinin Hindistan içerisinden sağlamanın imkânsız olduğunu gördü, ama bu konuda yardımcı olması için de İngiltere’den acil bir talepte bulunmadı. Gerçi Mart 1914’te İngiltere’deki Hindistan’dan Sorumlu Bakanı bir savaş seferberliği olursa, sağlık personeli konusunda sorun çıkabileceği konusunda bilgilendirmişlerdi, ama bunlar harekete geçirici özellikte ve ağırlıkta değildi. Yine Hindistan Hükümeti ve özellikle Başkomutanı ve onun danışmanları Hindistan’ın kuzeybatı (Afganistan) sınırı için düşünülen tıbbi desteğin, Dicle Nehri’nde bir savaş için tam olarak yeterli ve uygun olamayacağı konusunun farkına varamamışlardı⁶⁴⁹.

⁶⁴⁶ BMJ, 2948, agm., s. 876.

⁶⁴⁷ MCR, s. 81.

⁶⁴⁸ MCR, ss. 81-82.

⁶⁴⁹ MCR, s. 82.

Irak Soruşturma Komisyonuna verdiği ifadede Başkomutan Duff, Irak Sefer Kuvvetleri'nden ne talep geldiyse tarafından karşılandığını iddia etmekteydi. Ama bu tam olarak doğru değildi⁶⁵⁰. Irak Seferi'nin başladığı, askeri kuvvetlerin sayısı ve boyutu artmaya yüz tuttuğu andan itibaren, Asker ve Sağlıkçı Yetkililer yalnızca taleplere yanıt verme ile değil, oradaki durumla ilgili araştırma, önerilerde bulunma, mezkûr yerdeki çalışmaların iyileştirilmesi ile kullanılan askeri ve sağlık teçhizatının geliştirilmesi gibi konularda da destekleyici olmalıydı. Irak Soruşturma Komisyonu buradaki sorumluluğu tam olarak Başkomutan ve Sağlık Hizmetleri Yöneticileri arasında paylaşırmanın kolay olmadığını gördü. Bu nedenle doğrudan sorumluluğu, Sağlık Hizmetleri Müdürleri olan Babbie⁶⁵¹ ile MacNeece'e verdi. Yalnız bu, Başkomutanın sorumluluğunu hafifletmiyordu. Çünkü Başkomutan, bu iki sıhhiye subayının üst amiriydi ve yetki onun ellerindeydi. Her ne kadar, MacNeece'i temmuz ayında kurmaylarının hazır bulunduğu bir toplantıda, Irak'taki sağlıkla ilgili konular için gidip ayrıntılı bir araştırma yapması için uyarılmış olsa da bu yeterli değildi. Çünkü alt rütbedeki subaylarının, verdiği emirleri tam olarak uygulayıp uygulamadığı konusunda, etkin bir şekilde denetim yapmak da Başkomutanın görevleri arasındaydı. O, bu denetim görevini tam olarak yerine getirmede⁶⁵².

Irak'taki sağlık personeli eksikliği had safhada olmasına rağmen, Hindistan Hükümeti ileride Hindistan'da ihtiyaç olabileceği olasılığına karşı orada mevcut bulunan çok sayıdaki sıhhiye subayını Irak'a göndermeyerek elinde tutmuştur. Sir William Babbie ve Başkomutan önceliği Irak'a değil Hindistan'a vermişlerdir⁶⁵³.

Hindistan Hükümeti, 1916 yılının başına kadar Irak'ta bulunan Irak Sefer Kuvveti'nin sağlık hizmetleri konusundaki yetersizliğini göz ardı etti. 11 Ağustos 1915'te Bakan Chamberlain, Genel Vali'ye yazdığı *kişiyeye özel* bir telgrafta Lord Northbrook adına Irak'ta ya da Hindistan'daki hasta ve yaralı askerler için para

⁶⁵⁰ BMJ, 2948, agm., s. 876.

⁶⁵¹ Sir William Babbie, Mart 1914'ten 5 Haziran 1915'e kadar bu görevde kalmıştır. Şubat ve Mart 1915'te 6 hafta Hindistan dışında bulunmuştur. Yerine 8 Temmuz 1915'te Sıhhiye Subayı J. G. MacNeece getirildi. O da 15 Nisan 1916'dan 1917'de hastalanıp görevini yapamaz duruma gelene kadar bu görevde kaldı, MCR, s. 93; GSPP, AC 62/43; BMJ, 2948, agm., s. 876; Babbie, 1916-1919 arası İngiltere Savaş Bakanlığı'nda önce Sağlık Hizmetleri Müdürü, sonra da Sağlık Hizmetleri Müfettişi olarak görev yapmıştır, BMJ, 3117, s. 494.

⁶⁵² MCR, s. 83.

⁶⁵³ MCR, s. 83.

toplamaşının yararlı olup olmayacağını sorduğunu yazdı. Yine telgrafta Lord Northbrook'un gönüllü yardım kurumlarının yardımı olup olamayacağını, doktorların, hemşirelerin, ilaçların ve hastaların rahatını sağlayacak donanımlara ihtiyaç olup olmadığı konusunda da yardımcı olmak istediğini belirtti. Buna karşılık Genel Vali Lord Hardinge, Hindistan Ordusu Başkomutanının talimatı ile yazılmış bir telgrafta yanıt verdi. Yazılan telgrafta, gerçeklerle ilgisi olmayan şeylerden söz edildi. Hindistan'da bulunan özel kaynaklardan çok sayıda gönüllü yardımının sağlanmakta olduğu, paranın bol ve Irak'ta hasta olan ya da yaralananların rahatını sağlamak için yapılan desteklerin yeterli olduğu belirtildi. Hindistan'daki gönüllü yardım kurumlarının gerekli olan her şeyi yapmakta oldukları, iklim ve diğer koşullar elverdiği ölçüde Hindistan'dan bayan hemşirelerin sağlanması konusunda düzenlemelerin yapıldığı yazıldı. Telgraf, “*Hükümetim, doktorlar ve ilaçlar için ayarlamalar yaptı.*” diye son buldu⁶⁵⁴. Ama bu telgraftan yalnızca iki hafta sonra Sağlık Hizmetleri Müdür Yardımcısı Hathaway, sorumlusu olduğu kurumda 17 sıhhiye subayı, 50 cerrah yardımcısı eksikliği konusunda Hindistan'ı bilgilendirmiş ve bu eksiklik 1915 yılı boyunca giderilememişti⁶⁵⁵.

Hindistan Ordusu Başkomutanı Duff, Selmân-ı Pâk'taki yenilgiden sonra geriye çekilirken yaralı ve hasta askerlerin yaşadıkları ile ilgili Irak'tan kendisine gönderilen 7 Aralık 1915 tarihli telgraf⁶⁵⁶ ile belki de yanlış yönlendirilmişti. Ama 14 Aralık tarihli Bombay ile Basra arasında kullanılan hastane gemisinde görevli sağlık işlerinden sorumlu subay olan Binbaşı Carter, Sağlık Hizmetleri Müdürü MacNeece'e bir rapor göndermişti⁶⁵⁷. Dolayısıyla yine olayları ve eksiklikleri zamanında bilmesi ve gereğini yapması gerekenler, iş işten geçtikten sonra *bilmiyorum, haberim yok* kelimelerinin arkasına sığınarak görevlerini yapmamışlardı.

4.3.1.1. Vincent-Bingley Komisyonu

Hindistan Genel Valisi Lord Hardinge ile İngiltere'deki Hindistan'dan Sorumlu Bakan arasında Irak'taki askerlerin sağlık durumları hakkındaki yazışmalar devam etmekteydi. Selmân-ı Pâk'tan sonraki sağlık anlamında yaşanan çöküş hakkındaki

⁶⁵⁴ George, age., s. 822; MCR, ss. 83-84.

⁶⁵⁵ MCR, s. 84.

⁶⁵⁶ Buchanan, age., s. 30.

⁶⁵⁷ Bu rapora, “*Kütü'l-Amâre Kuşatmasına Kadar Yapılan Muharebelerdeki Sağlık Sorunları*” bölümünde yer verildiği için bununla ilgili burada ayrıntıya girilmemiştir.

söylentiler de duyulmaya başlanmıştı⁶⁵⁸. Bu söylentiler hakkında Genel Vali, Hindistan Ordusu Başkomutanı Sir Beauchamp Duff'ın Irak'taki İngiliz ordusunun yaralı ve hasta askerleri hakkında ayrıntılı bir araştırma yapması için onu ikna etmesinden sonra bile Sir Duff bu görevi hakkıyla yerine getirmemişti. Hatta bu konuda İngiltere'den gelen bir telgrafa Lord Hardinge'in yanlış bilgiler içeren bir yanıt vermesine bile neden olmuştu. O telgrafta Irak'ta her şeyin kontrol altında olduğu ve tek sıkıntının uzun nehir ulaşımı konusunun olduğu belirtilmişti. Fransa'daki koşulları Irak'ta yaratamadıklarından söz edilerek, Fransa'daki iyi demir yolları, kara yolları ve motorlu ulaşım konusundaki bolluk ve zenginliğin Irak'ta sağlanmasının zorluklarından söz edilmişti. Aynı zamanda çıkan söylentilerin genelde subayların olayları abartmasından kaynaklandığı da iddia edilmişti⁶⁵⁹.

Sir Beauchamp Duff uzun süren direnmeden sonra, Hindistan Genel Valisi Lord Hardinge'in ısrarları karşısında Lord Chelmsford ve Sağlık Hizmetleri Müdürü MacNeece'i araştırma yapması için Irak'a gönderme kararı aldı. Ama Sir Duff ve Lord Hardinge bir araya geldiklerinde Lord Chelmsford'ın Vali Vekili olduğundan, onun Irak'a gönderilmesi uygun görülmedi ve Müdür MacNeece'in tek başına gitmesine karar verildi. Görevinin tam içeriği belli değildi ama Sir Duff, Lord Hardinge'e tüm konunun araştırılacağını, gerçekleri öğrenmek için altı kaldırılmadık bir taş bile bırakılmayacağı ve sonucun bir rapor haline getirileceği sözünü verdi. MacNeece'i Irak'a gönderirken Irak Kuvvetleri Komutanı Sir Nixon'a da bir telgraf çekerek Müdür MacNeece'in, *"Komutanız altındaki Irak Sefer Kuvveti'nin genel sağlık ihtiyaçları sorunu ve sağlık önlemleri konusunda kendisiyle görüşeceğini"* belirtti. Bu yazının anlamı MacNeece'in gerçekten bir soruşturma yapmasından ziyade Sir Nixon'a danışması ve ondan bilgi alması gibi anlaşılmaktaydı. Bu tam anlamıyla açık olmayan, belirsiz bir görevlendirme ile MacNeece Irak'a 17 Ocak 1916'da gönderildi⁶⁶⁰.

Müdür MacNeece, Irak'a ulaştığında Basra'nın kuzeyine, yani asıl muharebe alanlarına gitmedi. Araştırmasını Basra'da yaptı. Basra'da yaptığı hastane ziyaretinde de genelde durumu iyi olan hastalarla görüştü. Bir günlük ziyaretin

⁶⁵⁸ MCR, s. 85.

⁶⁵⁹ MCR, s. 86.

⁶⁶⁰ Buchanan, age., s. 68.

ardından, aynı akşam bir karar vererek Basra'nın dışında cephelerde inceleme yapmayacağını söyledi⁶⁶¹. Doğal olarak bu araştırma tam bir saha araştırması niteliği taşııyordu. Belki de görevlendirme yazısından dolayı gönderdiği rapor Irak'taki gerçekleri ifade etmekten uzaktı. Kendisi ile daha sonra gönderdiği rapor hakkında yapılan bir görüşmede, raporunu Delhi'ye döndükten sonra Başkomutan Duff ile bir araya geldikten sonra tamamladığını ifade etmiştir⁶⁶².

Bununla birlikte rapor, Seferin yürütülmesinin sorumlusu Hindistan Hükümetinin, İngiltere'nin Irak'taki politikasındaki gelişmelere gerekli hazırlıklar ile eşlik edemediği vurgulanarak, Irak Seferinin kapsamı tam ve açık olarak hiçbir zaman tanımlanmadığı, kişilerin nelerden sorumlu olduğu veya olacağının kendilerine tam olarak bildirilmemesinin Hindistan Hükümetinin hatası olduğunu belirtmiştir⁶⁶³.

Sağlık Hizmetleri Müdürü MacNeece'in araştırması devam ederken Irak'ta durumlar daha da kötüleşmekteydi. Ocak 1916'da Kûtü'l-Amâre'deki İngiliz askeri birliklerini kurtarmak için yapılan muharebelerdeki durum, Selmân-ı Pâk'ta yaşanan durumdan çok daha kötüydü. Bu konudaki söylentiler gittikçe daha da artmaya başlamıştı. Sağlık anlamında Irak'ta bir skandal yaşandığı artık gizlenemeyecek bir duruma gelmişti⁶⁶⁴. En sonunda yeni ve daha sorumlu bir araştırma yapılmasına ve bunun içinde Sir William Vincent ve Tümgeneral A. H. Bingley'in görevlendirilmesine karar verildi⁶⁶⁵. 22 Şubat 1916'da Sir Beauchamp Duff, Sir Nixon'ın yerine Irak Kuvvetlerinin komutanlığına getirilen Sir Percy Lake'e bir telgraf göndererek, Şeyh Saad ve sonrasındaki muharebelerdeki yaralı askerlerin tedavileri ve uygun tıbbi uygulamaların eksikliği konusunda korkunç hikâyelerin anlatıldığını, anlatılanların Hindistan'a kadar geldiğini ve çok ciddi bir

⁶⁶¹ Buchanan, age., s. 69.

⁶⁶² MCR, s. 87; Genel Vali Lord Hardinge, Bakan Chamberlain'a 10 Mart 1916'da yazdığı bir mektupta MacNeece'in Irak'taki yaralı ve hasta askerlerinin durumunu öğrenmek için Basra'ya görevli olarak gitmesi için yapılan atamadan büyük bir hayal kırıklığına uğradığını yazarak, onun General Nixon tarafından kullanıldığını belirtmiştir. Genel Vali'ye göre General Nixon MacNeece'e, Irak'taki Kraliyet Ordusu Tabip Sınıfına mensup bütün askerlerin görevlerini harika bir şekilde yaptıklarını ve bu konuda bir şikâyet olmadığını bildirmiştir. Kendisi de Kraliyet Ordusu Sıhhiye Sınıfına mensup olan MacNeece de bunu kabul etmiş ve var olan sıkıntıları dile getirmeyen, gerçekleri yansıtmayan bir rapor hazırlayarak Hindistan'daki askeri yetkililere bu raporu sunmuştur, GSPP, AC 62/54.

⁶⁶³ Millar, age., s. 286.

⁶⁶⁴ Barker, age., ss. 399-400.

⁶⁶⁵ Bu kararı Lord Hardinge, Bakan Chamberlain'a 25 Şubat 1916'da yazdığı mektupta bildirmiştir, GSPP, AC 62/51.

skandalın yaklaşmakta olduğundan korktuğunu belirtti. Bu konuda ayrıntılı bir soruşturma yapılması için Irak'a bir komisyon gönderilmesi konusunda kendisinin mecbur bırakıldığını belirterek, bir sonraki muharebeye kadar yaralı askerlerin tedavileri ile eksik olan sağlık araç ve gereçleri konusunda ilerleme kaydedilmesinin bir zorunluluk olduğunu yazdı. Vincent-Bingley Komisyonu'nun ataması da 2 Mart 1916'da yapıldı⁶⁶⁶.

Komisyon'dan beklenen Irak'taki hasta ve yaralıların genel tedavisi, hasta ve yaralıların tahliyesi ile varsa kusurların öğrenilmesi ve sorumlularının tespitini rapor haline getirmektir. Görev talimatındaki bir kısıtlama nedeniyle Komisyon, Selmân-ı Pâk'tan sonraki çöküşü hariç tutacaktı. Fakat Komisyon'un önerisi ile görev talimatı genişletildi. Komisyon birkaç hafta Irak'ta çalışarak raporunu hazırladı ve 29 Haziran 1916'da Hindistan Hükümeti'ne sundu. Onların Selmân-ı Pâk'tan sonra yaralı askerlerin çektikleri acılar için yaptıkları çarpıcı açıklamalar, sonunda sağlık alanında yaşananlarla ilgili resmi suskunluğun kalın örtüsünün kaldırılmasına neden olarak gerçeğin ortaya çıkmasını sağladı⁶⁶⁷. Böylece aylardır yok sayılan, gizlenen ve üzeri örtülmeye çalışılan yaralı askerler konusunda yaşanan felaket, artık tüm açıklığıyla ortaya çıkarılabilmiş oldu.

Son derece açık bir şekilde yazılan bu rapor, yazılmasının üzerinden bir yıl geçmesine rağmen halka açıklanmadı ama Irak Soruşturma Komisyonu'nun Raporuna eklenerek halkın bu raporu ve içindekileri bilmesi sağlanmış oldu⁶⁶⁸.

4.4. Hindistan'dan Sorumlu Bakanların Hataları

Hindistan'dan Sorumlu Bakanlığın, Irak Seferi'nin yürütülmesindeki politikayı oluşturmaktan, Hindistan Hükümetinin de bu politikayı uygulamaktan sorumlu oldukları daha önce belirtilmişti. Ama bu politikanın oluşturulmasında ve uygulanmasında başarı gösterilemedi. Hindistan'dan Sorumlu Bakanlar, bu politikanın başarılı bir şekilde yürütülmesi için yeterli donanımları yoktu. Aslında Seferin kapsamı bile tam olarak tanımlanmamıştı⁶⁶⁹.

⁶⁶⁶ MCR, s. 87.

⁶⁶⁷ MCR, s. 79.

⁶⁶⁸ Buchanan, age., s. 205; George, age., s. 816.

⁶⁶⁹ BMJ, 2948, agm., s. 876; Millar, age., s. 286.

Irak'ta ihtiyaç duyulan nehir gemisi, römorkör ve mavnalar ile ilgili bir talep yazısının işleme koyulma ve gereğini yapma sürecinin nasıl geliştiğine bakılırsa ne demek istendiği daha iyi anlaşılacaktır. Örneğin, 8 Temmuz 1915 tarihinde Irak'ta ihtiyaç duyulan altı adet *Mecidiye* sınıfı yandan çarklı gemi, üç adet arkadan çarklı su çekimi uygun gemi, sekiz adet *Sumana* sınıfı römorkör ve 43 adet mavna ile ilgili, General Kemball tarafından ayrıntılı olarak hazırlanmış bir talep yazısı, General Nixon tarafından Hindistan'a gönderildi⁶⁷⁰. Bu yazı, 4 Ağustos 1915'te Hindistan tarafından Londra'ya telgrafla iletildi. Adı geçen yazı ve içeriği ile ilgili ayrıntıları içeren bir mektup da 20 Ağustos 1915 tarihinde, Hindistan Hükümeti tarafından Londra'ya gönderildi. Bu mektup, Londra'daki Hindistan'dan Sorumlu Bakanlığa 9 Eylül 1915'te ulaştı⁶⁷¹. Talebin aciliyeti, istenilen sınıf ve özelliklere bağlı kalınmasının gerekliliği, boyutları ve su çekimi gibi konular, Komutan Hamilton, General Kemball, General Nixon, Hindistan'daki Başkomutan, Hindistan Genel Valisi ve onun bütün Konseyi tarafından vurgulanmıştı⁶⁷². Bu yaşananlar bir yerde bürokrasi devreye girerse, ne olacağının açık bir kanıtı gibiydi. Savaş alanındaki komutan isteğini belirtiyor ve Hindistan Hükümeti tarafından İngiltere'deki Hindistan'dan Sorumlu Bakanlığa gönderilmesi için talepte bulunuyor. Hindistan Hükümeti bunu İngiltere'ye gönderiyor ama bu talepten Bakan'ın bizzat haberdar olması sağlanmıyor. Hindistan'dan Sorumlu Bakanlıktaki Askeri Şube, bunu bir talep olarak Levazım Şubeye gönderiyor. Sonunda bu talep yazısı Savaş Bakanlığına iletilmesine rağmen, nehir yolu ile ulaştırmada yaşanan eksikliğin ortaya koyduğu vahim durumu açıklayan bir mektup, bu talep yazısı ile birlikte gönderilmiyor. Dolayısıyla da Savaş Bakanlığı, durumun aciliyetinin zamanında farkına varamıyor⁶⁷³.

Burada üzerinde önemle durulması gereken, talebin acil olması, belirtilen sınıf ve boyut ile su çekimi gibi özelliklere dikkat edilmesidir. İngilizler açısından Irak Seferi'nin başarıya ulaşmasını sağlayacak en önemli faktörlerden biri hatta en önemlisi, istenilen özelliklere sahip nehir ulaşım araçlarına sahip olmaktı. Aslında bunun için önlerinde güzel bir örnek vardı. Messrs. Lynch Bros. (Brothers)

⁶⁷⁰ MCR, s. 45.

⁶⁷¹ MCR, ss. 45-51.

⁶⁷² MCR, s. 52.

⁶⁷³ George, age., s. 814.

Şirketinin Dicle Nehri üzerinde gemi ile taşımacılık yapmak konusunda bir imtiyazı vardı. Bu şirket, birkaç yıllık bir tecrübeden sonra Dicle Nehrine uygun gemi, mavna ve römorkör geliştirerek bunları kullanmaya başlamıştı⁶⁷⁴. Şirketin Dicle Nehri üzerindeki taşımacılık tecrübesi 50 yıldan daha fazlaydı⁶⁷⁵. Dolayısıyla şirket bu nehir üzerinde taşımacılığın nasıl yapılması gerektiğini iyi biliyordu.

Hindistan'dan Sorumlu Bakanlıktan, Messrs. Lynch Bros. Şirketi ile nehir ulaşım araçlarının inşa edilmesi konusunda anlaşma yapılması⁶⁷⁶, anlaşma yapılamazsa teknik destek alınması veya uzmanlık bilgilerinden faydalanılması istendi. Bu konuda Bakanlık ile Messrs. Lynch Bros. Şirketi ile görüşmeler oldu. Şirket, istenilen nehir araçlarının imalatçısı değildi ama bu konuda yardım edebileceği, gemi ve diğer ulaşım araçlarının planları ve uzmanlık bilgilerini paylaşabileceği ve hatta Basra'daki kontrol mühendisini İngiltere'ye getirebileceği konusunda kendilerine bir teklifte de bulundu. Bunun için de gemi ve diğer araçların maliyetinin yüzde beşi⁶⁷⁷ kadar bir komisyon talep etti. Eğer bunlar Basra'da inşa edilirse, kâr almadan maliyetine inşa etmeyi de önerdi. Bakanlık, Messrs. Lynch Bros. Şirketi'ne 1.500 Guineas (Gine)⁶⁷⁸ teklif etti. Bunun üzerine şirket, bunu normal ticari bir işlem gibi düşünmediklerini, bir vatanseverlik durumu olduğunu belirterek hizmetleri ve planları için 2.000 Gine istedi. İstenilen araçların toplam maliyeti, yaklaşık 600.000 Sterlin idi. Şirketin bu teklifine birkaç hafta boyunca yanıt verilmedi. Sonunda da bu teklifi reddettiler⁶⁷⁹. Bu arada Bakanlık uzman bir gemi inşaat mühendisi olan Sir John Biles ile kendilerine yardımcı olması için görüştü. Arkasına Bakanlığın gücünü alan Sir John Biles, Lynch Bros.'a ait olan *Mecidiye* sınıfı gemiyi üretenlere doğrudan ulaşarak şirketin gemi planının bir kopyasını aldı⁶⁸⁰.

⁶⁷⁴ MCR, s. 52.

⁶⁷⁵ Millar, age., s. 8.

⁶⁷⁶ Bu şirketten yalnızca nehir ulaşım araçlarının inşası istenmedi. General Townshend, emri altındaki 6.Tümen ile Selmân-ı Pâk'tan geri çekilmeye başladığında Kûtü'l-Amâre'de de hazırlıklar yapılmaktaydı. Townshend'in Kûtü'l-Amâre'ye kadar geri çekilebileceği anlaşıldığından, gözetleme kulelerinin inşa edilmesi işi de bu şirkete verilmişti, Millar, age., s. 60.

⁶⁷⁷ MCR, s. 52; bir kaynaktaki bu yüzde 10 olarak yer almaktadır. 600.000 Sterling (Sterlin) tutacak olan işlerin yüzde onu ki, bu da Hindistan'dan sorumlu Bakanlık tarafından çok bulunarak reddedilmiştir, Millar, age., s. 8; İngiltere eski Savaş Bakanı'nın anılarında komisyon tutarı olarak "yüzde birinin üçte biri" ifadesi yer almaktadır, George, age., s. 811.

⁶⁷⁸ *Guinea (Gine)*: 21 şilin veya 1,05 Pound değerinde eski İngiliz parası.

⁶⁷⁹ Millar, age., s. 8.

⁶⁸⁰ MCR, s. 52; Millar, age., ss. 8-9.

İstenilen altı adet yeni yandan çarklı gemi, bazı iç iyileştirmeler ile *Mecidiye*'nin aynısıydılar. Bakanlık, Sir John Biles'in tavsiyelerine göre davranıyor ama yine bazı eklemeler de yapıyordu. Örneğin, Bakanlık teknelerin daha fazla motor gücüne sahip olmalarının iyi olacağını düşünmüştü⁶⁸¹. Bu yüzden Irak'taki komutanların görüşünü almadan daha ağır makineler sipariş ettiler. Gemilerin tekne kısımlarının boyutlarını değiştirdiler. Yeni tekneler, *Mecidiye*'den daha fazla su çekiyor, daha fazla yakıt tüketiyor ve çok daha zor manevra yapıyordu. Kurna'nın kuzeyindeki Üzeyir Türbesinden (Ezra's Tomb)⁶⁸² sonra, 45 km boyunca nehir çok dardı. Bazı yerlerde genişlik yaklaşık 61 metreyi geçmiyordu. Bazı yerlerde ise bu genişlik 43 metre kadardı. Dolayısıyla iki adet mavnanın yan yana nehirde hareket etmesi mümkün değildi. Nehir kıvrımlarının ve dönüşlerinin çok keskin, akıntının çok güçlü olması, yeni teknelerin nehir üzerinde yaptığı seferler için büyük zorluklara neden oluyordu⁶⁸³.

Yeni gemiler Irak'a ulaştıktan ve komisyon tarafından incelendikten sonra, 26 Ağustos 1916'da Hindistan'daki Başkomutana onların en, boy ve derinlik bakımlarından uygunsuzluğunu belirten bir telgraf gönderildi. Su derinliğinin az olduğu dönemlerde bunlardan yararlanılamayacağı ifade edilirken, çarklarını koruması için mavnalar olmaksızın nehir üzerinde sefer yapılamayacağını ve tam genişliklerinin Dicle'nin dar yerlerinde manevra yapmalarına engel olacağını belirttiler⁶⁸⁴. Kısaca, Bakanlık tarafından tasarlanan ve İngiltere'de inşa ettirilen bu yeni tip *Mecidiye* sınıfı gemilerin özellikle Kurna'nın kuzeyinde bir işe yaramayacağı idi.

Hindistan'dan Sorumlu Bakanlık, mavnaların özellikleri konusunda kendilerinden istenen olmazsa olmaz özellikleri dikkate almamıştı. Bu, yeni inşa edilmiş olsa da mavnaların Dicle'de kullanılamayacağı anlamına geliyordu. Irak'taki kuvvetlere komuta eden General, kendisinin istediği ölçü ve ebatlarda değil de Bakanlığın kendi

⁶⁸¹ MCR, s. 52; Millar, age., s. 9.

⁶⁸² Üzeyir'in M.Ö. 4. ve 5. yüzyıllarda yaşamış Yahudi bir din adamı olduğu ileri sürülmektedir. Kur'an-ı Kerim'de ismi geçen peygamberler arasında olmamakla birlikte, bazı İslami kaynaklarda isminin yazılı olduğu belirtilmektedir, Ewing, age., s. 208.

⁶⁸³ MCR, s. 52; 12 Şubat 1916'da General Lake, İngiltere'den istenen nehir ulaşım araçlarının gelmemesi nedeniyle General Townshend'ı kurtarmak için Irak'a gelen ve gelmekte olan birliklerin Kûtü'l-Amâre'ye sevk edilmesinde sorunlar yaşandığını ifade etmekteydi, Millar, age., s. 179.

⁶⁸⁴ MCR, s. 52.

kendine düşünüp, tasarladığı ve inşa ettirdiği taleplerinin İngiltere’den yola çıktığını öğrendiğinde, 27 Mart 1916’da Bakanlığa bir telgraf gönderdi. Telgrafında, yapılan değişiklikleri, Messrs. Lynch Bros. Şirketi’nin yardım ve tecrübelerinden yararlanılmamış olmasını protesto ediyor ve yapılacak olan herhangi bir mavnaya varsa onların hiç olmazsa istenilen modelde olmasını istiyordu. Bakanlık, 31 Mart 1916’da gönderdiği yanıt yazısında, Generalin görüşlerini kabul etmeyi reddediyor ve İngiltere’de inşa ettirdiği mavnaların Dicle Nehri için uygun olduğunu, hatta birçok açıdan Irak’ta bulunan diğer mavnalardan üstün olduğu fikrini savunuyordu. 6 Nisan 1916’da General tekrar itirazını yaptı. Ama Hindistan’dan Sorumlu Bakanlık onun görüşlerini dikkate almadığı gibi, 25 adet daha mavnanın yine kendisinin istediği şekilde, yani kare şeklinde altı düz pruvaya⁶⁸⁵ sahip, inşa edilmesi için emir verdi⁶⁸⁶.

Irak’a gönderilen ilk mavnaların Dicle Nehri için uygun olmaması nedeniyle bunların, yani her biri 250 ton kapasiteye sahip 35 adet mavnaya ve hepsi de kare şeklinde pruvalara sahip yedi adet daha küçük boyutlarda mavnaya, İngiltere’ye geri gönderildi. Irak Soruşturma Komisyonu, bunların Irak’ta kullanıldıktan ve işe yaramadığı görüldükten sonra İngiltere’ye iade edilmesini, yerlerine yenilerinin yapılmasını, bunların tekrar Irak’a ulaştırılmasını, bu işlemleri yaparken meydana gelen gecikmeler yüzünden kaybedilen zaman ve fazladan harcanan paranın, Hindistan’dan Sorumlu Bakanlığın çok büyük bir yanlışı olarak kayıtlara geçirdi⁶⁸⁷.

Irak Sefer Kuvveti komutanlarının çok hayati bir konu olduğunu kendilerine iletmelerine, Irak’ta yaşanılacak bir olumsuzluğun en önemli sebebinin belki de uygun ölçülere sahip olmayan nehir ulaşım araçları olacağı konusundaki uyarılarına rağmen, Hindistan’dan Sorumlu Bakanlığın, tam tersi bir şekilde davranması, bu bakanlığı da Irak’ta yaşanan olağanüstü yenilginin mimarlarından biri durumuna getirmiştir.

Bu yanıtlar burada da bitmemişti. İngiltere’de inşa edilen bu mavnalar, römorkörler ve arkadan çarklı gemiler, Irak’a paketli parçalar olarak gönderildi. Bu parçaların

⁶⁸⁵ *Pruva*: Geminin veya teknenin ön tarafına, baş bölümüne verilen isim, <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim tarihi: 20.04.2021.

⁶⁸⁶ MCR, s. 53.

⁶⁸⁷ MCR, s. 53.

Irak'ta bir araya getirilmesi ile ilgili işlemler de Bakanlık tarafından yerine getirildi. Ama Bakanlık bunu bile doğru dürüst yapamadı. Gelen malzemelerin boşaltılması, birleştirilmesi, kurulması ve donatılması yetersiz tesis, teknik personel ve yerel koşullar altında yapıldığından çok zaman kaybedildi. Gönderilen 11 gemi ve 43 mavnanın toplanması ve kullanılması “*birkaç hafta içinde mümkün olacaktır*” beklentisi gerçekleşmedi. Tam tersi meydana geldi. Birkaç hafta değil birkaç ayda bile bitirilemedi. Bunun yanında bir araya getirilip inşa edilmesi için Irak'a gönderilen mavnalar ve gemiler büyük bir sevkiyat halinde gönderilmişti. Ama bunların bir araya getirilmesi ile ilgili bir şema ya da plan bu parçalar ile gönderilmemişti⁶⁸⁸. Gönderilen ilk şemalar ise Eylül 1916'da Irak'a ulaştı. Bu tarih, gemiler için gönderilen parçaların Irak'a ulaşmasından 4-5 ay sonrasıydı. Gönderilen gemi ve mavnalar parçalarının bazılarının çok ağır ve büyük olması nedeniyle bunların bir araya getirme işinin Irak'ta yapılması gerekiyordu. Ama mevcut durum, bunların hepsinin nehir içinde birleştirilmesinin neredeyse imkânsız olduğunu gösterdi. Hatta bazı gemi parçaları yaklaşık dokuz metre suya battı. Bu nedenle, geride kalan bölümlerin bir araya getirilmesi için Bombay'a gönderilmesi ve orada bir araya getirildikten sonra Irak'a çekici ile getirilmesine karar verildi⁶⁸⁹.

Irak'taki yenilginin nedenlerini araştıran komisyon raporunda, Irak'taki İngiliz politikasının yürütülmesinden sorumlu bulunan Hindistan'dan Sorumlu Bakan Joseph Austen Chamberlain'ın Seferin kapasitesini kavrama konusunda yetersiz olduğunu ileri sürerek, kendisini Irak'ta yaşanan yenilgiden sorumlu tutmuştur. Bunun yanında Bakanlığın Hindistan Bölümünde Askeri Sekreter olarak bulunan Sir Edmund Barrow da açık bir şekilde yetki alanında olmamasına rağmen, askeri değerlendirmelerde bulunduğu ve bunları yazdığı için hatalı bulunmuştur. Yalnız Bakan ve Sir Edmund Barrow değil aslında tüm İngiliz Bakanlar Kurulu'nun Savaş Komitesi, Kûtü'l-Amâre'de yaşanan felaketten sorumlu bulunmuşlardır⁶⁹⁰.

Irak Soruşturma Komisyonu, aynı zamanda Hükümetin uzman danışmanlarını da Bağdat'a ilerleme konusunu uygun bulup onayladıkları için sorumlu tutmuşlardır. Yalnız deniz ve karacı askeri uzmanları, Bağdat üzerine ilerleme konusunda ilk başta

⁶⁸⁸ George, age., s. 812.

⁶⁸⁹ MCR, s. 54; George, age., s. 812.

⁶⁹⁰ Evans, age., s. 134; Millar, age., s. 286; Buchanan, age., s. 208.

isteksiz oldukları, daha sonra ise Hükümetin sahip olduğu düşünceyi yıkmamak için kısmen de olsa teşvik ettikleri için sorumlu tutulmuşlardır. Bütün askeri uzmanların Bağdat'ın alınabileceği ama elde tutulmasının zor olacağı konusunda hemfikir olmaları da dikkate değer olarak görülmüştür⁶⁹¹.

4.5. Hindistan Genel Valisi'nin Hataları

Irak'ta yaşanan İngiliz felaketini araştırma komisyonu, bu felakette sorumluluğu olanları ve sorumluluk derecelerini teker teker ortaya koydu. Doğal olarak bundan, Hindistan Genel Valisi Lord Hardinge de nasibini aldı. Penshurst Lordu Hardinge, İngiltere'nin en büyük ve en önemli sömürgelerinden biri olan Hindistan'a genel vali olarak Kasım 1910'da atandı. 1906'dan 1910'a kadar İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nda, çok parlak bir kariyere sahip müsteşar olarak çalışmaktaydı. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasına kadar da herkesçe bilinen çok başarılı bir genel vali idi⁶⁹². İngilizlerin Irak Seferi'nin başarısızlığının sonucu olarak bu savaştaki rolü nedeniyle Hint Ordusu'ndan sorumlu olanlar eleştirilirken, o da bundan payına düşeni aldı. Bu Seferde yer alan tüm rütbeli ve yetkili, yani asker ve sivil herkes bu soruşturmada ifade verdi ve soruşturma sonucunda da kim ne yaptı ise ortaya konuldu. Hindistan Genel Valisi, Irak Seferi ile ilgili politikanın uygulanmasından sorumluydu. Ama o, bu konuda yeterli değildi, çünkü Sefer için gerekli olan ve hatta kendisinin önerdiği iyileştirmeleri ve geliştirmeleri bile uygulayamadı⁶⁹³.

Aslında Lord Hardinge Hindistan Genel Valisi olduğunda, Hint Ordusunun zayıflıklarının ve eksiklerinin farkındaydı. Hint Ordusunun “Üç tane oldukça zeki yaşlı kadın-General Lake⁶⁹⁴, General Aylmer ve General Burbury” tarafından yönetildiğini biliyordu. Hindistan Ordusunun Başkomutanı General O'Moore Creagh hakkında da “bir ayağı çukurda olan yaşlı adam” diye düşünmekteydi. Onun hakkında hiç de olumlu görüşler beyan etmiyor, onu tam bir budala olarak görüyor ve Hindistan Ordusunun Başkomutanı olarak orada bulunmasının tehlikeli olduğunu

⁶⁹¹ Buchanan, age., ss. 208-209.

⁶⁹² Goold, agm., s. 919.

⁶⁹³ BMJ, 2948, agm., s. 876; Millar, age., s. 286

⁶⁹⁴ Lord Hardinge 18 Şubat 1916 tarihinde İngiltere'deki Bakan Chamberlain'a gönderdiği mektupta, General Lake için sağlığı yerinde olmayan, 61 yaşında, Simla ve Delhi'de kendisi için yaşlı bir kadın denildiğini ileri sürmüştür, GSPP, AC 62/50.

dahi söylüyordu. Hatta Hindistan'dan Sorumlu Bakan olan Lord Crewe da onunla aynı fikirde idi⁶⁹⁵.

Lord Hardinge, Hint Ordusunun durumunun düzeltilmesi için bir şeylerin yapılması gerektiğinin farkındaydı. Bu amaçla, Hint Ordusunun harcamalarını azaltmak ama aynı zamanda da etkinliğini artırmak şeklinde bir politika izlemeyi seçti. Zaten Hindistan'ın azalan afyon gelirleri de askeri harcamaları kısmayı gerektirmeye başlamıştı. Hindistan içinden de Hükümetin daha fazla harcama yaparak, halkın yaşantısında iyileştirmeler yapması konusunda baskılar artmaktaydı. Bunun yanında, oluşturulmasına yardım ettiği 1907 tarihli Antant ile Rusya'dan bir tehlikenin gelmeyeceği düşüncesi ona, Hindistan'da büyük bir orduya gerek olmadığını düşündürüyordu. Ama buna karşılık Hindistan Genelkurmay Başkanı Sir Douglas Haig onunla aynı fikirde değildi. Haig'in Rusya ile ilgili şüpheleri vardı. Yine Osmanlı Devleti ile yapılabilecek bir savaş olasılığına karşı, Hindistan'ın hazır olması gerektiğine de inanıyordu. Ona göre Osmanlı Devleti ya tek başına ya da Almanya ile müttefik olarak İngiltere İmparatorluğuna karşı savaşa girişebilirdi. O yüzden de Hindistan, Türklere karşı gönderilmek üzere uygun şekilde teçhiz edilmiş bir sefer kuvvetine sahip olmalıydı⁶⁹⁶.

Genelkurmay Başkanının bu görüşlerine rağmen, Genel Vali Hindistan'ın sınırları dışında büyük bir güce karşı harekâta girişme olasılığının mümkün olmadığına inanıyordu. Özellikle de Türklere karşı Irak'ta bir harekâta girişmek, ona göre imkansızdı. Bununla birlikte yine de 1912 yılında, bir komite oluşturarak ordunun harcamalarında bir kesinti yapılıp yapılamayacağı konusunda bir rapor istedi. Fakat komite üyeleri aralarında anlaşamadıklarından, iki farklı rapor ortaya koydular. Çoğunluk Raporu (*the Majority Report*) 1908'den 1912'ye kadar İmparatorluk Genelkurmay Başkanı olan Mareşal Nicholson ve Ordu Mali Sekreteri Sir William Meyer tarafından imzalandı. O rapora göre, Hindistan için dış tehditler azalmış ama iç tehditler çoğalmıştı. Hindistan Genelkurmay Başkanı Haig'in, Ordunun Hindistan dışında görevlendirilmesi konusunda hazırlıklı olması gerektiği görüşüne

⁶⁹⁵ Goold, agm., s. 920. Lord Hardinge bunu 18 Ağustos 1913'te dile getirmiştir. 1916 yılında da General Lake için aynı şeyleri düşünmekte, onu daha halen yetersiz bulmaktadır. 1913 yılında Hindistan'dan Sorumlu Bakan Lord Crewe, Hindistan Ordusu Başkomutanı da General O'Moore Creagh idi.

⁶⁹⁶ Goold, agm., s. 921.

katılmıyorlardı. Ama Hindistan'ın durumu elverdiği ölçüde de denizaşırı iş birliklerini desteklemeye hazır olmasının gerekli olabileceğini de kabul ediyorlardı. Bunlara göre mevcut askeri bütçe aynı kalmalı ama artırılmamalıydı da⁶⁹⁷.

Diğer taraftan ise Azınlık Raporu (*the Minority Report*) yeni Genelkurmay Başkanı General Sir Percy Lake ve General Sir Robert Scallan tarafından imzalandı. Bu iki Generale göre, iç risklerin arttığı konusunda hemfikir olmalarına rağmen, harici riskler de ihmal edilmemeliydi. Onlar, İngiltere'nin Irak'ta Türklere karşı girişebileceği bir savaşta, İngiltere'den gelecek bir askeri yardım çağrısı olasılığına karşı, hazırlıklı olması gerektiğini ileri sürüyorlardı. Bu nedenle de mevcut askeri bütçe kesinlikle azaltılmamalı tam tersine artırılmalıydı. Genel Vali ve Hindistan'dan Sorumlu Bakan, askeri bütçenin artırılmasını savunan *Azınlık Raporu*'nun vardığı sonuçları değil, bütçenin artırılmamasını savunan *Çoğunluk Raporu*'nun vardığı sonuçları kabul ettiler⁶⁹⁸. Ne de olsa bütçeye fazladan yük binmeyecekti. Böylece askeri yatırımlara harcanacak paralar, ülke içinde başka alanlarda kullanılabilirdi.

Aslında Lord Hardinge de Hindistan Ordusunda bazı şeylerin doğru gitmediğini anlayabiliyordu. Savaş Bakanı Kitchener⁶⁹⁹ gibi idarecilik yeteneğine sahip, çalışkan ve başarılı bir adam olan General Sir Beauchamp Duff'ın Hindistan Ordusuna katılması ile istediği gelişmelerin olacağına inanıyordu. General Duff'ın Hindistan'da görevlendirilmesi isteğine, İngiltere Savaş Bakanlığı istemeden de olsa izin verdi. Çünkü bunun doğru bir seçim olduğuna inanmıyorlardı⁷⁰⁰.

Genel Vali Lord Hardinge'in, savaş başlamadan önce Hindistan Ordusuna yönelik politikasının sonuçları hiç de istediği gibi olmadı. Ordu bütçesinde planlanan azaltmalar ve istenilen iyileşmeler için savaş öncesi yeterli zaman kalmadığı gibi, yapılmaya çalışılan bazı değişiklikler de başarısızlıkla sonuçlandı. Örneğin Sir Beauchamp Duff, beklentilerin gerisinde kaldı. Savaş zamanında ondan iyi bir

⁶⁹⁷ Goold, agm., s. 921.

⁶⁹⁸ Goold, agm., s. 922.

⁶⁹⁹ Lord Horatio Herbert Kitchener.

⁷⁰⁰ Goold, agm., s. 922.

yöneticiden çok daha fazlası olması bekleniyordu ama o, bu beklentiye karşılamaktan çok uzak kalarak zamanında gerekli olan tedbirleri alamadı⁷⁰¹.

General Sir Beauchamp Duff'ın Hindistan Ordusuna katılmasını isteyen ve onun Hindistan Ordusu Başkomutanı yapılmasını sağlayan Lord Hardinge, onunla uyuşmazlık yaşamaya başladı. Bu durumu da birkaç kez Bakan Chamberlain'a yazdığı mektuplarda ilettiler. 17 Aralık 1915 tarihli mektubunda, Başkomutanın Irak'a gönderilmesi için sürekli daha fazla asker talebinde bulunduğunu ama Hindistan için bunun mümkün olmadığını belirtti⁷⁰².

Yine Genel Vali, Hindistan Ordusu Başkomutanının kendisine bildirdiği rakamlara da güvenmiyordu. Örneğin 24 Aralık 1915 tarihli bir mektubunda Kûtü'l-Amâre'de kuşatma altında olan General Townshend'in 8.500 ila 9.000 askeri varken, karşısındaki Türk askerlerinin sayısının 12.500 olduğunu belirtti. Buna karşılık Başkomutan General Duff'ın, General Townshend'in önündeki Türk askerlerinin sayısını 35.000 olarak belirttiğini, bunun da hayali bir rakam olduğunu yazarak, Başkomutanı ile anlaşamadığından ve uyum içinde çalışmadığından yakınmaktaydı⁷⁰³. Dolayısıyla Genel Vali, kendi isteği ile Hindistan Ordusunun Başkomutanı yaptığı General Duff ile dahi anlaşamıyordu. Genel Vali'nin kendi Başkomutanı ile yaşadığı bu sürtüşme, Irak Sefer Kuvveti için hiç de olumlu sonuçlar doğurmadı.

Irak'ta hasta ve yaralı askerlerin yaşadıkları büyük sıkıntılar bakımından da Lord Hardinge'in sorumluluğu vardı. Örneğin 7 Ağustos 1915'te ileri harekâtın onaylandığı tarihten dört gün sonra Bakan Chamberlain, Irak'ta doktor, hemşire, ilaç, hastane araç/gereçleri gibi ihtiyaçlar konusunda, ayrıntılı bilgi isteyen bir telgrafi Genel Vali'ye gönderdi. Bu telgrafa Genel Vali, 16 Ağustos'ta adı geçenlerle ilgili bir yardıma ihtiyaç bulunmadığını belirten bir yanıt gönderdi. Bu da Irak'taki askeri birliklerin katlanmak zorunda kaldıkları ve ileride de katlanacakları sağlık durumu hakkında çok yanıltıcı bir değerlendirmeydi⁷⁰⁴.

⁷⁰¹ BMJ, 2948, agm., s. 876; Goold, agm., s. 922.

⁷⁰² GSPP, AC 62/39.

⁷⁰³ GSPP, AC 62/40.

⁷⁰⁴ MCR, s. 79.

Yalnız Hindistan'dan Sorumlu Bakan, Genel Vali'nin Irak'taki sağlık konusuyla ilgili yanıtlarından tatmin olamadığından, 9 Ekim 1915'te, Hindistan'a bir telgraf daha göndererek, Irak Sefer Kuvveti'ndeki askerlerin sağlığı konusundaki endişelerini bir kez daha ilettiler. Özellikle sıtmaya karşı hastanelerde alınan tedbirler ve tropikal hastalıklara karşı askerlere verilen destekler konusunda emin olamıyordu. Buna karşılık Genel Vali, 15 Ekim'de bu telgrafa bir yanıt yazarak güneş çarpması, sıtma ve dizanteriye karşı alınan tedbirler konusunda ayrıntılı bilgiler verdi. Ona göre arıtılması, kaynatılması ve klorlanması ile suyun temizlenmesi, kinin ilacı kullanımıyla sıtma ile mücadele ve sivrisineklerin üreme alanlarının temizlenmesi, İngiliz olsun Hintli olsun tüm askerlere cibinlik sağlanması konusunda tedbirler alınmıştı. Basra'daki hem İngiliz ve hem de Hint Hastaneleri için elektrik lambası, fanlar ve her yatağa da cibinlik sağlandığı ama binaların bunun kullanımı için uygun olmadığını ifade etmişti. Fakat bu yanıtı verdiği zaman bile Irak'ta ne temiz su ne de elektrikli fanlar ve cibinlikler yeterliydi. Lâkin Lord Hardinge'in gönderdiği telgrafta bunların yeterli olduğu yazılmıştı⁷⁰⁵. Hindistan Genel Valisi, yine İngiltere'deki Bakanlara doğru bilgi aktarmamıştı. Ya Genel Vali'yi de birileri aldatıyor ve onu yanlış yönlendiriyordu ya da Genel Vali doğruyu biliyor ama bunu İngiltere'ye olduğu gibi aktarmıyor ve eksiklikleri saklama yoluna gidiyordu.

Bakan Chamberlain, 9 Ekim 1915'te yazdığı telgrafa aldığı yanıtı yeterli bulmadı. Hindistan Genel Valisi, her şeyin yolunda olduğunu söylüyordu ama bu ona pek inandırıcı gelmemişti. Bunun üzerine Genel Vali'ye 14 Ekim, 29 Ekim ve 3 Kasım 1915'te Irak'taki muharebelerde yaralanan ve orada hastalanan askerler hakkında kendisine ulaşan oldukça rahatsız edici haberlerin aslının araştırılıp kendisine bilgi verilmesini isteyen telgraflar gönderdi⁷⁰⁶. Kendisine gönderilen bu telgrafların gereğinin yapılması için, Genel Vali'nin Hindistan Ordusu Başkomutanını bilgilendirmiş olması, onun da kurmaylarına gereğinin yapılması yönünde emir vermiş olması muhtemeldir. Ama sonuca bakıldığında öyle olmadığı anlaşılmaktadır. Hatta Genel Vali Lord Hardinge, 18 Şubat 1916 tarihinde Bakan Chamberlain'a yazdığı *kişiye özel* bir mektupta, en sonunda askeri yetkilileri Dicle'nin yukarılarında yaşanan muharebelerdeki sağlık ile ilgili yapılan veya

⁷⁰⁵ MCR, s. 84.

⁷⁰⁶ MCR, s. 84.

yaşanılan durumların ne kadar kötü olabileceğinin araştırılması için ikna edebildiğini yazdı⁷⁰⁷. Bu cümleden de Genel Vali'nin Irak'ta yaralanan veya hastalanan askerlerin durumunun araştırılması yönünde askeri yetkililere talepte bulunduğunu ama uzun bir süre bunu başaramadığını öğreniyoruz. Fakat bir Genel Vali'nin emri altındakilere sözünü geçirememesi, aslında kocaman bir soru işareti idi. Çünkü, istese sözünü yerine getirmeyen kim olursa olsun görevden alma ve yerine başkasını getirme yetkisine sahipti. O nedenle Bakan Chamberlain'a gönderdiği mektupta yazdıkları inandırıcı gelmemektedir.

Dolayısıyla Lord Hardinge, Irak'taki askeri birliklerin katlanmak zorunda kaldıkları ve ileride de katlanacakları sağlık durumu hakkında, Hindistan'dan Sorumlu Bakana yanıltıcı bilgiler verip, yanlış değerlendirmelerde bulunmuştu⁷⁰⁸. Yaptığı atamalarda isabetsizlikler, askeri ve siyasi yetkililer ile eşgüdüm eksikliği, Irak ile ilgili taleplere hızlı ve etkin çözümler üretme gibi konularda, Irak Soruşturma Komisyonu, Hindistan Genel Valisi Lord Hardinge'i Irak'taki yenilginin sorumlularından biri ilan etti⁷⁰⁹.

4.6. Hindistan Ordusu Başkomutanının ve Kurmay Heyetinin Hataları

Irak Sefer Kuvvetlerinin nehir ulaşımı konusunda yaşadıkları sıkıntıları, kendilerine bildirilmesine rağmen, bu konuya çözüm bulamaması nedeniyle, General Nixon'dan sonra, Hindistan Ordusu Başkomutanı Sir Beauchamp Duff da Irak Komisyonu tarafından suçlu bulundu⁷¹⁰. Başkomutan olarak kendisine Dicle Nehrinin özellikleri, üzerinde yapılacak ulaşım faaliyetlerinin zorlukları, elde bulunan nehir gemilerinin listesi, bunların nehir suyunun az olduğu dönemlerde askerin ve teçhizatının taşınmasında zaman zaman yaşanan eksiklikler⁷¹¹ konusunda bilgi verilmesine rağmen gereğini yapmaması, onu da suçlu duruma getiriyordu⁷¹².

Başkomutan Duff, Irak'ta nehir yolu ile ulaşım konusunda hayati derecede bir yetersizlik varken Londra'daki Hükümeti, sanki böyle bir şey yokmuş gibi yanlış

⁷⁰⁷ MCR, s. 84.

⁷⁰⁸ MCR, s. 79.

⁷⁰⁹ Buchanan, age., s. 208.

⁷¹⁰ Buchanan, age., s. 208.

⁷¹¹ BMJ, 2948, agm., s. 876; MCR, s. 88.

⁷¹² MCR, s. 48.

bilgilendirmesi, ayrıca daha fazla ileri harekât yapılması konusunda Hükümete tavsiyelerde bulunması nedeniyle hatalıydı⁷¹³.

1915 yılının tamamında ve 1916 yılının ilk dönemlerinde, hastane gemilerinin olmaması nedeniyle hasta ve yaralı İngiliz askerlerinin katlanmak zorunda kaldıkları acıların sorumlularından biri de Başkomutan Duff'dı. O, nehir hastane gemilerinin eksikliği konusunda gerekli olan tedbirleri zamanında almamış veya alamamıştır. Daha sonra bir girişimde bulunmuş olsa da bunun için artık çok geç kalmıştır⁷¹⁴.

Irak'taki hasta ve yaralı askerlere verilmesi gereken tıbbi yardım konusu, Hindistan Ordusu Başkomutanının sorumluluğundaydı. Irak'taki ordunun yeterince iyi durumda bulunması, onun en önemli görevlerinden biriydi. Orada savaşan askerlere sağlanması gereken tıbbi destek ihtiyacının ve eksikliklerin giderilmesi için, tedbirlerin daha Seferin ilk anlarından itibaren alınması onun sorumluluğundaydı. Dolayısıyla asker sayısının artmasıyla daha fazla tıbbi destek personeli, araç ve gereçlerine, tahliye araçlarına ihtiyaç olabileceğini öngöremedi. Tıbbi destekten sorumlu olan, bu işlerin düzenlemesi ve yürütülmesinden sorumlu olan subaylarını bu amaçla iyi yönlendiremedi. Onun bu konudaki başarısızlığı, daha çok Hindistan'ın askeri kaynaklarıyla meşgul olması, Irak'ta meydana gelen gerçek durumla ilgili yeterince bilgi sahibi olmamasından kaynaklanıyordu. Başkomutan Duff, Irak Seferi süresince Simla'da ya da Delhi'de kaldı ve kendisine sunulan resmi raporlara güvendi, Irak'taki var olan eksikliklere inanmadı⁷¹⁵. 1915 yılının sonbahar ve kış mevsimlerinde, Hindistan'dan Sorumlu Bakanın ve Genel Vali'nin kendisine ilettikleri tehlike işaretlerine çabuk ve etkili bir yanıt veremedi⁷¹⁶. Durumun gerektirdiği soruşturma yapma konusunda da gerekli düzenlemeleri yapmadı. Irak'taki tıbbi destek konusundaki son derece kötü raporları dikkate almaması nedeniyle görevi ihmalden kendisini kurtaramadı⁷¹⁷.

Örneğin Selmân-ı Pâk'tan sonraki süreçte, yaralı askerlerin durumu Delhi'de yaygın bir şekilde konuşuluyor ama bu durum İngiltere'de henüz bilinmiyordu. Yaralı ve

⁷¹³ MCR, s. 48.

⁷¹⁴ MCR, s. 57.

⁷¹⁵ George, age., s. 813.

⁷¹⁶ BMJ, 2948, agm., s. 876.

⁷¹⁷ Goold, agm., s. 942; MCR, ss. 88-94.

hasta askerlerin yaşadıkları olumsuzluklar hakkındaki hikâyeler, İngiltere'ye gidiyordu fakat işin gerçek boyutunun farkına varılamıyordu. İngiltere'deki Bakan, Genel Vali'ye yazdığı *kişiye özel* mektuplarında, bu konudaki endişelerini belirtmiş ve hatta bir mektubunda, *“Duff’ı bu konuyu en ince ayrıntısına kadar incelemesi için zorlamanız konusunda size rica ediyorum.”* diye yazmış ve Irak'taki sağlık alanında yaşananları soruşturmak üzere bir subayın gönderilmesini istemişti. Genel Vali de Başkomutan Duff'ı bunu yapması için zorlamıştı. Buna rağmen Başkomutan Duff, Genel Vali Hardinge'i telaşlandıran söylentileri küçümsüyor ve nehir nakliyesi konusundaki bir eksikliğin dışında başka bir sorun olmadığını söylüyordu. Hasta ve yaralı askerlerin sağlık sorunları ile ilgili endişelerinin giderilmesi için Genel Vali'ye, bu konuda her şeyin yapıldığına dair güvence vermişti. Genel Vali de bu güvenceye karşılık Hindistan'dan Sorumlu Bakana güvence verdi ki, bütün bunlar çok büyük görev ihmalleriydi⁷¹⁸.

General Duff'ın Irak Seferi süresince bir kez bile Irak'ı görmeye gitmemesi de bir hata idi⁷¹⁹. En azından orada yaşanan ve kendisine kadar gelen sağlık, ulaştırma, yiyecek, temiz su gibi sorunları yakından görebilirdi. Bunu yapmasa bile, Irak'a giden ve gelen kim ya da ne olursa olsun Hindistan'ın Bombay limanına geliyor veya oradan gidiyordu. Eğer General Duff bir kez bile bu limana uğramış olsaydı, Irak'tan gelen hasta ve yaralı askerler ile diğer üst rütbeli subayların yaşadıklarını birinci elden öğrenebilirdi. Lâkin General Duff, bunların hiçbirini yapmadı. Askeri karargâhın olduğu Simla'dan ve başkent Delhi'den hiç ayrılmadı⁷²⁰.

Yalnızca Hindistan Ordusu Başkomutanı Duff'ın hataları yoktu, onun Kurmay Heyetinin de hataları vardı. Irak Sefer Kuvveti Komutanı General Nixon, Irak'a vardıktan ve durumu kendi gözleri ile gördükten sonra, Dicle Nehri üzerinde belli özelliklere sahip nehir ulaşım araçlarına ihtiyacı olduğunu anladı. Bunun çok hayati bir konu olduğunu bildiğinden Hindistan'a durumu acilen bildirdi. Daha önceki bölümlerde de anlatıldığı üzere, Dicle Nehri üzerinde ulaştırmada kullanılacak araçların su çekim yüksekliği 0,91 ila 1,06 metre arasında olmalı, 1,06 metreyi kesinlikle geçmemeliydi. Aksi takdirde özellikle su seviyesinin düşük olduğu

⁷¹⁸ MCR, ss. 78-79.

⁷¹⁹ Millar, age., s. 286; BMJ, 2948, agm., s. 876.

⁷²⁰ MCR, s. 88.

dönemlerde, bunun üzerinde su çekim yüksekliği bulunan gemi veya mavnaların kullanılması mümkün olmayacaktı. Bu konuda General Nixon'ın taleplerine, Hindistan Kurmay Heyeti gereken özeni göstermedi. Kendilerine bu konuda iletilen taleplerin gereğinin yapılması için üst makamlara baskı uygulamadıkları gibi, başka nehir ulaşım araçları konusunda da yardımcı olmaya yanaşmadılar⁷²¹.

Irak Sefer Kuvvetlerinin Irak içlerinde ilerlemesi, geri çekilmesi, takviye birliklerinin ve teçhizatının nehir yolu ile ulaştırılması konusunda, General Nixon'ın 10 Temmuz 1915 tarihli bir bildirisi ve General Kemball'ın muhtırasının bir kopyası, Hindistan'dan Sorumlu Bakanlığa ulaştırıldı. Ulaştırılan bildiri ve muhtıra, eylül ayında Savaş Bakanlığına iletilmesine rağmen, bu bilgilerden Hindistan'dan Sorumlu Bakana bilgi verilmedi. Hatta General Nixon'ın nehir yolu ile ulaşımın yetersizliği konusundaki bilgilendirmesi, Hindistan Bakanlığı Askeri Birimi tarafından pek dikkate alınmamıştı. Bu durum 1914-1915 yılları boyunca da devam etti⁷²².

Sonuçta, Savaş Konseyi veya Bakanlar Kurulu, Bağdat'a ilerleme konusunda kendilerinden onay istendiğinde, bu durumun risklerinden haberdar olamadan bu onayı verdi. Büyük miktarda nehir taşımacılığına ihtiyaç duyulacağı konusunda belgeler ile talep yazısı, Hindistan'dan Sorumlu Bakanlığın Askeri Birimine gönderildi. Onlar da bu talep yazısını ve eklerini, bir sipariş gibi aynı birimin Levazım Şubesine gönderdiler. Bu muhtıra, sonunda Savaş Bakanlığına iletilindiğinde, nehir yolu ile ulaşım konusunun hayati öneme sahip olduğunun bir açıklama ile dikkate sunulması gerekirken bu yapılmadı. Bu hata da birçok başka sorunların oluşmasına neden olduğundan, Hindistan'dan Sorumlu Bakanlıktaki Askeri Birimin başı General Barrow'u da suçlu kılmaktaydı. Çünkü o, belgeleri ekleriyle birlikte eksiksiz olarak üst makamlara ileterek, yaşanabilecek olumsuzlukları daha başından önleyebilecek durumda iken bunu yapmadı. Bu, onun da bu konuda diğer askeri ve sivil görevliler kadar suçlu olduğunu göstermekteydi⁷²³.

Irak Sefer Kuvvetleri'nin nehir ulaşım araçlarının temini konusunda yaşadıkları gecikmelerin bir nedeni de yapılan yazışmaların çok uzun sürmesiydi. Yazışmalar

⁷²¹ MCR, s. 47.

⁷²² BMJ, 2948, agm., s. 876.

⁷²³ MCR, s. 48.

genellikle Irak'taki komutan pozisyonundaki kurmay subay ile Simla veya Delhi'deki Genelkurmay Başkanı arasında yapılıyordu. Genelkurmay Başkanı, kendisine gelen taleplerden gerek gördüklerini Levazım Dairesi Başkanı'na iletliyordu. O da bu konuda Bombay'daki Kraliyet Hindistan Deniz Kuvvetlerinin Yöneticisi olan Albay Lumsden'la iletişime geçiyordu. Albay Lumsden, okyanus ulaşımı konusunda, dört ayrı Hint Sefer Kuvveti ile ilgilenmekteydi ve Irak Soruşturma Komisyonu'nun raporuna göre, bu konuda yetersiz bir kurmay subaydı. Ne Irak'ta olan bitenden tam olarak haberdardı ne de Seferin kapsamı konusunda bilgilendirilmişti. Ne Levazım Dairesi Başkanı ne de Albay Lumsden, nehir ulaşım araçları sorununun ciddiliği konusunda doğru bir değerlendirme yapmışlardı. Bu nedenle Irak Soruşturma Komisyonu, Irak ile temas halinde olan ama nehir araçları sorunundan haberdar olmayan Levazım Dairesi Başkanı ile anılan sorundan bir dereceye kadar haberdar olmasına rağmen Irak ile teması olmayan Bombay'daki Kraliyet Hindistan Deniz Kuvvetlerinin Yöneticisini, yaşanan gecikmelerden kaynaklanan sorumluluktan eşit derecede sorumlu tuttular⁷²⁴.

Ekim 1914'e kadar Basra, haftada iki veya üç geminin uğradığı küçük bir ticari limandı. O zamanlarda Basra, bir gemi demirleme yeri, bir nehir kenarı ve daha ötesinde de bataklık olan bir yerdi⁷²⁵. Genelde Bağdat'a ve nehrin daha yukarılarına gitmek için bir transit liman görevi görüyordu. Yükler de burada Messrs. Lynch Bros. Şirketinin gemilerine veya müheyle denilen teknelere aktarılıyor ve onlar tarafından taşınıyordu. Liman anlamında bir şey yoktu. Var olan tesisler ilkeldi ve yalnızca düşük düzeye sahip ticaret için uygundu. Okyanusta kullanılan gemilerin yanaşmaları için bir iskele bile yoktu⁷²⁶.

Basra'daki mevcut tesisler, Irak Sefer Kuvveti'nin ihtiyaçlarını karşılamaktan uzaktı. Deniz yolu ile gelecek levazım malzemelerinin hızlı bir şekilde boşaltılması konusunda yetersizdi. Sefer Kuvvetine katılan veya takviye olarak gönderilen asker sayısı arttıkça, gelen gemilerin sayısı da artıyordu. Bu da limanda bir yığılmaya neden oluyordu. Limanın yönetimi, gelen gemilerin demirleme istikameti, salapura ve müheylelerin tedarik edilmesi, yükün boşaltılması gibi konular Ulaşım Genel

⁷²⁴ MCR, s. 50.

⁷²⁵ Buchanan, age., s. 45.

⁷²⁶ MCR, s. 54.

Müfettişine bağlı olan Kraliyet Hindistan Deniz Kuvvetlerinin bir subayının elindeydi. Kıyıda yükün kabul edilmesi ise, farklı askeri yetkililer tarafından yapılıyordu. Bunların da her birinin kendi depoları vardı, -örneğin Levazım ve Ulaştırma, Ordonat, Sıhhiye, vb.- nehir trafiği arttıkça indirilen malların kabulü ve depolanmasında da sıkıntılar başladı. Bunun yanında Dicle'nin suları kabardığında Basra ve çevresini sel suları basıyordu. Fakat bu basan sel suları çok derin olmuyordu. Eğer tesislerin temelleri yükseltilirse veya su basmasını önlemek için toprak setler yapılırsa, depolar suyun zarar vermesinden korunabiliyordu⁷²⁷.

Basra'daki bu nehir trafiği sıkışıklığının en azından bir kısmını rahatlatmak için 1915 yılının sonlarına doğru bir karar verilerek, trafiğin bir kısmının şehrin 8 km yukarısında bulunan El-Makil denilen yere taşınmasına karar verildi. Burasının su derinliği fazla olduğundan, okyanus gemilerinin kıyıya yaklaşmasına imkân veriyordu. Demirlemiş müheyleler ve kalasların yardımıyla yük boşaltma yerleri inşa edildi. Böylece deniz gemilerinden indirilen yükler, doğrudan depolara götürülebildi. Aralık 1915'te uygun iskelelerin yapılması ve limandaki tesislerin iyileştirilmesine karar verildi ve bu çalışmalar 1916 yılı süresince de devam etti⁷²⁸.

Buradaki sorun, Kraliyet Hindistan Deniz Kuvvetleri subaylarının daha önce bu büyüklükte bir nehir taşımacılığı, yüklerin boşaltılması ve depolanması gibi konularda bir tecrübelerinin olmamasıydı⁷²⁹. Bu kuvvetler, kendilerini hiç beklemedikleri bir anda böyle bir durumla karşı karşıya kaldıklarından aşırı şekilde zorlandılar. Çünkü yetersiz ve tecrübesiz personel, işgücü sıkıntısı, yetersiz tesisler, gittikçe artan nehir araçlarının meydana getirdiği sıkışıklık, onların baş edebileceklerinden çok daha fazlaydı. Hatta bazen bu sıkışıklık o hale geliyordu ki, nehir üzerinde aynı anda 40 gemi boşaltılmayı bekliyordu. Bu da nehir üzerinde yaklaşık 13 km'lik bir hat üzerinde beklemelerini gerektiriyordu. Eğer bu konuda tecrübeli birisi/birileri buraya en başından görevlendirilebilseydi büyük olasılıkla bu sorunlar yaşanmazdı. Hindistan ve Burma'daki nehir limanlarında bu konularda tecrübeli insanların olduğu bilinmesine rağmen, bunların Irak'a gönderilmesi, tavsiyelerinin sorulması veya yardımları istenmedi. Bu durum ilk Sefer

⁷²⁷ MCR, ss. 54-55.

⁷²⁸ MCR, s. 55.

⁷²⁹ George, age., s. 815; MCR, s. 55.

Kuvvetlerinin Irak’a ulaşması ve Basra’daki durumun çok ciddi hale geldiği zamana kadar da yani bir yıl böyle devam etti⁷³⁰.

Irak Soruşturma Komisyonu’na bildirilen 1 Aralık 1915 ile 31 Mart 1916 tarihleri arasındaki dört ayda Irak’ta karaya çıkarılan asker, askeri birlik takipçileri, hayvan, araç ve yüklerin sayısı ise şöyleydi⁷³¹:

Tablo 4.1: 1 Aralık 1915-31 Mart 1916 arasında Irak’ta karaya çıkarılan personel, hayvan, araç ve yüklerin sayı ve miktarı.

Personel Sayısı	129.500
Hayvan Sayısı	33.000
Araç Sayısı	4.100
Yük (Ton)	71.500

Nisan 1915’ten Nisan 1916’ya kadar Irak’taki nehir trafiği, Ulaşım Genel Müfettişi General Davison’ın sorumluluğunda idi. Aynı zamanda ek depo binaları ve ek bir rıhtımın yapılması gibi limanın iyileştirilmesi ile ilgili konular da onun sorumluluğundaydı. General Davison, ulaşım konusunda yaşanan bu durumun üstesinden gelemedi. En azından 1915 yılının ikinci yarısı boyunca, bu sorunu çözebilecek yeterli bir çabası da olmadı⁷³².

Hindistan Hükümeti, Ocak 1916’da Rangoon (Yangon-Burma) Limanından sorumlu bir sivil olan Sir George Buchanan’ı Basra Limanının genel müdürü olarak, nehirdeki trafiği ve limandaki tesisleri yeniden yapılandırması amacıyla Irak’a gönderdi. Kendisine *Liman İdaresi ve Nehir Koruma Genel Müdürü* unvanı verilmiş fakat Irak’ta tam olarak hangi statüde ve neler yapacağı ile ilgili bir resmi bildirimde bulunulmamıştı. Müdür unvanı ile nelerden sorumlu olacağı gibi konuları belirlemesi, Irak Sefer Kuvveti Komutanı Sir John Nixon’a bırakılmıştı. Doğal olarak bu durum bir karmaşaya neden oldu. Çünkü Sir John Nixon, Sir Buchanan’ın güçlerini öyle çok sınırlandırdı ki, Sir Buchanan yapmak istediklerini doğru şekilde

⁷³⁰ Buchanan, age., s. 53; MCR, s. 55.

⁷³¹ MCR, s. 55.

⁷³² MCR, s. 55.

yapamayacağını düşünmeye başladı. Irak'ta kısa bir süre kaldıktan sonra da Hindistan'a geri döndü⁷³³. 4 Nisan'da Irak'tan ayrılan Buchanan 11 Nisan'da Bombay'a ulaştı⁷³⁴. Ulaştıktan sonra gördükleri hakkında bir raporu Simla'ya gönderdi. Raporunda, Basra'nın bir yıldır işgalleri altında olmasına rağmen, yüklerin gemilerden indirilmesi ve depolanmasıyla ilgili çalışmaları çok ilkel bulduğunu, kara yollarının olmaması nedeniyle bütün bölgenin kocaman bir bataklık gibi olduğunu belirtti. Buchanan, bu kadar büyük bir askeri kuvvetin yeterli bir askeri üs oluşturmadan karaya çıkarılması ve bunun da sürdürülmeye devam edilmesi konusunda, Basra'nın ibret alınması gereken çok kötü bir örnek olduğunu belirtti⁷³⁵.

1916 yılının ortalarında Sir George Buchanan tekrar Basra'ya geri döndü. Liman ve nehir trafiğinin yönetimi tamamıyla yeniden yapılandırıldı. Kendisi de tam kontrole sahip oldu. Kontrolü eline aldığı andan, İngiltere Savaş Bakanlığının Irak Sefer Kuvveti'nin görev ve sorumluluğunu üzerine aldığı tarihe kadar geçen sürede, rıhtımların inşa edilmesi, tesislerin sayısının artırılması ve limanın artan ihtiyaca yanıt verebilecek düzeye getirilmesi konusunda çok büyük çalışmalar yaptı. Bu işlerin yapılması çok fazla paranın harcanması ve de zaman alması demekti. İhtiyaç duyulan malzemelerin çoğu ya İngiltere ya da Amerika Birleşik Devletleri'nde üretilmekteydi. Dolayısıyla 1916'da yapılan düzenlemelerin çok hızlı olmamasının mazur gösterilecek bir tarafı vardı. Bununla birlikte Haziran 1916'dan Aralık 1916'ya kadar sürekli bir gelişme meydana geldi. Aşağıdaki tablo, aylara göre Irak

⁷³³George, age., ss. 815-816; General Nixon, Sir George Buchanan'ın kendisine getirdiği görevlendirme yazısını okumuş ama mektubun ne hakkında olduğunu anlamamıştı. Buchanan'ı sıkıntı verici bir baş belası olarak görmüş ve kendisi ile yalnızca 15 dakika görüşmüştü (Buchanan anılarında 15 dakikadan daha az görüştüğünü söylemektedir, Buchanan, age., s. 43); Millar, age., s. 132; General Nixon'ın, Sir Buchanan gibi alanında uzman olan birini dinlemek istememesi tuhaf gelebilir, ama o böyle şeylerle daha önce de karşılaştığı için uzman oldukları söylenen kişilerin kendisine danışman olarak gönderilmesini hoş görmemektedir. Hatta bir gün çalışma arkadaşlarından birine, askerlikten ve Kurna'daki bir arkeolojik kazı dışında Irak'taki durumdan haberi olmayan bir danışmanın, kendisi ile görüşmek istediğini, bu görüşme sırasında gelen kişinin eğer Araplara doğru bir şekilde yaklaşırsa onları ikna ederek Türklere karşı kullanılabileceğini söylediğini aktarmıştır. General Nixon bu gelen genç adamı iyi hatırlamaktadır, çünkü kendisiyle görüşmeye gelen kişinin hem sinirsel bir tiki vardır hem de sigarasının biri bitmeden diğerini yakmaktadır. Bu kişi, Osmanlı Tarihinin son bölümlerini okuyanların yakından tanıdığı bir isimdir, T. E. Lawrence, diğer adı ile Arabistanlı Lawrence'dır, Millar, age., ss. 132-133; Buchanan'da anılarında General Nixon'ın "Liman İdaresi Genel Müdürü" unvanını anlamadığını, Irak'ta idare edilecek bir liman dahi olmadığını söylediğini, nehir diplerinin taranarak daha fazla derinleştirilmesi ile de ilgilenmediğini belirtmiştir, Buchanan, age., ss. 42-43.

⁷³⁴Buchanan, age., s. 89.

⁷³⁵MCR, s. 56; George, age., s. 816.

Sefer Kuvveti için ikmâl maddeleri getiren gemilerin yüklerini boşaltıp ayrılmasına kadar geçen sürede, ortalama kaç gün limanda kaldığını göstermektedir⁷³⁶.

Tablo 4.2: İkmâl maddeleri getiren gemilerin yüklerini boşaltmak için limanda bekledikleri ortalama gün sayısı.

Aylar (1916)	Ortalama Gün Sayısı
Temmuz	39
Ağustos	23
Eylül	26
Ekim	24
Kasım	20
Aralık	20

Adı geçen aylar süresince gemilerin sayısı üç kat artmış olmasına rağmen, limandaki yük boşaltmak için beklenen gün sayısı azalmıştı⁷³⁷.

İngiliz Sefer Kuvveti'nin harekâtı, ilk başlarda küçük ölçekte olduğundan, özel bir nehir hastane gemisine ihtiyaç duyulmamıştı. Böyle bir ihtiyaç ne düşünülmüştü ne de öngörülmüştü. Şubat 1915'te, "*Bengali*" adlı bir hastane mavnası Bengal tarafından teklif edildi. Bu teklif kabul edildi fakat mavna Irak'a getirilirken su alarak battı. Bunun yerine başka bir hastane mavnası isteğinde de bulunulmadı. Şubat-Ağustos 1915 döneminde Irak ile Hindistan arasında motorlu filikalar ve hasta ve yaralıların nakledilmesinde kullanılan müheyle adlı yerli teknelerin çekilmesinde kullanılan römorkörlerin temin edilmesi konusunda yazışmalar yapıldı. Ama bütün bu yazışmalar yerel veya kısa mesafeli ulaşım için yapılmaktaydı. Hasta ve yaralılar Dicle'nin aşağı bölgelerine gemilerle ve mavnalarla getiriliyor ve asker, hayvan ve ikmâl maddeleri ile geri dönüyorlardı. 13 Ağustos 1915'te, ilk kez özel bir hastane gemisinden bahsedildi. Bu tarihte Sağlık Hizmetleri Müdür Yardımcısı Hathaway, Basra'da bulunan Ulaşımdan Sorumlu Genel Müfettiş olan Tümgeneral Davison'a⁷³⁸ bir başvuruda bulundu. Başvurusunda, hasta ve yaralıların nakledilmesinde kullanılmak üzere tahsis edilmiş ve düzenlenmiş bir gemi veya bunun yerine bir

⁷³⁶ MCR, s. 56; Buchanan, age., s. 210.

⁷³⁷ MCR, s. 56.

⁷³⁸ Buchanan, age., s. 10.

römorkör ve iki müheyle adlı yerel teknenin sağlanmasını istedi. Gemi ve römorkörlerin hepsinin asker ve teçhizatın taşınması için gerekli olduğu gerekçesiyle bu istek reddedildi. Müdür Yardımcısı Hathaway, bunun üzerine konuyu daha yukarılara taşımadı. 23 Kasım 1915'e kadar da motorlu filika teklif eden birkaç telgraf dışında hiçbir ilerleme olmadı. O tarihte Hindistan, Irak Sefer Kuvveti'ne bir telgraf çekerek cepheden tahliyelerin yeterli olup olmadığını sordu. Yine telgrafta, özellikle hastaların tahliye edilerek bir hastane gemisine ulaştırılması için kullanılması gereken, iyi teçhizatlandırılmış tekne ve gemi filotillasının olması gerektiği belirtiliyor ve bu konuda kendilerine herhangi bir önerileri olup olmadığı soruluyor ve neye ihtiyaçları olduğunu telgrafla bildirmeleri isteniyordu⁷³⁹.

7 Aralık 1915'te Müdür Yardımcısı Hathaway, bu hastane gemisi önerisini kabul eden bir yanıt yazdı. 10 Aralık 1915'te, yerel koşulların nehrin her iki tarafında da mavnaları çekebilecek bağımsız çarklılara sahip gemileri gerektirdiğini bir telgrafla Hindistan'a bildirdi. 31 Aralık 1915'te de Hindistan, Londra'ya dört nehir hastane gemisinin inşa edilmesi gerektiğini ve bunların planlarının gönderilmekte olduğunu belirten bir telgraf gönderdi. Sonunda 1 Mart 1916'da, iki nehir hastane gemisinin İngiltere'de iki tanesinin de Kalküta'da inşa edilmesine karar verildi. Bu arada Hindistan Hükümeti de Hindistan'da bulunabilenlerin arasından birkaç tane gemiyi ve mavnayı hastane olarak görev yapabilmesi için düzenlemeye karar verdi. İlk hastane gemisi "*Sikkim*" adlı arkadan çarklı, 144 hasta için portatif yataklı bir gemi idi. Gemi, Mart 1916'nın ortalarında Irak'a vardı. Bu, Irak Seferinin başladığı tarihten 1 yıl 5 ay sonrasına, Selmân-ı Pâk Muharebe'sinden de dört ay sonrasına denk geliyordu. Selmân-ı Pâk'ta İngiliz yaralı sayısı 3.500'den fazla idi. Selmân-ı Pâk'ta İngilizlerin yaşadığı büyük yenilgi, verdikleri çok fazla yaralı ve ölü ile bunların muharebe alanından tahliyesinde yaşanan sıkıntılar hakkındaki şikâyetler, artık önü alınamaz bir şekilde yayılıyordu. Hindistan Hükümeti 1916 yılının ilk yarısında, İngiltere Savaş Bakanlığı da Seferin sorumluluğunu aldığı aynı yılın ikinci yarısında, bu konuda büyük destek sağladılar. 31 Mart 1917'de Irak'ta sekiz hastane gemisi vardı. Dört tane yolda ve 29 tanesinin de siparişi verilmişti. Bunun yanında

⁷³⁹ MCR, ss. 56-57.

özellikle bu amaç için düzenlenmiş mavnalar da sipariş edilmişti. Ama bu durum, hastane gemileri konusunda çok geç kalındığının bir göstergesiydi⁷⁴⁰.

Irak Soruşturma Raporu'na göre, 1915 ve 1916 yılının ilk dönemlerinde hastane gemilerinin olmaması nedeniyle hasta ve yaralı İngiliz askerlerinin çektiği acıların bir diğer sorumlusu da Sağlık Hizmetleri Müdür Yardımcısı Hathaway idi. Her ne kadar 13 Ağustos 1915'te bir nehir gemisi veya römorkörünün hasta nakli için özel olarak hazırlanması konusunda, küçük de olsa bir rica da bulunmuş olsa da bu konuda ısrarcı olması ve üzerinde durması gerekirken bunu yapmamıştı. Dolayısıyla hasta ve yaralı asker naklinde kullanılması gereken nehir hastane araçları olmadan, Bağdat'a doğru ileri harekâtın yaratacağı olumsuzlukların zamanında farkına varamayan, bu konuda önsezi eksikliği gösteren ve General Nixon'ı bu konunun önemi konusunda yeterince etkileyemeyen Müdür Yardımcısı Hathaway, yaşanan başarısızlıkların bir diğer sorumlusu olarak gösterildi⁷⁴¹.

Hasta ve yaralı naklinde kullanılacak, nehir taşıtları için verilen siparişlerin yerine getirilirken yapılanlar ayrı bir umursamazlıktı. Nehrin özelliğinden dolayı Irak'ta kullanılması gereken, bağımsız çarklı ve her iki tarafından da çelik mavna çekebilen gemilerdi. Buna rağmen Irak'a arkadan çarklı olan, bu yüzden de nehrin kıvrılan dar dönemeçlerini çektiği mavnalarla birlikte yapamayan, gemiler gönderildi. Mavnalar çelik değil de tahtadan imal edildiğinden, bunlar nehir kenarlarına çarptığında parçalanıyor ve yenisiyle değiştirilmesi gerekiyordu. İstenilen bağımsız çarklı gemiler olmasına rağmen, İngiltere'de siparişi verilen gemiler çift pervaneliydi. Irak için istenilen özelliklerden yapılan sapmaların sorumluluğu Bombay'daki Kraliyet Hindistan Deniz Kuvvetlerinin Yöneticisine aitti. Sıradan nehir ulaşım araçlarının Irak'ta işe yaramadığını bilmelerine rağmen, verilen ölçülerde kendilerine göre doğru değişiklikler yapmışlardı. Yönetici, Irak'ta ihtiyaç duyulan şeyleri muharebe alanındaki komutanlardan daha iyi bildiğini düşünmüş ve ona göre kendisi karar vermişti. Bu yüzden de hem para harcanmış hem de gecikmeler meydana gelmişti. Bundan dolayı Kraliyet Hindistan Deniz Kuvvetlerinin Yöneticisi de bu yaşananlardan sorumluydu⁷⁴².

⁷⁴⁰ MCR, s. 57.

⁷⁴¹ MCR, s. 57; BMJ, 2948, agm., s. 876.

⁷⁴² MCR, s. 57.

Dolayısıyla Irak'taki hem nehir yolu hem de demir yolu ile ulaştırma konusu son derece önemli iken, Hindistan'daki askeri kurmay heyetinin bu konuyu tam olarak kavrayamayıp gerekli tedbirleri almaması nedeniyle, Irak Soruşturma Komisyonu tarafından suçlu bulunmuşlardır⁷⁴³.

4.7. Atanan Irak Sefer Komutanlarının Hataları

General Nixon'a, Irak Sefer Kuvvetlerine komuta etmek üzere Irak'a gelmeden önce, Hindistan'daki Başkomutan Sir Beauchamp Duff tarafından 24 Mart 1915 tarihinde verilen emirlerde⁷⁴⁴, Basra Vilayetinin işgali ve daha sonra, Bağdat'a ilerleme konusunda hazırlık yapması da vardı⁷⁴⁵. Dolayısıyla o da bu konuda kendince hazırlık yaptı ve ileri harekât konusunda tavsiyelerde bulundu. Bu tavsiyeleri hem Hindistan hem de İngiltere Hükümetleri tarafından onay gördü. Bunun üzerine General Nixon, bu hedefi gerçekleştirmek için çalışmalara başladı. Sefer esnasında üç tarih çok önemlidir. Bunlar Kurna'dan Amâre'ye ilerleme kararının alındığı 23 Mayıs 1915, Amâre'den Kûtü'l-Amâre'ye ilerleme kararının alındığı 7 Ağustos 1915 ve Kûtü'l-Amâre'den Aziziye ve Bağdat'a ilerleme kararının alındığı 23 Ekim 1915 tarihleridir⁷⁴⁶.

Burada General Nixon'a yüklenilebilecek en büyük sorumluluk, askerleri, erzak ve cephaneyi, karada ulaşımı sağlayan hayvanların naklini, hasta ve yaralı askerlerin savaş meydanlarından tahliyesi için yeterli nehir ulaşım araçlarına sahip olmadan, ileri harekâta karar vermesi ve bunu gerçekleştirmeye çalışmasıdır⁷⁴⁷. 23 Mayıs 1915'te mevcut nehir ulaşım araçları ile taşınabilecek yük miktarı çok azdı, hatta o bölgede bulunan askeri birlikler için bile yetersizdi. Buna rağmen ileri harekâta karar verilmesi ve bunu gerçekleştirmeye çalışırken ulaşım hatlarının birbirlerinden daha da uzaklaşmaya başlaması dolayısıyla, Dicle Nehri için ihtiyaç duyulan su çekimi en fazla 1,06 metre olan teknelerin sayısının, eldeki toplam sayının yarısı bile olmaması nedeniyle, bu ileri harekâtın yapılmaması gerekiyordu. Ancak istenilen özelliklere sahip tekneler elde edildikten sonra ileri harekât düşünülmeliydi. Bu da

⁷⁴³ Buchanan, age., ss. 210-211.

⁷⁴⁴ MCR, s. 46.

⁷⁴⁵ Barker, age., s. 119.

⁷⁴⁶ MCR, s. 46.

⁷⁴⁷ Buchanan, age., s. 211.

nereden bakılırsa bakılsın, 12 aydan önce elde edilmesi mümkün görünmeyen bir durumu işaret ediyordu⁷⁴⁸.

General Nixon ve Hindistan arasında, Irak için uygun olan gemilerin özelliklerinin ve su çekimi mesafelerinin ne kadar olması konusunda, oldukça fazla sayıda yazışma yapıldı. Bu süreçte karşılıklı olarak birbirini anlamama durumu da meydana geldi. Hindistan'dan Irak'ın ve Dicle'nin sahip olduğu farklı koşullar yeterince kavranamıyordu. Yılın belirli zamanlarında meydana gelen sel baskınlarında, normal zamanlarda üzerinde yürünebilen düz alanlar, sel sularının nehir kenarlarından taşarak buraları basmaları nedeniyle tam bir deniz haline geliyordu. Bu nedenle nehir civarında bulunan kara yoluna da sel sularının taşma mevsimleri süresince güvenmek pek mümkün olmuyordu. Dolayısıyla General Nixon'ın nehir ulaşım araçlarının temin edilmesi konusunda yeterince desteklenmemesi, onun da bu destekten yoksun olarak Bağdat'a ileri harekâta girişmesi çok büyük bir hata idi⁷⁴⁹.

Aslında General Nixon, bu Sefer esnasında birçok risk aldı. Onun gibi deneyimli bir komutanın yapmaması gerekenleri Irak'ta yaptı. Örneğin Kurna'dan Kûtü'l-Amâre'ye kadar olan 391 km'lik ileri harekât için, nehir ulaşım araçlarının yetersizliğini bilmesine rağmen, ısrarcı oldu. Su seviyesinin düşük olduğu dönemlerde Kurna'dan Bağdat'a doğru yapılacak nehir yolu ile ulaşım yoğun olacağından, nehrin bu trafiği kaldıramayacağını öngörmedi. Özellikle Kûtü'l-Amâre'den Bağdat'a kadar olan bölümde su çok sığ idi. Kurna'da bulunan askeri merkezden çok uzağa yapılacak olan harekâtın desteklenmesi için nehir ulaşımına güvenilmesi gerekirken, bunun yapılamayacağını bilmesi gerekiyordu. Bunun yanında az sayıdaki askeri birlikleri Kurna'dan daha yukarılara ulaştırmada sıkıntı çekilirken, Bağdat'ın işgali için gerekli olan yeni askeri birliklerin cepheye nasıl ulaştırılacağı konusunu da çözmesi gerekliydi. Merkezden cepheye ulaşım hattının sorunsuz işler halde olması çok önemliydi ve General Nixon bunu çözemedi. Nehir ulaşım araçları için talepte bulunmuştu ama bu sorunu çözdüğü anlamına gelmiyordu. Taleplerine karşılık alamadığını ileri sürerek sorumluluktan kaçamazdı. 28 Ekim 1915'te General Nixon'ın Ulaşım Sorumlu Genel Müfettişi, General Nixon'a daha önce talep ettiklerine ek olarak, takviye için gelecek asker ve teçhizat

⁷⁴⁸ MCR, s. 46.

⁷⁴⁹ MCR, s. 46.

için 12 adet daha gemiye ve 24 adet de mavnaya ihtiyaç duydukları konusunda bilgilendirmede bulundu. Buna rağmen General Nixon, bu ek bilgilendirmeyi dikkate almayarak bunu Hindistan'a veya Londra'ya bildirmedi. Belki bu bilgilendirmeyi yapsa ve bu konuda ısrarcı davransaydı, Hindistan ve İngiltere Hükümetleri, Bağdat için gerekli olacak iki tümenlik birliğin takviyesi için ihtiyaç duyulabilecek nehir ulaşım araçlarının önemini tam olarak kavrayabilecekti. Belki de daha önce verdikleri Bağdat'a ileri harekât emrini, bu yüzden iptal bile edebileceklerdi. Ama General Nixon, bu konuda görevinin gerektirdiği komutanlık özelliklerini gösteremedi⁷⁵⁰.

Dolayısıyla, Irak Soruşturma Komisyonu Raporunda, yetersiz nehir ulaşım araçlarıyla planlanan ileri harekâtın yapılması, askerlerin geri çekilirken yaşadıkları sorunlar, hasta ve yaralıların tahliyesinde yaşanan fiyaskonun sorumluluğu birinci derecede General Nixon'a ait olarak görüldü. Çünkü Sağlık Hizmetleri Müdür Yardımcısı Hathaway, Irak'ta hasta ve yaralı askerler için yapılanların yetersiz olduğunu itiraf ediyor⁷⁵¹, Irak Sefer Kuvveti Komutanı Sir John Nixon da bu durumu biliyordu⁷⁵². Yani aslında o da yaralı ve hasta askerlerin çektiği sıkıntıların farkındaydı. Ama Irak Sefer Kuvveti Komutanı olarak bu konuda alması gereken tedbirleri almamıştı. Eğer sağlıkçı personel sıkıntısını daha önce Hindistan'a ya da İngiltere'ye bildirmiş olsaydı, belki de bu durumla karşılaşmayacaktı. Çünkü durumun önceliğini bilen Hindistan hükümeti ya da İngiltere gerekli olan sağlıkçı personel ihtiyacını kısa sürede karşılayabilirdi. Ama bu Selmân-ı Pâk Muharebesi'ne kadar yapılmadı. Kendisi askeri birliklerin ihtiyaçlarını öngörmeli, bu konuda Hindistan Hükümetine gerekli bilgilendirmeleri önceden yapmalı ve ihtiyaçlar tamamlanmadan ileri harekâta girişmemeliydi⁷⁵³. Irak Komisyon Raporunda, General Nixon suçlu bulunmuştu ama bu rapor İngiliz Avam Kamarasında görüşülürken meclis üyesi Sir J. D. Rees, General Nixon'ın ihtiyaç duyulan nehir ulaşım araçlarını talep ettiğini ama ona zamanında bunun gönderilmediğini söyleyerek, onun bu konuda suçlanamayacağını ileri sürdü⁷⁵⁴. Hatta meclis

⁷⁵⁰ MCR, s. 48.

⁷⁵¹ BMJ, 2949, agm., s. 25.

⁷⁵² MCR, s. 67; BMJ, 2949, agm., s. 25.

⁷⁵³ MCR, ss. 48-50-57.

⁷⁵⁴ Buchanan, age., s. 218.

görüşmelerinin ilk günü sonunda General Nixon, temize çıkarıldığı gibi Grand Cross of St. Michael ve St. George (şövalye) nişanı ile ödüllendirildi⁷⁵⁵.

Hindistan Genel Valisi Lord Hardinge 1915 yılının başlarında Irak'a kısa bir resmi ziyarette bulundu⁷⁵⁶. Bu ziyareti esnasında, kendisine Basra ve çevresindeki savunma durumunun pekiştirilmesi ve güvenli hale getirilmesi için hücum durumunda olunması gerektiği söylenmiş, o da bu düşüncelerden etkilenmişti. Sir John Nixon da başarılı ve cesur bir Süvari Subayı olarak ünlenmişti. Basra civarında bulunan kuvvetlerin savunma durumundan hücum durumuna geçirilmesi konusundaki değişikliği yapabileceğine kendisi de inanıyordu. Hatta bunun için Irak'a gönderildiğini düşünüyordu⁷⁵⁷. Dolayısıyla bu kendisine güvenme olayı, belki aşırıya kaçtı ve Bağdat üzerine yürünmesi konusunda yanlış yapmasına neden oldu.

Bir Sefer kuvvetinin savunma durumundan taarruz durumuna geçirilmesi, bazı durumlarda kuvvetin yapısında veya ana ikmâl yolunda kökten değişiklikler gerektirmeden de yapılabilir. Irak'ta ise durum farklıydı. Çünkü, eğer taarruz belirli bir noktadan ileriye yapılacaksa, bu bir ölçüde Basra limanının kapasitesine ve onunla bağlantının durumuna bağlıydı. Yani hem Basra limanı ve hem de oradan cepheye gidecek asker, silah ve teçhizatı taşıyacak olan nakil vasıtaları aynı zamanda geliştirilmeliydi. Apaçık bir gereklilik olan bu durum ne İngiltere'deki Hindistan'dan Sorumlu Bakanlık'ta ne de Simla'da ki Hükümet tarafından farkına varılamamıştı. Farkına varıldığında da artık çok geçti. Bu Sir John Nixon'ın ve kurmay heyetinin kapasitesinin ötesinde bir durumdu. Böyle bir görevi, bir tümenin sıradan bir kurmayından biraz daha fazlası olan bir Süvari Subayına yüklemek, onun tecrübesi ve gücünün ötesinde onu zorlamak olurdu ki, zaten öyle de oldu⁷⁵⁸.

Sir John Nixon'a Bağdat'a ilerleme için bir plan yapması için verilen talimat, daha küçük ve sınırlı hedefler için girişilmiş ve oluşturulmuş bir sefer kuvvetinin kuruluş ve örgütlenmesinde köklü değişiklik yapmayı gerektirir. Bu durum ne Sir John Nixon ne de ona, bu talimatı veren yetkili tarafından farkına varılamadı. Sir John

⁷⁵⁵ Buchanan, age., s. 220.

⁷⁵⁶ Goold, agm., s. 927.

⁷⁵⁷ MCR, ss. 107-108.

⁷⁵⁸ MCR, ss. 107-108.

Nixon olaya savaşçı bakış açısıyla ve daha önce elde ettiği askeri başarıların ışığında baktı. Bu da onun Kûtü'l-Amâre'den Bağdat'a ilerlemenin getireceği riskleri önemsememesine neden oldu. Hindistan Hükümeti onun yeterliliğini veya nehir ulaşımına bağımlı olan bir savaş tecrübesi eksikliğini hiç sorgulamadı. İngiltere ile yaptığı yazışmalarda da kendisine kesin bir güveni olduğunu belirtiyordu⁷⁵⁹.

Yeni bir liman oluşturma görevi konusunda da General Nixon'ın kurmayları yetersizdi. Hindistan Hükümeti tarafından Burma'dan davet edilip, Irak'ta nehir ve Hammar (Hamar) Gölünün⁷⁶⁰ dibinin taranıp derinleştirilmesi ve Basra'da bir liman oluşturup yönetmesi için gönderilen Sir Buchanan'ı 15 dakika bile dinlemeyip, başından savması da onun bu konuda çok hatalı olduğunu göstermektedir⁷⁶¹.

Bağdat'ın ele geçirilmesi girişimindeki temel iki etken konusunda, Sir John Nixon ciddi şekilde hatalıydı. Irak'a ulaşan takviye birliklerinin bindirme limanından, muharebe alanına ulaştırılmasına kadar geçen süreçte, yaşanan zorluğu Sir John Nixon yeterince anlayamadı. Diğer de Türk askeri birliklerinin sayısını önemsemedi ve muharebe alanlarına ulaşacakları tarihleri de yanlış hesapladı. Böyle yanlış hesaplamaların olabileceği ne Londra ne de Simla tarafından öngörülemedi. Yine de Sir John Nixon, aşırı iyimserliği⁷⁶² nedeniyle ciddi bir şekilde hatalıydı⁷⁶³.

Aslında İngiliz 6. Tümeni, Selmân-ı Pâk yenilgisinden sonra Kûtü'l-Amâre'ye geri çekildiğinde askerlerin moralleri son derecede kötüydü. Askerler, kendi aralarında burada kalıp kurtarılmayı beklemenin doğru bir karar olup olmadığını tartışıyorlardı. Yalnız bunu fazla dillendirmeden ve üstlerinin dikkatini çekmeden yapıyorlardı. Aralarında yaptıkları konuşmalarda, Kolordu Komutanı General Nixon'a değil ama General Townshend'a güveniyorlardı. Hatta General Nixon'ın, *Malamir* adlı gemisi ve kurmaylarıyla, askerler geri çekilirken onları dahi beklemeden alelacele Basra'ya

⁷⁵⁹ MCR, s. 108.

⁷⁶⁰ Bir Türk kaynağında burası *Hamar Gölü* olarak değil, *Hamar Bataklığı* olarak geçmektedir, T.C. Gnkur. Bşk., *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi III'üncü Cilt I'inci Kısım...*, s. 289.

⁷⁶¹ Buchanan, age., s. 43. Buchanan da anılarında General Nixon'ı nasıl üs kurulacağı ve büyük ölçekli ulaştırmanın nasıl yapılması gerektiği gibi konularda bilgisiz olmakla ve kötü yönetim göstermekle suçluyordu, age., s. 45.

⁷⁶² General Nixon'ın kendine aşırı güvenmesi, Bağdat üzerine yürünmesi kararının verilmesinde en önemli etken olduğu için Soruşturma Komisyonunun raporunda Irak'ta yaşanan yenilginin en ağır sorumluluğu ona verilmiştir, Millar, age., s. 286.

⁷⁶³ MCR, s. 108.

hareket etmesi, askerler ve subaylar arasında eleştiriliyordu. Cepheden ayrılırken yaralı askerlerin içinde bulunduğu mavnayı kendisini, kısa bir süre de olsa, geciktirebilir diye gemisine bağlanmasına izin vermediği de askerler arasında konuşuluyordu⁷⁶⁴. Doğal olarak bu durum, muharebe alanındaki asker ve subayların General Nixon'a güven duymalarına engel oluyordu.

Hindistan Genel Valisi Lord Hardinge, İngilizlerin Selmân-ı Pâk Muharebesini kaybettikten ve General Townshend'in Kûtü'l-Amâre'ye çekilmesinden sonra, Bakan Austen Chamberlain'a 7 Ocak 1916 tarihinde yazdığı bir mektupta, yenilgiden dolayı General Nixon'ı suçluyordu. Mektubunda, General Nixon tartışmasız bir şekilde hata yaptığını ama Türkleri de hırpaladığını yazdıktan sonra, Nixon'ın aptal olmadığını ve yaptığı bu hatadan ders çıkarabilecek kadar zeki olduğunu ileri sürüyordu. Lord Hardinge, bu yenilgi konusunda kendi kanaatini söylerken, Nixon'ın Selmân-ı Pâk Muharebesinden önce *stratejik keşif* yapmayı ihmal ettiğini, gönderilen Türk takviyeleri hakkında bilgi almak ve bunu onaylamak için hava gücünü kullanma yerine, eli kulağında olan muharebe için hava gücünü *taktik keşif* için kullanma ile kendini sınırladığını ileri sürmüştür. Lord Hardinge göre General Nixon, Selmân-ı Pâk'ta Türklerin taktik düzeni hakkında her şeyi hatta daha fazlasını biliyordu, ama muharebede yer alabilecek olan Türk takviye kuvvetlerinin Bağdat'a gelmeleri konusunda bilgisizdi. Hava keşfiyle elde ettiği, görünen askerler konusunda eksik bir değerlendirme yapmamıştı ama muharebe alanında görülmesi bile, Türk takviye kuvvetleri hakkında bir stratejik keşif yaptırmalıydı. Yine Lord Hardinge, bildiği kadarı ile Bağdat'a veya daha ötesine kadar yalnızca bir keşif yapıldığını ileri sürmüştü⁷⁶⁵.

Yine aynı mektubunda Lord Hardinge, Hindistan Ordusu Başkomutanı Beauchamp Duff'dan bir not aldığını, notta Duff'ın, General Nixon'ın kendisine bir telgraf gönderdiğini ve telgrafında doktorların Nixon'ın Irak'ta kalamayacak kadar hasta olduğunu düşündüklerini ileri sürerek, on gün içinde Irak'tan ayrılmak istediğini

⁷⁶⁴ Spackman, age., ss. 84-85.

⁷⁶⁵ GSPP, AC 62/44. Aynı Lord Hardinge bu kez 25 Mart 1916 tarihinde Bakan Chamberlain'a yazdığı mektupta, General Townshend'in Kûtü'l-Amâre Muharebesinden sonra, Selmân-ı Pâk üzerine yürümek için yeterince güçlü askeri kuvveti olmadığını yazdığını ama General Nixon'ın buna rağmen bu ilerleme konusunda ısrar ettiğini yazmıştır. Bu nedenle de yaşanan bu yenilgilerde General Nixon'ın sorumluluğu büyüktür demıştır, GSPP, AC 62/57.

yazdığını belirtmiştir. Mektubuna Duff'ın, General Nixon hakkındaki düşüncelerini de ekleyen Lord Hardinge, Duff'ın, Nixon'ın bir süredir baskı ile başa çıkamayıp çöktüğünden şüphelendiğini ve komuta yetkisinin kendisinden alınmasının, zamanlaması kötü olsa da daha iyi olacağını bildirdiğini yazmıştır. Irak Sefer Komutanı olarak General Nixon'ın yerine Hindistan Genelkurmay Başkanı Sir Percy Lake'in atanmasının Duff tarafından tavsiye edildiğini yazmıştır. Bu tavsiyenin gerekçesini de onun Irak'ta olan biteni en iyi bilen kişi olması, Hindistan'ın Irak Sefer Kuvveti için yaptıkları, yapmakta oldukları destek konusunda en iyi bilgiye sahip olması hem siyasi hem de askeri anlamda İngiltere ve Hindistan'ın Irak ile ilgili düşüncelerini bilmesi nedeniyle bu atamanın yapılmasını istediğini belirtmiştir. Ama Lord Hardinge, bu atama konusunda bir hayli isteksiz olduğunu da mektubunda belirtmiştir. Çünkü ona göre Sir Percy Lake'in 61 yaşında olması, Irak gibi bir iklimde çalışması için uygun değildir ve kendisi kararsız bir adamdır. Ama ondan başka da bu görev için Hindistan'da başka seçenek yoktur. Onun yerine Hindistan Ordusu Genelkurmay Başkanı olarak da General Kirkpatrick'i atamıştır⁷⁶⁶. Yani Hindistan Genel Valisi Lord Hardinge, Irak Sefer Kuvveti Başkomutanı General Nixon'ın yerine istemeden de olsa Sir Percy Lake'in atanmasına onay vermişti. Buna rağmen onu yeterli görmediğini de defalarca Bakan Chamberlain'a gönderdiği mektuplarında yazmıştı⁷⁶⁷.

Lord Hardinge, Sir Percy Lake'e istemeden de olsa onay verdiyse de 14 Ocak 1916'da Bakan Chamberlain'a gönderdiği bir mektupta, Sir Percy Lake hakkında olumsuz şeyler yazdı. Lake'in veda etmek için kendisine geldiğinde, onun çok narin bir yapıya sahip olduğunu gördüğünü, bu nedenle onun Irak'ta birkaç ay bile kalamayacağını düşündüğünü ve her an yerine başka birinin atamasının yapılabileceğini yazdı. Hindistan'da onun yerine atanabilecek kimseyi tanımadığını ama Flanders'daki⁷⁶⁸ Meerut Tümeninin komutanı General Anderson'ın, Lake'in başarısız olması durumunda, onun yerine harika bir atama olabileceğini yazmıştır. Dolayısıyla, Irak Sefer Kuvveti Komutanı olarak atanan Sir Percy Lake'in, Hindistan Genel Valisinin gözünde bir değeri yoktu. Onun kısa bir sürede General Nixon gibi

⁷⁶⁶ GSPP, AC 62/44.

⁷⁶⁷ GSPP, AC 62/44, AC 62/48, AC 62/50; Goold, agm., s. 938.

⁷⁶⁸ *Flanders*: Günümüzde Fransa, Belçika ve Hollanda arasında bölünmüş bölgenin adı. I. Dünya Savaşı esnasında çok uzun bir süre Avrupa'daki asıl muharebe alanıydı.

ağır yükü kaldıramayacağını ve onun gibi çökeceğini ileri sürüyordu. Hatta daha görevine başlamadan onun yerine başkasını düşündüğünü Bakan'a yazdı⁷⁶⁹.

Sir Percy Lake de Genel Vali'yi pek haksız çıkarmadı. Ocak 1916'da Irak Sefer Kuvvetinin Komutanlığına atandı. Kendisi Hindistan Ordusu Genelkurmay Başkanı iken, Irak Sefer Komutanı General Nixon, Ekim 1915'te Basra-Nasiriye demir yolu hattının inşası için bir talebi olmuştu. O da bu talebi olumlu bulmuştu. Her ne kadar bu talep Hindistan Hükümeti tarafından reddedilse de kendisi, Irak'ta göreve başladıktan sonraki dört ay boyunca bu konuda Hindistan Hükümetinden başka bir talepte bulunmadı. Ancak Irak'taki seferin hem yönetimi hem de kontrolü, İngiltere Savaş Bakanlığına geçince bir girişimde bulundu ve Nisan 1916'da ilk demir yolu hattının inşasına geçildi. Ama dört ay gibi bir zaman yitirilmiş oldu. Çünkü iki adet demir yolunun inşa süreci 8-9 ay gibi bir zamanda bitirilmişti. Bu nedenle, General Lake, çok önemli eksikliklerin farkında olmasına rağmen, bunların düzeltilmesi için ısrarcı olmadığı için hatalıydı⁷⁷⁰.

Sir Percy Lake'in, Sir John Nixon'ın yerine atanmasının nedenlerinden biri, Hindistan Genelkurmay Başkanı olarak, Irak ile yaptığı iletişimden Irak'taki ordunun yaşadığı zorlukları çok iyi bildiğinin düşünülmesiydi. Ama onun göreve başlayana kadar, Irak'ta yaşananları tam olarak bilmediği ortaya çıktı. Yani genelkurmay başkanıyken bile Irak'taki durumu anlayamayan bir generaldi ve oradaki seferin komutası kendisine verilmişti⁷⁷¹.

Kûtü'l-Amâre'de Türk kuşatması altında bulunan General Townshend'ı kurtarmaya çalışan, İngiliz Kurtarma Kuvveti askerlerinin gerek Şeyh Saad gerekse diğer muharebelerde, oldukça fazla sayıda İngiliz subay ve asker kaybetmeleri ve bu muharebelerde yaralanan askerlere yeterince tıbbi destek sağlanamaması da General Lake için olumsuz etkenlerdendi. Sonuç olarak bir başarı olmadan geçirilen sekiz ayın sonunda, yetersiz bulunarak Ağustos 1916'da Irak Sefer Kuvveti Komutanlığı görevinden alındı⁷⁷².

⁷⁶⁹ GSPP, AC 62/45.

⁷⁷⁰ Buchanan, age., s. 100; MCR, s. 59-60.

⁷⁷¹ MCR, s. 100.

⁷⁷² Buchanan, age., s. 114.

4.8. Hindistan Ordusu Sağlık Dairesi Yöneticilerinin Hataları

Irak Soruşturma Komisyonu, Selmân-ı Pâk Muharebesi ve sonrasında hasta ve yaralı askerlerin yaşadıklarından, Irak Sefer Kuvveti Komutanı Sir John Nixon'dan başka Albay Hehir'i de sorumlu tuttu. Kendisi Nisan 1915'e kadar Irak'taki askerlerin sağlıkları ile ilgili konulardan, birinci derecede sorumlu sıhhiye subayıydı⁷⁷³. Bu nedenle muharebe alanındaki askerlerin sağlığı ile düzenlemelerden kendisi sorumluydu. Askerleri hastalıklardan korumak için modern bilimin emrettiği tedbirleri almak için yeterince hızlı davranmamıştı⁷⁷⁴. Sağlık personeli eksikliğinden dolayı sıkıntı yaşanabileceği ile ilgili üst makamlara bildirimlerde bulunup, bu konunun takipçisi olması gerekirdi. Bunu da hem Kûtü'l-Amâre hem de Selmân-ı Pâk Muharebelerinden önce yapmalıydı⁷⁷⁵.

Irak Komisyonu'ndan önce oluşturulan Vincent-Bingley Komisyonu'na göre; bu konudaki suçu çok açık olan Albay Hehir, muhtemelen yaptığı bazı olumlu şeyler için Irak Komisyonunun Raporunda verdiği kararlar nedeniyle ciddi bir eleştiriden uzak tutuldu⁷⁷⁶.

Albay Hehir'in yaptığı bazı olumlu şeyler de vardı. Örneğin, Hindistan'da bulunan Sağlık Hizmetleri Müdürü Sir William Babbie'a belli aralıklarla rapor göndermişti. Gönderdiği raporlarda, Irak Seferi'nin başından itibaren Basra'da içilebilecek özelliklere sahip su temini konusundaki acil ihtiyaca, bu şehirdeki ve diğer yerleşim yerlerindeki sağlık ile ilgili koşulların ne kadar kötü olduğuna dikkat çekmişti. Omurga pedleri, renkli gözlükler, sivrisineklerden korunmak için cibinlik, soda gibi şeyleri istemiş ve almıştı. Bir dişi ve bir bakteriyoloji uzmanı talebinde de bulunmuştu. Olası bir sıtma salgınıyla baş etmek için bilimsel tedbirleri almış ve Hindistan Hükümeti'ni, Hint askerlerinin eksik oranlardaki tayınları⁷⁷⁷ nedeniyle aralarında çıkabilecek bir iskorbüt tehlikesine karşı da uyarmıştı. Şubat 1915'in başlarında bir telgrafla Hindistan Hükümeti'nden tifo ve çiçek hastalığı aşılı ve anti

⁷⁷³ MCR, s. 69; BMJ, 2950, agm., s. 49.

⁷⁷⁴ BMJ, 2948, agm., s. 876.

⁷⁷⁵ MCR, ss. 67-70; BMJ, 2949, agm., s. 25.

⁷⁷⁶ BMJ, 2949, agm., s. 26.

⁷⁷⁷ BMJ, 2948, agm., s. 876.

tetanos serumu isteğinde de bulunmuştu⁷⁷⁸. 11-14 Nisan 1915'te yapılan *Şuayyibe Muharebesi*'nde yaralanan yaklaşık 1.000 asker için yalnızca bir kutu tetanos serumu bulunduğunu da yine bir telgrafla Hindistan Hükümeti'ne bildirmişti. Görevi süresince istekli bir şekilde çalışmıştı. 1914-1915 yılının kış mevsimi süresince, İngiliz askerleri arasındaki hasta asker oranının düşüklüğü de bunu göstermekteydi⁷⁷⁹. Fakat yine de bu, Albay Hehir'in savaşın başında belli olan yaralı ve hasta askerlerin bakımı konusundaki öngörülebilir tedbirleri zamanında almayıp, büyük acılara sebep vermesindeki sorumluluğunu ortadan kaldırmamaktadır⁷⁸⁰.

Irak Seferi'nin ilk büyük muharebesi olan ve 17 Kasım 1914'te yapılan *Sahil Muharebesi*'ndeki⁷⁸¹ İngiliz zayıyatı hatırı sayılır derecede idi. Bu muharebedeki tıbbi destek konusundaki eksiklikler görülmüştü. Eğer bu eksiklikler zamanında giderilmiş olsaydı, Sefer'in geri kalan zamanlarında girilen muharebelerde aynı şeyler defalarca yaşanmamış olurdu. Bu muharebe, tugayın sıhhiye subayı, personeli ve teçhizatı daha Bombay'dan Irak'a gönderilmeden yapılmıştı. Hatta Bombay'da tuhaf bir uygulama yapılmış ve sağlık personeli ile teçhizatı Bombay'daki yüklemekten sorumlu yetkili tarafından birbirlerinden farklı zamanlarda Irak'a gönderilmişti. Dolayısıyla muharebede yaralanan askerler bütün gece açık havada terkedilmiş bir şekilde bırakılmış ve bir hastane gemisinin olmaması nedeniyle yaralılar, daha önce hayvan taşıyan sıradan ulaşım araçlarıyla Hindistan'a gitmek zorunda kalmışlardı. Ama bu muharebedeki yaralı sayısının çok fazla olmaması, bu aksaklığın yeterince algılanamamasına neden olmuştu⁷⁸². Aslında bu muharebede de oldukça yaralı vardı, ama bir Selmân-ı Pâk kadar da değildi. Belki de o yüzden İngilizler gerekli tedbirleri almada geciktiler.

Albay Hehir, Simla'da Sağlık Hizmetleri Müdür Yardımcısıydı ve Irak Sefer Kuvveti'nin sağlıkla ilgili düzenlemeleri için Sağlık Hizmetleri Müdürü Sir William Babbie ile çalışmıştı. Dolayısıyla Irak'a giden askeri birliklere, hiçbir sabit

⁷⁷⁸ Albay Hehir, General Townshend'dan, Ali Garbi'den bir uçağın tetanos aşısını Kütü'l-Amâre'ye atıp atamayacağını sormasını da istemiştir, Millar, age., s. 124; BMJ, 2950, agm., s. 49; Barber, age., s. 81.

⁷⁷⁹ MCR, s. 69.

⁷⁸⁰ BMJ, 2950, agm., s. 49.

⁷⁸¹ Türk kaynaklarında, *Kütüzzeyn* veya *Harabe Muharebesi* diye geçmektedir, T.C. Gnkur. Bşk., *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi III'üncü Cilt Irak-İran Cephesi 1914-1918 I'inci Kısım*, s. 79.

⁷⁸² MCR, s. 69.

hastanenin eşlik etmediğini bilmesi gerekiyordu. Yalnızca sabit hastane değil, İngiliz Genel Hastanelerinin de 50 yataklı olduğunu ve standart düzeyin de altında kaldığını biliyor olmalıydı. Mart ayının sonuna kadar Irak'taki askeri kuvvetin boyut olarak iki kat arttığını ve iki tümenlik bir kuvvete ulaştığının da farkındaydı. Ama bu kuvvetin sabit, sahra veya genel hastaneler olmaksızın Irak'a gittiğini, dolayısıyla bunu gördükten sonra bu hastaneler olmaksızın muharebelerde yaşanılacak olumsuzlukları öngörüp, neden bu durumu protesto edip karşı çıkmaması da onun için çok büyük bir hataydı. Havaaların soğuk olması, yapılan muharebelerin çok şiddetli olmaması nedeniyle Albay Hehir, mevcut hastane imkânlarıyla çok kalabalık olmayan hasta ve yaralıların üstesinden gelebilmişti. Ama muharebeler ve bunların şiddeti arttıkça gelen yaralıların ve hastaların sayısı da artmıştı. Bunlara zamanında müdahale etmek için hazır bulunması gereken sağlık personeli sayısının yetersizliği artık anlaşılmaya başlanmıştı. Ama yine de zorlanarak da olsa bu sistemi çevirmeye çalışan, aslında bir tür durumu idare eden Albay Hehir, köklü bir çözüm arama yoluna gitmemişti. Belki de gidememişti, çünkü Irak Seferi boyunca görüldüğü üzere, cephedeki yetkililerin isteklerinin Hindistan veya İngiltere tarafından hemen karşılanması gibi bir durum yoktu. Bırakın taleplerinin karşılanmasını, bazen aylarca taleplerine olumlu-olumsuz yanıt bile verilmiyordu⁷⁸³.

Her ne kadar Albay Hehir, Sefer Kuvvetinin ihtiyaç duyduğu ya da duyacağı tıbbi cihaz ve destek personeli konusunda, zamanında tedbir almadığı için suçlansa da bu teçhizat ve personel eksikliği konusunda asıl sorumluluk Hindistan'daki yetkililerdeydi. Sir William Babbie, Haziran 1915'in ilk haftasına kadar, (aslında Mart 1914'ten Haziran 1915'e kadar) Hindistan'daki Sağlık Hizmetleri Müdürü idi. Hem tecrübe hem de yetenek olarak ortalamanın üzerinde bir kişiydi. Daha önceleri İngiltere'deki Savaş Bakanlığı'nda görev almış ve tıbbi seferberliğin ayrıntılarını bilen birisiydi. 1915 yılının ilkbaharında, Mısır'daki tıbbi sorunlar ile ilgilenmiş ve orada ihtiyaç duyulan eksikliklerin giderilmesi konusunda önemli işler yaptığı değerlendirildiğinden, bu kez aynı yılın haziran ayında Hindistan'a tekrar çağırıldı. Onun Mısır'da yaptığı işlerdeki tecrübesinden ve bu işteki yeteneğinden yararlanılmak istendi. Dolayısıyla Sir William Babbie'nin modern savaşın standartlarının ve gerekliliklerinin çok iyi farkında olması ve bunların bir dereceye

⁷⁸³ MCR, s. 69.

kadar da Hindistan'daki duruma uyarlanmasının sağlanması konusunda, yeterince bilgi sahibi olması gerekiyordu. Kendisi Hindistan'daki yeni durumu hakkında konuşurken “*Denizasıırı bir bölgede sefer kuvveti ile savaşı yürüten, Hindistan'daki Sağlık Hizmetleri Müdürü'nün konumu ile Fransa'da savaşıyan Sefer Kuvveti ile ilgili olarak Savaş Bakanlığı'nın konumu hemen hemen aynıdır.*” demiştir⁷⁸⁴.

Daha önce de değinildiği gibi, Albay Hehir'in çok sayıdaki sağlık ve tedbir amaçlı talepleri, Sir William Babbie'in ihmalleri sonucu karşılanmamıştır. Irak Seferi'nin başladığı ilk aylardan itibaren Albay Hehir Hindistan'a, askerler için güneş gözlükleri, antitoksinler, omurga pedleri, sivrisinekler için cibinlikler gibi birçok şeyin sağlanması için sürekli telgraf çekmek zorunda bırakıldı. Her ne kadar bu ihtiyaçların sağlanması konusunda, Sir Babbie'in teknik anlamda bir sorumluluğu olmasa da daha önceki başarıları ve onun bu özelliğinden dolayı el üstünde tutulması, kendisinden bu konuları daha önceden öngörmesi ve tedbirlerini alması beklenirdi. Dolayısıyla kendisinden beklenenleri yapamadığından, Irak'ta bulunan askerlerin çok önemli ihtiyaçları istenilen zaman içinde yeterince sağlanamadı⁷⁸⁵.

Bir başka yetersizlik de Irak'ta bulunan Hintli askerlerin tayınları ile ilgiliydi. Bu konu da Hindistan Sağlık Hizmetleri Yöneticisinin görevleri arasındaydı. 8 Nisan 1915'te Albay Hehir, Hindistan'a gönderdiği resmi bir raporda Hintli askerler arasında patlak veren bir iskorbüt salgınından⁷⁸⁶ bahsetmiş ve bu konudaki düşüncelerini adı geçen raporda Hindistan'a iletmişti. Albay Hehir, Hintli askerlerinin sebze istihkakının haftalık yaklaşık 57 gram⁷⁸⁷ olduğunu, onun da yalnızca patates olduğu ve başka sebze bulunmadığının altını çizmişti. Taze et istihkakının ise yine haftalık yaklaşık 794 gram olduğunu iletterek, eğer bu tayın böyle yetersiz bir şekilde devam ettirilirse, askerler arasında iskorbüt hastalığının baş göstereceği konusunda uyarıda bulunmuştu. Çünkü askerlerin patatesten başka

⁷⁸⁴ MCR, s. 71.

⁷⁸⁵ MCR, s. 71; BMJ, 2948, agm., s. 877.

⁷⁸⁶ Millar, age., s. 179.

⁷⁸⁷ 8 Nisan 1915'te olan bu durum, Irak Sefer Kuvvetinin Irak'ta olduğu süre boyunca da devam etti. Örneğin General Townshend, Kûtü'l-Amâre'de kuşatma altında iken, azalan yiyecek stoku nedeniyle 18 Aralık 1915'te tüm askerlere bir duyuru yaparak, İngiliz askerlerinin et istihkakını yaklaşık 340 grama, taze patates istihkakını da yaklaşık 170 grama indirmiş, Hintli askerlerin mercimek istihkakını da yaklaşık 57 grama düşürmüştü, Millar, age., s. 103. Bu durum, Hintli askerlerin normal zamanda da kuşatma altında da her zaman ikinci planda olduğunu göstermektedir. Yine burada yazar Hintli askerlerin et istihkakından bahsetmemektedir. Muhtemelen o da İngiliz askerlerinden çok daha azdır.

sebzelere de daha fazla ete de ihtiyacı vardı. Eğer Irak Sefer Kuvveti'nde görev alan bu askerlerin görev süreleri dört aydan daha fazla sürerse, yetersiz sebze ve etten dolayı yeterince vitamin ve kalori alamayacaklarından, aralarında iskorbüt hastalığının devam edeceği konusunda düşüncelerini üstlerine iletmişti⁷⁸⁸.

Hintli askerlerin tayın eksikliği konusunda bilgisine başvurulmuş Sir William Babbie, genel olarak bu tayın yetersizliği konusunu, Başkomutanlık konferansında kendisinin dile getirdiğini ve az da olsa bir ekleme yapıldığını belirtmesine rağmen, bunu doğrulayacak bir resmî belge bulunamamıştı. Aslında askerlerin tayınlarına çok az eklemelerin yapıldığı tarih, 1912 idi. Başkomutan Beauchamp Duff, Hindistan Levazım Dairesi'nden kendisine iletilen belgelerde, Mart 1916'ya kadar Irak'ta savaşan Hintli askerlerin tayınlarının yetersizliği konusunda, hiçbir teklifin kendilerine gelmediğini ileri sürdü. Eğer Sir Babbie, Hintli askerlerin iskorbüte meyilli olduğunu bilseydi, Albay Hehir'in önerilerini dikkate alıp bunların gereğinin yapılması için, Hindistan'da bulunan Başkomutan ve Levazım Daire Başkanı'na baskı yapması gerekirdi. Bu baskıyı yaptıktan sonra, bu yetkililerin bu konuda bir düzeltme yapmamları mümkün değildi. Dolayısıyla Hintli askerlerin tayınları 1912 yılında belirlendiği gibi kaldığından, -gerçi daha sonra birkaç ekleme yapıldı ama-Mayıs 1916'da Irak'ta bulunan Hintli askerler arasında iskorbüt salgını patladı. 19 hafta içinde 7.500 asker kaybedildi. Bu salgını, İngiltere Savaş Bakanlığı Sağlık Komisyonu tamamıyla Hintli askerlerin tayın yetersizliğine bağladı⁷⁸⁹.

Dolayısıyla Sağlık Hizmetleri Müdürü Sir William Babbie, askerlerin Irak'ta sağlık ile ilgili ihtiyaçlarını önceden öngörememekle ve sonradan da bu konu üzerinde sürekli bir gözetim ve denetim sağlamamak konusunda suçluydu. Hindistan'daki Ordu Sağlık Hizmetleri'nin yalnızca sınır savaşı için düzenlenmiş olduğunu, sahra ambulansları ve hastaneleri konusunda desteğinin yetersiz kaldığını ve sağlık personeli eksikliğinin had safhada bulunduğunu biliyordu. Sir Babbie'in aldığı en büyük eleştiri, buna rağmen bu eksiklikleri gidermek ve Irak Sefer Kuvveti'ni sağlıklı, tropikal iklimde ve modern savaşın önde gelen kuvveti olan Almanya ile

⁷⁸⁸ MCR, s. 71.

⁷⁸⁹ MCR, ss. 71-72.

desteklenen ve onlarla ittifak oluşturmuş Osmanlı Devleti'ne karşı uygun bir şekilde teçhiz etmemek konusundaydı⁷⁹⁰.

Aslında Sir William Babbie, Irak Sefer Kuvveti'nin yaşamış olduğu üç temel eksiklik için sorumlu tutulmalıydı. Bunlar; 1-Yetersiz sağlık personeli, 2- Nehirde kullanılabilecek nehir hastane gemileri⁷⁹¹ ile ulaştırmadaki yetersizlik, 3- Yaralıların kara yoluyla ulaştırılmasıdır⁷⁹².

Sir William Babbie, yetenekli ve bilgili bir subaydı ama çok açık bir şekilde, eksik olan sağlık desteği konusunda üst makamlara herhangi bir itirazda bulunmadan, bu görevi yapmaya çalışmış ve vazifesi boyunca da bu eksikliğin giderilmesi için yeterli çabayı göstermemiştir. Dolayısıyla Irak'ta bulunan askerlere verilmesi gereken sağlık hizmetleri konusundaki eksiklikler için hatalıydı⁷⁹³.

Sir William Babbie'in yerine gelen J. G. MacNeece de kendisine verilen görevleri yerine getirme arzusu ile dolu bir subaydı, ama ilerleyen yaşı ile birlikte gücü de kaybolmuştu. Yapması gereken iş için yeterli değildi. Görevinin gerektirdiği güç ve etkinliği göstermekten oldukça uzaktı⁷⁹⁴. Yani yeni gelen de eskisinden olumlu anlamda çok farklı değildi. Örneğin Hindistan'dan Sorumlu Bakan, Hindistan Genel Valisi'nden Irak'ta, özellikle Selmân-ı Pâk Muharebesinden sonra, hasta ve yaralı askerlerin durumunun araştırılması⁷⁹⁵ için, Hindistan Ordusu Başkomutanının bir

⁷⁹⁰ MCR, s. 72.

⁷⁹¹ BMJ, 2948, agm., s. 876.

⁷⁹² MCR, s. 72.

⁷⁹³ MCR, ss. 93-94.

⁷⁹⁴ BMJ, 2948, agm., s. 877; MCR, s. 94.

⁷⁹⁵ MCR, ss. 100-101; aslında Hindistan Bakanı Austen Chamberlain, bu konuda Hindistan Genel Vali'sine birçok kez mektup ve telgraf göndermişti. Ekim 1915'ten sonra, Irak'ta yaralı askerlerin durumları hakkında Hindistan Genel Valisi olarak kendisinden özel bir araştırma yaptırmasını istemişti. Örneğin 31 Aralık 1915 tarihli mektup da bunlardan biri idi. Bu mektuba yanıt olarak Genel Vali, Hindistan Ordusu Başkomutanını, Irak'a bir kişiyi bu konuları araştırması için göndermesi konusunda zorladığını yazmıştır, GSPP, AC 62/41-AC 62/50; Goold, agm., s. 940. Ama bu yazışmalar ya "*kişiyi özel mektuplar*" olarak ya da "*kişiyi özel telgraflar*" olarak yapıldı. Genel Vali Lord Hardinge'in yukarıda yazdığı mektuba kadar da bu yazışmalar birkaç ay sürdü. En sonunda Lord Hardinge 18 Şubat 1916 tarihinde, Hindistan'daki askeri yetkilileri yaralı askerlerin durumu ile ilgili bir soruşturma yapılması için ancak ikna edemediğini belirten mektubunu gönderdi, MCR, s.103. Yazışmalar ile söylenebilecek bir şey daha vardı. Askeri anlamda öncelik veya önem derecesine sahip yazışmalar bile genelde "*Kişiyi Özel*" ibaresi taşıyordu. Hatta İngiliz Ordusunun Bağdat'a ilerlemesi konusunda, muhtemelen 60.000 Türk askerinin Bağdat yakınlarında toplanmakta olduğunu belirten yeni ve ciddi bir bilgi bile "*Kişiyi Özel*" ibaresi taşıdığından, Askeri Şubede dosyalanmamış ve Irak Sefer Kuvveti Komutanı Sir John Nixon'a iletilmemiştir, s. 102. Bu bilginin General Nixon tarafından

yetkiliyi Irak'a göndermesini istemesi üzerine, Sağlık Hizmetleri Müdürü MacNeece Irak'a gönderilmişti. O, daha ziyade Sir John Nixon'la sağlık ile ilgili konuları görüşmesi için görevlendirilmişti. Bu geçmişte yapılmış, bitmiş işler ile ilgili bir görev değildi. Zaten o da bunun farkındaydı. Sir Alfred Keogh'a, (Savaş Bakanlığı'nda Ordu Sağlık Hizmetleri Genel Başkanı) "*Benim işim gelecek ile ilgiliydi*" diye yazmıştı. Vincent-Bingley Komisyonu bölümünde de anlatıldığı üzere, Irak'ta cepheye gitmeyip yalnızca Basra'ya gitmiş ve çok net olmayan, muğlak ve anlamsız bir rapor yazmıştı. Hatta bu anlaşılabilir olmayan, yetersiz rapor yüzünden Vincent-Bingley Komisyonu kurulmuştu⁷⁹⁶.

Irak'ta hasta ve yaralı askerlerin durumları ile ilgili araştırma yapan Vincent-Bingley Komisyonu; askerlerin yaşadıkları acınası durumla ilgili kişisel sorumluluklar konusunda, Irak Sefer Kuvveti'nin Sıhhiye Subayı olan G. H. Hathaway ve 9 Nisan 1915'ten, 19 Ocak 1916'ya kadar Irak Sefer Kuvveti'nin komutanlığını yapan General Sir John Nixon'ı suçlamıştır. Hathaway, sorumlu olduğu hizmetlerin ihtiyaçları için yeterli çabukluğu ve gayreti göstermediğinden, özellikle hasta ve yaralıların yeterli ve uygun nakliyesi için ihtiyaç duyulan nehir hastane gemi eksikliğinin giderilmesi için, üst makamlara baskı yapmadığından hatalı bulunmuştur. General Nixon da komutası altında olan hasta ve yaralı askerleri için ihtiyaç duyulabilecek destek konusunda daha büyük ölçekte alınması gereken tedbirleri öngöremediğinden hatalı bulunmuştur⁷⁹⁷.

Irak Soruşturma Komisyonu'nun Raporuna göre Sıhhiye Subayı Hathaway, bulunduğu makam için uygun birisi değildi. Nehir ve kara yolu nakliyesi konusunda ısrarlı davranmak onun görevi idi. Levazım Dairesi Başkanının birimi ve Sir John Nixon'ın kurmaylarının görevi de bunun sağlandığını görmeleriydi. Burada Sir John Nixon'ın yaptığı asıl hata, Sağlık Hizmetleri Müdür Yardımcısı Sıhhiye Subayı

kullanılmamış olması veya bu konuda araştırma/keşif yaptırmaması, Hindistan Genel Valisi Lord Hardinge tarafından da eleştirilmiştir, GSPP, AC 62/44.

⁷⁹⁶ MCR, s. 79.

⁷⁹⁷ MCR, s. 93. Her ne kadar bu raporda Hathaway hatalı bulunmuş olsa da genel olarak hem bu komisyonun hazırladığı rapor hem de kendilerinden önceki Vincent-Bingley Raporunda, Irak'taki yetkili pozisyonundaki sıhhiye subayları genel olarak başarılı bulunmuşlardır. Raporları hazırlayanlara göre başarısızlık, felaketin etkisini azaltmaktan ziyade felaketin öngörülememesidir. Eğer sağlıkçı subaylar öngörülerinde başarısız olmasalardı, hasta ve yaralı askerlerin yaşadıkları bu felaketin yaşanmayacağını düşünüyorlardı, BMJ, 2950, agm., s. 48.

Hathaway'ın kendisine sunduğu raporlara ve ifadelere gereğinden fazla güvenmesiydi⁷⁹⁸. Sunulan bu raporların ve ifadelerin bir kontrolünü kendisinin yapması gerekirdi.

Hem Irak Soruşturma Komisyonu hem de Vincent-Bingley Komisyonu'nun raporlarına göre; Hindistan Ordusu sağlık dairesi yöneticileri, Irak Sefer Kuvveti'nin askerlerine tıbbi destek sağlamadıkları, Irak'tan gelen taleplerle yeterince ilgilenmedikleri gibi, talepte bulunanlar üzerinde baskı uyguladıkları gerekçesiyle eleştirildi ve suçlandı⁷⁹⁹.

4.8.1. Sağlık Personeli Konusunda Yaptıkları Hatalar

Hindistan'ın resmi sağlık personelinin sayısı, yaşanabilecek bir sınır savaşı⁸⁰⁰, yaralı sayısının çok olmayacağı ve Hindistan'ın kaynaklarına yakın olacağı düşünülerek hesaplanmıştı. Fakat Sir Babbie, Irak Sefer Kuvvetini ana askeri üssünden yaklaşık 2.897 km uzağa göndermişti. Giden bu birliklere eşlik eden sağlık personelinin sayısı, olması gereken sayıdan daha azdı. Sonradan yapılan takviyelerle Irak Sefer Kuvveti'nin sayısı, iki tümen ve bir süvari tugayına yükseltince, bunun için gereken sağlık personeli sayısı yalnızca bir tümene hizmet verebilecek yeterlilikteydi. Hatta Sir Babbie'in kendisi de her tümenin tam donanımlı 20 sahra ambulansı ile takviye edilmesi gerekirken, burada yalnızca 12 araçla desteklendiğini itiraf etmişti⁸⁰¹.

Irak'taki askeri hastanelerin kapasitelerinin artırılması konusu görüşülmüş ve yatak kapasite artışı sağlanmıştı. Fakat bu artışı karşılayabilmek için yeni sağlık personeli Irak'a gönderilmemişti. Bu konuda gelen talepler de geri çevriliyordu⁸⁰². Sağlık Hizmetleri Müdürü Sir William Babbie, yaralı ve hasta askerlerin trajik durumlarının çözümü için üst makamlara yeterince baskı yapmadığı için eleştirilmiştir. Irak Soruşturma Komisyonu kendisine, “*Siz neden üst makamlara bu konuda baskı yapmadınız?*” diye sorduğunda ise kendisinin Irak Sefer Kuvveti'nin Dicle ve Fırat Nehirlerinin daha yukarılarına doğru genişlemeye devam edeceğini bilmediğini, Sefer Kuvveti'nin görevinin Basra'nın ve petrol sahalarının işgali ve buraların

⁷⁹⁸ MCR, s. 93.

⁷⁹⁹ George, s. 817.

⁸⁰⁰ BMJ, 2948, agm., s. 876.

⁸⁰¹ BMJ, 2950, agm., s. 48; MCR, s. 72.

⁸⁰² MCR, s. 72.

korunmasıyla sınırlı kalacağını ileri sürmüştür. Kendisinin, Irak Sefer Kuvveti Komutanı Sir John Nixon'ın talimatlarından haberi olmadığını beyan etmiş, eğer Bağdat'a doğru bir harekât yapılacağını bilseydi, ona göre tedbir alabileceğini ileri sürmüştür. Amâre'ye doğru ileri harekât yapılacağı ile ilgili bir soruya da böyle bir şeyi hatırlamadığını söylemiştir. Çapraz sorgulama altında ise, Basra ve petrol sahalarının savunulması için Amâre ve Nasıriye'nin her ikisinin de gerekli olduğu konusundaki söylentiye duyduğunu itiraf etmiştir. Dolayısıyla Sefer'in başlangıcından itibaren, bunun az ya da çok bir nehir seferi olacağını bilmesine rağmen, bununla ilgili ihtiyaçların sağlanması konusunda üzerine düşeni yapmamıştır⁸⁰³.

4.8.2. Karadan Hasta ve Yaralı Tahliyesi Konusunda Yaptıkları Hatalar

Irak Soruşturma Komisyonu'nun Raporuna göre, Sir William Babbie'nin yaralıları için karadan nakil ile ilgili tutumu da tatminkâr değildi. Yaralıları için kullanılan tek özel nakil araçları sedyeler, binek katırları, küçük atlar⁸⁰⁴ ve öküzlerin çektiği ambulans *tongalardan*⁸⁰⁵ oluşan Hindistan tarafından sağlanan araçlardı. Irak Seferi ile ilgili teçhizat görüşülürken, bu *tongaların* Irak için uygun olmayacağı düşünüldükten sonra bunlar, Sir William Babbie ve Simla'daki kurmay personel tarafından kabul görmemiş ve Albay Hehir bu konuda bilgilendirilmişti. Dolayısıyla Irak Seferi'ne kara nakil ambulansı olarak, yetersiz sedyeler ve binek katırları temin edilmişti⁸⁰⁶. Eğer hasta ve yaralı için karadan nakil gerekli olursa, mevcut tek araç ordu nakil araçlarıydı. Bu araçlar atlar tarafından çekilen, iki veya dört tekerlekliydi. Fakat bunlar yaralı askerleri taşımak için hiç de insani olmayan araçlardı⁸⁰⁷.

Yaralıların rahat nakledilmesi için bu araçlara her zaman yumuşak dolgu malzemesi koyulamıyordu. Bazı durumlarda ölü bedenler yastık olarak kullanılıyordu. Bu araçlara yumuşak dolgu malzemesi serilse bile, bazı tür yaralıları için bu hem çok acı verici hem de yaralarını daha da kötüleştirecek bir durum meydana getiriyordu. Bütün bunlar Sağlık Hizmetleri Müdürü olarak Sir William Babbie'nin çok iyi bilmesi veya kolayca soruşturarak öğrenebileceği şeylerdi. Kendisinin, öküzlerin çektiği

⁸⁰³ MCR, s. 73.

⁸⁰⁴ BMJ, 2948, agm., s. 877; BMJ, 2950, agm., s. 48.

⁸⁰⁵ *Tonga*: Hindistan'da kullanılmakta olan atlı, hafif ve iki tekerlekli bir araç.

⁸⁰⁶ BMJ, 2948, agm., s. 877.

⁸⁰⁷ BMJ, 2948, agm., s. 877.

tongalardan daha uygun araç sağlamak için yaptığı tek şey, Benares Mihracesinden midilli atların çektiği *tongalardan* oluşan bir birlik istemesiydi. Bunların hiçbiri, kendisi Hindistan'dan ayrıldıktan çok uzun bir süre sonra bile Irak'a ulaşmadı. Buna ek olarak, Mart ayında Basra'ya özel bir motorlu ambulans gönderdi ve Nisan ayında bir ikincisini teklif etti. Bu teklif ters bir şekilde reddedildi. Hâlbuki motorlu arabalar ambulans olarak daha önce Şuayyibe'de ve daha sonra da Karun ve Dicle Nehirlerinin yukarılarında kullanılmıştı. Dolayısıyla tekerlekli ambulans nakil araçlarının sağlanamamasının sorumluluğu da Sir William Babbie'ındı. Irak Sefer Kuvveti için tekerlekli ve motorlu ambulans araçların sağlanamadığını bilmesine rağmen, bunlarsız hasta ve yaralıların nakil işlemlerinin nasıl yapıldığı ile ilgili özel bir soruşturma yapmadığı gibi özel bir rapor hazırlanmasını dahi istememiştir. Albay Hehir, bir felaket veya skandal çıkmadığı sürece yetersiz teçhizat ile devam etmekten memnundu. Sefer Kuvvetleri hem nehirden hem de karadan muharebelere ve ilerlemelere devam ettikçe, hasta ve yaralıların kullanımı için, uygun hiçbir kara ve nehir nakil aracı sağlayamadı. Bu konuda yardımseverlerin gelişigüzel çabalarından memnundu ve artık işe yaramayan ambulans araçlarının modernize edilmesi için organize bir çaba içine girip, Hindistan Hükümeti veya Levazım Daire Başkanlığı üzerinde asla bir baskı oluşturmadı⁸⁰⁸.

Irak yalnızca savaş konusunda değil, askerlere sunulması gereken sağlık desteği konusunda da “*küçük bir iş*” gibi düşünüldüğünden, hak ettiği özel ve hassas ihtiyaçlar konusunda yeterince ilgi görmedi. Yalnız ne olursa olsun Sağlık Hizmetleri Müdürü, Sir William Babbie'in yönetimi çok ciddi hatalar gösterdiği için suçluydu⁸⁰⁹.

4.8.3. Sağlık Alanındaki Yetersizlikler Konusunda Sessiz Kalınması

Irak'ta yaralı ve hasta askerlerin yaşadıkları olumsuzluklar konusunda, uzun süre sessiz kalındı. Bu konuda, Irak Sefer Komutanı ve kurmayları ile Hindistan'daki askeri ve sivil yetkililer, sanki bir sorun yokmuş gibi davrandılar. Hatta bu konuda kendilerine gelen bazı rapor, şikâyet veya talepleri göz ardı ettiler⁸¹⁰. Kuşkusuz bunun bazı nedenleri vardı. Hindistan Genel Valisi harcamalar konusunda sıkı bir

⁸⁰⁸ MCR, s. 73.

⁸⁰⁹ Evans, age., s. 134; MCR, s. 74.

⁸¹⁰ Barker, age., s. 112.

disiplin getirmişti. Irak Sefer Kuvveti'nin karşılaştığı çok ciddi eksikliklerin giderilmesi, doğal olarak harcama yapılmasını gerektiriyordu. Bu yüzden olsa gerek, büyük miktarda harcama yapılması gereken eksiklikleri ve bunları giderme konusundaki talepler, muhtemelen yetkili kişi ve subayların eleştirilerine yol açıyordu. Bu nedenle ekonomi konusu, sessizlik eğilimine neden oldu ve ilgili bütün kişiler ortaya çıkacak masrafları düşünerek, doğal olarak eleştirilerde bulunmaktan kaçınmaya başladıklarında da yaşanan eksiklikler konusunda tehlikeli bir gizleme alışkanlığı meydana geldi⁸¹¹.

Eksikliklerin bilinmesine rağmen üst makamlara bildirilmemesi konusunda yaşanan bir olay, durumun nerelere kadar gidebileceğini gösterme açısından ilginçti. 1916 yılına kadar Hindistan'daki İngiliz hasta ve yaralı askerler için, neredeyse tek askeri hastane Bombay'daki Colaba Station Hospital'dı (Colaba Asker Hastanesi). Mayıs 1915'te bu hastanenin donanımının yetersiz olduğu konusunda iddialar ortaya çıkınca, daha sonra Hindistan'daki Sağlık Hizmetleri Müdürü olan Sir William Babbie bu hastaneyi ziyaret etti ve bir rapor yazdı. Onun yazdığı raporun⁸¹² bir özeti de İngiltere'ye gönderildi. 26 Mayıs 1915'te Hindistan'dan Sorumlu Bakan, Hindistan Genel Valisi'ne gönderdiği ve karşılıklı olarak giden-gelen birkaç telgraftan sonra, Hindistan Genel Valisi, 16 Haziran'da Bakana göndermiş olduğu son telgrafla yine bir eksikliği gizleme yoluna gitmişti. Çünkü İngiltere'den gönderilen telgrafta, Basra Körfezi'nden gönderilen yaralılar için X-ray⁸¹³ cihazının olmadığından ve hastanenin yetersiz donanıma sahip bulunduğuyla ilgili şikâyetler olduğu ileri sürülerek bu konudaki gerçeklerin telgrafla bildirilmesi istenmekteydi. Buna karşılık Genel Vali'nin 3 Haziran ve 16 Haziran 1915 tarihlerinde yazdığı telgraflarda, X-ray cihazı konusunda bir sorun olmadığı belirtilmektedir. Elektrik lambası ve elektrikli fanların iki hafta içinde çalışıyor olacağı, hastaların yemeklerinin oldukça iyi ve çeşitli olduğu, hastanenin sıhhiye subayları ve hemşireler anlamında yeterince sağlık personeli ile donatılmış bulunduğu ifade edilmektedir. Tek eksik olarak cerrah yardımcıları ile hasta bakıcı ve hizmetlilerin

⁸¹¹MCR, s. 74.

⁸¹²MCR, s. 74; hem İngiltere'den bu konuda istenilen bilgiler ve hem de Hindistan'dan bu yetersiz duruma karşılık yazılan telgrafların tamamı için ilgili sayfaya bakınız.

⁸¹³ Eksik olan yalnızca X-ray cihazı değildi. Elektrikli fanlar, pansuman malzemeleri, battaniyeler, yatak lazımlığı, atel (kırık olan bir uzvu sabit tutmaya yarayan bir alet), cerrahi aletler, vs. hepsi eksikti, George, age., ss. 817-818.

olduğu, mevcut koşullar elverdiği ölçüde bunların da karşılanacağı belirtilmektedir. Sağlık Hizmetleri Müdürü'nün de bütün hasta, yaralı subay ve askerlere iyi bakıldığı ve ilgilenildiği konusunda mutlu olduğu ileri sürülmüştü⁸¹⁴. Ama bu doğru değildi. Bu konuda bir diğer örnek ise; Irak'ta Şeyh Saad'da bulunan Meerut Sabit Hastanesi hakkında, Irak'tan Hindistan'a gönderilen 27 Ocak 1916 tarihli rapor ve 16 Şubat 1916 tarihli belgede gerçekleri gizleme durumudur. Bu hastaneden bahsedilirken, hastanenin mükemmel bir düzene sahip olduğu, 19'u İngiliz olmak üzere 607 hastanın bulunduğu, bu hastaların 277'sinin hafif tipte dizanteriden muzdarip olduğu belirtilmektedir. Hastanenin etkili bir şekilde çalıştığı da eklenmektedir. Ama bu kamp, Irak'taki hasta ve yaralı askerlerin durumunu araştırmak üzere kurulan Vincent-Bingley Komisyonu tarafından yazılan raporda, 18 Ocak'a kadarki durumundan bahsedilirken, gerçeğin hiç de daha önce sunulan belge gibi olmadığı ortaya çıkmıştır. Hastanede bulunan 195 İngiliz dâhil, 800 Hintli hasta ve yaralı bulunduğunu, Hintlilerden sorumlu olan subayın bile hasta olduğu, yeterince sağlık personeli olmadığı, hastaların yaklaşık 200 kadarının dizanteriden muzdarip olmalarına rağmen hiçbir uygun tuvalet koşullarının sağlanamadığını, kampın anlatılamayacak derecede kötü koşullara sahip olduğu belirtilmektedir⁸¹⁵.

Dolayısıyla, resmî belge ve raporlarda oldukça iyi durumda gösterilen hastane olarak kullanılan yerler bile, aslında son derecede kötü durumdaydı. Kuşkusuz buna benzer birçok örnek daha vardır. Burada sağlık konusunda var olan eksiklikler, hasta ve yaralıların yaşadıkları ürpertici derecede kötü koşullar, ilaç ve tıbbi araç-gereç eksikliklerinin üzeri, resmi olarak kapatılmaya çalışılmış ama olaylara tanık olanların şahitlikleri ile bunlar gün yüzüne çıkmıştır. Gerçeğin er geç ortaya çıkması gibi bir kuralı olduğunu, Irak'taki ve Hindistan'daki yetkililerin bilmemesi mümkün değildir.

Zaten Irak Seferi ile ilgili olarak en fazla eleştiriyi, sağlık alanında yaşanan felaketler almıştır. O yüzden de bu Sefer ile ilgili en sert eleştiriler ve suçlamalar yenilgiden daha çok, sağlık alanındaki sorumlulara yapılmıştır. Gerçekten de İngiliz Irak Sefer Kuvveti askerlerinin, Irak'taki muharebelerde yaralanan askerleri ile hastalananların durumları acınası durumdaydı. Ama resmi raporlarda hiç de öyle

⁸¹⁴ MCR, s. 74.

⁸¹⁵ MCR, s. 79.

görülmemekte ya da gösterilmemektedir. Çünkü Irak'ta hasta ve yaralı askerlerin yaşadıkları durum karşısında, resmi bir suskunluk yaşanmış ve asker kayıplarının çoğunu da bu suskunluk sonucu gerekli tedbirleri almadıkları için görmüşlerdir. Resmi suskunluğun yanında, askerlerin ailelerine yaşadıkları bu kötü durumlardan bahsetmemeleri için mektuplarına bile sansür uygulanmıştır⁸¹⁶.

İngilizlerin Irak Seferi ile ilgili yazılan kitaplar, anılar, raporlar, tutanaklar, telgraflar ve makalelerde⁸¹⁷ yaralı ve hasta İngiliz askerlerine sağlanamayan tıbbi destek konusunun çok ayrıntılı olarak anlatılması ve üzerinde durulması, bu konunun onlar üzerinde nasıl derin bir etki bıraktığının göstergesidir. Savaşacak durumdaki İngiliz-Hintli asker sayısının hastalık ve yaralı olma nedeniyle muharebe alanlarından uzak olması, Türk askerleri için çok büyük bir fırsattı. Cepheden geri gönderilen her İngiliz-Hintli asker, savaşacak daha az düşman askeri demektir. Zaten silah ve askeri teçhizat konusunda adil olmayan muharebeler yürüten Türk askerleri için, düşman askerlerinin yaşadıkları, beklenilmeyen ama yararlı bir durumu ortaya çıkarmıştı.

Kûtü'l-Amâre'de Ocak 1916'da hava çok soğuk ve yağmurlu geçtiğinden, İngiliz siperlerinde 61 cm⁸¹⁸ su birikiyordu. Kurbağa ısırıkları nedeniyle birçok el ve ayak parmaklarının kangren olması vakasıyla karşılaşılıyordu. Bunun yanında askerler, yağmurdan sırlıklam olmuş ve bellerine kadar soğuk suyun içinde çok uzun süre kaldıklarından⁸¹⁹ romatizma, zatürre, akciğer zarı iltihabı ve boğaz ağrısı askerler arasında oldukça yaygın olan hastalıklardandı. Yalnızca bir günde (20 Ocak 1916'da) 30 Hintli asker uzun süre açık havada kalmaktan ve soğuğa maruz kalmaktan oldukları yere yığıldılar. Hatta bunlardan üçü fark edilene kadar sıvı çamur içinde boğularak öldüler⁸²⁰. Birkaç gündür durmadan yağan yağmur hem Kûtü'l-Amâre'nin içini hem de askerlerin bulundukları siperleri basmış ve her yeri sıvı çamur denizine çevirmişti⁸²¹.

⁸¹⁶ Buchanan, age., s. 213.

⁸¹⁷ Çalışmamızda adı geçen eserler.

⁸¹⁸ Bir başka kaynakta ise siperlerdeki suyun miktarı verilirken “*bir insanın boynuna kadar*” ifadesi de geçmektedir, Mousley, age., s. 52.

⁸¹⁹ Sandes, age., 167.

⁸²⁰ Millar, age., s. 157.

⁸²¹ Barber, age., s. 125.

Irak Soruşturma Komisyonunun raporuna göre, İngiliz askerlerinin yaşadıkları sağlık sorunlarının baş suçlusu, İngiliz Sefer Kuvveti'nin Irak'taki muharebeleri boyunca bilinmesi istenilmeyen durumları bastırma, sorunları hasıraltı etme politikası güden Sağlık Hizmetleri Müdür Yardımcısı Hathaway idi. O, Irak'taki hastanelerin içler acısı durumundan Hindistan'daki Sağlık Hizmetleri Bölümü'nü bilgilendirmemiştir. Yine Hindistan'a gönderdiği raporlarda askerlerin tayınlarnının yeterli olduğunu, taze sebze, et gibi ihtiyaçların bol miktarda karşılandığı gibi aslında gerçek olmayan bilgiler vermiştir. Şubat 1916'da yine kendisinin yazıp gönderdiği resmi bir raporda, Irak'ta içme ve yemek yapmak için kullanılan bütün suyun nehirden elde edildiğini, bu suyun kesinlikle güvenli olduğunu ve gerekli olan tek önlemin onun sedimantasyonu⁸²² diye yazmıştır. Ama bundan bir ay sonra, Vincent-Bingley Komisyonu Irak'a gelmiş ve suyun arıtılması konusunda yapılan işlemlerin yetersiz olduğu ve askerler için tehlike arz ettiğini rapor etmişlerdir. Bununla birlikte, Müdür Yardımcısı Hathaway ve Irak'taki Sefer Kuvveti'nin Başkomutanı General Nixon, Irak'tan ayrıldıktan sonra yerlerine gelen Sağlık Hizmetleri Müdürü Treherne, General Lake, General Aylmer ve diğer sorumlu subaylar Karargâha, uğraşmak zorunda kaldıkları sağlık araç-gereç eksiklikleri ve tehlikeleri konusunda, tam bir açıklıkla bilgilendirme yapmışlardır⁸²³.

Irak Sefer Kuvveti'ndeki bir diğer sorun ise, eleştiriye karşı tahammülsüzlük durumuydu. Komutanlarda, yetkili askeri amirlerde eleştiri veya gerçeklerin dile getirilmesine karşı bir duruş sergileniyordu. Eğer eksiklikler konusunda birisi eleştiri yapmaya ya da bunların düzeltilmesi için önerilerde bulunmaya kalksa, görevden alınma veya cezalandırılmakla tehdit ediliyordu⁸²⁴. Örneğin Albay Hehir'e, bazı eksiklikleri dile getirdiği için Sağlık Hizmetleri Müdür Yardımcısı Hathaway tarafından baskı yapılıyordu. Selmân-ı Pâk'tan sonra yaralı askerlerin yaşadıkları sağlık felaketini ilk ortaya çıkarıp herkesçe bilinmesini sağlayan Binbaşı Carter'a karşı da aynı şekilde baskı yapılmıştır. Yine General Cowper tarafından Binbaşı Carter'a tutuklanabileceği, komuta yetkisinin ve emrindeki hastane gemisinin elinden alınabileceği ile ilgili tehdit edilmesi de buna örnektir⁸²⁵. Binbaşı Carter'ı yalnızca

⁸²² *Sedimantasyon*: Bir sıvının içerdiği maddelerin dibe çökmesi olayı, çökelme.

⁸²³ MCR, ss. 80-81.

⁸²⁴ Barker, age., s. 112.

⁸²⁵ Barker, age., s. 112.

General Cowper tehdit etmemiştir. Hindistan Ordusu Başkomutanı Sir Beauchamp Duff'da onu görevden almak ve Hindistan'a geri göndermekle tehdit etmiştir⁸²⁶. Bu baskı ve tehdit dili yalnızca alt rütbedeki subaylara değil, general rütbesindeki subaylara da yapılmıştır. Örneğin General Cowper'ın da nehir ulaşım araçlarına ihtiyaç duyulduğuna dair oldukça ısrarlı taleplerine karşılık, Sir Beauchamp Duff'ın onu azletme ve Hindistan'a geri göndermekle tehdit ettiği görülmüştür⁸²⁷.

⁸²⁶ George, age., s. 821

⁸²⁷ MCR, s. 81; bir başka kaynakta, rütbesi yarbay olarak gösterilen Carter, üst makamlarca, “*her şeye burnunu sokan meraklı biri*” olarak nitelendirilmiş ve gerçekleri söylemeye devam ederse tutuklanmakla tehdit edilmiştir, The Hospital Newspaper, No.1622, Vol. LXII, Saturday, July 7, 1917, p. 263.

5. KÛTÛ'L-AMÂRE TESLİMİYETİNİN PARLAMENTO, DEVLET ADAMLARI, BASIN, DOĞU VE IRAK CEPHESİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Kûtü'l-Amâre yenilgisinin İngilizler için sıradan bir yenilgi olmadığı giriş ve birinci bölümde ifade edilmişti. Yine bu bölümlerde, Çanakkale ve arkasından Kûtü'l-Amâre yenilgileri ve bu son yenilgide çok sayıda İngiliz-Hintli askerlerin koşulsuz teslim oldukları belirtilmişti. Bu teslimiyet, İngiltere'de bir deprem etkisi yarattı. Çünkü, Irak Seferi başladığından itibaren İngiltere'ye hep başarı haberleri gelmekteydi. Dolayısıyla yaşanan teslimiyet, İngilizler tarafından inanılması mümkün olmayan bir durumdu. Zaten bu yüzden de etkisi hayli büyük ve sarsıcı oldu. Bu teslimiyetin nedenlerini bulmak, sorumluları ortaya çıkarmak, ordu tarihlerinde daha önce görmedikleri böyle bir utancı bir daha yaşamamak için ne gerekiyorsa yapılması konusunda, kamuoyunda müthiş bir baskı vardı. Dolayısıyla bu bölümde, Kûtü'l-Amâre yenilgisinin parlamento, devlet adamları, basın ve Irak Cephesi üzerindeki etkileri irdelenecektir.

5.1. Teslimiyetin İngiliz Parlamentosu Üzerindeki Etkileri

Yenilginin ve teslimiyetin etkileri toplumsal açıdan çok büyük olduğu için, en büyük baskı parlamento üzerinde oluştu. Basın ve halk, parlamentonun bir an önce bu oldukça rahatsız edici durumun soruşturulması için bir şeyler yapması gerektiğini vurguladılar. Baskı öyle arttı ki, parlamentodaki milletvekilleri de artık bir girişimde bulunmanın şart olduğunu anladı. Bunun sonucunda da teslimiyetin nedenlerini araştırmak için İngilizler, Parlamentolarında kabul ettikleri bir yasa ile hem Çanakkale hem de Kûtü'l-Amâre yenilgisi ile ilgili daha savaş devam ederken iki ayrı soruşturma komisyonu kurdular. Burada öncelikle, Irak Soruşturma Komisyonunun oluşturulma nedenleri, oluşturulması, üyeleri ve çalışma yöntemleri ele alınacaktır.

5.1.1. Soruşturma Komisyonunun Oluşturulma Nedenleri

İngilizlerin Kûtü'l-Amâre yenilgisi hem İngiltere'de hem Hindistan'da hem de Doğu'daki bütün İngiliz sömürgelerinde çok büyük bir etki yaptı⁸²⁸. Ne de olsa kendilerini “*Üzerinde güneşin asla batmadığı imparatorluk (The empire on which the sun never sets)*” olarak görüyorlardı. Ya da birçok kişi tarafından İngiltere, “*Tanrı'nın Krallığının Yeryüzündeki Temsilcisi*” idi⁸²⁹. O dönem, tüm dünyada İngilizlerin sözünün geçtiği bir dönemdi. Gerek ekonomik gerekse askeri anlamda onlarla boy ölçüşebilecek başka bir devlet yoktu. Osmanlı Devleti, o sıralarda değil modern anlamda bir savaşı normal bir savaşı yürütebilecek kaynaklar anlamında hem İngiltere'nin hem de Avrupa'nın büyük devletlerinin çok gerisinde kalmıştı. Eğitimi her anlamda geri, kaynakları kıt, sanayisi yok denecek kadar az ve mali açıdan ise neredeyse tamamen bitik bir devletti⁸³⁰. Nasıl oldu da İngiliz Ordu tarihinde bu oranda olmayan bir teslimiyet meydana geldi? Buna benzer, ama bu boyutta olmayan bir teslimiyeti⁸³¹, İngiliz ordusu Amerika'nın Bağımsızlık Savaşı sırasında yaşamıştı. Ama orada Amerikalılara teslim olan İngiliz asker sayısı ile Kûtü'l-Amâre'de Türklere teslim olan asker sayısı aynı değildi. Kûtü'l-Amâre'de bu sayı çok daha fazla idi. Bu, İngilizlerde her alanda çok büyük bir sarsıntıya yol açtı. Bu sarsıntıya neden olan etkenlerin neler olduğu, kimlerin bu teslimiyete sebep olduğu ve bu teslimiyetteki sorumlulukları, General Townshend'in Irak'ta tüm askerleri ile teslim olana kadar neler yaşadığı gibi konuları araştırmak artık hayati bir anlam

⁸²⁸ Goold, agm., s. 919.

⁸²⁹ Ewing, age., s. 118.

⁸³⁰ Erickson, age., s. 33.

⁸³¹ 19 Ekim 1781'de General George Washington komutasındaki Amerikan ve Fransız Orduları, Korgeneral Charles Cornwallis komutasındaki yaklaşık 7.100 kişilik İngiliz askeri ve denizcisini Yorktown, Virginia'da dokuz gün süren bir kuşatmadan sonra teslim almıştır. Bu muharebe ve sonundaki teslimiyet, *Amerikan Bağımsızlık Savaşı*'nın en büyük muharebelerinden biridir ve savaşı sonlandırıp Amerika'daki İngiliz kolonilerinin bağımsızlığını da sağlayan bir etkiye sahip olmuştur. H. Res.748-Recognizing the 225th anniversary of the American and French victory at Yorktown, Virginia, during the Revolutionary War, <https://www.congress.gov/bill/109th-congress/house-resolution/748/text>, Erişim tarihi: 13.03.2018; Crowley, agm., s. 335. Bu teslimiyet İngiliz Ordusunun ilk büyük yenilgisidir. İkinci büyük yenilgisi ise 29 Nisan 1916'da Kûtü'l-Amâre'de, Irak'ta meydana geldi. Bu olayda teslim olan İngiliz ve Hintli asker sayısı İngilizlere göre 8.970, Türk kaynaklara göre ise 13.586'dır. Eğer Türk kaynaklarını esas alırsak bu sayı Amerika'da esir düşen İngiliz askerlerinin sayısının neredeyse iki mislidir. Sahip olduğu etkiye bakılırsa, esir sayısı konusunda Türk kaynaklarının verdiği rakam daha doğru görünmektedir; bir başka kaynaktan Amerikalıların İngilizleri ilk yendiği ve esir aldığı tarih olarak 1781 değil 1783 tarihi verilmektedir, Erickson, age., s. 213. Fakat bu tarih doğru değildir; Irak'ta İngilizlerin uğradığı felaketi, 1756 *Minorca* Adasının kaybı ve burada yapılan deniz savaşını Fransızlara karşı kaybeden Amiral John Byng'in askeri mahkemede yargılanıp, *HMS Monarque* adlı geminin kış güvertesinde idam edilmesi ile bir tutanlar da vardır, Barker, age., s. 399.

taşıyordu⁸³². Çünkü İngiltere İmparatorluğu, tamiri neredeyse imkânsız bir itibar kaybına uğramıştı.

İngiliz gazetelerinin, Irak'ta yaşanan yenilgi ile hasta ve yaralı askerlere yeterli tıbbi destek sağlanamaması üzerine günlerce yaptıkları yayınlardan sonra, Başbakan Asquith Hükümeti artık bir şeylerin yapılması gerektiğinin farkına varmıştı. Çünkü gazetelerin yayınlarından sonra, hükümete karşı çok büyük bir kamuoyu baskısı oluşmuştu. Bunun sonucu olarak hem Çanakkale hem de Irak'taki harekât için özel komisyonların oluşturulması ve bunların hazırlayacakları raporun beklenilmesi gerekiyordu. Zaten öyle de yapılmak zorunda kalındı.

5.1.2. Soruşturma Komisyonunun Oluşturulması

Çanakkale'de uğranılan yenilgi ve peşinden hiç de küçümsenemeyecek sayıda esir verilerek yapılan bir teslimiyetin yarattığı toplumsal, askeri ve itibar anlamında çöküntünün araştırılması ve sorumluların cezalandırılmasının kesinlikle şart olduğu kanaati yaygınlaşmıştı.

Kûtü'l-Amâre teslimiyeti nedeniyle basında çıkan öfke dolu haberler sonucunda, İngiltere'de büyük bir hayal kırıklığı ve buna bağlı kızgınlık başlamıştı. İngiliz Savaş Bakanı Lord Kitchener'in 5 Haziran 1916'da İskoçya'nın kuzeyindeki Orkney Adaları açıklarında bindiği *HMS Hampshire* adlı zırhlı kruvazörün bir mayına çarpıp batması⁸³³ ve bakanın olayda boğularak ölmesi⁸³⁴ üzerine, Kûtü'l-Amâre için ayrıntılı bir soruşturma açılması gecikti. Kûtü'l-Amâre'deki teslimiyet için görüşmelerde de bulunmuş olan istihbarat subayı Yüzbaşı Aubrey Herbert'in⁸³⁵, İngiliz Başbakanı Asquith'e Irak Seferi ile ilgili Parlamentoda bir görüşme tarihi tahsis edip edemeyeceği ile ilgili 12 Haziran 1916'da yaptığı talep, Başbakan

⁸³² Barker, age., s. 400.

⁸³³ George, age., s. 761; https://encyclopedia.1914-1918-online.net/pdf/1914-1918-Online-kitchener_horatio_herbert_kitchener_earl-2018-03-29.pdf. Erişim tarihi: 22.02.2020.

⁸³⁴ Aston, age., s. 104. Yerine David Lloyd George Savaş Bakanı olmuştur, age., s. 104; 6 Temmuz 1916'da Savaş Bakanı olduğunda aynı zamanda Haziran 1915'ten beri de Savaş Gereçleri Bakanı idi, George, age., s. 548; Aralık 1916'dan Ekim 1922'ye kadar İngiltere'de başbakanlık da yapmıştır.

⁸³⁵ Millar, age., ss. 285-286. Bu kaynakta Aubrey Herbert'in rütbesi yüzbaşı olarak verilirken Avam Kamarasının oturum tutanaklarında albay olarak geçmektedir, <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1916/jul/12/mesopotamia>, Erişim tarihi: 07.03.2020.

tarafından bunun için doğru zaman değil diyerek reddedildi⁸³⁶. Başka bir Parlamento üyesi Sir Edward Carson da Irak ve orada nelerin olup bittiği ile ilgili toplumun büyük çoğunluğu tarafından çok fazla endişe duyulması nedeniyle, bir sonraki hafta aynı soruyu tekrar Avam Kamarasına getireceğini söyledi. Tatmin edici bir yanıt almayı umduğunu yoksa Avam Kamarasının toplanmasını erteletme girişiminde bulunacağından söz etti. Bu sözleri sevinç gösterileri ile karşılandı⁸³⁷.

18 Temmuz 1916'da İngiltere Başbakanı Asquith, Avam Kamarası oturumunda Irak'ta yaşanan durum hakkında uzun bir sunum yaptı. Avam Kamarası üyelerini bilgilendirdi. Onlardan gelen sorulara da yanıt vermeye çalıştı⁸³⁸. Yaptığı bilgilendirmede, Irak'ta işlerin ilk başta çok başarılı olduğunu hatta daha önce böyle başarılı bir Sefer'in olmadığını söyledi. Başbakan, daha sonra General Townshend'in kuşatılması ile işlerin değiştiğini, çünkü onu kurtarmak için başlarda tüm Irak'ta iki tümenlik bir askeri birlik varken bunun yedi tümene çıktığını, Townshend'i ve birliğini kurtarmak için acele edildiğini, dolayısıyla da yeni gelen tümenlerin cepheye sevinde sorunlar yaşandığını ifade etti. Bunun yanında hem Sir Buchanan'ın nehir ulaşımı hem de General Gilman'ın nehir ve demir yolu ulaşımı konusunda yaptıkları çalışmaları örnek olarak göstermiş ve bu kişilerin incelemeleri sonucunda, Irak'ta yaşanan ulaştırma sorunlarının yerel şartlar elverdiği ölçüde çok kısa sürede tamamen ortadan kalkacağı hakkında Avam Kamarası'nı bilgilendirmiştir⁸³⁹.

20 Temmuz 1916'da yine Avam Kamarasında Başbakan Asquith, Irak'taki muharebelerin yürütülmesi ile ilgili küçük bir komisyon kurulmasını, bu komisyona hem Lordlar hem de Avam Kamarasından üyelerin katılmasını, bunların yanında komisyonun Irak ile ilgili her konuyu araştıracağından dolayı, askeri ve donanmayla ilgili konuların da soruşturulacağından bahsederek; Donanmadan bir, Ordudan bir üyenin de bunlara eklenmesini ve bunun gerekli olduğunu ifade etti. Üyelerden

⁸³⁶ <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1916/jul/12/mesopotamia>, Erişim tarihi: 07.03.2020.

⁸³⁷ İngiltere Parlamentosu, Avam Kamarası ve Lordlar Kamarası olmak üzere ikili bir yapıya sahiptir. Avam Kamarası seçimle gelen milletvekillerinden oluşan bir alt meclistir. Lordlar Kamarası ise, atama ve veraset yoluyla oluşan bir üst meclis olarak görev yapar.

⁸³⁸ <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1916/jul/18/statement-by-prime-minister>, Erişim tarihi: 07.03.2020.

⁸³⁹ Buchanan, age., ss. 202-203.

gelen sorular üzerine, komisyonun etkin bir güce sahip olması için bu konuda Parlamentodan bir yasa çıkarılmasının gerekli olduğunu belirtti⁸⁴⁰.

Yalnız soruşturma komisyonunun oluşturulması ile ilgili yasa tasarısının görüşülmesi esnasında hem İngiliz Lordlar Kamarasında hem de Avam Kamarasında gerek soruşturma komisyonunun üyeleri gerekse komisyonun çalışma şekilleri ve ayrıca soruşturmanın sonucunda hazırlanacak olan raporun yayımlanıp yayımlanmaması konusunda hararetli konuşmalar yapıldı. Bu konu ile ilgili oldukça fazla sayıda üye söz aldı ve bu üyeler kendi görüşlerini ayrıntılı olarak açıklama fırsatı buldu.

24 Temmuz 1916'da Başbakan Asquith, Avam Kamarasında yaptığı konuşmada üyelere bir çağrıda bulunarak, 20 Temmuz'da konuşulan Çanakkale ve Irak'taki muharebelerin yürütülmeleri ile ilgili konuları araştırmak üzere, özel komisyonların oluşturulması konusunda harekete geçilmesi ve komisyonun etkin ve yetkin bir şekilde çalışabilmesi için bir kanun çıkarılması için ricada bulundu. Bu çıkarılacak kanunun dayanağı olarak da 1888 ve 1885 Özel Komisyon Kanunları ile 1886 Büyükşehir Polis Komisyon Kanununu emsal olarak gösterdi. Başbakan, Bonar Law, Lloyd George, Chamberlain, Balfour ve Başsavcı tarafından sunulan yasa tasarısı ilk kez okundu. 26 Temmuz'daki oturumda ikinci kez okunması ve yazılmasına karar verildi⁸⁴¹.

26 Temmuz 1916'da Çanakkale ve Irak konusunda özel komisyonların hazırlanması için kararlaştırılan yasa tasarısı, Avam Kamarasında Başbakan Asquith'in tasarımının ikinci kez okunacağını söylemesi ile başladı. Kendisi, komisyonlara seçilen üyelerin seçimlerinin oldukça zor olduğu, üye sayısının özellikle az tutulduğu ve burada sunacağı üye isimlerinin sadece öneri olduğu ve komisyonların etkinliğinin artırılması için gelebilecek tavsiyelere açık bulunduğu sözlerini tekrarlayarak, komisyon üyelerinin isim, unvan ve daha önce ne yaptıkları gibi bilgiler verdi. Buna göre; önceden Hindistan'dan sorumlu bakanlık ve uzun yıllar parlamento üyeliği yapmış olan Lord George Hamilton'ı, Irak Soruşturma Komisyonu Başkanı olarak

⁸⁴⁰<https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1916/jul/20/commissions-of-inquiry>, Erişim tarihi: 07.03.2020.

⁸⁴¹<https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1916/jul/24/inquiry-by-special-commissions>, Erişim tarihi: 07.03.2020.

açıkladı. Lordlar Kamarasının Komiteler Başkanı ve Savaş Bakanlığı Müsteşarlığı yapmış olan Lord Donoughmore'ı, Avam Kamarasından Lord Hugh Cecil, Sir Archibald Williamson ve John Hodge'u da bu komisyonun üyeleri olarak açıkladı. Açıklanan bu isimlere bakıldığında komisyon toplam beş üyeden oluşmaktaydı⁸⁴².

Bu oturum sırasında milletvekilleri birçok konuda eleştiri ve tavsiyelerde bulundu. Örneğin Churchill, komisyon üyelerinin açıklanmasından sonra 24 saatlik bir ara verileceği söylenmişken neden hemen yasa teklifinin görüşülmesi istenmektedir diye sordu. Holt, yasa teklifinin şimdi ikinci kez okunmasının iyi olacağını, daha sonra yeterli zamanın kalacağını söyleyerek Başbakana destek verdi. Sir H. Dalziel ise, Irak için düşünülen komisyonun başkanlığı için adı geçen Lord George Hamilton'a karşı olduğunu bildirdi. Onun 20 yıldır hükümetten emekli maaşı aldığını, dolayısıyla hükümete minnet borcu olacağı için böyle bir komisyonun başkanlığı için uygun olmayacağını söyledi. Dillon, oluşturulması istenen komisyonun Irak'taki askerlerin sağlık konusunda yaşadıkları sorunların da mutlaka araştırılmasını istedi. Böyle bir komisyondan eğer şanslılarsa bir yıl içinde ancak bir rapor alabileceklerini, bu da raporun büyük olasılıkla savaşın bitmesinden sonra ellerine geçeceği anlamına geldiğini, ama askerlere verilmesi gereken tıbbi destek konusunun o kadar bekleyemeyeceğini söyledi. Filo Amirali Sir H. Meux, Başbakana komisyona Donanmadan da bir kişinin üye olarak alınmasının uygun olacağını söyledi. Daha sonra yasa tasarısının toplam altı maddesi üzerinde görüşmelere geçildi ve maddeler hakkında konuşmak isteyen parlamenterler söz alarak düşüncelerini ifade ettiler. Sonuç olarak; yasa tasarısı hakkında ikinci okuma ve görüşme yapıldı ve ertesi gün hem Lordlar hem de Avam Kamarası Komitesine sunulmasına karar verilerek toplantı sona erdi⁸⁴³.

27 Temmuz 1916 tarihli oturumda, yasa tasarısının maddeleri görüşülmeye başlandı. Birinci Madde olarak “*Komisyon Üyelerinin Atanması*” görüşüldü. Daha önceki beş üyeye ek olarak, Parlamento Üyesi J. C. Wedgwood da komisyon üyesi olarak eklendi. Bunun yanında yine bir değişiklik yapılarak Donanmadan bir, Ordu'dan bir

⁸⁴² <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1916/jul/26/special-commissions-dardanelles-and>, Erişim tarihi: 07.03.2020.

⁸⁴³ <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1916/jul/26/special-commissions-dardan-elles-and>, Erişim tarihi: 07.03.2020.

olmak üzere Emekli Subaylar Listesinden seçilecek iki subayın da komisyona dahil edilmesi ile ilgili değişiklik görüşüldü ve kabul edildi⁸⁴⁴. İkinci Madde olarak “Komisyon Üyelerinin Yetkileri”, Üçüncü Madde olarak “Soruşturmanın Gizli mi Açık mı Olacağına Takdir Yetkisi”, Dördüncü Madde olarak “Tanıklara Güvence Verilmesi”, Beşinci Madde olarak “Birleşik Krallık Dışındaki Oturumlar” ve Altıncı Madde olarak da “Raporlar” görüşüldü⁸⁴⁵.

1 Ağustos 1916 tarihinde hem Çanakkale hem de Irak ile ilgili özel komisyonların oluşturulması üzerine çalışmalar, Avam Kamarasında görüşülmeye devam edildi. 27 Temmuz’da Emekli Subaylar Listesinden komisyona dahil edilecek iki üye için Başbakan, bu oturumda Amiral Sir Cyprian Arthur George Bridge ve General Sir Neville Gerald Lyttelton’u önerdi ve bu öneri kabul edildi⁸⁴⁶.

Bunun yanında Parlamentoda görüşmeler de devam ediyordu. Maidstone Milletvekili Komutan Carlyon W. Bellairs oldukça uzun bir konuşma yaparak, bu komisyonların oluşturulmasına en başından beri karşı olduğunu belirtti. Oluşturulacak olan komisyonların raporlarının, eğer doğruysa, savaş sonuna kadar ellerinde olamayacağını, bundan dolayı bu komisyonların oluşturulmasının savaş sonrasına bırakılmasının daha iyi olacağını söyledi. Savaş bittikten sonra, savaş süresince yapılan tüm yazışmaların ve savaşla ilgili her şeyin tam bir açıklıkla ortaya konabileceğini, İngiliz kamu oyununun da bu raporlara gereken önemi ancak o zaman verebileceğini, dolayısıyla savaş bittikten sonra ellerine geçecek olan komisyon raporlarından elde edilecek bilgilerin savaş sırasında kendilerine bir fayda sağlamayacağını öne sürerek karşı olmasının nedenlerinden bazılarını bu şekilde ifade etti⁸⁴⁷.

⁸⁴⁴<https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1916/jul/27/clause-1-appointment-of-commissioners>, Erişim tarihi: 08.03.2020.

⁸⁴⁵<https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1916/jul/27/clause-1-appointment-of-commissioners>, Erişim tarihi: 08.03.2020. Maddeler hakkında yapılan konuşmalar, değişiklik önerileri gibi konular oldukça uzun olduğundan burada ayrıntıları verilmemiştir. Daha fazla bilgi için burada bağlantıları (linkleri) verilen belgelere bakınız.

⁸⁴⁶<https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1916/aug/01/clause-1-appointment-of-commissioners>, Erişim tarihi: 09.03.2020.

⁸⁴⁷<https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1916/aug/01/clause-1-appointment-of-commissioners>, Erişim tarihi: 09.03.2020.

Yine Avam Kamarası Milletvekili Bay Roberts, Irak için kurulacak olan komisyonun üye sayısının, Başbakanın tavsiyesine rağmen altıdan sekiz üyeye çıkarılmasını doğru bulmadığını, bunun süreci uzatacağını, kurulacak komisyonun başkanına hükümet tarafından çağrı yapılarak Avam Kamarası üyelerine raporlarını mümkünse en kısa zamanda vermelerini, bitiremezlerse en azından bir ara rapor vermelerini istedi⁸⁴⁸.

Milletvekili Sir H. Dalziel ise; Komutan Bellairs'in soruşturma komisyonunun savaştan sonra kurulmasının daha iyi olacağı görüşüne katılmadığını, komisyon kurulmasının aciliyetinin savaşta olaylara tanık olanların, savaştan sonra belki de ölebileceğini, onların çoğunun yaşlı olduğunu, şu anda ulaşılabilir olduklarını ama savaştan sonra yaşayıp yaşayamayacaklarının bilinmeyeceğini ileri sürerek, Irak Komisyonunun kurulmasını ve eğer başka konularda daha ayrıntılı araştırma yapılmak isteniyorsa, o konular ile ilgili de başka komisyonlar kurulabileceğini ifade etti. Hatta Komutan Bellairs'e, ayrıntısı bu çalışmanın "2.7. Sağlık ve Hizmetleri Konusunda Yaşanılan Sorunlar" bölümünde verilen, Irak'ta yaralanan bazı askerlerin ilk kez Londra'da tedavi edilebildiklerini bilip bilmediğini sordu. Bunun sorumlularının bulunmasının ve bir daha da bunlara sorumluluk veya yetki verilmemesi için soruşturma komisyonunun savaştan sonra değil, hemen oluşturulmasının önemine değindi⁸⁴⁹.

Sir E. Carson Irak için bir soruşturma komisyonunun hemen oluşturulması yönünde görüş bildirdi. *Irak'taki savaşın halen devam ettiğini, dolayısıyla soruşturma komisyonu aracılığıyla bu savaşta ihmali olanların belirlenebileceğini, aksayan kişi veya kurumların düzeltilebileceğini, böylece askerlerin kendilerini oraya buraya yalnızca bir piyon gibi gönderilen kişiler değil, İngiltere'nin en büyük değerleri olarak göreceklarını, söyledi*⁸⁵⁰.

Bu arada "Komisyon Üyelerinin Yetkileri" hakkındaki 2. Madde ile ilgili değişiklik önerileri görüşüldü ve yapılması istenen değişiklikler kabul edildi. "Soruşturmanın Gizli mi Açık mı Olacağının Takdir Yetkisi" hakkındaki 3. Madde görüşülürken de

⁸⁴⁸ <https://hansard.parliament.uk/Commons/1916-08-01/debates>, Erişim tarihi:09.03.2020.

⁸⁴⁹ <https://hansard.parliament.uk/Commons/1916-08-01/debates>, Erişim tarihi: 10.03.2020.

⁸⁵⁰ <https://hansard.parliament.uk/Commons/1916-08-01/debates>, Erişim tarihi: 10.03.2020.

değişiklik önermeleri verildi ve istenen değişiklikler kabul edildi. “*Tanıklara Güvence Verilmesi*” hakkındaki 4. Madde görüşülmesi esnasında da değişiklik önermeleri geldi, bunlar da kabul edildi. 5. Madde “*Birleşik Krallık Dışındaki Oturumlar*” daha önce görüşölüp kabul edildiği için, 1 Ağustos’ta yapılan oturumda bu madde görüşölmedi. “*Raporlar*” başlıklı 6. Madde için de değişiklik önermeleri verildi, görüşölldü ve kabul edildi⁸⁵¹.

Irak Özel Komisyonu Yasa Tasarısı, 2 Ağustos 1916’da Avam Kamarasından birinci kez okunması, yazılması ve ertesi gün ikinci defa okunması için Lordlar Kamarasına gönderildi⁸⁵². Aynı gün yasa tasarısının okunmasından ve yazılmasından sonraki gün 3 Ağustos 1916’da, bu kez Lordlar Kamarasında Irak soruşturma komisyonu oluşturulması ile ilgili ikinci okuma yapıldı. Meclis başkanı Crewe Markisinin⁸⁵³ açılış konuşması ile başlayan görüşmelerde, Markinin önerisi üzerine yasa tasarısının ikinci okunması gerçekleştirildi ve sonraki hafta salı günü her iki meclisin Komitesine sunulmasına karar verildi⁸⁵⁴.

9 Ağustos 1916’da Avam Kamarasının oturumunda, Lordlar Kamarasının Irak ile ilgili Özel Komisyon Kurulması yarasını bir değişiklik ile onayladığı bilgisi verildi⁸⁵⁵. Avam Kamarasında 14 Ağustos 1916’daki oturumunda, Lordlar Kamarasının değişikliği görüşölldü ve kabul edildi⁸⁵⁶. Böylece her iki Kamarada (Mecliste), kabul edilen Irak Komisyonu oluşturulması hakkındaki yasa önermesi yasalaşmış oldu.

Avam ve Lordlar Kamarası’ndaki görüşmeler devam ederken, bunların basındaki yansımaları daha ayrıntılı olarak bu çalışmanın “*Teslimiyetin Basın Üzerindeki Etkileri*” başlığı altında verilmiştir.

⁸⁵¹<https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1916/aug/01/special-commissions-dardanelles-and>, Erişim tarihi: 10.03.2020.

⁸⁵²<https://api.parliament.uk/historic-hansard/lords/1916/aug/02/special-commissions-dardanelles-and>, Erişim tarihi: 10.03.2020.

⁸⁵³ *Marki*: İngiliz asilzade sıralamasında Kont’un üstünde Dük’ün altında olan bir unvan.

⁸⁵⁴<https://api.parliament.uk/historic-hansard/lords/1916/aug/03/special-commissions-dardanelles-and>, Erişim tarihi: 10.03.2020.

⁸⁵⁵ <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1916/aug/09/message-from-the-lords>, Erişim tarihi: 10.03.2020.

⁸⁵⁶ <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1916/aug/14/dardanelles-and-mesopotamia-bill>, Erişim tarihi: 10.03.2020.

Irak Soruşturma Komisyonu; Irak Seferinin kökenini, başlangıcını ve yürütülmesini araştırırken aynı zamanda askerler, takviye kuvvetleri, cephane, asker ikmâli, donanma ve nehir filotillası için gerekli olan teçhizatın sağlanması, hasta ve yaralıları destek sağlanması, muharebe alanında çatışma halinde olan askerlerin ihtiyaçlarını karşılamakla görevli olan İngiliz hükümet birimlerinin sorumluluklarını araştırmakla da görevlendirildi⁸⁵⁷.

5.1.3. Soruşturma Komisyonunun Üyeleri

Soruşturma Komisyonunun üyeleri, unvanları ile birlikte şunlardır; Lord George Francis Hamilton (Hindistan Yıldızı Nişanına Sahip Büyük Komutan, Şövalye: Eski Hindistan'dan Sorumlu Bakan)⁸⁵⁸ aynı zamanda Komisyon Başkanı, Donoughmore Kontu Richard Walter John⁸⁵⁹ (Aziz Patrick Nişanına Sahip Şövalye), Lord Hugh Cecil (Parlamento Üyesi), Sir Archibald Williamson (Baronet, Parlamento Üyesi), John Hodge, Komutan Josiah C. Wedgwood (Parlamento Üyesi)⁸⁶⁰, Amiral Sir Cyprian Arthur George Bridge (Bath Büyük Nişanına Sahip Şövalye) ve General Sir Neville Gerald Lyttelton (Hem Bath Büyük Nişanına hem de Kraliyet Viktorya Büyük Nişanına Sahip Şövalye)⁸⁶¹.

Komisyon üyelerinin hepsi de yetenekli ve donanımlıydı. Belki tek kusur olarak, içlerinde Hindistan'daki askeri ve sivil idare konusunda uygulama tecrübesine sahip olmamaları gösterilebilir⁸⁶². Tek istisna olarak General Neville işaret edilebilirdi. Ama o da çok genç bir subayken Hindistan'da görev almıştı. Diğerleri ise ne sivil ne de askeri personel olarak Hindistan'da görev almamışlardı⁸⁶³.

⁸⁵⁷ MCR, s. 3.

⁸⁵⁸ BMJ, 2948, agm., s. 875. 4 Temmuz 1895-9 Ekim 1903 arası Hindistan'dan Sorumlu Bakan olarak görev yapmıştır.

⁸⁵⁹ Soruşturma komisyonun bu üyesinin ne soruşturma raporunun başındaki üyeler bölümünde ne de raporun sonundaki üyelerin imzaları bölümünde açık adı yazmamaktadır. Yalnızca "Saygıdeğer Donoughmore Kontu" ibaresi yer almaktadır. Yapılan araştırmada asıl adının Richard Walter John olduğu anlaşılmıştır. Daha fazla bilgi için; <http://www.cracroftspeerage.co.uk/online/content/donoughmore1800.htm>, Erişim tarihi: 15.03.2020 ve http://www.wiki30.com/wa?s=richard_hely-hutchinson%2c_6th_earl_of_donoughmore'e bakılabilir, Erişim tarihi: 15.03.2020.

⁸⁶⁰ Josiah C. Wedgwood komisyon üyesi olmakla birlikte, komisyonun hazırlamış olduğu raporu imzalamamış, kendisi komisyon raporuna muhalif ayrı bir rapor yazmıştır. Yazdığı bu rapor da komisyon raporunun arkasına "*Separate Report by Commander J. C. Wedgwood*" başlığıyla iştirilmiş olarak yayımlanmıştır, MCR, s. 121.

⁸⁶¹ MCR, s. 3; Şövalye unvanları, adı geçen raporda kısaltmalar halinde yer aldığı için burada açılımı verilerek aynen yazılmıştır.

⁸⁶² Buchanan, age., s. 206.

⁸⁶³ Barker, age., s. 400.

5.1.4. Soruşturma Komisyonunun alışma Yöntemleri

İngiliz Parlamentosunda kabul edilen bir yasa ile kurulan ve o zamanki İngiltere Kralı George V. (5. George) tarafından atandığı için, Soruşturma Komisyonu'nun oldukça geniş yetkileri vardı. Kendilerine aynı zamanda Londra'daki Yüksek Mahkeme'nin bazı yetkileri, hakları ve ayrıcalıkları da verilmişti. Bundan dolayı Soruşturma Komisyonu bu yetkilerini kullanabildikleri ölçüde, yeminli ifadelerle kanıtların elde edilmesinde, bütün tanıkların çağrılmasında ve soruşturma konusu ile ilgili olabileceği düşünölen bütün belgelerin elde edilip incelemesinde bunları kullandı. Bütün kamu kurumları da kendilerinin kullanımında olan tüm maddi kayıtları verme konusunda ellerinden gelen tüm gayretleri göstererek bu komisyona gerekli desteğı verdiler⁸⁶⁴.

Soruşturma esnasında, Irak Seferi ile ilgili en rütbeli ve yetkili kişiler, ister İngiltere'de olsunlar isterse yurt dışında olup İngiltere'ye gelmeleri büyük sorunlara yol açmayacak olanlar olsun, hepsi Soruşturma Komisyonu tarafından sorgulandı. İngiltere'de, Irak'tan yaralı veya hasta olarak gelen her rütbeden oldukça fazla sayıda subay vardı. Aynı zamanda daha önce oluşturulan Vincent-Bingley Komisyonu'nun hem Irak'ta hem de Hindistan'da toplamış oldukları hayli hacimli ifade ve kanıtları inceleme olanaklarını da buldular. İngiltere'deki mevcut olan ifade ve kanıtların dışında, kendilerinin yaptığı bu soruşturma için çok önemli gördükleri tüm tanıkları, İngiltere'ye çağırdılar. Buna rağmen yalnızca bir durumda, bulunduğu görevi bırakıp İngiltere'ye gelmesi mümkün olmayan bir subayın ifadesini, bizzat kendisini dinleyerek değil de yazılı aldılar⁸⁶⁵.

Komisyon, kendilerinin asıl görevinin Sefer'den sorumlu olan üst rütbeli subay ve sorumlu kişilerin sevk ve idaresi olduğunu ileri sürerek, alt rütbeden subaylar hakkındaki iddia ve suçlamalar ile ilgilenmediler. Bunları Askeri Mahkemelerin konusu olarak gördüklerinden, bütün dikkatlerini Sefer ile ilgili sorumlulukları olan daha üst kesimlere yönelttiler. Kendilerine sunulan alt rütbedeki kişiler hakkındaki iddiaları ve ifadeleri, eğer soruşturma açısından gerekli görülürse, görüşü alınmak üzere Askeri Yetkililere iletme kararı aldılar. Aynı durumu, tümen komutanları

⁸⁶⁴ MCR, s. 5; Barker, age., s. 400.

⁸⁶⁵ MCR, s. 5; Barker, age., s. 400.

rütbesinin altındaki generallerin taktik manevra ve emirlerinin sorgulanması durumu için birkaç olayda daha kullandılar⁸⁶⁶. Yani, savaşın yürütülmesinde asıl etkisi ve yetkisi olanları incelemek ve soruşturmak istediler. Verilen emirleri uygulayan alt düzeydeki subaylar ile uğraşılmasının kendilerinin oldukça fazla zamanlarını alacağını ve bir faydasının da olmayacağını düşündüler.

Komisyonun oluşumu ile ilgili Parlamento Kanunu'nda, Sefer'in hasta ve yaralı askerlere destek olmasıyla ilgili durumlarda soruşturma yapma ve bu konu hakkında soruşturmanın sonucu tamamlanır tamamlanmaz raporu sunma yönünde bir talimat eklenmişti. Soruşturma Komisyonu, bu talimatın gereğini yapmayı düşündü, fakat Irak Seferi'nin sağlık ile ilgili konusu, soruşturmanın diğer konularından ayrılmaz bir biçimde, iç içe geçmiş olduğunu fark etti. Eğer yapacakları soruşturmayı iki ayrı bölüm halinde yaparlarsa, bunun muhtemelen soruşturmanın daha fazla uzamasına ve kargaşaya neden olabileceğini düşündüler. Bunun üzerine Komisyon, genel raporun, sağlık konusu ile ilgili geçici bir raporla sunulmasının imkânsız olduğunu görerek, asıl soruşturma mevzusuna odaklandı. Bununla birlikte Komisyon, Seferin hasta ve yaralı askerlere vermesi gereken tıbbi destekler konusunda bir eki, soruşturmayı tamamlayıcı olarak raporun sonuna ekledi⁸⁶⁷.

Soruşturma Komisyonu, atandığı tarihe kadar meydana gelen Sefer ile ilgili harekâtı ve işleyişini araştırdı. Atandığı tarihte devam eden ya da hali hazırda yapılan harekât ile ilgili, raporlarında bir şey yazmadılar. Bunu yaparlarsa, Seferin yürütülmesinden sorumlu olanların işlerini ciddi bir şekilde aksatabileceklerini düşündüler⁸⁶⁸.

Soruşturma Komisyonu, soruşturmayı yürütürken 60 toplantı yaptı. 100'den fazla tanığa çağrı yaparak soruşturma komisyonunu bilgilendirmelerini sağladı. Bu tanıklar oldukça geniş bir yelpaze oluşturuyordu. Çağırdıklarının arasında hem o andaki hem de bir önceki Hindistan'dan Sorumlu Bakanlar, Anglo-Persian (İngiliz-İran) Petrol Şirketi'nin Müdürü, Hindistan'daki askeri birliklerin eski Başkomutanları ile Irak Seferi'ni yürüten komutanlar da vardı. Ayrıca, Irak Seferi ile ilgili hem deniz hem de kara ulaşımından sorumlu komutanlar, Londra'da

⁸⁶⁶ MCR, s. 5.

⁸⁶⁷ MCR, s. 5.

⁸⁶⁸ MCR, s. 6.

bulunan ve bu harekâtın yürütülmesi, desteklenmesi gibi konulardan sorumlu askeri ve siyasi yetkililer de vardı⁸⁶⁹. Yalnız çok gecikmeye ve harcamaya neden olmasın diye, Hindistan ve Irak'a gidip birinci elden bilgi edinmeye çalışmadılar. Bu da Komisyonun çalışma yöntemleri konusunda, büyük bir eksiklik olarak göze çarptı⁸⁷⁰.

Soruşturma Komisyonu, yalnızca tanıklığına başvurmak için çağırdıkları insanların ifadeleri ile yetinmedi, aynı zamanda oldukça fazla sayıda her rütbeden subayların anlattıklarını da dinledi. Resmi bir unvanı olmayan kişilerin yeminli ifadelerini de elde etti. Kendilerinden önce, Irak Sefer Kuvveti'ndeki hasta ve yaralı askerlerin muharebe alanlarından alınması, tedavisi ve tahliyesi gibi konuları araştırmak üzere Hindistan Hükümeti tarafından bir komisyon oluşturulmuştu. İlk önce Sir William H. Vincent'in başkanlığı ve Tümgeneral A. H. Bingley'in üyeliği ile ve daha sonra buna E. A. Ridsdale'de⁸⁷¹ dâhil olmuştur, 2 Mart 1916'da oluşturulan bu komisyon hem Hindistan ve hem de Irak'ta çalışma yaparak, raporlarını 29 Haziran 1916'da Hindistan Hükümeti Kara Kuvvetleri Sekreterliği'ne sunmuşlardı⁸⁷². Vincent-Bingley Komisyonu'nun raporunu da kendi raporlarının arkasına eklediler. Böylece kendilerinden önceki komisyonun, askerlere sağlanması gereken tıbbi destek konusunda, tanık olarak dinlediklerinin de elde ettiklerinin kanıtlarını da kendi raporlarının sonunda ek olarak da olsa vermiş oldular⁸⁷³.

Soruşturma Komisyonu'nun yaralı ve hasta askerlerin tedavisi ve muharebe alanlarından tahliyesi gibi konularda, elde ettikleri yazılı ve sözlü ifadelerin önemli bir kısmı, kendilerinden önce oluşturulan Vincent-Bingley raporundan alınmıştı. Bu yazılı tanık ifadelerinin çoğu yeminli ifadelerdi. Dolayısıyla Soruşturma Komisyonu, işlerinin daha fazla uzamaması için, bu yeminli ifade veren kişileri

⁸⁶⁹ MCR, s. 6. 100'den fazla tanık olarak çağrılanların önemli bir kısmının isimleri ve unvanları için bu raporun 6. ve 7. sayfalarına bakılabilir. Tanık olarak çağırıp dinlenen tanıkların tam listesinin ek olarak rapora ilişitirileceği raporda yazmasına rağmen (MCR, s. 7.) bu yapılmamış, yalnızca yukarıda da belirtildiği gibi yalnızca kendilerine göre en önemli tanıkların isimleri yazılmıştır.

⁸⁷⁰ Buchanan, age., s. 206.

⁸⁷¹ Hindistan Genel Valisi, Ridsdale'ın görevlendirilmesinden duyduğu memnuniyeti 17 Mart 1916 tarihli bir mektupla Bakan Chamberlain'a bildirmiştir, GSPP, AC 62/56.

⁸⁷² MCR, ss. 8-133.

⁸⁷³ MCR, s. 7.

çapraz sorguya tabi tutmadı, yalnızca kendilerinden bu yazılı ifadelerinin doğruluğu konusunda yemin etmelerini talep etti⁸⁷⁴.

Soruşturma Komisyonu, raporunu 17 Mayıs 1917⁸⁷⁵ tarihinde bitirerek imza altına aldı. Yalnız Komutan Josiah Wedgwood bu raporu imzalamadı. O, ayrı bir rapor yazdı. Ona göre hazırlanan raporda eksiklikler vardı. Örneğin yetersiz kuvvetler ve teçhizat ile Bağdat üzerine yürünmesinden kimin sorumlu olduğu, nehir yolu ile ulaştırmanın yetersizliğinden ve Basra'daki üssün etkisizliğinden kimin sorumlu olduğu, sağlık alanında yaşanan çöküntünün nedeninin ne olduğu gibi konular çözülememişti⁸⁷⁶. Rapor, parlamentoda iki gün süren görüşme ve tartışmalardan sonra kabul edildi⁸⁷⁷. Bu raporun yayımlanması ise, 20 Haziran 1917 tarihinde oldu⁸⁷⁸. Bu rapor, "*Parlamentoya o ana kadar sunulan en üzücü rapor*" diye tanımlandı. 188 sayfalık bu rapor, Hindistan'dan Sorumlu Bakanlık ile Hindistan Hükümeti arasındaki sorumluluk paylaşımını uygulanamaz bulmuştur. Irak Seferinin başlangıcından Kûtü'l-Amâre'nin düşmesine kadar olan kısmı kapsadığından ve iyi hazırlanmış olduğundan, hemen hemen herkesi, az ya da çok, suçlayıcı bir rapor izlenimi verdiğinden etkisi de o oranda büyük oldu⁸⁷⁹.

5.2. Teslimiyetin Devlet Adamları Üzerindeki Etkileri

29 Nisan 1916'da, Kûtü'l-Amâre'de General Townshend'in askerleriyle birlikte koşulsuz teslim olması, İngiltere'deki yalnızca devlet adamlarını değil halkı da çok kötü etkiledi. Çünkü, kimse böyle bir sonuç beklemiyordu. Onlar için Irak'ta süre gelen savaş, kendilerinden uzakta ve büyük ölçüde de başarılı olan bir harekâtı. Savaş Bakanı Lord Kitchener, Kûtü'l-Amâre'de teslim olan İngiliz ve Hintli askeri birliklerin onurunu savunmak için, elinden gelen çabayı hızlı bir şekilde göstermeye

⁸⁷⁴ MCR, s. 7.

⁸⁷⁵ George, age., s. 807.

⁸⁷⁶ MCR, s. 120; Buchanan, age., s. 207.

⁸⁷⁷ Millar, age., s. 287.

⁸⁷⁸ Goold, agm., s. 943; bu raporun yayımlanma tarihi olarak 26 Haziran 1917'yi veren kaynak da vardır, Millar, age., s. 286; bir başka kaynakta ise raporun yayımlanma tarihi, Temmuz 1917'dir, Aston, age., s. 174.

⁸⁷⁹ Millar, age., s. 286.

başladı. Ne kadar çok çabalasa da Çanakkale’de küçük düşürücü bir geri çekilmeden sonra, hor gördükleri Türklerin elinden bir yenilgiye daha uğramışlardı⁸⁸⁰.

18 Mart 1915’de Çanakkale’de, Fransızların savaş gemileri ile kendi savaş gemileri, Türk savunmasını aşmaya çalışmışlar ama büyük bir yenilgi ile karşılaşmışlardı. Bunun üzerine karaya çıkarma yaparak, bu kez karadan Türk mevzilerine saldırılara girişmişlerse de yine başarılı olamayarak, Gelibolu yarımadasını terk etmek zorunda kalmışlardı. Bu arada 4.985 subay ile 204.690 asker zayıtı vermişlerdi. Bir de 100.000 tondan daha fazla olmak üzere 12 savaş gemisi, altı adet denizaltı ve bir hayli de yardımcı gemiden olmuşlardı⁸⁸¹. Gelibolu Yarımadasından çekilmelerinin üzerinden neredeyse dört ay geçmişti ki, bu kez de Irak’ta başka bir yenilgi yaşadılar. Irak’taki yenilginin Gelibolu’dan farkı ise, Irak’ta yalnızca İngiliz ve en büyük sömürgelerinden biri sayılan Hindistan’dan gelen Hintli askerlerin birlikte savaşıyor olmaları ve 6. Poona Tümeni askerlerinin şartsız bir şekilde teslim bayrağını çekmesiydi. Bu bir kara ve nehir savaşıydı. Oysa Çanakkale’de İngiliz ve Fransız askerleri, savaş gemileri ve birçok farklı sömürgelerinden gelen askerler ile birlikte savaşıyorlardı. Çanakkale Muharebeleri hem deniz hem de kara savaşını içeriyordu.

Bağdat’a çok yaklaşına kadar (Selmân-ı Pâk) neredeyse ciddi bir asker kaybına uğramadan gelen İngiliz birlikleri, Bağdat’a artık bir taş atımı mesafedeydi, ama ne oldu da orada işler tersine dönmüş ve kuvvetleri yenilgiye uğramıştı? Hatta geri çekilen İngiliz Tümeni, 147⁸⁸² gün boyunca Kûtü’l-Amâre’de kuşatılmış ve onları kurtarmaya giden yeni İngiliz birlikleri, onları kurtarmayı başaramadıkları gibi çok fazla ölü ve yaralı vererek geri çekilmişlerdi. Bu yenilgi yaşanırken İngiltere’deki devlet adamları ne yapıyorlardı? Bu yenilgiden dolayı bir sorumlulukları var mıydı?

⁸⁸⁰ <http://nationalarchives.gov.uk/pathways/firstworldwar/battles/mesopotamia.htm>, Erişim Tarihi: 26.11.2018.

⁸⁸¹ Mücahit Özçelik, *İtilaf Devletlerinin Çanakkale’yi Tahliyesinin Türk Basınına Yansımaları*, Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, Yıl:13, Bahar 2015, Sayı: 18, s. 449.

⁸⁸² George, age., s. 806; tarihi olaylarda sıkça rastlanılan bir durum burada da karşımıza çıkıyor. Net sayı, ya da tarih konusunda tam bir birliktelik yok. Bir gazete haberinde, “İngilizlerin 1916 yılında, 6. Tümeni’nin Kûtü’l-Amâre’de 146 günlük bir kuşatmadan sonra şartsız teslim olmasını, İngilizlerin en küçük düşürücü yenilgilerden biri” olarak tanımlamaktadır, “Hero who protected memory of the dead; Iraq.” *Times* [London, England], 24 Apr. 2003, p. 16. *Academic OneFile*, <http://link.galegroup.com/apps/doc/A100587671/GPS?u=cankiri&sid=GPS&xid=ce9f6e22>. Accessed 2 Dec. 2018. Yine aynı gazete, aynı haberi başka bir tarihte, bu sefer “143 günlük bir kuşatmadan sonra 9.000 kişilik güçlü bir İngiliz kuvveti Halil Paşa’ya teslim oldu” diye vermektedir, “On this day.” *Times* [London, England], 29 Apr. 2014, p. 20. *Academic OneFile*, <http://link.galegroup.com/apps/doc/A366326618/GPS?u=cankiri&sid=GPS&xid=c4430be8>. Accessed 2 Dec. 2018.

İngiltere'deki basın bunun üzerinde duruyor ve devlet adamlarının bu işteki rollerinin ortaya çıkması için bir araştırma yapılmasını istiyordu. Hatta bu konuda, İngiliz hükümetine dozu gittikçe artan bir baskı yapıyordu.

13 Haziran 1916 tarihinde, *The Times* gazetesi, Kûtü'l-Amâre ile ilgili birçok sorunun yanıtının beklendiği bir haberle çıktı. General Nixon'ın, Selmân-ı Pâk Muharebesinin hangi aşamasında muharebe alanını terk ettiği, Hindistan Ordusu Başkomutanı Duff'ın Bağdat üzerine yürünmesi konusunda oynadığı rol ve daha sonra da Kûtü'l-Amâre'yi Kurtarma Kuvvetinin Komutanı olan General Aylmer'in, Sabis Muharebesinde neden geç kaldığı ile ilgili sorulara gazetede yanıt isteniyordu⁸⁸³.

Hatta Bağdat üzerine yürüme fikrinin ilk kimden çıktığı, kimlerin buna onay verdikleri, General Townshend'in asker sayısının yetersiz olması nedeniyle Bağdat üzerine yürünmesine karşı olduğu ile ilgili resmi yazıların olup olmadığı gibi konuların araştırılması ve bu mevzuda İngiltere ile Hindistan arasında yapılan resmi ve kişiye özel yazışmaların İngiliz Parlamentosuna sunulması istendi. Bunun üzerine Hindistan'dan Sorumlu Bakan ve bakanlıkta görevli askeri ve idari görevliler ile parlamentodaki bu işle vazifelendirilenler arasında resmi ve kişiye özel yazışmaların hangilerinin yayımlanması hangilerinin yayımlanmaması konusundaki muhabere uzun bir süre devam etti⁸⁸⁴.

Parlamento içinden milletvekillerinin ve dışından basının gittikçe artan baskılarına daha fazla dayanamayan İngiliz Hükümeti, en sonunda Irak'ta yaşananlarla ilgili konuları araştırmak üzere bir komisyon kurulmasını kararlaştırdı. Ağustos 1916'da bu komisyonun ataması yapıldı. Bu komisyon, Irak Seferi düşüncesinin ortaya çıkışı, karar verilmesi, yürütülmesi ve teslimiyete giden yola nelerin yol açtığını araştırmak üzere, oldukça büyük yetkilerle donatıldı. Komisyon, uzun uğraşlar sonunda raporunu yazarak bitirdi⁸⁸⁵.

⁸⁸³ Millar, age., s. 286.

⁸⁸⁴ GSPP, AC 47/1/1-34. Burada bulunan 34 adet belge genellikle bu konu ile ilgilidir. Daha fazla bilgi için bu yayımlanmış arşiv belgelerine bakılabilir.

⁸⁸⁵ Millar, age., s. 286.

Raporun yayımlanmasından iki gün sonra, İngiliz Parlamentosunda bu rapor ve vardığı sonuçlar hakkında tartışmalar yaşandı. İlk olarak daha başlangıçta Austen Chamberlain, Hindistan'dan Sorumlu Bakanlıktan istifasının kabul edilmesini istedi. Bu isteği kabul edildi. Raporda suçlanan kişilerin yargılanması için bir mahkeme kurulmasını içeren bir yasa tasarısının hükümet tarafından sunulmasını içeren girişimini, Avam Kamarası Lideri Bonar Law reddetti⁸⁸⁶.

Bununla birlikte Hindistan Genel Valisi Lord Hardinge, Lordlar Kamarasında kendisini suçlayanlara karşı yanıt vermek için ilk konuşmayı yapma fırsatını elde etti. Yaptığı bu konuşmada, Genel Valisi olduğu Hindistan'ın savaşa olan katkısını eşi görülmemiş, benzeri olmayan bir çaba olduğunu belirterek, elde edilecek başarı veya muvaffakiyetleri engellediği veya geciktirdiği gibi bir durumun söz konusu olmadığını ifade etti. Hindistan'ın içindeki ve sınır hattındaki mücadelelerden söz ederek, oranın azaltılan askeri bütçesinin, bu ülkenin savaşa daha fazla katkıda bulunmasını engellediğini söyledi. Hindistan Hükümetinin, bu yenilgi ve teslimiyetten kesinlikle sorumlu olmadığını belirtti. Bağdat üzerine yürünmesine karar verildiğinde, Hindistan Hükümetinin bu karara tamamen karşı olduğunu da söyledi. Yine nehir ulaşımındaki yetersizliğin, bu konuda bir şey yapmak için artık oldukça geç kalındığı bir zamanda, gün yüzüne çıktığını ve kendisinin tamamen cepheden gelen yanıltıcı raporlar yüzünden aldatıldığını ileri sürdü. Ama gerçeği öğrendiğinde de sorunun çözümü için elinden geleni de yaptığını ifade etti. Eski Genel Vali, şimdi Dış İlişkilerden sorumlu Müsteşar olarak 37 yıl ülkesine yaptığı hizmetine dikkat çekerek konuşmasını sonlandırdı. Lord Hardinge, Hindistan Genel Valiliği görevinden üç kez alınmasını önerdiyse de bu reddedildi⁸⁸⁷. Diğer taraftan, Hindistan'dan Sorumlu Bakanlığın kısmi zamanlı danışmanı olan, gemi inşaat mühendisi Sir John Biles, *The Times* gazetesine Irak Komisyonunu yetersiz olarak gördüğünü yazdı⁸⁸⁸.

⁸⁸⁶Millar, age., s. 287; <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1917/jun/27/royal-commission-report>, Erişim tarihi: 14.11.2019; Barker, age., s. 401.

⁸⁸⁷Barker, age., s. 401.

⁸⁸⁸Millar, age., s. 287; Irak Komisyonunun vardığı sonuçların birçoğunun yasal olarak kanıtlanmadığını, Komisyonun yaptığı tek şeyin Hindistan'dan Sorumlu Bakanı, Hindistan Bürosunu, Hindistan Genel Valisini, Başkomutan General Duff'ı ve General Nixon gibi bazı kişileri suçlamak olduğunu söyleyenler de vardı, Barker, age., s. 401; komisyon üyelerinin askeri operasyonlar ve savaş düzenlemeleri konusunda, teknik ve güncel bilgilere sahip olmadıkları için yazdıkları raporu, askeri anlamda eksik ve yanlış bulanlar da vardır, Barker, age., s. 403.

Irak konusunda ithamlar ve karşı suçlamalarla geçen bir sürenin sonunda Irak Komisyonu Raporu ile ilgili konuların görüşülmesinde yapılan hakaretler yatışmaya başladı. Büyük bir öfke ile yapılan eylemler, yerini büyük bir üzüntüye bıraktı. Nihayetinde bu olanlar, yalnızca küçük bir savaş alanında olmuştu⁸⁸⁹.

Siyasi alanda tepkiler böyle iken, Kûtü'l-Amâre'de teslim alınan İngiliz ve Hintli esirlerin, Anadolu'daki esir kamplarına yürütülerek götürülmesi, 4.250'sinin ya yollarda ya da kamplarda ölmesi ile ilgili haberler, halk arasında yankılanmaya başladı⁸⁹⁰. Ama Türk tarafının Kûtü'l-Amâre'den en azından nehir yolu ile gidilebilecek olan yere kadar esirlerin nehir gemileri ile götürülmek istendiği, gemilerin bu seferleri yapması için kullanacakları yakıt olmadığı için İngiliz subaylarından kömür istedikleri, onların da kendi askerleri için bile olsa bu talebi geri çevirdiklerini yazmıyorlardı. Belki de bundan gazetelerin bile haberi yoktu. Bu askerlerin birçoğunun yolda ölmesinin nedeni, yine kendi subaylarıydı. Kömür olmadığı için İngiliz esirler, komutanları hariç, yaya olarak nakledildiler. Doğal olarak çöl şartlarında ölümler de oldu. Ama bu ölümler yalnızca İngiliz askerlerinde olmuyordu, Türk askerlerinden de yolda ölenler oluyordu⁸⁹¹.

5.3. Teslimiyetin Basın Üzerindeki Etkileri

Teslimiyetin İngiliz basını üzerindeki etkilerine geçmeden önce, İngilizlerin 6 Kasım 1914'te Fav Yarımadası'na asker çıkarmasıyla başlayan süreçte, gelişen olayların basında nasıl yer aldığı ile ilgili örneklerle yer verilmesi uygun olacaktır.

İngiliz gazeteleri; Irak'taki İngiliz askerleri ve orada bulunan İngiliz vatandaşları ile yerli halk hakkındaki bilgileri, resmi kanallardan aldığı gibi aynı zamanda askerlerin evlerine veya gazetelere gönderdikleri mektuplardan, orada görev yapmış eski askerlerden ya da halen daha bölgede bulunan İngiliz veya yabancı çalışanlar ile ticaret yapan insanlardan elde etmekteydiler. Irak'taki Araplar hakkında da gazetelerinde ilginç haberler yayımlamışlardır. Genelde Araplar hakkında Türk

⁸⁸⁹ Millar, age., s. 288.

⁸⁹⁰ <http://nationalarchives.gov.uk/pathways/firstworldwar/battles/mesopotamia.htm>, Erişim Tarihi: 26.11.2018.

⁸⁹¹ Mehmed Emin Bey, age., s. 449. Mehmed Emin Bey anılarında, esir kafilesine eşlik eden 2. Piyade Tümeninin askerlerinden, dokuz günlük bir refakat esnasında 419'unun hasta, 1.030'unun ayağından sorunlu, 175'inin güneş çarpmasına maruz kaldığını ve 28'inin de vefat ettiğini yazmıştır.

kaynaklarında gördüğümüz şeylerin aynısını, hatta daha fazlasını İngiliz gazetelerinde de görmekteyiz. Örneğin General Townshend'in anılarında Araplarla ilgili anlattıkları şeyler, İngilizlerin en önemli gazetelerinden biri olan *The Times*'da da yer almaktadır. Birkaç yıldır Irak'ta yerleşik olan bir İngiliz'in 27 Ağustos 1915'te gazeteye gönderdiği bir mektubu, 30 Eylül 1915'te yayımlanmışlardır⁸⁹². Bu mektubu gönderen İngiliz'in, o ana kadar nerelerin alındığını bilmesi ve Arapları çok iyi tanımlaması ile sanki sivil bir kişi değil de bir askermiş izlenimi vermektedir. Mektubunda, Aralık 1914'ten beri Basra'nın güneyindeki bütün bölgenin, Dicle Nehri üzerindeki Kûtü'l-Amâre'nin yakınlarına kadar gelindiğini, Fırat Nehri üzerindeki Nasıriye'nin de zorlu bir muharebeden sonra alındığını belirtmektedir.

Nisan (1915) ayından beri Irak'ta korkunç bir sıcaklığın hüküm sürdüğünü ve son beş-altı haftaya kadar da bütün bölgenin sel suları altında kaldığını belirttikten sonra, sıcaklık nedeniyle İngiliz kayıplarının çok büyük olduğundan bahsetmektedir. Hintli askerlerin de bu sıcaklardan beyaz askerler kadar etkilendiklerini belirtmektedir. Yine Mayıs 1915'te, üç veya dört uçağın Irak'a geldiğini ve Kurna⁸⁹³ ile haziran ayı başında Kûtü'l-Amâre'nin alınmasında büyük başarısı ve yardımı olduğunu ileri sürmüştür. Süvarilerin yapmaları oldukça imkânsız olabilecek keşifleri, bu uçakların yapmaları nedeniyle, Irak'taki uçakların paha biçilemez olduğunu yazmıştır. Yine Irak'ın arazi yapısından da söz ederek, arazide hiç tepenin bulunmadığını, kanallar ve setlerle bölündüğünü, bu kanal ve setlerin arkasında bir ordunun rahatlıkla görülmenden yatabileceğini belirterek, aslında taarruz eden askeri birliğin, düşman askerlerini tepelerine gelene kadar göremeyeceğini de belirtmiştir. Yani gazeteye mektup gönderen kişi, Irak'ı resmen yazılarıyla fotoğraflamış ve gazete de bunu yayımlayarak okuyucularının Irak'ın nasıl bir yer olduğunu bilmelerini sağlamıştır.

Mektubun yazarı, Araplarla ilgili de oldukça ilginç şeyler yazmıştır. Bunlar da aynen, gazetede yayımlanmıştır. Yazara göre "*Araplar, İngilizlerin işgal ettikleri yerler dışında görünüşte Türklerle beraberlerdir. Eğer bulundukları bölge İngilizler*

⁸⁹²"Towards Baghdad." Times, 30 Sept. 1915, p. 5. The Times Digital Archive, <http://tinyurl.galegroup.com/tinyurl/8FWUb7>. Accessed 3 Nov. 2018.

⁸⁹³ Kurna, İngilizler tarafından 9 Aralık 1914'te alındığından, ilk kez Eylül 1915'te Irak'a gelen uçakların bu konudaki başarısı ve yardımının olması ya mektubu yazan kişinin ya da *The Times* gazetesi yetkililerinin gözünden kaçmıştır.

tarafından işgal edilirse, hemen İngiliz yanlısı olmaktadırlar. İngiliz işgalinden önce İngiliz taarruz kuvvetleri ve harekâtı nedeniyle Türklere yardımları olmuştur ama aslında Arap, yağmalama için hazırdır ve bu yağmayı kimden yaptığı onun için önemli değildir. Türklerin geri çekilmelerinde Arap onların laneti olmuştur, çünkü geri çekilmeler esnasında bu bölgenin yakınlarında bulunmakta ve her geride kalan, birliğini kaybetmiş asker onun tarafından öldürülmekte ve yağmalanmaktadır. Eğer işler tersine dönerse, aynı şeyi bize de yapacaktır” diyerek,⁸⁹⁴ Arap’ın “çakal” olduğunu ileri sürmektedir. Araplar, dostça görüşme teklifini zayıflık olarak görür, tek anladığı konu kuvvet ve ani ölümdür. Şu anda Arap, ister düşmanın isterse İngilizlerin müttefiki olsun tehlikeli bir yüküttür. Kendisine güvenilemez ve Türklerin de bunun farkında olduklarını biliyorum ve inanıyorum ki bizim insanlarımız da bunun farkına varacaklardır,” diyerek, mektubuna Irak’ın Türklerin zamanında iyi yönetilemediğinden ve topraklarının işlenmesi için yabancıların da bir girişimde bulunmadıklarından söz ederek, bu nedenle ülkenin halen daha bakir olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre bölge, dünyadaki en zengin bölgelerden biridir.

⁸⁹⁴Araplarla ilgili General Townshend da yazdığı anılarında bunlardan bahsetmektedir. “Mezopotamya Seferim ...” adlı anı kitabının birçok yerinde, özellikle de 100, 315 ve 405. sayfalarında bu konuda bilgiler vermektedir; Arapların zalimliği ile ilgili yalnızca bunlar da değil 22 Kasım 1915 tarihli “The Times” gazetesinin 6. sayfasında Araplardan bahsederken onları *yağmacı, yaralayan, ölümlerin uzuvlarını kesen, pusu kuran, çalan, casusluk yapan, ihanet eden, birliğinden ayrı düşüp yolunu kaybetmiş olan ve tek başına kalan İngiliz askerlerinin bir kulaktan diğer kulağına kadar boğazını kesen* olarak tanımlamaktadır, “The British Victory At Kut-El-Amara.” *Times*, 22 Nov. 1915, p. 6. *The Times Digital Archive*, <http://tinyurl.galegroup.com/tinyurl/8Annv1>. Accessed 28 Oct. 2018; bir kaynak da Araplar için *Türklerin sırtlan müttefikleri* deyip, *birliğinin gerisinde kalan İngiliz askerlerini soyan ve uzuvlarını kesen* olarak tanımlamaktadır, Barker, age., s. 117; General Townshend, *The Times* gazetesi ve birçok kaynaktan, Araplar ile ilgili hiç de iyi olmayan özellikleri sıralanarak onların ne kadar tehlikeli oldukları belirtilmektedir; General Townshend’in Arapları ne sevdiğini ne de onlara güvendiği değişik kaynaklarda da belirtilmektedir, Millar, age., s. 69-206; Araplarla ilgili bir bilgi de Hindistan Genel Valisi Lord Hardinge’in, 10 Aralık 1915 tarihinde Hindistan’dan Sorumlu Bakan Austen Chamberlain’a yazdığı mektupta yer almaktadır. Lord Hardinge göre, bir yöneticinin idaresi altında bir Arap devleti kurulması fikrinin, Araplar hakkında en ufak bilgisi olan ve Arap kabile şeflerinin özelliklerini bilen herhangi biri tarafından ciddi bir şekilde düşünülmüş olmasına şaşırdığını belirtmiştir. Arap kabile şeflerinin her zaman birbirleriyle savaştıklarını, kabile üyelerinin yalnızca yağma ile ilgilendiklerini ve yağma olasılığı nerede yüksekse onun yanında savaşıacaklarını ileri sürmüştür. Mevcut durumda Arap kabilelerinin birbirleriyle savaştıklarını, ilgilerinin Türkler ve İngilizler arasında bölünmüş olduğunu, Arapların bir duvarın üzerinde oturduklarını hangi taraf daha ağır basarsa duvarın o tarafından aşağı inceklerini yani güvenilmez olduklarını ifade etmiştir, GSPP, AC 62/38; Buchanan age., ss. 58-59; yine Arapların yağmacı, hırsız, vs. gibi özelliklerinden bahseden başka bir kaynak, Barker, age., ss. 406-407; Arapları, “Biz kazanırken bizi hoş karşılayan, fırsatını bulduğunda ise yaralılarımıza işkence edip yağmalayan” diye niteleyenler de vardır, Mousley age., s. 7. Bu yazar, General Townshend’in Tümeninde, Topçu Subayı olarak görev yapmıştır.

Aynı gün, aynı gazetenin 6. sayfasında, “*Bağdat Üzerine Yürüyüş*” başlığı altında Türklerin tam bir geri çekilme halinde olduklarını alt başlık olarak kullanan gazete, Hindistan’dan Sorumlu Bakan Chamberlain’ın, Avam Kamarası’nda yaptığı duyuruya yer vermiştir. Bağdat’a kuş uçuşu yaklaşık 161 km uzaklıkta bulunan Kûtü’l-Amâre’nin takriben 11 km doğusundaki Türk mevzilerinin, İngiliz askerleri tarafından ele geçirildiğini, bunun sonucunda da birçok asker ve silahın teslim alındığını ve bu neticenin Avam Kamarası’nda sevinçle karşılandığını okurlarına bildirmektedir.

21 Ocak 1916 tarihli *The Times* gazetesi bu kez, Bakan Chamberlain’ın Avam Kamarası’nda, Kûtü’l-Amâre’de kuşatılan General Townshend’i kurtarma harekâtı ile ilgili yaptığı bir açıklamasına yer vermiştir. General Aylmer komutası altında bulunan İngiliz Kurtarma Birlikleri’nin, Sin’e, dolayısıyla da General Townshend’in altı ya da yedi haftadır kuşatılmış bulunan askeri birliklerine 11 km yaklaştıklarını belirtmiştir. Kûtü’l-Amâre’ye yaklaşık 40 km uzaklıkta olan Vadii Kelal bölgesinden, ayın 15’inde çıkartılan Türklerin, kötü hava koşulları nedeniyle takip edilemediğinden söz eden gazete, ayın 6’sında Ali Garbi’de başlayan kurtarma harekâtının, şu ana kadar iki kez, bu kötü hava koşulları nedeniyle ertelenmek zorunda kalındığını yazmıştır. Ayrıca gazete Şeyh Saad’da, General Aylmer komutasındaki Kurtarma Birlikleri’nin, 7 Ocak’ta üç Türk Tümenini bozguna uğrattığını yazmaktadır⁸⁹⁵. Yine gazete, bu olaydan iki gün sonra, Türk birliklerinin geri çekildiğini ama yağışlı ve soğuk hava nedeniyle kurtarma harekâtının geciktiğini belirtmiştir. Yine gazeteye göre Bakan Chamberlain, Sir John Nixon’ın hastalığı

⁸⁹⁵ Bu sayı çok abartılı bulunmaktadır. Çünkü As. Tar. Enc., General Townshend’in anılarını bastırıldığında bu sayı ile ilgili de bilgi vermiştir. O tarihte Irak grubunda 35, 45, 51 ve 52. Tümenlerin olduğunu ve 38. Tümenin lağvedilmiş ve kıtalarının 35. Tümenle tamamlayıcı olarak verildiğini ileri sürmüştür, Townshend, *Mezopotamya Seferim* ..., s. 423. Eğer gazetede yazılı olduğu gibi 3 Türk Tümeni bozguna uğratılmış olsaydı, herhalde o zaman zaten savaş Osmanlılar için o an kaybedilmiş olurdu; bir kaynakta, 2 Şubat 1916’da Kûtü’l-Amâre kuşatması sürerken Kurtarma Kuvvetlerine ait bir uçağın Kûtü’l-Amâre üzerinden uçarken birkaç tane İngiliz gazetesini attığını ve o gazetelerde General Townshend’in Dicle Nehri üzerinde bulunan bir kömür ikmâl limanının olduğu Kut’a çekildiği haberinin *henüz* alındığının yazması, buradaki 21 Ocak 1916 tarihli gazete haberi ile çelişmektedir, Millar, age., s. 177. Çünkü General Townshend, Kûtü’l-Amâre’ye yeni değil 3 Aralık 1915’de gelmişti. Ya Kûtü’l-Amâre’ye atılan gazeteler çok eskiydi ya da içlerinde yakın tarihli bir *The Times* gazetesi yoktu.

nedeniyle Irak'taki komutayı, General Sir Percy Lake'e bırakmak zorunda kaldığını da belirtmiştir⁸⁹⁶.

Basın, Irak ile ilgili haberleri sürekli canlı tutuyordu. Gazetelerinde Irak'ta görev yapan askerlerin mektuplarına da zaman zaman yer veriyorlardı. Onlar da Irak'ta gerçekte ne olup bittiğini öğrenmek ve bunu İngiliz kamuoyuna sunmak istiyorlardı. Gelen mektuplar yayımlandıkça, Irak'taki hasta ve yaralı askerlerin durumu da gözler önüne seriliyordu. 6 Nisan 1916 tarihli bir gazetede yer alan bir asker mektubundan, Irak'ta 500 hastaya bir hastabakıcının düştüğünü, ameliyatların anestezi yapılmadan yerine getirildiğini ve sayısı yüzlerle ifade edilen yaralılara ise ancak üç doktorun bakabildiğini öğreniyorlardı. İngiliz askerlerinin Irak'a gönderilmesi ve bu yaşanan felaket durumun sorumlusu olarak da İngiltere Savaş Bakanlığı gösteriliyordu. Bakanlığın bu işteki suçunu, Hindistan Hükümetinin üzerine atamayacağına da gazetelerinde yer veriyorlardı⁸⁹⁷.

15 Nisan 1916 tarihli *The Times*, bu kez “*Kuşatmanın 129. Günü*” başlığı altında İngiltere Savaş Bakanlığı Sekreteri'nin bir duyurusunu paylaşmıştır. Duyuruda General Lake'in, 12 Nisan öğleden sonra Dicle Nehrinin sağ (güney) tarafındaki kuvvetleri ile Türklerin ileri hatlarını yaklaşık 2,5 ile 5 km geri attığını ve onları ağır bir şekilde cezalandırdığını yazmıştır. Bununla birlikte Kûtü'l-Amâre'nin yaklaşık 24 km yakınlarında bulunan İngiliz Kurtarma Birliklerinin, kötü hava şartları ve arazi durumu nedeniyle beklemede olduğunu belirtmiştir. Bu yazıda, dün Amsterdam'dan yollanan bir “*Türk Bildirisi'nde*” diyerek Türklerin söylediklerine de yer verilmiştir. Bu bildiride, Irak Cephesi'nde herhangi bir değişikliğin rapor edilmediği, düşmanın (İngilizlerin) tahkimatını genişletmekle meşgul oldukları belirtiliyordu. Askerlerin üniformalarına bakıldığında, bu cephede 7 Nisan'da yapılan muharebede, Kitchener'ın 13. Tümenine ait ve en çok da o tümenin iki tugayına ait 3.000 İngiliz askerinin öldürüldüğü, Türk kaybının ise 75 ölü, 168 yaralı ve dokuz kayıp olduğu bildirilmiştir⁸⁹⁸. Burada ilginç bir durum bulunmaktadır. Gazete hem kendi, İngiliz

⁸⁹⁶ "The Fights For Kut-El-Amara." *Times*, 21 Jan. 1916, p. 32. *The Times Digital Archive*, <http://tinyurl.galegroup.com/tinyurl/8BK3W3>. Accessed 29 Oct. 2018.

⁸⁹⁷ Mahir Küçükvatan, “İngiliz Basınında Osmanlının Kut'ül-Amâre Zaferi”, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi-Journal of Modern Turkish History Studies*, XIII/26 (2013/Spring), s. 73.

⁸⁹⁸ "The Battles For Kut-El-Amara." *Times*, 15 Apr. 1916, p. 8. *The Times Digital Archive*, <http://tinyurl.galegroup.com/tinyurl/8BWTW9>. Accessed 29 Oct. 2018.

Hükümetinin resmi duyurusuna gazetede yer verirken, hem de Irak'ta savaştıkları Osmanlı Devleti'nin bildirisine de yer vermişlerdir. Hem de rakamlarda herhangi bir oynama yapmadan, sayıyı tam olarak yazmışlardır.

The Times gazetesinin yazdığı haberlerin doğru olduğunu, Kûtü'l-Amâre'de kuşatma altında olan 6. Tümenin İstihkâm Subayı Binbaşı Sandes de onaylamaktadır. Anılarında, 3 Şubat 1916'da Kûtü'l-Amâre üzerinden uçakla kendilerine atılan *The Times* gazetesinin haftalık baskısının Noel sayısında, Selmân-ı Pâk Muharebesini Türk bakış açısıyla verdiğini ama gazetenin bunu genel olarak şaşırtıcı şekilde doğru yazdığını söylemektedir. Yalnızca gazetenin İngiliz kuvvetlerinin tamamen yenildiği ve morallerinin bozuk olduğuna itirazı olduğunu, ama onun dışında yazılanların çok doğru olduğunu anılarında belirtmiştir⁸⁹⁹.

13 Nisan 1916 tarihli *Manchester Evening News* gazetesi, 13. Tümenin hepsinin İngiliz askerlerden oluştuğunu yazıyordu⁹⁰⁰. Bu nedenle verilen kayıpların etkisi, İngilizler için çok daha büyük olmuştur. Bu cephede savaşan diğer sömürgelerden gelen birlikler de vardı, ama ne de olsa onlar sömürgelerinden gelen askerlerdi. Onların yerleri kolayca doldurulabilirdi, ama tamamı İngiliz askerlerinden olan bu kaybın ise telafisi pek mümkün görülüyordu. O yüzden de halkın üzerinde bu haberin etkisi oldukça ağır oldu.

Burada ilginç bir durum yaşanmaktaydı. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından hemen sonra, Ağustos 1915'te İngiltere Savaş Bakanlığı'nda bir basın bürosu kurulmuştu ve muharebelerle ilgili haberler bu büronun denetiminden geçmekteydi⁹⁰¹. Yani bildiğimiz anlamda bir tür sansür uygulanmaktaydı. İngiliz gazetesinin kendi hükümetinin resmi bildirisinin yanında, savaş halinde oldukları Türklerin Bildirisinde yer alan 3.000 İngiliz askerinin öldüğü haberini olduğu gibi vermesi ve ölü sayısını azaltmaması veya gizlememesi de oldukça ilginçtir. Çünkü bu durum öyle sık rastlanan bir şey değildir. Bunu yapmakla *The Times* gazetesi bir

⁸⁹⁹ Sandes, age., s. 187.

⁹⁰⁰ Küçükvatan, agm., s. 74.

⁹⁰¹ Ü. Gülüm Polat, "Esir Kut Komutanı Townshend'in İstanbul'a Getirilişi ve İngiliz Savaş Basınına Müdahale", *Akademik ORTA DOĞU*, Cilt 9, sayı 2, 2015, s. 132.

tür kendi hükümet yetkililerinin verdiği bilginin, doğru olmayabileceğini de okurlarına bildirmiş olmaktadır.

Çanakkale’de yaşanan büyük bozgundan sonra, yaşanan ve etkisi onlar için özellikle yaralı askerlerin yaşadıkları nedeniyle, Kûtü’l-Amâre’deki ikinci büyük başarısızlık, Asya’daki İngilizlerin “*yanılmazlık*” ve “*hatasızlık*” efsanesine büyük bir darbe indirmişti. İngiliz halkı, bu teslimiyetten sonra çok büyük bir sarsıntı geçirmiş ve dehşete düşmüştü⁹⁰².

Kûtü’l-Amâre’nin ve oradaki İngiliz 6. Tümeninin teslim olması haberi İngiltere’de çok büyük bir hayret ve şaşkınlıkla karşılandı. Bu hayret ve şaşkınlık daha sonra yerini büyük bir öfke patlamasına bıraktı. Normalinde Türklere karşı yapılan taarruzlar başarısız dahi olsa, Selmân-ı Pâk’ta olduğu gibi, “*Askerlerimiz kahramanca savaştılar*”, “*Destan yazdılar*” gibi sözlerle kabul edilebilirdi, ama bir tümen askerin teslimiyeti için söylenecek bir kelime yoktu. Basındaki çok büyük tepki nedeniyle İngiliz Parlamentosu Irak, Hindistan Simla’da bulunan Ordu Karargâhı, İngiltere’deki Hükümet Binası ve Hindistan’dan Sorumlu Bakanlık arasında gönderilen resmi telgrafları⁹⁰³ yayımladı. Bir tanesi hariç, o da Bağdat’a yürümesi istenen İngiliz 6. Tümeninin komutanı General Townshend’in Tümeninin, bu harekât için yetersizliği ile ilgili Irak Sefer Kuvveti Başkomutanı General Nixon’a gönderdiği telgraf. Bunun nedeninin General Nixon tarafından açıklanması talep edildi⁹⁰⁴. Dolayısıyla İngiltere basını hükümet üzerinde etkisini göstermiş ve resmi yazışmaların yayımlanmasını sağlamış oldu.

1 Mayıs 1916 tarihli *The Times* gazetesi “*Kut’un Hikâyesi*” ana başlığı ve ‘*Kahramanca Savunma, Kuşatma Altında Beş Ay*’ alt başlığı altında General Townshend ve tümeninin *şartsız* teslim olmasını, “*Bir İngiliz askeri kuvvetinin şu ana kadar uğradığı en uzun ve en ağır kuşatmalardan biri...*” olarak okuyucularına duyurmuştur. Yaşanılan yenilgi haberini verirken bile, General Townshend’i kurtarmaya giden askerlerinin ne kadar kahramanca savaştıklarını, ellerinden gelen

⁹⁰² Goold, agm., s. 943.

⁹⁰³ Bu telgraflara, bu çalışmamızın birinci bölümünde bir hayli yer verilmiştir. 6. İngiliz Tümeninin Kûtü’l-Amâre’de teslim olmasına giden yol, bu telgraflarla adım adım anlatılmıştır.

⁹⁰⁴ Millar, age., s. 285.

her şeyi yapmalarına rağmen başarılı olamadıklarını, bunun nedeni olarak da büyük oranda Dicle Nehrinin sel sularının olduğunu yazıyorlardı⁹⁰⁵. Yine her zaman yaptıkları gibi, başarısızlıklarına ya komutanlarının gözünden kaçan küçük hatalar ya iklim şartları ya da doğa olayları neden oluyordu. Türk askerlerinin başarısından hiç söz edilmiyordu. İklim şartları veya doğa olayları, yalnızca İngiliz askerlerini mi olumsuz etkiliyordu? Bunlar Türk askerlerini hiç olumsuz etkilemiyor muydu?

Aynı gazetenin 3 Mayıs tarihli nüshasında İngiliz Kralının, Dicle Kolordusu (Irak Sefer Kuvveti) Komutanı General Lake'e teşekkür telgrafını, ki telgrafta Kral yenilginin nedeni olarak sel sularını ve hava durumunu gösteriyordu, -yoksa Türklerin başarısını değil- ve yaralıların değişiminin yapılacağı bir haber yayımlanıyordu. Gazete Halil Paşa'ya haberinde yer veriyor ve onun General Townshend'in hasta ve yaralı askerleriyle eşit sayıda Türk esirlerin değişimi konusunda İngilizlerle anlaştığı ve İngiliz hastane gemileri ile diğer gemilerin bu askerlerin tahliyesi için gönderildiğini belirtiyordu⁹⁰⁶.

23 Mayıs tarihli *The Times*'da bu kez, Irak'taki kuşatma altındaki askerlerin kurtarılmasında geç kalınmasının ve teslimiyetin nedenini, "... yalnızca sel sularından kaynaklanmadığı izlenimi gittikçe artmaktadır" diye yazıyordu. Halkın, bu yenilginin halen daha karanlıkta kalan yönlerinin olduğuna inandığı da vurgulanıyordu. Yine gazete halkın, General Townshend'a neden az bir kuvvetle Bağdat üzerine yürümesi için emir verildiğini öğrenme konusunda çok istekli olduğunu yazıyordu. Başbakan Asquith'in 12 Mayıs'ta, Hindistan'dan Sorumlu Bakan Lord Crewe'ın, 3 Mayıs'ta özellikle bu konudaki belgelerin çok kısa zamanda yayımlanacağı konusunda söz verdiklerini okuyucularına duyuruyor ve bu hikâyenin tamamının anlatılıp anlatılmayacağı soruluyordu. Haber ile ilgili son cümle de küçük Asya'nın herhangi bir yerinde bu yaz bir başarı beklenmemeli diye bitiyordu⁹⁰⁷.

Basın, artık işin aslını bilmek istiyordu. Bunun için Hükümete baskı yapıyor ve yaşanan bu başarısızlıktaki sorumlu olanları öğrenmek istediklerini bildiriyorlardı.

⁹⁰⁵ <https://www.thetimes.co.uk/archive/article/1916-05-01/7/8.html>, Erişim tarihi: 16.03.2020.

⁹⁰⁶ <https://www.thetimes.co.uk/archive/article/1916-05-03/8/6.html>, Erişim tarihi: 16.03.2020.

⁹⁰⁷ <https://www.thetimes.co.uk/archive/article/1916-05-23/9/3.html>, Erişim tarihi: 16.03.2020.

Hükümet, bu baskı sonucu Bağdat üzerine yürünmesiyle ilgili bilgi ve belgeleri açıklamaya söz veriyor; basın da bunu yayımlayacağını okuyucularına duyuruyordu.

23 Mayıs 1916 tarihli *The Manchester Guardian* gazetesinde, General Townshend'in İstanbul'a ulaştıktan sonra Heybeliada'ya gönderileceğini, kendisi ve yanındakilere ise burada tam özgürlük verileceği, Amerika'nın İstanbul Büyükelçiliği kaynak gösterilerek yer veriliyordu⁹⁰⁸.

30 Mayıs tarihli *The Times*'da bu kez; General Townshend'in Selmân-ı Pâk Muharebesi⁹⁰⁹ daha başlamadan Bağdat üzerine yürünmesi konusundaki kararı, yetersiz kuvvetle yapılmasının doğru olmadığı ve bunu protesto ettiği ile ilgili iddialar konusunda, General Townshend ile General Nixon arasında, aynı zamanda Hindistan'dan Sorumlu Bakan ile Hindistan Genel Valisi arasındaki yazışmalar gazetede yayımlanmaya başladı⁹¹⁰. Yenilginin nedenleri basın tarafından sorgulanmakta ve yetkililer de halkın bilgi sahibi olması için, resmi telgrafların yayımlanmasında sakınca görmemekteydiler.

Mayıs ayı içinde *The Times* gibi daha üst gelir grubuna hitap eden gazetenin yanında, genellikle alt ve orta sınıf İngiliz okuyuculara hitap eden ve 1896'da kurulduktan sonraki birkaç yıl içinde bir milyon okuyucu kitlesine ulaşan *Daily Mail* gazetesi, cephelerde yaşanan başarısızlıklar için Savaş Bakanı Lord Kitchener'ı deyim yerindeyse yerden yere vuruyordu. Başbakan Asquith de bundan nasibini alıyordu. Bu da doğal olarak Parlamento ve diğer yönetim kademelerinde hiç hoş karşılanmıyordu. İşin ilginç ilk başlarda *Daily Mail*, İngiliz hükümetini desteklemekteydi⁹¹¹. Ama bu yayınlar İngiliz hükümeti için artık oldukça yıpratıcı olmaya başlamıştı. Yaşanılan büyük yenilgi, İngiliz Hükümetini destekleyen basını da artık hükümet aleyhine döndürmüştü. Çünkü herkes Irak'ta gerçekten ne olduğunu öğrenmek istiyordu. İlk başlarda “*sahipsiz çocuk*” veya “*küçük gösteri*” olarak anılan Irak Seferi'nde yaşanan felaket halkı galeyana getirmiş, onlar da bu işin sorumlularını aramaktaydılar.

⁹⁰⁸ Polat, agm., s. 138.

⁹⁰⁹ <https://www.thetimes.co.uk/archive/article/1916-05-30/7/3.html>, Erişim tarihi: 17.03.2020.

⁹¹⁰ <https://www.thetimes.co.uk/archive/article/1916-05-30/7/3.html>, Erişim tarihi: 17.03.2020.

⁹¹¹ Polat, agm., s. 133.

16 Haziran 1916'da *The Times* gazetesinde, Hükümetin sıkıntılı zamanlar geçirdiğini, bir süredir Bakanların toplanamadığını, Savaş Komitesinin altı üyesinden yalnızca üçünün Londra'da bulunduğunu, Savaş Bakanı Lord Kitchener'in ölümünden sonra, halen daha yeni Savaş Bakanının atanmadığını ve bu dağınık durumun savaşın başladığından beri ilk kez yaşandığını yazıyordu⁹¹². Yani savaşın başlamasının üzerinden neredeyse iki yıl geçmiş ve ilk kez Hükümette de sorunlar baş göstermiştir. Herkes Kûtü'l-Amâre'de yaşanan durumdan nasıl kurtulunacağını düşünmekteydi. Kimse bu sorumluluğu üzerine almak istemiyordu.

22 Haziran tarihli nüshasında ise, bu kez 21 Haziran'da Lordlar Kamarasında Irak ile ilgili görüşmelere yer veren *The Times*, Hindistan Bakanı ile Hindistan Genel Valisi arasındaki yazışmaların neden yayımlanmadığının, Lordlar Kamarasının üyeleri tarafından sorulduğunu yazıyordu. Askerlerin Bağdat üzerine yürümesi kararının kim veya kimler tarafından verildiği ve bunun sorumluluğunun kimde olduğunun tam olarak anlaşılması isteniyordu⁹¹³. General Townshend ve tümeni teslim olmuştu ama bu yenilgiye neden olanların kimler olduğu araştırılmaktaydı. Sorumluların bulunması ve aynı yenilginin tekrarlanmaması amaçlanıyordu. Gazete de bu konuda halkı bilgilendirme görevini sürdürmekte kararlıydı.

1 Temmuz 1916'da yayımlanan *Daily Mail* gazetesinde, Türk kuvvetleri tarafından esir alınan General Townshend'ın, İstanbul'daki günleri ile ilgili resimler ve yazılara yer verildi. Aynı gün *Daily Mail* ile aynı tür okuyucu sınıfına hitap eden ama onunla aynı grup altında faaliyet göstermeyen *Daily Express* gazetesi de General Townshend ile ilgili haberlere yer vermişti. Onun İstanbul'da esir olduğundan hiç söz edilmeden bu haber okuyucularına aktarılmaktaydı⁹¹⁴. Bu haberlerde, Türkler veya Türk askerleri aleyhine olumsuz cümleler bulunmamaktaydı. Hatta verilen haberlerden, General Townshend'a çok iyi davranıldığı bile belli oluyordu.

11 Temmuz 1916 tarihli *The Observer* gazetesinde ise Alman basını aracılığıyla Kopenhag'dan alınan bir habere yer verilerek, General Townshend'ın birkaç gün

⁹¹² <https://www.thetimes.co.uk/archive/article/1916-06-16/9/2.html>, Erişim tarihi: 17.03.2020.

⁹¹³ <https://www.thetimes.co.uk/archive/article/1916-06-22/10/1.html>, Erişim tarihi: 18.03.2020.

⁹¹⁴ Polat, agm., s. 137.

önce İstanbul'a ulaştığı, yanında iki emir subayı bulunduğu ve İstanbul'da bulunan en güzel saraylardan birinde konuk edildiği haberi yer almaktaydı⁹¹⁵.

14 Temmuz'da *The Times* gazetesi, 'Irak'taki Sorumluluklar" başlığı altında, soruşturmanın iki yönlü olması gerektiğine işaret ediyor ve ilk olarak merkezi hükümetin (İngiltere Hükümeti) ne ölçüde Bağdat'a ilerleme konusunda yer aldığı ve Hindistan'daki Ordu Birimi ile Irak'ta savaş alanındaki General'in doğru düşünme ve karar verme yetisindeki hataları sorguluyordu. Ulaştırma konusunda yaşanan tam çöküntüden, sık su çekimli gemilerin gerekliliği konusundaki öngörüsüzlükten, hafif demir yolu sorununu gidermedeki ihmâlden, ulaştırmadaki eksikliklere rağmen çok uzun mesafelere işgal eylemlerine devam edilmesi ve sağlık alanında yaşanan çöküşten hiçbir sivilin sorumlu olmadığını belirtiyordu. Irak'ta yaşanan trajedi için günah keçisi olarak Hindistan Maliye Bakanı Sir William Meyer'ın gösterilmeye çalışıldığını, ama bunun doğru olmadığını çünkü, bütün giderleri Büyük Britanya'nın karşıladığını yazıyordu⁹¹⁶.

15 Temmuz 1916 tarihli *The Times* da bu kez hem Avam hem de Lordlar Kamarasında, Irak ile ilgili görüşme yapılması talebi haber yapıyordu. Irak yenilgisinin bütün diğer siyasi sorunları gölgede bıraktığı ve Başbakan Asquith ile Hindistan'dan Sorumlu Bakan Lord Crewe'ın, bu konuda diyecekleri sözlerin büyük bir merakla beklendiği belirtiliyordu. Irak'ta savaşan İngiliz birliklerinin uzun süredir kumanya ve teçhizat ihtiyaçlarının karşılanmamış olmasının, doğru olup olmadığının araştırılması isteniyordu⁹¹⁷. Basın, gittikçe hükümeti daha çok sıkıştırmaya başlamıştı. Kûtü'l-Amâre yenilgisi öyle bir yenilgiydi ki, tüm siyasi sorunlar bir tarafa, Kûtü'l-Amâre diğer tarafa idi.

19 Temmuz tarihinde ise *The Times*, halkın Irak'taki durumdan çok endişeli olduğunu okurlarına iletliyordu. Askerlerinin dünyadaki en kötü iklimlerinden birinde son derece kötü şartlar altında savaştığından, Kûtü'l-Amâre'den Bağdat üzerine yürünmesi kararından sonra her şeyin kötü gittiğinden, General Townshend'in az sayıda askerle bu işe emredildiğinden, ulaştırmada yaşanan nehir

⁹¹⁵ Polat, agm., s. 138.

⁹¹⁶ Buchanan, age., ss. 199-200.

⁹¹⁷ <https://www.thetimes.co.uk/archive/article/1916-07-15/9/5.html>, Erişim tarihi: 18.03.2020.

derinliğinin yılın belli dönemlerinde ulaşma izin vermemesi ve denizden çok uzaklaşmış olması gibi sorunların bilinmesine rağmen bu girişimde ısrar edilmesinden bahsedilirken, tüm bunların ne kadar yanlış olduğu hakkında bilgi veriliyordu. Bu konuda Başbakan Asquith'ı de suçluyordu⁹¹⁸.

Basın, bu büyük yenilginin asıl nedenini ve sorumlularını bulmak için büyük uğraş veriyor ve bu konunun kapanmasına izin vermiyordu. Bu konuda Avam ve Lordlar Kamaralarında yapılan görüşmelere, gazetelerinde sürekli yer veriyorlardı. Yenilgi çok büyüktü. Çünkü, bir İngiliz tümeni kayıtsız ve şartsız teslim olmuştu. Bu olayın en ince ayrıntısına kadar açıklanmasını istiyorlardı.

Basında ve Avam Kamarası'nda bu teslimiyet konusunda yapılan acımasız eleştiriler, Başbakan Asquith Hükümetini, Temmuz 1916'da hem Çanakkale hem de Irak Seferleri konusunda soruşturma açma girişiminde bulunmaya yöneltti⁹¹⁹. Yaşanılan bu yenilgi, basın ve halk üzerinde tam bir hayal kırıklığı⁹²⁰, öfke, kızgınlık, hesap sorma ve sorumluların cezalandırılması isteğini doğurmuştu. Dolayısıyla Başbakan da buna kayıtsız kalamadı. Bu nedenle komisyon, eski Hindistan'dan Sorumlu Bakan olan Lord George Hamilton başkanlığında, 14 Ağustos 1916'da parlamentoda kabul edilen bir yasa ile oluşturuldu.

Gerek *Daily Mail* gerekse *Daily Express* gibi çok büyük okuyucu kitlesine sahip olan iki gazetenin yapılan muharebeler, yaşanılan asker kayıpları, Kûtü'l-Amâre gibi şok edici teslimiyet gibi konulardaki yayınları, İngilizlerin savaş planları ve politikaları açısından zararlı olmaya başladığı düşünülmekteydi. Çünkü özellikle bu iki gazetede yer alan haberler ve resimler ile General Townshend'a gösterilen misafirperverlik, esir alınma anında Halil Paşa'nın, onun silahlarını ve kılıcını almayıp kendisine iade etmesi gibi bilgiler, Türkler ve askerleri hakkında İngiliz kamuoyunda olumlu bir havanın yayılmasına neden olmuştu⁹²¹.

⁹¹⁸ Buchanan, age., s. 204.

⁹¹⁹ Goold, agm., s. 943.

⁹²⁰ Lawrence, age., s. 65.

⁹²¹ Polat, agm., s. 138.

İngiliz kamuoyunda yayılan bu olumlu havanın, İngilizlerin Ortadoğu politikaları için sıkıntı yaratabileceği düşünülmekteydi. O yüzden Ortadoğu konusunda İngiliz politikalarını uygulamakla, yani Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu bölgesindeki topraklarını paylaşmakla görevli Sir Mark Sykes, özellikle bu iki gazeteyi Dışişleri Bakanlığına şikâyet etti. Ona göre bu gazeteler, Türkleri destekleyici haberlere yer veriyordu. Eğer böyle yapmaya devam ederlerse, Arapları kendi saflarına çekme çabalarının boşa gideceğini, çünkü sürekli Türklerin övüldüğü ve pohpohlandığını ileri sürdü. Bu durumun kendilerine Araplar üzerinde olumlu bir etki yapmadığı gibi Ruslar ve Ermenilerin de Araplar gibi kendilerinin iyi niyetlerinden şüphe duyacaklarını ve güvensizlik oluşumuna neden olabileceklerini belirtti⁹²².

Burada Sir Mark Sykes'ın temmuz ayı başında İngiliz gazetelerini şikâyeti ile ilgili yazısı, Dışişleri Bakanlığı'na ulaşmıştı. Sir Sykes bu yazısında, Dışişleri Bakanını kendi düşüncesi doğrultusunda etkilemek için Türklerin Ermenilere karşı katliamlara giriştiklerini, Lübnan Hristiyanlarını İtilaf Devletlerine sempati duydukları için bilinçli olarak aç bıraktıklarını, İngilizlere sempati duyanları, Türk olsun Arap olsun asmakta veya vurmakta olduklarını yazdı. Hintli ve Mısırlı aşırılık yanlısı milliyetçiler ile iş birliği içinde olduklarından, bunların da Hindistan ve Mısır'da suikast ve zorbalık girişimlerinde bulundukları gibi iddialarda bulundu. Bu memur da Sir Mark Sykes'ın şikâyetini, İngiltere Dışişleri Bakanı Edward Grey'e, Sykes'ın basına, özellikle *Daily Mail* ve *Daily Express*'e, uyarılarda bulunulması konusundaki düşüncesini tam anlamıyla paylaştığını, *Türklerin sahip oldukları üstün özelliklerin* İngiliz gazetelerinde daha fazla yer almaması için etkili gazetelerin yayımcılarının uyarılmasının, İngiliz politikaları açısından uygun olacağını tavsiye eden bir üst yazı ile gönderdi. Bu yazıdan sonra İngiltere Dışişleri Bakanının nasıl bir yanıt yazdığı bilinmemekle birlikte, gazete yayımcılarına uyarı yazısının gittiği sonucuna varabiliriz. Çünkü bu yazıdan sonra artık İngiliz gazetelerinde Türkler hakkında olumlu ve General Townshend hakkında da ona iyi bakıldığı konusunda haberlerin yayımlanması son bulmuştur⁹²³. Zaten ondan sonra da Türkler hakkında olumsuz bilgiler ortaya atılmaya başlanmış ve İngiliz basını Türkler hakkında, bu kez karalayıcı bilgiler yayımlaması konusunda yönlendirilmiştir.

⁹²² Polat, agm., s. 138.

⁹²³ Polat, agm., ss. 138-139.

Kûtü'l-Amâre teslimiyetinden sonra, yaklaşık 10 ay hazırlık yapan ve güçlendirilen İngiliz Sefer Kuvveti'nin Bağdat üzerine yürüyüşü ile ilgili haberler gazetelerde yer almaya devam ediyordu. İngiliz basının, yaşanan bu şok durumun etkisinden kurtulup, halkı yeniden iyimser bir havaya sokması gerekiyordu. Bunun için de Savaş Bakanlığı'nın Irak'taki savaş ile ilgili *bildirileri* gazetelerde yayımlanmaya devam etti. Şubat 1917'de *Daily Telegraph* gazetesinde, Kûtü'l-Amâre'nin yeniden ele geçirilmesi için yapılan muharebeler, bunların nasıl gerçekleştirildiği, esir alınan ya da öldürülen Türk askeri sayısı, ele geçirilen mevziler gibi bilgilere yer veriliyordu. Türklerin muharebelerde büyük kayıplar verdiği ileri sürülüyordu⁹²⁴.

Sir Mark Sykes'ın Temmuz 1916'da, öncelikle en çok satan İngiliz gazete yayımcıları olmak üzere önemli gazete yayımcılarını, Türklerin muharebelerde temiz savaştığı gibi üstün özelliklerinden ve General Townshend'a iyi davranılıp kendisine sanki esir bir general değil de bir misafirmiş gibi özen gösterilmesi konusundaki haberler için sansür uygulanmasını, İngiltere Dışişleri Bakanından istemesinin üzerinden 10 ay geçtikten sonra en büyük etkisini Nisan 1917'de gösterdi. Sözde, Ortadoğu'da Türklerle mücadelesinde onları tanımak konusunda çok büyük bir deneyime sahip olduğunu ileri süren bir kişinin yazısı ortalığa saçıldı. Yazının kaynağı olarak bir Yeni Zelanda gazetesi görülmekle birlikte, asıl kaynağın haberin sonunda görüldüğü şekilde, *The Times* olduğu ortaya çıktı. Belki de günümüze kadar Ermeniler ile ilgili iddialara da kaynaklık eden bu haberdir. Bu haberde neler yoktu ki; Türklerin muharebelerde temiz savaştıkları konusundaki iddianın asılsız olduğu ile başlıyor, 700.000 çoluk-çocuk, kadın-erkek Ermeni'nin ölüme yürütüldüğü, aç ve ölümcül hastalıklara karşı savunmasız bırakıldığı, suikastlara uğratılıp katledildiği yazıyordu. Osmanlının bolluk içinde olmasına rağmen, Lübnan'da sahte bir kıtlık yaratarak Lübnan halkının yarısından fazlasının ortadan kaldırıldığını, Suriyeli Arapların ailelerinden zorla alınarak askere yollandığı, Araplar üzerinde ağır vergiler koyularak parasız bırakıldıkları iddia ediliyordu. Yahudi yerleşimcilerin fakirleştirildikleri, onların da aynı Araplar gibi askere alındıkları ve aşağılayıcı uygulamalara maruz bırakıldıkları, İngiliz savaş esirlerinin ise yollarda açlık ve susuzluktan mahvolduklarını, bunların giyecek ve ilaç gibi önemli ihtiyaçlarının

⁹²⁴ *Daily Telegraph* [London, England], 11 Feb. 2017, p. 30. *Infotrac Newsstand*, <http://link.galegroup.com/apps/doc/A480705030/GPS?u=cankiri&sid=GPS&xid=9eead714>. Accessed 2 Dec. 2018.

karşılanmadığı yazıyordu. Bütün bunlara rağmen, halen daha Türklerin efendiliği ve inceliğinin bazı İngiliz yazarların bahsetmeyi sevdiği konular olduğu ileri sürülüyordu⁹²⁵.

Sanki artık bunu yapmamaları konusunda uyarılıyor ve yukarıda sıralanan yalanları gerçek gibi kabul etmeleri isteniyordu. Zaten daha sonra yaşanan ve günümüze kadar gelen Türkler hakkındaki “*Temiz savaşçı Türk*” ifadesinden barbar, katliamcı ve daha birçok olumsuz tanımlamaların nedeni, belki de İngiliz gazetelerinin Türklerin iyi özelliklere sahip olduğu algısını ortadan kaldırmak ve böylece Ortadoğu’daki İngiliz yayılma politikalarını rahatlıkla gerçekleştirme amacıydı. Bu amaçlara da ulaştıklarını hem o dönemdeki hem de günümüzdeki olaylara bakıp, söylemek mümkündür. Nisan 1917’de Ermeniler ile ilgili asılsız iddiaların bugün bile, her fırsatta Türklerin önüne getirilmesi başka nasıl açıklanabilir?

Kısaca özetlemek gerekirse, Kûtü’l-Amâre yenilgisi sonrası İngiltere basını önce kendi sivil ve askeri yöneticilerine karşı öfke kusmuş, sonra Türklerin muharebelerde temiz savaştığını ve esir ettikleri General Townshend’a savaş esiri gibi değil de sanki misafirmiş gibi davranmalarından olumlu etkilenmiş ve bunun sonucunda Türkler hakkında oldukça olumlu yazılara yer vermiştir. Bu olumlu yazıları Ortadoğu’daki çıkarlarına aykırı bulan Sir Mark Sykes gibi subayların etkisiyle, bu kez tam tersi yayınlara başlamış ve “*Temiz savaşçı Türkler*” yerine “*Barbar Türkler*” diye yazılar yazarak 180 derecelik bir açıyla dönüş yapmışlardır.

5.4. Teslimiyetin Doğu’da, Özellikle Hindistan Üzerindeki Etkileri

Hindistan Genel Valisi Lord Hardinge, Hindistan’dan Sorumlu Bakan Austen Chamberlain ile yaptığı yazışmalarda, Irak’ta yaşanılacak bir başarısızlığın etkileri konusunda fikirlerini birçok kez belirtmişti. İngiliz ordusunun, Selmân-ı Pâk’ta yaşadığı yenilgiden sonra geriye çekilmeye başlaması ve bunun yalnızca Hindistan değil İran ve Afganistan üzerindeki olası etkileri, Lord Hardinge’ı oldukça endişelendirmişti. Bunda da haksız değildi. Çünkü bu teslimiyetin etkileri az ya da çok, bütün Doğu’daki İngiliz etkisi ve yönetimi altındaki ülkelerde görülmeye başlandı. İran, Afganistan ve Hindistan’dan bu konudaki haberler İngiltere’ye,

⁹²⁵ Polat, agm., s. 140.

İngiliz Dışışleri Bakanlığına, Hindistan Bakanlığına, Hindistan Genel Valisine, Simla'daki Genelkurmay Karargâhına, Kahire'deki Yüksek Komisere, Aden (Yemen), Tahran, İsfahan, Buşehr (İran), Basra gibi yerlerdeki İngiliz temsilciliklerine, daha doğrusu gizli istihbarat birimlerine gönderiliyordu⁹²⁶.

Hindistan Genel Valisi, Bakan Chamberlain'a yazdığı 3 Aralık 1915 tarihli mektubunda, Selmân-ı Pâk Muharebesi sonrası yapılan çekilmeden söz ederek, bu durumun Afganistan'da büyük oranda abartılacağını, Tahran'daki İngiliz ve Rus Temsilcilikleri kararsız bir politika izlerlerse, İran'ın kısa zamanda düşmana (Osmanlı ve Almanya) katılabileceğini ileri sürmüştü. Ama eğer İran, İngiltere'ye sadık kalırsa, Afganistan Emirinin de kendilerine sadık kalacağını belirtiyordu⁹²⁷.

İran, Afganistan ve Hindistan'a ulaşım yolu üzerinde önemli bir konuma sahipti. Eğer Hindistan'a kara yolu ile ulaşmak istiyorsanız, en uygun seçeneklerin başında İran geliyordu. İran da Birinci Dünya Savaşı'nda hem Rusya hem de İngiltere tarafından yakın markaja alınmıştı. Bu iki devlet, İran'da yayımlanan gazetelere bol para akıtarak kendi lehlerine kamuoyu oluşturunyorlardı⁹²⁸. İran'ı tam olarak yanlarına çekemeseler bile, Osmanlı Devleti ve Almanya tarafına geçmelerini engellemeye çalışıyorlardı. Yalnız İran'da çok garip bir durum da yaşıyordu. Osmanlı Devleti'nin *Cihat*⁹²⁹ ilanından sonra İstanbul'daki Hükümet, Afganistan'a Rauf Bey (Orbay) başkanlığında Türk subay, asker ve görevlileriyle Alman görevlilerden oluşan bir heyet göndermeye karar vermişti. Bu heyet, İran üzerinden Afganistan'a ulaşacaktı. Fakat daha İran'da iken heyet içinde sorunlar ortaya çıkmaya başladı. Rauf Bey, İstanbul'a yazı yazarak heyetteki Almanların kendi başlarına hareket ettiklerini ve yalnız ülkelerinin çıkarlarına hizmet ettiklerini söyleyerek şikâyetle bulundu. Hatta Rauf Bey, Almanların İranlılara, Türklerin İran'ı işgal etmek istediklerini, kendilerinin İranlılara silah getirdiklerini ama Türklerin bu silahlara el koyduklarını söylediğini de İstanbul'a ilettili. Yine Türklerin Azerbaycan konusunda çok saldırgan bir tutum takındıklarından dolayı Rusların da İran'ın kuzeyine saldırıya geçtiğini, eğer Türkler Azerbaycan konusunda çok istekli

⁹²⁶ GSPP, AC 62/35.

⁹²⁷ GSPP, AC 62/35.

⁹²⁸ Keleşılmaz, age., s. 88.

⁹²⁹ *Cihat (Cihad-ı Ekber)*, Osmanlı Padişahı Mehmed Reşad (V. Mehmed) tarafından 14 Kasım 1914'te ilan edilmiştir, Yalçın (vd.), age., s. 81.

olmasalardı Ruslar da size bu kadar ağır bir şekilde saldırmayacaktı diyerek, İranlıları Türklere karşı kışkırtmışlardı. 1914'te müttefik olarak seçtiğimiz Almanya Büyük Savaşın başlangıcında Osmanlı Devleti'nin aleyhine önce İran'da çalışmaya başlamış, daha sonrada Afganistan ve Hindistan'da bu çalışmalarına devam etmişti⁹³⁰. Bu arada Irak'ta Türkler aleyhine çalışmalarını da unutmamak gerekir⁹³¹.

Yalnız, Afganistan'daki durum İran'dakinden daha farklıydı. O dönemde Afganistan'ın başında Emir Habibullah bulunmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu Kasım 1914'te İngiltere, Fransa, Rusya, Sırbistan ve Karadağ'a karşı *Cihat* (Cihad-ı Ekber) ilan ettiği zaman, Emir Habibullah'a Osmanlı ve Almanya'nın yanında savaşa girmesi için hem Afganistan içinden hem de dışından baskı yapılmasına karşı o, İngiltere ile anlaşarak tarafsız kalmayı, Afganistan'ın geleceği için daha uygun görmüştü. Afganistan o yıllarda İngiltere'den maddi destek almaktaydı. Emir Habibullah, eğer İngiltere'ye karşı Osmanlı Devleti ve Almanya'nın yanında savaşa dâhil olursa ülkesinin, İngiliz-Rus iş birliğinde bir saldırıya maruz kalacağını, bunu engellemek için yeterince güçlü olunmadığını ve İngilizler Savaşı kazanırlarsa, kendilerini destekledikleri için Afganistan'ın tam bağımsızlığına izin vereceklerini umuyordu. Bu nedenle hem Osmanlı hem Alman temsilcilerinin ve hem de Afganistan'ın ileri gelenlerinin tüm baskılarına rağmen Emir Habibullah, I. Dünya Savaşı boyunca tarafsız kalmış ve bunun sonucunda İngilizlerden daha fazla maddi destek almıştır. Afganistan'ı, Osmanlı ve Almanya yanında savaşa sokmayarak İngiltere'ye çok büyük destek olmuştur. Çünkü eğer Afganistan savaşa dâhil olsaydı, İngiltere Avrupa'ya gönderdiği üç ya da dört tümen askerini Hindistan'da tutmak zorunda kalacaktı. Aynı zamanda Hindistan'da, İngilizlere karşı da büyük ayaklanmalar baş gösterecekti. Aynı şekilde Rusya'da Avrupa'da kullandığı askerlerinin birçoğunu, Afganistan sınırında tutmak zorunda kalacaktı. Çünkü

⁹³⁰ Keleşyılmaz, age., s. 92.

⁹³¹ Barber, age., ss. 258-259. Kûtü'l-Amâre'de İngiliz Tümeni esir alındıktan sonra, ağır yaralı olanları ile İngilizlerin elindeki Türk askerlerinin değişimi yapılmıştı. İngiliz sağlıkçı subayı ve bu çalışmada da anılarından yararlanan Binbaşı Charles H. Barber, 9 Mayıs'ta Bağdat'a gönderilirken iyi görünümlü, İngilizcesi çok iyi olan bir Alman denizcinin kendisiyle konuştuğunu söylemiştir. Konuştuğu denizcinin, *Goeben*'in personeli olduğunu ve sivil yaşamında Hamburg'da elektrik işi yaptığını belirttikten sonra, esir edilen İngiliz askerlerinin ancak %10'unun evlerini görebileceğini kendisine söylediğini ileri sürmüştür. Alman denizciye göre, İngilizlere esir düşen Almanlara İngilizlerin iyi bakacağını, Almanlara esir düşen İngilizlere de Almanların iyi bakacağını bildiğini ama Türklere esir düşen yüz İngiliz askerinden ancak 10'unun İngiltere'ye geri dönebileceğini söyleyerek, Türklerin aleyhine olumsuz propaganda faaliyetinde bulunmuştur.

Afganistan'ın savaşa dahil olması demek, onlar için Trans Kafkasya ve Türkistan'da Rus yönetimine karşı isyanlar demek olacaktı⁹³².

Afganistan Emiri Habibullah, Osmanlı Devleti'nin *Cihat* ilanından sonra İstanbul'dan kendisine gönderilen Osmanlı ve Alman subay ve görevlilerden oluşan bir heyeti, 2 Ekim 1915'te Kabil'de ağırlamış ve kendileri ile görüşmüştür. Hatta bu görüşmede kardeşi Nasrullah ve diğer Afganistan ileri gelenleri de bulunmuştur. Osmanlı ve Almanlardan oluşan heyet Emir'den, Afganistan'ın Osmanlı ve Almanya tarafında olmasını ve İngiltere ve Rusya'ya karşı tavır takınmasını istemişlerdir. Her ne kadar gelen heyeti hoş şekilde karşılamışsa da Emir, bu konuda olumlu bir görüş belirtmemiştir⁹³³.

Emir Habibullah, Afganistan'ın I. Dünya Savaşı'na girmesi konusunda kendisine Almanya, Osmanlı ve Afganistan'ın ileri gelenlerinin, özellikle kardeşi Nasrullah'ın⁹³⁴, baskısına rağmen tarafsız olmayı seçmesi konusunda, Hindistan Genel Valisi Lord Hardinge ile yazışmaktaydı. Hatta Lord Hardinge'in kendisine yazdığı bir mektuba verdiği yanıtta, Afganistan'ın dâhili çıkarları tehlikeye düşmedikçe savaşa girme konusunda tarafsızlığını sürdüreceğini belirtti. Lord Hardinge, Hindistan'dan Sorumlu Bakana yazdığı 24 Aralık 1915 tarihli bir mektupta, Emir Habibullah'ın bu yanıtına da yer vermiştir⁹³⁵.

Yine Hindistan Genel Valisi yazdığı mektubunda, General Townshend'ın Kûtü'l-Amâre'ye kadar geri çekileceğini, *Firefly* ve *Comet* gambotlarının kayıplarının çok can sıkıcı olduğunu belirterek, Hindistan'daki Müslümanların Türkiye'ye karşı

⁹³²<https://encyclopedia.1914-1918-online.net/pdf/1914-1918-Online-afghanistan-2016-09-02.pdf>, Erişim tarihi 21.01.2019; Keleşyılmaz, age., s. 103.

⁹³³ Keleşyılmaz, age., s. 96. Emir'in kendisine gönderilen heyete rağmen Osmanlı Devleti'nin Cihat ilanına uymaması üzerine, Afgan halkı arasında kendisine yönelik tepkiler oluşmaya başlamış, Emir'in İngiliz taraftarı olduğu dilden dile dolaşmaya başlamıştı. Emir de kendisine yönelen bu tepkilerden kaçınmak için Halife'nin resmi fermanının kendisine ulaşmasını beklediğini söyleyerek halkı yatıştırmaya çalıştı, age., ss. 99-108.

⁹³⁴ Emir Habibullah'ın kardeşi Nasrullah, ağabeyinin tarafsızlık politikasına karşı çıkıyordu. Afganistan'ın Osmanlı Devleti'nin yanında yer almasını savunuyordu, Keleşyılmaz, age., s. 103.

⁹³⁵ GSPP, AC 62/40; Afganistan Emiri Habibullah, Osmanlı Devleti ve Almanya'nın her türlü çabasına rağmen bu iki devlet yanında savaşa katılmayıp, sözde tarafsız ama aslında İngiltere yanlısı politika takip etmiştir. Savaşın sonunda Osmanlı Devleti ve Almanya yenilmiştir ama onun bu sözde tarafsız politikası ne Afganistan'da ne de Hindistan'da ona bir itibar kazandırmamıştır. 19 Şubat 1919'da Celalabad yakınlarında kim ya da kimler tarafından işlendiği asla bulunamayan bir suikaste uğrayarak öldürülmüştür, Keleşyılmaz, age., s. 102.

yapılan Irak Seferi nedeniyle huzursuz olduklarını, bu yüzden onların davranışları konusunda tetikte olunması ve izlenmesi gerektiğini ifade etmişti. Mektubunda ayrıca Hindistan'ın Madras şehrindeki bir sinematograf gösterisinde, Alman askerleri perdede görüldüğünde Hintli Müslümanların sevinçle bağırdıklarını, İngiliz ve Fransız askerlerini gördükleri zaman ise yuhaladıklarını belirtmişti⁹³⁶.

Sir Percy Cox, İngiliz Genelkurmay Başkanı'nın Savunma Komitesi'ni bilgilendirdiği 21 Ağustos 1916 tarihli raporunda, Türklerin Rus General Baratof'un Kuvvetini Hamedan'dan çıkartması, Grand Dük Nicholas'ın sol kanadına karşı başarılı harekât yürütmesi ve bunun sonucunda Muş ve Bitlis'i kurtarması⁹³⁷ konusuna yer vermesine atıfta bulunuyordu. 14 Eylül 1916'da İran ile ilgili olarak Basra'dan İngiliz Dışişleri Bakanlığına gönderdiği bir yazıda, İran'daki bazı Han'ların Rus yenilgisini memnuniyet ile karşılayacaklarını ve durumu uygun görürlerse, İsfahan'a karşı bir saldırıyı açıkça olmasa da gizlice destekleyeceklerini yazıyordu. Bir Alman konsolosluk görevlisi olan Mirza Farukhi'nin Tahran'daki Hanlardan bir sözlü mesajı, bölgedeki diğer Hanlara ulaştırdığını, eğer önlem alınmazsa yerel kabilelerden beş-altı bin kişilik bir grubun İsfahan'ı tehdit edecek şekilde bir araya gelebileceklerini, bu nedenle Sykes'ın askeri birliğinin Kasım ayının ortalarına kadar İsfahan'da kalmasını istiyordu. Önlemler konusunda gerekli adımlar atılmazsa İsfahan'ın saldırıya uğrayacağını ve bir tugay veya daha fazla güçsüz askerin petrol sahalarına hapsolacağını ileri sürüyor ve İran konusunun çok ciddiye alınmasının gerekliliğini vurguluyordu⁹³⁸.

Bu arada Osmanlı 13. Kolordusu İran'daydı. Osmanlı ve Alman Orduları Başkomutanlıkları savaş devam ettiği sürece, Rusya ve İngiltere'ye karşı İran'da birlikte savaşma konusunda kararlıydılar. Enver Paşa, 19 Ağustos 1916'da görev tanımlarını yaparak iki kuvvetin uyumlu bir şekilde görev yapmasının gereklerinden birini yerine getirdi⁹³⁹.

⁹³⁶ GSPP, AC 62/35.

⁹³⁷ GSPP, AC 46/7/25.

⁹³⁸ GSPP, AC 46/7/26.

⁹³⁹ Keleşyılmaz, age., s. 107.

Aden'den 15 Eylül 1916 tarihinde İngiliz Dışışleri Bakanlığı, Hindistan Bakanlığı, Simla ve Kahire'ye gönderilen bir yazıda, Seyid İdrisi'ye Hükümetin bir unvan vermesi için ortamın çok elverişli olduğu yazıyordu. Bunun, onu çok memnun edeceği, şu ana kadar İngilizlerin aleyhine herhangi bir girişimde bulunmadığı için kendisine çok da fazla olmayan miktarda para verilmesinin uygun olacağı da belirtiliyordu. Ayrıca onun, Türklerle olan uzun düşmanlığının kendileri için önemli bir değer olduğuna da yer veriliyordu⁹⁴⁰. “*Düşmanımın düşmanı, benim dostumdur.*” ilkesi İngilizlerin çok güzel uyguladığı bir ilke idi. Yalnızca İran değil Arabistan Yarımadasında da İngilizler her olasılığı düşünmekteydiler. Çünkü Çanakkale'nin ardından Kûtü'l-Amâre yenilgileri bütün Doğu'da, İngilizlerin teyakkuza halinde olmasını gerektiriyordu.

Sir Percy Cox'un, 15 Eylül 1916'da yine İngiltere'deki bakanlıklara ve İsfahan'a ulaştırdığı bir yazıda, Yüzbaşı Noel'in 30 Haziran'da gönderdiği başka yazıda söz ettiği, İran'daki Serdar Muhtasım'a (Sirdar Muhtasham) ödemesi karşılığı iki adet eski model dağ topu ve sınırlı sayıda top cephanesi verilmesini, böylece onun kendilerine hizmet edeceğini belirtmesi üzerine, kendisinin de bunu uygun görerek, talebi Ordu Komutanına ilettiğini yazıyordu. Ordu Komutanının elinde bu tipte dağ topu olmadığı için, kendisinden bunu Hindistan Hükümeti'ne iletmesini ve mümkünse karşılanmasını istediğini belirtti. Böylece İran'da kendilerine dost olan Hanlara da açık bir destek verildiğinin gösterileceğini ifade etti. Buna karşılık olarak Hindistan Genel Valisi'nin 16 Eylül 1916 tarihli bir yazısında, “*Muttra*” adında kiralanan bir gemi ile 16 Eylül tarihinde, içinde ikisi askeri okul öğrencisi olmak üzere 25 subay ile 222 er-erbaş Arap savaş esirinin Şerif'e (Mekke Şerifi Hüseyin) katılması için Bombay'dan Cidde'ye (Arabistan) gönderildiğini yazıyordu⁹⁴¹. Daha önce Osmanlı ordusu saflarında savaşan Arap subay ve askerler, şimdi İngilizler tarafından Osmanlı ordusuna karşı savaşması için Hindistan'dan tekrar Arabistan'a gönderiliyordu. Dolayısıyla Osmanlı Padişahı'nın “*Cihat*” (Cihad-ı Mukaddes) çağrısının, Araplarda herhangi bir karşılığının olmadığı da görülüyordu. Mekke Şerifi Hüseyin'in, Osmanlı Devleti'ne karşı İngilizlerin yanında ve onların bayrağı

⁹⁴⁰ GSPP, AC 46/7/27.

⁹⁴¹ GSPP, AC 46/7/27; İngilizler, Hindistan'a gönderdikleri savaş esirlerini Türk ve Türk olmayanlar diye ikiye ayırıyor ve Türk olmayan savaş esirlerine propaganda yaparak kendi saflarına çekmeye çalışıyorlardı. Kendi saflarına çektiklerini de tekrar Irak'a yolluyor ve onların Şerif Hüseyin saflarında Osmanlılara karşı savaşmalarını sağlıyorlardı, Keleşılmaz, age., s. 136.

altında bulunmayı tercih etmesi ve Osmanlı askerlerine karşı savaşa girişmesi, “*Cihat*” çağrısının Suriye ve Irak’taki Araplar üzerinde bir etkisinin olmadığını gösteren en önemli delildi⁹⁴².

Daha önce de belirtildiği gibi, Afganistan Emiri İngiltere’yi desteklemekteydi. Osmanlı padişahının “*Cihat*” ilan etmesi, onu bu anlamda etkilememiştir. Hindistan Genel Valisinin İngiltere’ye gönderdiği 16 Eylül 1916 tarihli “*gizli*” ibareli bir yazısında, 6 Eylül tarihinde bir İngiliz ajanının Afganistan Emiri tarafından görüşmek için aniden çağırılması üzerine ajanın, Emirin yanına gittiği ve hiç kimsenin olmadığı bir ortamda görüştüğü bildiriliyordu. Bu görüşmede Emirin, bir Alman heyetinin⁹⁴³ kendisini görmeye geldiğini, kendisinden istedikleri konusunda olumlu bir yanıt alamayınca hayal kırıklığına uğramış bir şekilde Kabil’den ayrılmak zorunda kaldıklarını söyleyerek, kendisinin tarafsızlık sözleşmesine bağlı ve İngiltere ile dost olma konusunda kesin kararlı olduğunu, İngiliz ajanına söylüyor ve bunu Hindistan Genel Valisi, İngiltere’deki yetkililere bildiriyordu⁹⁴⁴.

Osmanlı Devleti’nin *Cihat* ilan etmesi, Afganistan Emiri Habibullah’ı beklenildiği şekilde etkilemedi. Çünkü *Cihat* ilanından beklenen İngiltere, Fransa ve Rusya idaresi altında bulunan bütün Müslümanların, Osmanlı ve onun müttefiki Almanya ile Avusturya safında yer almaları ve kendilerini yöneten diğer devletlere karşı koymalarıydı. Yalnızca İngiltere, Fransa ve Rusya değil, Kırım, Kazan, Türkistan, Hindistan, Çin, Afganistan, İran, Afrika ve dünyanın diğer yerlerinde bulunan tüm Müslümanların Osmanlı padişahının cihat ilanına uymaları ve Rus, İngiliz, Fransız hükümetleriyle, onlarla iş birliği yapan tüm diğer devletlere karşı koymaları beklenmekteydi⁹⁴⁵.

⁹⁴² Yüz. Mukbil Bey, age., s. 11.

⁹⁴³ Bu Heyet, başkanlığını Rauf Orbay’ın yaptığı ve Almanların da katıldığı, Afganistan Emiri’ne Osmanlı Devleti’nin Cihat ilanının iletilmesi ve onun bu ilana uyarak Osmanlı Devleti ve Almanya tarafında yer alarak İngilizlere karşı durmasını istedikleri Heyet olmalıdır. Yalnız Rauf Bey, heyette bulunan Alman görevliler ile anlaşamadığından İran’da kalmıştır. Afganistan’a ulaşan heyette kendisi yer almamıştır, Keleşyılmaz, age., ss. 91-92-103.

⁹⁴⁴ GSPP, AC 46/7/29.

⁹⁴⁵ Keleşyılmaz, age., ss. 37-38. *Cihat* ilanının Hindistan’da etkili olamamasının nedeni, İngiltere’nin bunun için uzun yıllar öncesinde başlayan etkili çalışmalarıdır. Bu çalışmaların birincisi, İslam’ın esasında *Cihat* diye bir kavramın olmadığı, bunun daha sonra İslam’a eklendiği ile ilgili yaptığı ispat çalışmalarıdır. Bunda da ek büyük yardımcıları, 1839-1908 yılları arasında Hindistan’da yaşamış ve İngiliz çıkarlarının hizmetinde bulunan, adı nedeniyle *Ahmediye* veya memleketi nedeniyle *Kadyanilik* denilen bir mezhep ortaya çıkaran, *Cihat*’a ve her türlü isyana karşı çıkarak İngilizlere hizmet edecek

Bu, Afganistan'ın hiç etkilenmediği anlamına gelmesin. Özellikle Afganistan'ın güneyi ve güneydoğusunda bulunan kabileler, Osmanlı Devleti safında savaşılmaya isteklidirler. Belki de yeterince silah ve askere sahip bir Osmanlı ordusu Afganistan'a ulaşsa, Emir de İngilizlere meyilli olmaz ve Osmanlı Devleti ve müttefikleri yanında yer alırdı. Aslında Afganistan Başbakanı Nasrullah da bir Osmanlı ordusunun kendileri için gelmeleri beklentisi içindeydi. Eğer kendilerine destek olmak için bir ordu gelirse, Ruslara ve İngilizlere karşı kendilerini çok daha güçlü hissedecekleri ve Hindistan'a karşı da girişimlerde bulunabileceklerine inanıyordu⁹⁴⁶.

Bu arada İngiltere Genelkurmay Başkanı, 16 Eylül 1916 tarihli “*gizli*” ibareli “*Irak'taki Durum*” ile ilgili Savaş Komitesine verdiği raporunda, Bağdat'ın işgal edilmesinin arzulandığını ama Bağdat işgal edilse bile elde tutulması ve savunulması için şu anda gerekli asker sayısına⁹⁴⁷ ve ulaştırma imkanlarına sahip olunmadığını belirtiyordu. Dolayısıyla Irak Seferi'nin ilk başındaki amaca göre bir planlamadan yana olduğu konusunda görüşünü beyan etmişti. Neydi o amaç; Karun Nehri civarında yer alan petrol sahaları ile petrol boru hatlarını korumak, Basra Körfezi'nin başında bulunan bölgeleri ve insanları elde tutmaya devam etmek ve Körfeze ve Güney İran'a düşmanca bir girişime engel olmak. Yani ilk amaca bakıldığında,

insanlar yetiştiren Gulam Ahmed'tir. İkincisi, Hindistan'ın *Dârülharp* olmayıp (Müslüman olmayan bir devletin yönetimi altında bulunan topraklar anlamında kullanılan bir fıkıh terimi), *Dârülslâm* (Müslüman bir ülkenin yönetimi altında bulunan topraklar) olduğunu ileri sürmek. Bunun için de Mekke müftülüklerinden 1870'de fetvalar almışlardır. Üçüncüsü, halifelğin Kureyşlilerin hakkı olduğu ve Osmanlı padişahlarının bu hakkı gasp ettikleri konusunda Hindistan'daki Müslümanları iknaya çalışmak. Bunda da ek büyük yardımcıları 1857'deki İngilizlere karşı ayaklanan Hintliler içindeki Müslümanları, 1885'e kadar İngiliz yönetimine karşı dost olmalarını sağlamak için elinden geleni yapan, onların İngilizlere her koşulda itaat etmelerini sağlamaya çalışan, bu sıkı iş birliği nedeniyle 1889'da öldüğünde kendisine “Sir” unvanı verilen Seyyid Ahmed denilen bir işbirlikçidir. Dördüncüsü, yetenekli Müslüman gençlerin eğitimden geçirilerek İngilizlere hizmet edecek kişiler durumuna gelmesi için çalışmalar yapmak. Bunda da yine Aligarh Üniversitesi'nin kurulmasını sağlayan Sir Seyyid Ahmed'in katkıları vardır. Beşinci olarak da İngilizler, bilgisiz Müslümanların kafalarını karıştırmaya çalışmışlardır. İslamiyet; namaz, oruç, sarık, bıyığı İslam peygamberinin sünnetine göre kesmek gibi şeylerden oluşan bir din gibi göstermeye çalışmışlardır. Kuran-ı Kerim'deki ayetleri ve Sahih-i Buhari'deki hadisleri İngilizler lehine tefsir ettirmişlerdir, age., ss. 14-41-42. Buradan da anlaşılacağı üzere, İngilizler sanki 1914'te Osmanlı Devleti ile bir savaşa gireceklerini öngörmüşler gibi, 1857'den sonra Hindistan'daki Müslümanların Osmanlı Padişahı ve aynı zamanda halife ile aralarına duvar örmeye çalışmış ve Hindistan'daki Müslümanlar arasında da fitne tohumları ekmişlerdir.

⁹⁴⁶ Keleşyılmaz, age., ss. 105-106.

⁹⁴⁷ 1916 yılı sonunda Irak'taki İngiliz askerlerinin sayısı 85.000'i Hintli olmak üzere 150.000 idi, Aston, age., s. 132. 1916 yılında bütün savaş alanlarındaki toplam İngiliz asker sayısı ise 2.151.000 idi, age., s. 142. Ama ertesi yıl yani Ağustos 1917'de, yalnızca Batı Cephesinde toplam İngiliz asker sayısı 2.044.600'e ulaşmıştı. Bunun da 141.000'i Kanadalı, 140.000'i Avustralya ve Yeni Zelandalı ve 7.000'i Güney Afrikalıydı, age., s. 164.

İngilizlerin Irak Seferi bir savunma amaçlı bir harekâtı. Ama kendilerinin de itiraf ettikleri gibi, ilk başlardaki Türk kuvvetlerinin sayıca az olmaları, yetersiz silah, teçhizat ve mühimmata sahip olmaları, askerlerinin eğitimsiz olmaları gibi nedenlerle aldıkları başarılı sonuçlar nedeniyle, savunma stratejisinden birden saldırı stratejisine dönmüş ve iş Ekim 1915'te Bağdat'ın işgal edilmesine karar verilmesine kadar gitmişti. Doğu'da itibarın⁹⁴⁸ önemli olmasına rağmen, bazen bunun kendilerince çok fazla abartıldığını ileri sürerek, eğer itibarın artırılması isteniyorsa bunun Irak'ta sabit kalarak değil, İran'da Ahvaz-İsfahan arasında etkili bir şekilde harekete geçmek ile olacağını belirtiyordu⁹⁴⁹.

General Barrow'un 25 Eylül 1916 tarihli raporunda, Es Sinn'deki mevzilerinde kalmak mı yoksa, Amâre'ye hatta Kurna'ya kadar çekilmek mi sorularına yanıt aranmış ve geri çekilmenin hem Irak'taki hem de İran'daki İngiliz destekçileri için felaket derecesinde kötü etkileri olacağı dile getirilmişti⁹⁵⁰.

Kûtü'l-Amâre yenilgisi ve teslimiyeti ile ilk aşaması sonuçlanan Irak Seferi'nin, Hindistan ekonomisine ve insan kaynağına da olumsuz anlamda etkisi olmuştu. Daha 11 Nisan 1916'da Hindistan'dan Sorumlu Bakan Austen Chamberlain'ın, Lordlar Kamarası başkanı Lord Curzon'a yazdığı “*kişiye özel*” ibareli bir mektupta, Hindistan'ın savaşın mevcut finansmanı için nasıl bir maddi katkı yapabileceğini öngöremediğini belirtmişti. Bakan Chamberlain, Hindistan'ın savaş bittikten sonra, borcun bir kısmındaki faizin ödenmesi ve amortisman fonu yükümlülüğünü üstlenebileceğini, ama konuya ne kadar iyimser yaklaşırsa yaklaşınsın bu yükün onun kaldıramayacağı kadar ağır olacağını yazmıştı. Çünkü savaştan sonra sermayenin kıt ve pahalı olacağını, dolayısıyla Hindistan'ın daha önce paraya ihtiyacı olduğunda Londra'daki para piyasasını kullandığı gibi, artık bu piyasayı kullanamayacağını ve bunun için daha büyük faiz oranlarıyla kendini finanse edebileceğini ileri sürmüştü. Hatta Hindistan'a savaş borcu yüklenirse, bunun onun kaynaklarını hem de gelişmesini felce uğratacağını da eklemişti⁹⁵¹. Hindistan'ın savaş süresince İngiltere

⁹⁴⁸ İtibar meselesi İngilizler için çok önemliydi. Birçok resmi raporda bu durum üzerinde önemle duruluyordu. Yenilgi ve teslimiyetin Irak, İran, Afganistan ve Hindistan'da İngilizlerin meşhur *yanılmazlık* ve *hatasızlık* konusunda efsane olmuş itibarlarını yerle bir etmesinden çok korkuyorlardı.

⁹⁴⁹ GSPP, AC 46/7/31.

⁹⁵⁰ GSPP, AC 46/7/35.

⁹⁵¹ GSPP, AC 47/1/9.

Hükümetine asker ve insan gücü katkısı vermesinin yanında, İngiltere'nin savaş masraflarına yüz milyon pound'luk bir katkıda da bulunmuştur⁹⁵².

Irak Seferi, Hindistan'ın insan kaynağına olumsuz bir etkiye bulunmuştur. Aralık 1914'ten (dahil) Kasım 1918'e (dahil) kadar öldürülen, yaralanma sonucu ya da hastalıktan dolayı ölen, yaralı, kayıp veya esir düşen savaşçı Hintli asker sayısı 70.559'dur. Bunun yanında gönüllü asker zayıyatı 6.818'dir. Yalnız bunların kaçının Hintli, kaçının İngiliz gönüllü asker olduğu konusunda net bir bilgi yoktur. Bunun yanında Irak'ta savaşan İngiliz düzenli ordusunda ise, zayıyat 44.122'dir. Yani Irak Seferi, İngiliz ve Hintlilere toplam 121.499 kişilik bir zayıyata neden olmuştur. O dönemde, “followers” ya da “camp followers”⁹⁵³ diye anılan kişiler bu genel listeye eklenmemiştir⁹⁵⁴.

1914-1918 yılları arasında, Irak'ta bulunan Hintli sivil askeri birlik takipçilerinin sayısı 74.801'dir⁹⁵⁵. Bunların ne kadarının öldüğü ne kadarının yaralandığı, kayıp veya esir olduğu konusunda bir bilgi yoktur. Bu rakamlar yalnızca, Aralık 1914-Kasım 1918 yılları arasında Irak Cephesindeki Hintli asker veya sivil sayısıdır. Ama bu çalışmanın birinci bölümünde de belirtildiği gibi, Hintli askerler yalnızca Irak'ta değil Fransa, Mısır ve Doğu Afrika'da da savaşa götürüldüler. Birinci Dünya Savaşı boyunca, Hindistan'dan yurt dışına savaşmaya gönderilen Hintli asker sayısı 1.500.000 idi⁹⁵⁶. Burada verilen sayılar yalnızca Irak'taki zayıyatı vermektedir. Dolayısıyla aynı dönem için diğer cephelerdeki kayıplar da eklenirse, ki bu başka bir çalışmanın konusudur, bu durumda Hindistan'ın kayıplarının çok daha büyük olduğu ortaya çıkacaktır.

⁹⁵² Buchanan, age., s. 235.

⁹⁵³ *Follower* veya *Camp Followers*: Bunlar asker değil sivildir. Askeri birlikleri takip ederek, belli bir ücret karşılığında birliklerin kamp temizliğini yapıp, asker ve subayların çamaşırlarını yıkarlar. Aşçı olanlar onların yemeklerini pişirir ve başkaları da onların hizmetçiliğini yaparlar, Barker, age., s. 414.

⁹⁵⁴ The War Office, *Statistics of the Military Effort of the British Empire During the Great War 1914-1920*, H. M. Stationery Office, London 1922, s. 313. Bundan sonra bu kaynak “*Statistics ...*” olarak kısaltılacaktır.

⁹⁵⁵ *Statistics ...*, s. 59.

⁹⁵⁶ Vedula Kant, *India and WWI: piecing together the impact of the Great War on the subcontinent*, <https://core.ac.uk/download/pdf/35439362.pdf>, Erişim tarihi: 24.09.2020; Buchanan, bu sayıyı bir milyondan fazla diye belirtmektedir, Buchanan, age., s. 235.

İngilizlerin askerî açıdan Hindistan'da yaptığı bazı değişiklikler de oldu. Örneğin daha önce askeri karargâhlarda, sivil giyimli asker ve subaylarla karşılaşılabilirdi artık bütün askerler hâkî kıyafetler giymeye başladılar. Öncelikle kıyafette bir birliktelik oluşturma ile işe başlandı. Sonra İngiltere'den yeni bir Levazım General, Sir Edward Altham, gönderilerek Hindistan'da görev yapması sağlandı. Hindistan'ın kaynaklarını savaşın ortaya çıkardığı yeni gereksinimlere göre, kontrol edip geliştirmeyi amaç edinen yeni kurullar oluşturuldu. Askere alma, savaş için mühimmat hazırlama ve savaşa hazırlık olması açısından, Hindistan içindeki üretim araçlarının belirli bir amaç için kullanılması gibi konularda oluşturulan bu kurullar ile, Hindistan'ın kaynaklarını daha etkin kullanması ve İngiltere'nin ihtiyaçlarına daha hızlı yanıt vermesi sağlanmaya çalışıldı. Kurullarda, demir yolu uzmanı, ordu donatım subayı, askeri finans bölümünden finans danışmanı gibi üyeler bulundu ve her üyenin bir bölümden sorumlu olması sağlandı. Bunların da bir iş insanı gibi, yoğun şekilde çalışmaları için gerekli ortamlar yaratıldı⁹⁵⁷.

Siyasal açıdan da Hindistan'da farklı gelişmeler olmuştur. 1917 yılında Hindistan'dan Sorumlu Bakan olan Edwin Samuel Montagu⁹⁵⁸, Avam Kamarasında 20 Ağustos 1917'de ilerleyen dönemlerde Hindistan'da, sorumlu bir hükümetin oluşturulmasını vaat eden bir konuşma yapmış ve bu konuşma Hindistan'ın siyasi gelişmesinde bir dönüm noktası olarak kabul edilmiştir⁹⁵⁹.

Hindistan konusunda ilginç olan şey, 1914 yılında başlayan I. Dünya Savaşında Hindistan'daki her sınıftan insanın, İngiliz davasına hizmet etmek için büyük bir dayanışma içine girmeleri ve İngilizlere sadakat göstermeleridir. Prensler ve köylülerin, Hindistan'daki İngiliz yönetimine sadakat ve bağlılık göstermeleri belki, beklenebilir ama şehirli orta sınıfa mensup insanlar dahi, İngiliz yönetimi ile dayanışma içine girmişlerdir. Tek istisna ise, bir grup aşırı uçta bulunan devrimcilerin, bu durumu İngiliz emperyalist gücün yıkılması için kendi amaçları

⁹⁵⁷ Buchanan, age., ss. 235-236.

⁹⁵⁸ Edwin Samuel Montagu, 1910-1914 yılları arasında Hindistan'dan Sorumlu Bakanlıkta müsteşar olarak görev yapmış, 17 Temmuz 1917'den 19 Mart 1922'ye kadar ise, Hindistan'dan Sorumlu Bakan olmuştur. Başbakan David Lloyd George (Aralık 1916'da başbakan olmuştur) ile onun Türkiye politikasına ilişkin yaşadıkları görüş ayrılıkları nedeniyle 1922'de istifa etmek zorunda kalmıştır, <https://www.britannica.com/biography/Edwin-Samuel-Montagu>, Erişim tarihi: 17.06.2020.

⁹⁵⁹ Hugh Tinker, "India in the First World War and After", *Journal of Contemporary History*, vol. 3, no. 4, 1968, s. 89.

doğrultusunda kullanmaya çalışmalarıdır. Normal şartlarda işgal altında olan bir ülkenin vatandaşlarının, kendi vatanlarını işgal eden ülke büyük bir savaşa girdiğinde bırakın asker vermeyi, bu durumu onlardan kurtulmak için bir fırsat olarak görürler. Ama Hindistan'da öyle olmamıştır. Hatta savaşın ortalarında İngiltere'nin yaşadığı sıkıntılar, Hindistan halkı arasında bir hayal kırıklığı dahi yaşatmıştır⁹⁶⁰.

Hintlilerin çok büyük çapta İngilizlere destek vermeleri, hatta bu konuda kampanya yürütmeleri belki kendileri açısından doğru olabilir. Çünkü Hintliler eğer İngilizlerin yanında savaşarlarsa, savaşın sonunda İngiltere'den daha fazla özgürlük talebinde bulunabilecekleri ve hatta bunu da alabileceklerini düşünüyorlardı. Ama kafalarında yine de tam bağımsızlık düşüncesi yoktu. Eğer İngilizler, kendilerine, beyaz sömürgelerine verdikleri kadar özgürlük verseler bile bu onlara yetecekti⁹⁶¹.

Irak'ta aşağılayıcı bir yenilgi yaşayan İngiliz-Hint Sefer Kuvvetine yeterince destek olmadığı gerekçesiyle Hindistan Hükümeti, eleştiri oklarının hedefi olmuştu. Üstüne bir de 12-14 Temmuz 1917'de üç gün boyunca, İngiltere Avam Kamarası'nda, Irak Komisyon Raporu'nun görüşmeleri yapılmaya başlanınca⁹⁶², o dönemde İngiltere Hükümetinde herhangi bir resmi görevi olmayan Montagu, Hindistan Hükümetinde sorumluluğu olanlar için çok şiddetli eleştirilerde bulundu. Bu eleştiriler sonucunda Hindistan'dan Sorumlu Bakan olan Austen Chamberlain görüşmelerin daha ilk günü istifa etmek zorunda kaldı⁹⁶³. Bunun üzerine Başbakan Lloyd George, Montagu'yu Chamberlain'ın yerini alması için davet etti. Montagu'nun Hindistan için yapmayı düşündükleri istekleri kabul edilince, o da bu görevi kabul etti. Kendisinden önce aynı görevi yapanların hiç yapmadıkları bir şey yaptı, yani Hindistan'a gitti. Hindistan'ın bir ucundan diğer ucuna, etkili olan herkesle görüştü. Anayasa uzmanlarına danıştı. Hindistan Genel Valisi Chelmsford ile birlikte çalışarak *Montagu-Chelmsford Raporu* (ya da *Montford*) adıyla bilinen bir reform planını meydana getirdi. Bu rapor, 8 Temmuz 1918'de yayımlandı⁹⁶⁴. Bu plan ile geniş bir anayasal değişiklik hedefleniyordu. Hatta bu plan kendi kendini yönetmenin altyapısını da içeriyordu. Ama en büyük dikkat, ilk etapta *diyarşi* (Dyarchy) diye

⁹⁶⁰ Tinker, agm., s. 89.

⁹⁶¹ Kant, agy., s. 1.

⁹⁶² Buchanan, age., s. 214.

⁹⁶³ Aston, age., s. 175; Buchanan, age., s. 216.

⁹⁶⁴ Tinker, agm., s. 91.

tabir edilen, çift başlı yönetim oluşturulması konusuna verildi. Diyarşi ile birlikte birçok Hint eyaleti daha fazla oranda özerk oldu, valilerin kontrolü altında hükümetin işlevleri iki gruba ayrıldı. Birinci grup *ulus-inşa eden* bölümler (eğitim, sağlık, yerel yönetim, tarım, vb.), diğeri ise *kanun ve düzen* bölümleri ile maliye idi. Birinci gruptaki işlerin yapılmasını, bir seçim bölgesinde bulunan seçmenlerin oyuyla seçilen ve kendisini seçenlere karşı sorumlu olan Hintli politikacılardan oluşan bakanların yapması sağlandı. İkinci gruptaki işler ise yalnızca valiye karşı sorumlu olan İngiliz veya Hintli, kamu çalışanları veya halktan birilerinden meydana gelen Üyeler tarafından yapılmasına ayrıldı⁹⁶⁵.

Bu arada Birinci Dünya Savaşı devam ediyordu. Devam eden savaş, Hindistan'daki ekonomi ve siyasi durumu daha da kötüleştiriyordu. Çok sayıda Hintlinin İngilizlerin yanında savaşması için askere alınması, yüksek vergiler ve fiyatlardaki hızlı yükselişler, Hindistan halkını olumsuz yönde etkiliyordu. Bu dönemler onlar için zor yıllardı. Gazyağı, şeker, tuz, demir-çelik ve kumaş gibi ithal edilen halkın temel ihtiyaçlarını karşılayan malzemelerin fiyatları aşırı yükseldi. Bunun sonucu olarak da Hindistan'da istifçilik ve vurgunculuk arttı. Bu da zaten fazla geliri olmayan halkı, daha da yoksullaştırdı. Bunun sonucu olarak da İngiliz yönetimine karşı artık hoşnutsuzluk duyulmaya başlandı. Aynı zamanda bu çalkantılı savaş yılları, Hindistan'ın bağımsızlığını amaçlayan *Ghadar Hareketi*'nin faaliyetlerinin de artmasıyla ülkede siyasi çalkantılar da baş gösterdi. Bu hareket, faaliyetlerini özellikle Pencap ve Bengal'de yoğunlaştırdı. Buna karşılık İngilizler, hükümete karşı yapılan eylemleri ve söylemleri engellemek için, Hindistan'daki milliyetçi çevrelerden de gelen yoğun itirazlara rağmen 1915'te Hindistan Savunma Yasası'nı çıkardı. Bu yasa ile birlikte İngilizler, halka karşı yapacakları baskı ve yıldırma hareketleri için bir yasal düzenleme yapmış oluyordu. Bu yasa ile, yerel makamların eli çok güçlendirildi. Yerel makamlar, hükümet aleyhine söylemleri engellemek ve düzeni sağlamak için, gerekirse insanları toplu bir şekilde bile tutuklayabileceklerdi⁹⁶⁶.

⁹⁶⁵ Tinker, agm., ss. 92-93.

⁹⁶⁶ Kant, agy., s. 2.

Irak'ta Osmanlı Devleti'nin askerleri ile İngiliz İmparatorluğu'nun askerleri arasında muharebeler devam ederken aynı zamanda, Osmanlı Devleti'ni de Irak'ta İngilizlerle birlikte Osmanlıya karşı savaşan Hindistan'ı da ilgilendiren başka gelişmeler de oluyordu. Örneğin, Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesine bir yıl kala, 7-8 Kasım 1917'de, Rusya'da bir Bolşevik Devrimi oldu. Hindistan Ordusunun Irak'taki kayıplarının etkisi, savaşın getirdiği ekonomik, sosyal ve siyasal sorunların yanında bir de Rusya'da meydana gelen devrim, Hindistan'da bir şeylerin değişmeye başladığının habercisi oldu.

Rusların yaptığı Bolşevik Devrimi, Hindistan'da despotizmin karşısında bir zafer olarak algılandı. Daha sonraki yıllarda, Rusya'daki Bolşevik Devrimi'nin Hindistan'ın siyasi özlemleri üzerinde uyarıcı bir etkiye de sahip olduğu anlaşıldı. Bolşevik görüşe sahip olanlarla Afganistan'daki Alman ajanlarının Hindistan'da karmaşa ve İngiliz yönetimine karşı huzursuzluk çıkarmaya başlaması üzerine, kendisi de bir İngiliz yargıç olan Sir Sidney Rowyatt başkanlığında, 1918'de bir *İsyana Teşvik Komitesi* görevlendirildi. Bu komitenin tavsiyeleri üzerine Mart 1919'da "*Anarşi ve İhtilale Neden Olan Suçlar Kanunu*" (Rowlatt Kanunu da denilmektedir) çıkarıldı. Bu kanun hükümete çok geniş yetkiler veriyordu. Bu kanun, o zamana kadar İngiliz adaletinin sıkı bir inananı olan Gandi'yi, (*Mahatma Gandhi*, ya da tam adıyla *Mohandas Karamchand Gandhi (1869-1948)*), İngilizlerle yaptığı iş birliğini sonlandırmaya yöneltti. "*Pasif direniş*" taraftarı olan Gandi, 1916 ve 1917 yıllarını geçirdiği Hindistan'ın kırsal bölgelerinde halkın yaşadığı sıkıntıları görünce, bu durum onda ülkesinin bağımsızlığı için harekete geçme düşüncesini uyandırdı. Gandi, I. Dünya Savaşı süresince bırakın İngilizlere karşı gelmeyi, İngiliz yönetimiyle iş birliğini ısrarla tavsiye ediyordu. O zamanlar bağımsızlık gibi bir düşüncesi yoktu. Sözde demokrasiyi korumak için yapılan savaşın, Hindistan'ı bağlarından koparıp özgürleştirmedeğini gördüğünde ise, artık bir şeyler yapması gerektiğini anlamıştı. Gandi, 6 Nisan 1919'u *yas, grev ve boykot* günü ilan etti⁹⁶⁷.

Bu çağrıya uyanların yaptıkları protesto gösterileri, en son 13 Nisan'da büyük bir katliamla sonlandırılmaya çalışıldı. Hindistan'ın Pencap eyaletinin *Amritsar* adlı şehrinde, protesto eyleminde bulunmak üzere oldukça büyük bir kalabalık

⁹⁶⁷ Tinker, agm., s. 93.

toplanmıştı. Tuğgeneral Dyer, bu kalabalığa dağılması talimatını vermiş ama onlar bu talimatı dinlememişlerdi. Bunun üzerine Dyer'ın, verdiği kesintisiz ateş emri nedeniyle 379 Hint vatandaşının ölmesi ve 1.200'ünün de yaralanması bardağı taşıran son damla olmuştu. İşin şok edici tarafı ise ateş edenlerin Hintli askerler olması idi. Hintliler, İngiliz komutanın emri ile kendi halkına kurşun yağdırmıştı⁹⁶⁸.

Bu katliam, Irak gibi birçok cephede ve kıtada İngiltere'nin yanında savaşan askerlerde büyük bir siyasi bilinç oluşturdu. Yaptıkları muharebeler, bulundukları ülkeler ve yaşadıkları her şey onların ufuklarını geliştirmiş ve dünya hakkındaki bilgi ve deneyimlerini artırmıştı. Bunun sonucunda da Hindistan'da yaşadıkları durumu daha iyi tahlil edebiliyorlardı. İngilizler için savaşan Hintli köylü askerler üzerinde bu savaş, yeni bir sosyal ve politik etki yapmıştı. Eski askerler savaş sonrası Hindistan'ın siyasi hayatına da atıldılar. Dolayısıyla Irak gibi cephelerde yapılan muharebeler, Hindistan'ın siyasal uyanışına da olumlu anlamda etki etmiş oldu. Çok uzun süre İngiliz işgali altında yaşadıkları için, Hindistan'daki mevcut koşullar onlara normal geliyordu. Ancak değişik cephelerdeki savaşlarda yer alıp, farklı tür ve tipte insanlarla karşılaşp, onlarla görüş alışverişinde bulunup, karşılıklı etkileşime girince, İngilizlerin beyaz ve siyah arasında yarattığı eşitsizliği yakından gördüler. Bunun sonucunda da eşitsizlikleri protesto etmeye başladılar⁹⁶⁹.

Amritsar katliamının bir sonucu da Gandhi'nin Hindistan'ın İngiliz yönetiminden hemen kurtulması ve özgürlüğüne kavuşturulması için ülke çapında şiddeti reddeden kitlesel eylemler yapmaya yönelmesiydi. Gandhi, Hindistan'daki hükümet güçlerine karşı iş birliği yapmama kampanyası başlattı. İngilizlerin yönettiği okullar, üniversiteler, mahkemeler ve diğer tüm kurumlardan çekilmeyi de kapsayan bir kampanyaydı⁹⁷⁰.

Kısaca 1917 yılı Hindistan'ın siyasi tarihinde bir dönüm noktasıydı. *Montagu Beyannamesi* ile İngilizler, Hindistan'a sonu kendi kendini yönetmeye kadar gidecek düzenlemeler yapma yolunu açmak zorunda kaldılar. Gerçi bu hemen olacak bir şey değildi, belki uzun zaman alacaktı ama sonucunda kendi kendilerini yönetme

⁹⁶⁸ Tinker, agm., ss. 90-91.

⁹⁶⁹ Kant, agy., s. 2.

⁹⁷⁰ Tinker, agm., s. 90-91.

olacaktı. 1917 aynı zamanda, Hintli politikacıların İngilizlerden bağımsızlıkları için “*dilenme*” diye daha sonra nitelendirilen eylem türünden vazgeçtikleri yıldır. 1917 ve sonrasında, artık bağımsızlıkları için İngilizlere dilenmekten vazgeçmişler ve bağımsız olma konusunda “*ısrarcı olma*” aşamasına geçmişlerdir. Aslında bu, *baskın* Batı ile dünün *etkisiz* Doğu’sunun arasındaki ilişkilerde tam bir dönüm noktasıdır⁹⁷¹.

Bu dönemde, Osmanlı subaylarının da hem Hindistan’da hem de Afganistan’da çalışmalar yaptıklarını da görüyoruz. Örneğin Afganistan’a 2 Ekim 1915’te bir heyet ile gönderilen ve orada bir yıldan daha fazla kalan Mehmed Kazım Bey, 7 Eylül 1916’da İstanbul’a gönderdiği raporunda, Afganistan’da sınır kabilelerinde çalışmalarda bulunarak onların birlik halinde olması için çalıştıklarını belirtmiştir. Hindistan’da aldıkları bilgilere göre, İngilizlerin Kalküta şehrinde bulunan İngiliz mahallelerinin çevresine duvar çekip, hendekler kazdıklarını ve 1857 yılındaki ayaklanmaya benzer bir ayaklanmadan korktuklarını da raporuna eklemiştir⁹⁷².

1917 Bolşevik Devrimi ile Rusya’nın savaştan çekilmesi ve devrim sonrası başa gelen yeni Rus hükümetinin, İngiltere ile dost olmaması hem Afganistan’daki Osmanlı görevlilerini hem de Hindistan’daki İngiliz karşıtlarını çok sevindirmişti. Osmanlı ve Almanlar, eğer İngilizler Hindistan’da yenilirlerse bunun Hindistan ile sınırlı kalmayacağını, İran, Irak ve hatta Mısır’ı bile kaybedeceklerini düşünüyorlardı⁹⁷³.

Bu eylemler, Hindistan’ın İngiliz egemenliğinden kurtulması ve bağımsızlığını kazanmasına kadar da devam etti. Ama ilginç olan, Hindistan’daki bağımsızlık hareketi 1917 yılında etkin bir şekilde başlamasına rağmen, Hindistan’ın tam bağımsız olması 15 Ağustos 1947 yılında olmuştur.

5.5. Teslimiyetin Irak Cephesi Üzerindeki Etkileri

Kûtü’l-Amâre teslimiyetinin etkilerinin oldukça sarsıcı olmasının, Irak Cephesi’nde de birtakım tesirlere sahip olacağı kuşkusuz beklenen bir durumdu. Irak Soruşturma

⁹⁷¹ Tinker, agm., s. 103.

⁹⁷² Keleşyılmaz, age., ss. 108-109.

⁹⁷³ Keleşyılmaz, age., ss. 113-114.

Komisyonu'nun Raporunda her şey açık bir şekilde yazılmış, görülen eksiklikler ve hatalar teker teker sıralanmıştı. Sorumlular da bu raporda açıkça belirtilmişti. Geriye artık bu hatalardan ders alıp, sorunları çözmek için işe girişmek kalmıştı.

İngilizler, daha Irak'ta muharebeler devam ederken oluşturdukları soruşturma komisyonunun raporundan sonra, Irak'ta birçok alanda düzeltmeler yapmaya giriştiler. Hem de bunu savaş devam ederken yaptılar. Eksiklikleri ve hataları öğrendikten sonra, iş gerekli olan iradeyi göstermeye kalmıştı. Zaten Irak'taki harekâtın kontrolü ve yönetimi İngiltere Hükümetine geçtikten sonra artık daha hızlı ve kararlı tepkiler verilebiliyordu. Arkasına İngiltere Hükümetinin tam desteğini alan Irak Seferi için, artık İngilizler açısından faydalı işler yapılmaya başlanabilirdi. Şimdi Kûtü'l-Amâre teslimiyetinin Irak Cephesi üzerindeki etkilerini inceleyelim.

5.5.1. Ulaştırma Araçları Bakımından Etkileri

Irak'ta savaşın başlamasından ve Selmân-ı Pâk'taki büyük İngiliz yenilgisine ve hatta Kûtü'l-Amâre'yi kurtarma harekâtına kadar geçen zaman içerisinde en önemli eksiklik, ulaştırma araçları konusunda yaşanmıştı. Bu çalışmanın önceki bölümlerinde, ayrıntılı olarak kasabalar ile Fırat ve Dicle Nehirleri hakkında bilgi verilmişti. Onlar hakkında yalnızca çok önemli olan bazı özet bilgileri, burada tekrar paylaşarak konunun önemini bir kez daha hatırlatmakta fayda vardır. Çünkü bir harekât yapılmaya karar verilmeden önce ayrıntılı bir analiz, planlama ve uygulama yapılması gerekirken, bu yapılmazsa nelerin olabileceği, İngilizler tarafından Irak'ta bizzat test edilerek öğrenilmiştir.

İngilizlerin Irak'ta üs olarak kullandıkları en büyük merkez Basra idi. Basra, denizden yaklaşık 113 km uzaklıkta bulunan bir kasabaydı ve deniz yoluyla buraya gelmek isteyen gemi veya büyük teknelerin su çekimlerinin en fazla 5,79 m olması gerekiyordu. Eğer su çekimleri bundan daha fazla olursa, bunun anlamı bu gemilerin Basra'ya ulaşmalarının mümkün olmadığı idi⁹⁷⁴.

Büyük gemilerin Basra'ya ulaşmaları pek bir anlam da ifade etmiyordu. Gelen gemilerin yüklerini boşaltacakları bir liman olmadığından, gemiler asker veya diğer

⁹⁷⁴ MCR, s. 8. Irak Soruşturma Komisyonu Raporunda su çekimini 19 feet (5,79 m) olarak verirken, Barker bunu 14 feet'e (4,27 m) kadar diye vermektedir, Barker, age., s. 416.

yüklerini nehrin ortasında daha küçük tonajlı teknelere boşaltıyorlardı. Yüklerin kenara çıkarılmasıyla da iş bitmiyordu, bu kez de onların depolanması büyük bir sorun oluşturunuyordu⁹⁷⁵. İşte bu sorunların çözülmesi için, Sir Buchanan'ın ikinci kez Irak'a gönderilmesiyle bu konuda önemli bir adım atıldı. Onun istediği topograflar, mühendisler, derin su iskelesi yapmak için anlaşılan Çinli müteahhit ile işçileri ve nehir dibi tarama ve derinleştirme gemileri Irak'a gönderildi. Bunlar yalnızca Basra'da çalışmadı. Dört ayrı grup halinde, nehrin farklı bölümlerinde düzeltme ve iyileştirmeler yaptılar. Birinci grup, ortalama deniz seviyesiyle bir referans noktası oluşturmak için, Fav'dan Basra'ya kadar yaklaşık 100 km'lik bir mesafe boyunca dip düzeltme çalışmasına girişti. İkinci grup, Dicle Nehrine kadar olan zorlu bölgeler için, iyileştirme çalışmaları ve şamandıralama etütlerini yapmak üzere çalıştı. Üçüncü grup, Hamar Gölü için görevlendirildi. Nasiriye'ye ulaşım için bu göl çok önemliydi. Oradaki İngiliz askerlerine güvenli ulaşmak için bu göl geçilmeliydi. Dördüncü grup ise, Şattü'l-Arab Kanalı'nın bir nehir haritasını çıkarmakla görevlendirildi⁹⁷⁶. İngilizler bu çalışmaları Kûtül-Amâre'de 6. Tümenleri Türk Ordusuna teslim olduktan sonra, Temmuz 1916'dan önce yapmaya başladılar.

Kurna, Basra'dan yaklaşık 80 km uzaklıkta bulunan stratejik öneme sahip bir kasabaydı. Çünkü Dicle ve Fırat Nehirlerinin birleştiği yerdeydi. Bu iki kasaba arasında kurak mevsimde 2,28 m, taşkın dönemlerinde ise 3,65 m derinlikte su bulunmaktaydı. Bu da nehrin bu bölümünde kullanılması gereken tekne ve gemilerin su çekimlerinin ona göre olmasını gerekli kılmaktaydı. Aksi halde bu nehirler üzerinde ulaştırma, yılın belirli dönemlerinde yani ancak taşkın dönemlerinde olabiliyordu. Kurna'nın yukarılarına doğru gidildikçe, Dicle Nehri hızlı bir şekilde çok daraldığından, Selmân-ı Pâk ile Kelat Sela arasında yaklaşık 45 km'lik bir bölümde gerek keskin dönemeçler ve gerekse şiddetli su akıntısı nehir ulaşımını bir hayli zorlaştırmaktaydı. Dolayısıyla bu durum göz önüne alınmalı ve nehrin bu bölümü için özel tasarımı gemi veya tekneler kullanılmalıydı⁹⁷⁷.

Amâre, Kurna'dan yaklaşık 145 km yukarıda (Bağdat yolu üzerinde) bulunmaktaydı. Bu bölümde, nehir üzerinde ulaşımında kullanılması gereken teknelerin su çekiminin

⁹⁷⁵ George, age., s. 815.

⁹⁷⁶ Buchanan, age., ss. 110-111.

⁹⁷⁷ MCR, s. 9.

1,06 m'den fazla olmaması gerekiyordu. Çünkü nehrin bu kısmında düşük su mevsiminde suyun derinliği 1,35 m idi. Eğer teknelerin su çekimi 1,06 m'den fazla olursa, bunlar yalnızca taşkın zamanında kullanılabilirdi, yılın büyük bir bölümünde kullanılamıyordu. Yüksek su mevsimi ise normalinde aralık ayında başlayıp haziran ayına kadar sürmekteydi. Suyun en yüksek olduğu zaman Dicle Nehri için nisan ayı, Fırat Nehri için mayıs ayı idi ve suyun en düşük olduğu ay ise ekim ayının başlangıcıydı⁹⁷⁸. Bu bilgi de bize, Kurna'ya kadar gelebilen gemilerin daha yukarılara çıkamayacağını göstermekteydi.

Kûtü'l-Amâre ise, Amâre'den yaklaşık 241 km yukarıda bulunmaktaydı⁹⁷⁹. Bu iki kasaba arasında birkaç tane sığ kesim dışında ulaşım nispeten daha kolaydı. Bağdat, Kûtü'l-Amâre'den kara yolu ile 180 km, nehir yolu ile 341 km uzaklıktaydı. Bağdat ile Kûtü'l-Amâre arasında nehir ulaşımı için su çekimi 1,06 m olan teknelere güvenilebiliyordu. Su çekimi daha fazla olan tekneler burada kullanılamıyordu. Bağdat'ın Basra'ya uzaklığı nehir yolu ile yaklaşık 808 km, denize uzaklığı ise 921 km idi⁹⁸⁰. Bu mesafeler nehir yolu ile olan mesafelerdi. Denizden Bağdat'a kadar uzanan düzenli bir kara yolu veya demir yolu olmadığı için, mesafeler böyle verilmek zorunda kalınmıştır.

Öncelikle Hindistan Genel Valisi, su çekim ölçüleri dahil istenilen boyut ve özelliklerdeki nehir teknelerini karşılamaya yanaşmamıştı. Bunun Hindistan ekonomisine büyük bir yük getireceğini ileri sürmüş ve nehir teknelerinin karşılanmasını İngiltere'den istemişti. Akabinde İngiltere, istenilen ölçü ve özelliklerde nehir ulaşımında kullanılacak tekneleri hazırlamayı ve montajının da Irak'ta yapılmasını kararlaştırmıştı. Ama inşa edilecek tekneler için Irak'tan gelen ölçü ve özellikler farklı, İngiltere'den yapıp gönderilen teknelerin ölçü ve özellikleri farklıydı. Teknelerin hem motor güçleri hem de su çekimleri, kendilerinden istenilen ölçü ve özellikte değillerdi. Bunun yanında teknelerin gövde ölçüleri de istenilen ölçülerin üzerindeydi. Bunlar, teknelerin her iki yanlarında yük ve asker taşıma

⁹⁷⁸ Naval Intelligence Divison, *'Iraq and the Persian Gulf'*, the University Press, Oxford September 1944.

⁹⁷⁹ Bir kez daha hatırlatmakta fayda vardır. Burada verilen mesafeler, nehir üzerinden ölçülen mesafelerdir. Bu mesafe, kara yolu ile ölçüldüğünde yukarıdaki paragrafta da belirtildiği gibi çok daha kısadır.

⁹⁸⁰ MCR, s. 9.

amaçlı kullanılan mavnaların taşınmalarına engel oluyordu. Yanlarında yük ve asker taşımak için olmasa bile, bu mavnaların kullanılması gerekiyordu. Çünkü bu mavnalar, teknelerin çarklarının özellikle dönme esnasında nehrin kenarlarına çarparak kırılmalarına engel olmak için gerekliydi. Ama Üzeyir Türbe'sinin yukarısına doğru, 45 km boyunca nehir çok dardı. Burada nehir üzerinde seyreden teknelerin yanlarındaki mavnalarla birlikte azami genişliğinin en fazla 61 m olması şarttı. Hatta nehrin bazı yerlerinde kenardan kenara genişlik yaklaşık 43 m idi⁹⁸¹.

Burada, mavnaların ölçü ve özellikleri konusunda ilginç bir durum daha vardı. Irak'taki askeri yetkililer, bunların uzunluğunun yaklaşık 46 m ve modelinin de Lynch (Messrs. Lynch Bros. Şirketinin kullandığı) modeli, yani ön ve arka tarafının da sivri uçlu, olmasını istemelerine rağmen, gelen mavnalar öyle değildi. Hindistan'dan Sorumlu Bakanlık, kendilerinden istenen mavnaların uzunluğunu yaklaşık 52 m ve ön ve arka kısımlarını kare veya düz olarak sipariş etmişti. Özellikle nehrin dar yerlerinden geçerken, nehrin özelliğinden dolayı bunların kenarlara veya beraber hareket ettikleri diğer gemilere vurması engellenemiyordu⁹⁸².

Dolayısıyla Irak'a gönderilen çok çeşitli tür ve özellikteki nehir gemi ve araçlarının düzeltilmesi ve bazılarının da tamir edilmesi gerekiyordu. Çünkü gönderilen teknelerin bazıları tamire ihtiyaç duyuyordu. Hemen hemen hepsinin ya Dicle Nehrine uygun hale getirilmesi ya da istenen ölçülerde yenilerinin imal edilmesi gerekiyordu. Bunun da Irak'ta Temmuz 1916'da yapılması mümkün görünmüyordu. Bunun üzerine Bağdat'ın işgal edilmesi için kaç adet ve türde nehir aracına ihtiyaç duyulacağını saptanması ve tamir edilmesi gereken nehir araçlarının nasıl onarılacağıyla ilgili bir komisyon kurdular. Kurulan komisyon, tamir için Basra'da bir tersane kurulmasını, bunun yanında ordunun ihtiyacı için 118 adet çarklı gemi ve römorkör, 200 adet mavna, 28 hastane gemisi, 40 hastane mavnası, 16 adet liman için römorkör ve yine liman için 73 adet mavna ile 127 adet motorlu tekne olmak üzere 784 adet nehir aracına ihtiyaç duyulduğunu belirtti⁹⁸³.

⁹⁸¹ MCR, s. 52.

⁹⁸² MCR, ss. 52-53.

⁹⁸³ Buchanan, age., s. 113.

Fakat gönderilen tekneler bir işe yaramadı. Dolayısıyla yaşanan büyük sıkıntıların sonucunda İngiliz Savaş Bakanlığı, Irak Sefer Kuvvetinin isteklerine uygun gemi, mavna ve diğer ulaşım araçlarını imal ederek veya satın alarak Irak'a gönderdi. Ulaşım araçları konusunda bu, İngilizler için çok önemli bir ders oldu. Ama çok fazla İngiliz ve Hint askerinin hastanelere ulaştırılmadan ölümlerine, yaralıların uzun süren seyahat nedeniyle acı çekmelerine, cepheye silah, erzak ve mühimmat taşıyamamalarına ve aylar ile ölçülen zaman kaybına neden olmuştu. Yani cephede savaşmayanlar, savaşanların dediğini değil kendi bildiklerini yapmışlardı.

Demir yolu ile ulaştırma konusuna gelince; ilki 28 Şubat 1915 tarihinde General Barrett (Irak Sefer Kuvvetinin ilk komutanı) tarafından olmak üzere, diğeri de onun yerine Irak Sefer Kuvveti Komutanı olarak görevlendirilen General Nixon tarafından, 2 Ağustos ve 14 Ağustos 1915 tarihlerinde iki kez olmak üzere Hindistan Hükümeti'nden demir yolu inşası için istekte bulunulmuştu. 14 Ağustos'taki yazısı Hindistan'daki genel karargâha 25 Ağustos'ta ulaşmasına rağmen, 24 Ekim'e kadar kendisine bir yanıt gelmemesi üzerine, Irak'ta demir yolu inşası ile ilgili sorun için bir kez daha telgraf çekti. Kendisine 30 Ekim tarihinde "*Hükümet bu konuyu düşünmektedir*" diye bir yanıt verildi. 1 Kasım'da General Nixon'ın bir kez daha bu konuyu hatırlatması üzerine, Hindistan Hükümeti tarafından kendisine 14 Kasım 1915 tarihinde gönderilen bir cevabi telgrafta, yapılacak harcamanın büyüklüğü nedeniyle demir yolu inşası ile ilgili herhangi bir işlemde bulunulmayacağı kararı iletilmişti. Hatta Hindistan Genel Valisi bu kararı, 24 Temmuz 1916'da, "*Basra-Nasırıye Demir Yolu*" konusu ile İngiltere'deki Hindistan'dan Sorumlu Bakana da neden karşı olduğu ile ilgili bilgiler de vererek göndermişti⁹⁸⁴.

18 Ocak 1916'da Irak Sefer Kuvveti'nde bir görev değişikliği yaşandı⁹⁸⁵. General Nixon'ın yerine Sir Percy Lake bu kuvvetin başına getirildi. Kendisi 26 Ekim'de Basra'dan Nasırıye'ye demir yolu döşenmesinin elzem olduğu konusunda bir rapor sunmuştu. Dolayısıyla bu konuda kendisinden hemen bir girişimde bulunması beklenirdi, ama o, Nisan 1916'ya kadar bu konuyu bir daha hiç açmadı. Bu tarihte ise bunun yapılmasını özellikle İngiltere Savaş Bakanlığı'ndan istedi. Çünkü bu

⁹⁸⁴ MCR, ss. 58-59.

⁹⁸⁵ Buchanan, age., s. 69.

tarihte İngiltere Savaş Bakanlığı, Irak'taki harekâtın kontrolünün sorumluluğunu üstüne almıştı. En sonunda Irak'ta bir değil, iki demir yolu hattının inşasına karar verildi. Yalnız bu karar, ancak İngiltere Savaş Bakanlığı'nın Irak'taki harekâtın yalnızca kontrolünü değil yönetimini de ele aldığı Temmuz 1916'da alınabildi⁹⁸⁶.

İngiltere Genelkurmay Başkanı Sir William Robertson'ın, Emperyal (İmparatorluk) Savunma Komitesi'ni bilgilendirdiği 21 Ağustos 1916 tarihli raporunda, Irak'ta iki değil üç adet demir yolunun inşa aşamasında olduğunu belirtiyordu. Birincisi, Şeyh Saad'dan Es Sinn'e kadar Dicle Nehri'nin sağ yakasında, 2-ft. 6-in. (762 mm)'lik dar ölçülü bir demir yolu inşasının bitirilme aşamasında olduğunu ve Ağustos 1916'nın sonuna kadar da bitirilmesinin beklendiğini yazıyordu. İkinci demir yolunun ise yine aynı ölçülerde Kurna'dan Amâre'ye yapılmakta olduğunu ve Sir Percy Lake'e göre, bu hattın inşasının da 15 Ekim-15 Kasım 1916 arasında bitirilip açılacağını tahmin ettiğini belirtiyordu. Üçüncü demir yolunun ise bir metrelik ölçüde olacak şekilde ve Basra'dan Nasiriye'ye kadar olacağını, yine Sir Percy Lake'in bu hattın Ocak 1917'de bitirilmesini tahmin ettiğini ifade ediyordu⁹⁸⁷. Daha sonra bu üç demir yolu hattı da bitirildi ve İngilizler bu hatları etkili bir şekilde kullanmaya başladılar⁹⁸⁸.

İşte, inşası Hindistan Hükümeti tarafından reddedilen demir yolu hatları, Irak Seferinin harekât kontrolüne ek olarak yürütülmesinin de Temmuz 1916'da İngiltere Savaş Bakanlığı'na geçmesi ve onların bastırması sonucu Bağdat üzerine ikinci kez ilerlemeye ön hazırlık olarak inşa edildi. Hatta yalnızca daha önce kararlaştırıldığı gibi, iki değil üç adet demir yolu hattı inşa edildi. Nehir gemilerinin inşa edilmesi 12-18 ay kadar zaman almıştı ama demir yollarının inşası sekiz ila dokuz ay içinde tamamlandı⁹⁸⁹.

Kûtü'l-Amâre yenilgisinin en önemli nedenlerinden biri olarak gösterilen, muharebe alanına asker, silah, cephane ve erzak gönderilmesi, dönüş yolunda da hasta ve yaralı askerlerin cephe gerisine taşınması için en hızlı yol olarak düşünülen demir yolları

⁹⁸⁶ MCR, s. 60.

⁹⁸⁷ GSPP, AC 46/7/25.

⁹⁸⁸ Ewing, age., s. 232.

⁹⁸⁹ MCR, s. 60.

yapılmaya başlandı ve bitirildi. Dolayısıyla Kûtü'l-Amâre yenilgisinin İngilizler için ulaştırma ve nakliye konularındaki birinci etkisi bu oldu.

Kara yolu ile ulaşım konusunda ise; Sefer'in başlangıcından itibaren kullanılan katır, deve veya küçük atların çektiği iki veya dört tekerlekli genelde yaysız arabaların yerini, Sefer'in yönetimi İngiltere Savaş Bakanlığına geçtikten sonra, motorlu araçlar almaya başladı. Irak Sefer Kuvvetleri Komutanı olan Sir Percy Lake'in yerine atanan General Maude'in⁹⁹⁰ göreve başlaması ile İngiltere'den istenen motorlu ambulans, araba, kamyon ve zırhlı arabalar 1917 yılı süresince Irak'a gönderilmeye başlandı. Hayvanların yedikleri yemlerin hepsi Hindistan'dan Irak'a gönderiliyordu ama motorlu araçlar için gerekli olan yakıt ve yağ zaten Abadan'dan karşılanabiliyordu. Irak'ta en çok tercih edilen araç, yarım tonluk Ford marka kamyonetler oldu. Çünkü bu araçlar Irak için en uygun çok amaçlı araçlardı. Savaşın sonuna kadar da Irak'taki araç sayısı yaklaşık 7.000'i buldu⁹⁹¹.

Uçaklar konusuna gelince, 1915'in başlarında havadan keşif faaliyetlerinde kullanılmak üzere, Mısır'dan dört adet deniz uçağı Irak'a gönderildi. Bunlar Basra'da oluşturulan üste konuşlandırıldı. Nisan 1916'da, General Townshend ve tugayını kurtarma harekâtı sırasında, General Gorringe'in kullanımında, üçü deniz uçağı olmak üzere⁹⁹² 11 adet uçak vardı. Selmân-ı Pâk Muharebesi'nde bu uçakların sekizi kullanılabilir haldeydi. Bunların bir tanesi Leç'e inerken parçalandı, bir tanesi Bağdat'a gelen telgraf hatlarını kesmesi için görevlendirilmişti ama kendisinden bir daha haber alınamadı, bir başkası Selmân-ı Pâk yakınlarında daha muharebe başlamadan vurularak düşürüldü. Geriye kalan beş uçak Kûtü'l-Amâre'ye gönderildi. Onların da iki tanesi parçalara ayrılarak bir mavna ile daha güneye yollandı. Kûtü'l-Amâre'de kalan diğer üç uçak ise kullanılamadı. Kûtü'l-Amâre kuşatması sırasında mart ve nisan aylarında, yiyecek atmak için 140 uçuş gerçekleştirildi ve bu uçuşlarda yaklaşık 7.620 kg yiyecek paraşütsüz, serbest atış şeklinde Kûtü'l-Amâre'ye atıldı. Yiyecek ve mektupların yanında 10.000 Sterlinlik

⁹⁹⁰ Generalin resmi için bk. Ek 2, Resim 5, s. 271.

⁹⁹¹ Barker, age., ss. 417-418.

⁹⁹² Bunlar, Rufiji Nehrinde (Tanzanya) Almanlara karşı kullanılan ve 26 Eylül 1915'te Irak'a getirilen deniz uçakları olmalı, Sandes, age., s. 29.

altın ve gümüş ile 32 kg'lık bir değirmen taşı⁹⁹³ da atılan malzemeler arasındaydı. Ama gerek Alman uçakları gerekse de Türk askerlerinin silah atışları nedeniyle bütün bu malzemeleri 1.524 m ile 2.438 m yükseklikten atmak zorunda kaldılar⁹⁹⁴. Bu nedenle, atılanların çoğu Kûtü'l-Amâre'ye düşmemiş ve Türk Ordusunun eline geçmiştir.

5.5.2. Sivil Personel, Asker ve Silah Sayısı ile Nitelikleri Bakımından Etkileri

İngilizler, Kûtü'l-Amâre'de kuşatma altında tutulan askeri birliklerini kurtarmak için birçok büyük girişimde bulunmuş ve bu harekât sonucunda 20.000'den fazla asker zayıyatı vermelerine rağmen bir başarı elde edememişlerdi⁹⁹⁵. Bu başarısızlığın onlara öğrettiği şey ise, planlanan harekât için yeterli sayıda ve tecrübeye sahip askerin yoksa, asla onları muharebeye sürmemektir. Diğer öğrettiği şey ise muharebeler için gerekli hazırlıklar yapılmadan ileri harekâta başlamamaktır. Hatta asker, silah ve mühimmat sayısı açısından denk değil, daha üstün hale gelinceye kadar harekâta başlamak, kaybetmeyi baştan kabul etmek demektir.

Bunlar ve benzer hatalar yüzünden, kaybettikleri hem asker hem de itibar kaybı nedeniyle dersine iyi çalışan İngiltere Savaş Bakanlığı, Kurtarma Kuvvetlerinin Komutanı Korgeneral Aylmer'ı, General Townshend ve tümenini kurtaramaması nedeniyle, 12 Mart 1916'da görevden aldı ve yerine General Gorringe'ı görevlendirdi. Aynı şekilde General Gorringe'ı da başarısız bularak onun yerine 12 Temmuz 1916'da⁹⁹⁶ 13. Tümen Komutanı General Maude'ı Kurtarma Kuvvetlerinin (Dicke Kolordusu) Komutanı olarak atadı. Bakanlık ayrıca 18 Ocak 1916'da Irak Sefer Kuvveti Komutanı olarak atanan General Sir Percy Lake'in yetersizliğini ileri sürerek, onun yerine daha önce Kurtarma Kuvvetlerinin Komutanı olarak atadığı General Frederick Stanley Maude'ı 28 Ağustos 1916'da bu kez Irak Sefer Kuvveti

⁹⁹³ Bir başka kaynakta değirmen taşları denilerek bunun birden fazla olduğu belirtilmektedir. Bu değirmen taşlarının, askerlerin ev ev dolaşarak halkın sakladıkları mısırları alıp öğütürerek un haline getirilmesi için atıldığı söylenmektedir, Barber, age., ss. 138-139.

⁹⁹⁴ Barker, age., s. 418.

⁹⁹⁵ Crowley, agm., s. 337; bir başka kaynakta ise subay ve asker olmak üzere 23.000 ölü ve yaralı verildiğini söylemektedir. Bütün bu ölü ve yaralının yalnızca dört aylık kurtarma harekâtı süresince verildiğini belirtmektedir, Millar, age., ss. 284-285.

⁹⁹⁶ http://www.nationalarchives.gov.uk/pathways/firstworldwar/service_records/p_officer.htm. Erişim tarihi: 26.11.2018.

Komutanı olarak atadı⁹⁹⁷. General Maude ile bazı şeylerin İngilizler için olumlu anlamda değişebileceği beklentisi oluştu⁹⁹⁸. Çünkü yeni gelen komutan, daha önceki hataları yinelemedi. Harekete geçmeden önce, emrindeki asker sayısının öncekilerden çok daha fazla sayıya ulaştırılmasını bekledi. Bu kez emrindeki asker sayısı 166.000'e ulaştırıldı. Bunların da üçte ikisi Hintli askerdı. Bu askerlerin yönlendirilmesi ve desteklenmesi çok daha etkin yapıldı. Selmân-ı Pâk'a gelene kadar yapılan hatalar bu kez tekrarlanmadığı için, doğal olarak İngilizler için başarı da gelmiş oldu⁹⁹⁹.

Irak'taki İngilizler için başka olumlu gelişmeler de yaşanmaya başladı. İngiltere'de David Lloyd George, Haziran 1915'ten beri Savaş Gereçleri Bakanı iken Temmuz 1916'da Savaş Bakanı olarak da atandı. Onun Irak'ta yaşanan ulaştırma ve sağlık konularındaki skandallardan sonra bu sorunların çözümü için, Sir John Cowans'ı Levazım Dairesi Başkanı olarak görevlendirmesiyle de olumlu gelişmeler başladı. Sir Cowans, gösterişsiz ama işini çok iyi yapan bir subaydı. Gerektiğinde işinin ehli sivillerle çalışmaktan kaçınmıyordu. Hatta Mavna Bölümünün en muktedit birkaç subayının yerine sivilleri atamaktan da çekinmedi. Bu konuda Bakan George'un kendisine güveni tamdı. O da bu güveni boşa çıkarmadı ve göreve geldikten sonra Irak'ta daha önce yiyecek ve ulaşım konusunda yaşanan ciddi sorunlar bir daha tekrarlanmadı¹⁰⁰⁰.

Irak'ta en önemli ulaşım yolunun nehir yoluyla olması nedeniyle bu ihtiyacı süratli bir şekilde çözmeye çalıştılar. Ağustos 1916'da bütün nehir filosu ve taşımacılığı ile deniz limanından sorumlu olması için Albay Grey'i, Savaş Bakanlığı tarafından Irak'a *İç Sular Taşımacılığı Müdür Yardımcısı* olarak atadılar¹⁰⁰¹. Böylece Basra'dan hatta Şattü'l-Arab'ın denizle birleşme noktasından cephe hattına kadar olan nehir ulaşımından bir kişinin sorumlu olmasını sağlayarak, işlerin daha hızlı ve etkin yapılmasını sağlamış oldular.

⁹⁹⁷ Buchanan, age., s. 114; Atabey, agm., s. 71; General Maude, 18 Kasım 1917'de Bağdat'ta koleradan öldü, Buchanan, age., s. 258; Aston, age., s. 168.

⁹⁹⁸ Ewing, age., s. 231.

⁹⁹⁹ Crowley, agm., s. 337.

¹⁰⁰⁰ George, age., ss. 825-829.

¹⁰⁰¹ Buchanan, age., s. 115.

Yine bir sivil olan Sir Buchanan'ını nehir derinleştirme, liman kurma ve kurulan limanı etkin hale getirme konusunda yetkili kılmaları da çok önemliydi. Albay Grey geldikten sonra, gerçi Sir Buchanan ona bağlandı ama yine de liman ve nehir nakliyesi konusunda uzman olan bir sivil de Irak'ta görev almış oldu. Sir Buchanan kendisiyle birlikte Burma'da görev yapan başka sivil topograf, mühendis, gemi kaptanları ile kılavuz kaptanlarını da Irak'a getirdi. Sir Buchanan ve ekibi Şattü'l-Arab ağzında bulunan ve gemilerin kolayca geçmesini engelleyen deniz altındaki kum setini¹⁰⁰² dip taraması yaparak daha da derinleştirdiler. Temmuz 1916'dan Nisan 1917'ye kadar 400.000 ton dipten malzeme çıkararak kum engelini 30,48 cm ile 45,72 cm daha derinleştirdiler¹⁰⁰³. Bunun sayesinde gemilerin rahatça Basra'ya kadar gitmelerini sağladılar. Aynı zamanda Basra'ya ulaşan gemilerin yüklerini kolay ve hızlı bir şekilde boşaltarak, çok zaman harcamadan hemen geri dönmelerini kolaylaştırdılar. Daha önce haftalarca yük boşaltmak için bekleyen ve bunun için nehir üzerinde kilometrelerce kuyruk oluşturan gemilerin, bu işte uzman sivillerin görevlendirilmesiyle artık çok daha kısa sürede ve etkin bir şekilde çalışmaları sağlanmış oldu.

Temmuz 1916'da liman ve nehir nakliyesi ile ilgili işlerin Sir Buchanan'a verilmesinden önce, gelen 40.503 ton malzeme, günlük 1.350 ton olarak gemilerden indirilirken ve bu sürede gemiler limanda 47,6 gün kalırken, Sir Buchanan'ın göreve getirilmesi ve onun yaptığı iyileştirmelerden sonra 1916 yılının sonlarında gelen 81.123 ton malzeme, günlük 2.700 ton olarak gemilerden indirilmeye başlandı. Gemilerin limanda bekleme süresi de 14 güne indi¹⁰⁰⁴. Bütün bunlar Kûtü'l-Amâre yenilgisi sonrasında ve savaş halen daha devam ederken yapılan çalışmalardı.

Yalnız bu, bütün sorunların çözüldüğü anlamına gelmiyordu. Nehir ulaşımında 1 Temmuz 1917 itibariyle 2.451 personele ihtiyaç varken, bunun ancak 1.922'sini sağlayabildiler. 1 Aralık 1918 tarihi itibariyle bu ihtiyaç 3.957'ye çıkmış olmasına rağmen ancak 2.267'sini karşılayabildiler¹⁰⁰⁵.

¹⁰⁰² Barker, age., s. 19.

¹⁰⁰³ Buchanan, age., s. 120.

¹⁰⁰⁴ Buchanan, age., s. 128.

¹⁰⁰⁵ *Statistics ...*, ss. 601-602.

General Nixon, Irak Seferine başladığında emrinde iki piyade tümeni, bir süvari tümeni, kolordu bağlı birlikleri, birkaç topçu bataryası ve beş adet de uçak vardı. Toplam kuvveti 23.000 savaşçı askerd. General Townshend'in kullanımında 10.500 tüfek, 1.100 kılıç, 30 top, 45 makineli tüfek ve beş uçak vardı. Nehir veya kara yolu ile ulaşım ve nakliye olanakları kısıtlıydı. Bunun yanında tıbbi destek, teçhizat ve ikmâl malzemeleri konusunda da sıkıntı yaşanmaktaydı. Aralık 1916'da ise General Maude'in emrinde 120.000 asker ve 83.000 kamp takipçisi vardı. Yalnızca Dicle Cephesinde iki kolordu ve bir süvari tümeni vardı. Bunların da silah gücü 45.000 tüfek ile 3.500 kılıçtı. Bunun yanında 174 top, 200 makineli tüfek, siper havanları, hafif makineli tüfekler, uçaklar, telsizler gibi modern savaş teçhizatına sahipti. Bunun yanında sağlık birimleri, sahra ambulansları ve hastaneler çoktu. Nehir ve kara yolu nakliyesi yeterliydi. Demir yollarının yapılmasıyla ulaşım ve nakliye kolaylaşmıştı. Örneğin, yapım çalışmaları daha önce General Percy Lake zamanında başlatılan Basra'dan Amâre'ye demir yolu hattı, 13 Eylül 1916'da tamamlanarak hizmete açılmıştı¹⁰⁰⁶. Bol miktarda teçhizat, cephe, asker ve yedek kuvvetler hazır. 10 adet iyi zırhlandırılmış yeni nehir gambotlarından meydana getirilmiş bir filotilla nehirde devriye geziyordu. Basra'da modern bir liman inşa ediliyor ve geliştiriliyordu. Askeri kuvvet her anlamda çok iyiydi¹⁰⁰⁷.

İngilizler bunları yaparken Osmanlı Devleti ise tam tersini yapıyordu. Savaş Bakanı ve Başkomutan Vekili Enver Paşa, bırakın Irak'taki yetersiz askeri birlikleri takviye etmeyi burada görev yapan bazı birlikleri İran'a gönderdi. Yani zaten asker ve silah olarak yetersiz olan birlikleri daha da zayıflattı¹⁰⁰⁸.

Irak Sefer Kuvvetinin Komutanı Korgeneral Maude komutası altında, yeni askerlerle takviye edilen İngiliz ve Hintli askerlerden oluşan Tümenler, 13 Aralık'ta Senayat'taki Türk mevzilerini bombaladılar ve 20 Aralık'ta da saldırı girişiminde bulundular. Bunda başarılı olamayınca kötü hava nedeniyle saldırılarına ara verip 8 Ocak 1917'de tekrar saldırıya geçtiler ve bazı Türk mevzilerine girmeyi başardılar. 19 Ocak'ta da Türk mevzilerine son bir saldırıda bulunmayı kararlaştırdılar, ama 18

¹⁰⁰⁶ Atabey, agm., s. 72.

¹⁰⁰⁷ Buchanan, age., s. 147. General Maude'in karşısında kendi tahminine göre 20.000 tüfek ve 70 topa sahip kötü teçhiz edilmiş ve yetersiz beslenmiş Türk Ordusu vardı. Türk Genelkurmayı'na göre ise bu cephe, yani Dicle Cephesinde 10.500 asker ve 50 top vardı, age., s. 148.

¹⁰⁰⁸ Atabey, agm., s. 73.

Ocak'ta Türk askerleri geri çekildiklerinden bunu gerçekleştiremediler. Bu arada da İngilizler 1.600 zayıat verdiler. 10 Şubat'ta Kûtü'l-Amâre'deki meyan kökü fabrikasını¹⁰⁰⁹ ele geçirdiler. 24 Şubat'a kadar yapılan muharebelerde İngilizlerin kaybı her tugayda yaklaşık 800'e ulaştı. Bu, cephedeki İngilizlerin yaklaşık %20 zayıat vermesi demekti¹⁰¹⁰.

Her anlamıyla Türk birliklerinden daha üstün olan İngiliz birlikleri, oldukça zor geçen ve her iki tarafın da oldukça fazla sayıda zayıat verdiği muharebelerden sonra, Türklerin Kûtü'l-Amâre'yi boşaltıp Bağdat yönüne çekilmesiyle, 24 Şubat 1917'de Kûtü'l-Amâre'yi ele geçirdi. General Maude, daha önce Gelibolu ve Fransa'da bulunmuş çok tecrübeli bir subaydı. Yani Türk askerleri ile ilk karşılaştığı yer Irak değildi. Gelibolu'da da karşılaştığı için Türk askerlerinin iyi komuta edilirse, neler yapabileceklerini yakından görmüştü. Bu yüzden Irak'ta tedbiri asla elden bırakmıyordu. Onu tanıyan İngiliz askerleri, onun stratejik ve taktiksel anlamda mükemmel olduğunu söylüyorlardı. Tek eksikliğinin ise sorumluluğu başkaları ile paylaşmaması, her şeyi en ince ayrıntısına kadar kendisinin ele almasını gösteriyorlardı. Bunun nedeni büyük olasılıkla yukarıda da belirtildiği üzere, Türk askerlerinin kendisine Gelibolu'da yaşattığı yenilgi olabilir. Zaten bu ince ayrıntılarla bizzat kendisinin ilgilenmesi sonucunda, Basra limanını tamamen yeni bir şekle dönüştürdü. Hem kara hem de nehir ulaşımı konusunda etkili bir sistem kurmayı başaran General Maude, askeri harekete yeterli hazırlık ve düzenleme yapmadan girişmeme konusunda da çok titiz davrandığından, başarılı olmaması için hiçbir neden kalmıyordu¹⁰¹¹.

General Townshend'in Selmân-ı Pâk önünde yenilmesi, sonrasında Kûtü'l-Amâre'ye çekilmesi ve en sonunda da teslim olmasına neden olan etken, sayıca yetersiz olan asker ile harekete geçmek, takviye ve ikmâl yollarındaki yetersizlikler değil miydi? İşte General Maude bunları çok iyi bilen birisi olduğu için, yeterli hazırlık ve düzenlemeleri en ince ayrıntısına kadar yapmadan hiçbir şekilde harekete

¹⁰⁰⁹ Burada meyan kökü fabrikası olarak belirtilen yer, Townshend'in anılarında yapağı imalathanesi olarak geçmektedir, Townshend, *Mezopotamya Seferim...*, age., s. 373; bir başka kaynakta burada yünü presleyip balya haline getiren bir işletme ile bir meyan kökü fabrikası vardır, Barker, age., s. 121; başka bir kaynak yalnızca meyan kökü fabrikasından bahsetmektedir, Barber, age., s. 96.

¹⁰¹⁰ Buchanan, age., ss. 150-155.

¹⁰¹¹ Millar, age., s. 288.

geçmiyordu. Bunun için de öncelikle ulaşım, malzeme ve takviye askerlerle ilgili sorunları çözme yoluna gitti ve bu sorunların üstesinden de geldi¹⁰¹².

Önce Kûtü'l-Amâre'yi ele geçiren General Maude, 1 Mart'ta Aziziye'yi de ele geçirdi. 6 Mart'ta Leç ve Selmân-ı Pâk'ı ve 11 Mart 1917'de de Bağdat'ı işgal etti¹⁰¹³. Fırat Nehri üzerinde bulunan Felluce de 19 Mart 1917'de işgal edildi¹⁰¹⁴. 23/24 Nisan'da Samara'yı ve 6 Kasım'da Tikrit'i işgal ettiler. 1917 yılında Irak'taki İngiliz askeri varlığı 272.293'e ulaştı. Bunun 117.471'i İngiliz, geriye kalan 154.822'si ise Hintli idi¹⁰¹⁵.

İşgal edilen yerler ve sayısı artırılan askeri birliklerin etkisiyle, Irak'ın kuzeyine ve Anadolu'ya giden yol da kendilerine açılmış oluyordu. Türkiye ile savaş 30 Ekim 1918'de bir antlaşma ile sona erdiğinde¹⁰¹⁶, İngiliz birlikleri kuzey Irak'ta bulunan petrol zengini Musul'a kadar ilerlemişlerdi¹⁰¹⁷. Musul'u da 3 Kasım 1918'de¹⁰¹⁸ işgal ettiler. Yalnız, Irak'ta dört yıl boyunca yaptıkları bu muharebeler sonucunda hem İngiliz hem de Hintli 31.000 subay ve asker ya muharebelerde ya da hastalıklardan ölmüştü¹⁰¹⁹. Bir başka kaynak ise Bağdat üzerine yürümenin sonucunda İngiliz ve müttefiklerinin 33.000 asker zayiatına uğradıklarını ve Irak Seferi'nin İngilizlere asker bakımından toplam maliyetinin ise 41.000 ölü olduğunu ileri sürmektedir¹⁰²⁰.

İngiliz askerlerinin Irak Seferi'nin sonuna kadar ki, yani 1914-1918 yılları arasındaki zayiatı 92.501 idi. Bu rakama Kûtü'l-Amâre'de teslim olunduktan sonra değiş-tokuşu yapılan yaralı askerlerin sayısını da eklersek, ki bunların 31'i subay diğerleri daha alt rütbeden askerler olmak üzere 1.377 kişiydi, toplam zayiat 93.878 asker olmaktadır. Bunların 14.814'ü öldürülmüş veya yaralanma sonucu ölmüş, 12.807'si

¹⁰¹² Barker, age., s. 408.

¹⁰¹³ Buchanan, age., ss. 162-166; Aston, age., s. 167.

¹⁰¹⁴ Atabey, agm., s. 80.

¹⁰¹⁵ Aston, age., ss. 168-169.

¹⁰¹⁶ Aston, age., s. 223.

¹⁰¹⁷ Crowley, agm., s. 337.

¹⁰¹⁸ Başka bir kaynakta Musul'un 4 Kasım'da işgal edildiği ve Türk kuvvetlerinin hepsinin 10 Kasım'a kadar Musul Vilayetinden çekildiği belirtilmektedir, Aston, age., s. 222.

¹⁰¹⁹ <http://nationalarchives.gov.uk/pathways/firstworldwar/battles/mesopotamia.htm>, Erişim Tarihi: 26.11.2018; Barker, age., s. 398.

¹⁰²⁰ The Times (London, England). (Apr. 24, 2003): p16. From Academic OneFile.

hastalık nedeniyle ölmüş, 51.386'sı yaralı ve 13.494'ü ise esir ya da kayıptı¹⁰²¹. Hatta İngiliz zayıatının büyüklüğü karşısında, İngiliz Milletvekili Bonar Law, Avam Kamarası'nda Irak Seferi üzerine yaptığı bir konuşmada, “*Keşke oraya hiç gitmemiş olsaydık!*” demiştir¹⁰²².

Tablo 5.1: 8 Şubat 1920'ye kadar rapor edilen toplam İngiliz zayıatı¹⁰²³.

Muharebe Yeri	Ölü (Yaralanma veya Başka Nedenlerden)		Yaralı		Kayıp (Esirler Dahil)		Toplam	
	Subaylar	Diğer Rütbeliler	Subaylar	Diğer Rütbeliler	Subaylar	Diğer Rütbeliler	Subaylar	Diğer Rütbeliler
Irak								
Düzenli Ordu	1.028	12.335	1.688	16.120	229	2.730	2.945	31.185
Bölgesel Kuvvetler ¹⁰²⁴	88	2.198	156	2.383	...	505	244	5.086
Avustralya Birliği	1	12	...	...	...	...	1	12
Yeni Zelanda Birliği	...	...	...	...	1	...	1	...
Hintli ve Yerli As.	330	23.770	802	32.083	13	3.831	1.145	59.684
Genel Toplam ¹⁰²⁵							4.336	95.967

Dolayısıyla Kûtü'l-Amâre yenilgisinin asker sayısı ve nitelikleri bakımından ikinci etkisi, hem asker sayısını Türk askeri sayısının oldukça üzerine çıkartması hem de daha önce Türk askeri ile Gelibolu'da savaşmış ve bu konuda tecrübeli olan bir komutanı Irak Sefer Kuvveti'nin başında görevlendirmiş olmasıdır. Bunun yanında

¹⁰²¹ *Statistics ...*, s. 313; Brig. Gen. F. J. Moberly, *The Campaign in Mesopotamia, 1914-1915*, Volume IV, London 1927. p. 331; buradaki rakamlar başka bir kaynakta 92.501 toplam zayıat, yaklaşık 15.000 öldürülmüş, 13.000 hastalıktan ölmüş, 51.000 yaralı ve 13.000 esir düşmüş veya kayıp olarak gösterilmiştir, Crowley, agm., s. 335; bir başka kaynak Winston Churchill'in 9 Mart 1922 tarihinde Avam Kamarası'nda yaptığı bir konuşmayı kaynak göstererek, Irak'taki toplam İngiliz zayıatını yaklaşık 100.000, savaşın maliyetini de yaklaşık 350 milyon Pound olarak vermektedir, Buchanan, age., s. 260. Aynı yazar daha sonra maliyeti 500 milyon pound olarak güncellemiştir, age., s. 284; bir başka kaynakta İngiliz zayıatı subay olarak 4.335 (öldürülen veya yaralı ya da hastalık nedeniyle ölen 1.340), diğer rütbeli olarak da 93.244 (bunun 29.769'u öldürüldü veya öldü) olmak üzere toplam 97.579'dur, Barker, age., s. 398.

¹⁰²² Barker, age., s. 398.

¹⁰²³ *Statistics ...*, ss. 238-239. 12 Ağustos 1916-17 Ocak 1919 arası hastanelere kabul edilen hasta sayısı ise subay ve diğer rütbeliler dahil 261.169'dur, s. 240. 4 Ağustos 1914-30 Kasım 1919 arası yalnızca Irak'ta ölü asker sayısı (Hintli ve diğer sömürgelerinden gelenler dahil-daha sonra ölü oldukları kabul edilen kayıplar hariç) 38.842'dir, s. 243.

¹⁰²⁴ Bölgesel Kuvvetler 1908'den 1920'ye kadar İngiliz ordusunun gönüllü yedek unsuru olarak savaşlarda yer almıştır, <https://www.royalhampshireregiment.org/about-the-museum/timeline/formation-territorial-force/>, Erişim tarihi: 10.03.2021.

¹⁰²⁵ Aynı kaynağın, başka bir sayfasında, Ocak 1919 itibarıyla, Irak'taki İngiliz zayıatı 4.347 subay, 93.918 diğer rütbeliler olmak üzere toplam 98.265 olarak verilmektedir, *Statistics ...*, s. 739.

ulaştırma konusunda Irak'ta görevli teknik personelin sayısını, daha önce hiç olmadığı kadar arttırmış olmasını da unutmamak gerekir.

Yalnız burada bir olasılıktan da söz etmek gerekir. Basra'da gerçek anlamda bir liman kurulması ve bazı yerlerde hem nehir dibi hem de Hamar Gölü'nün bir bölümünün derinleştirilmesi için iki kez Irak'a gönderilen Sir Buchanan'ın sözünü ettiği bir olasılık vardı. Buchanan'a göre eğer Türkler, Dicle Nehri'nin suyunu, üzerinde nehir gemileri veya büyük teknelerin ulaşımını engelleyecek kadar, başka taraflara tahliye edebilselerdi muhtemelen General Nixon, Basra'dan daha yukarılara harekât yapamayacaktı¹⁰²⁶. Eğer Türkler bunu yapabilselerdi, Irak'taki durum tamamen değişebilir miydi? Muhtemelen değişebilirdi, çünkü zaten Dicle Nehri taşkın zamanlarında kenarlarına yapılan toprak bentlerin çoğunu yıkıyor ve çevre arazi sular altında kalıyordu. 21 Ocak 1916'da Kûtü'l-Amâre kuşatmasında, yağın yağmurlar nedeniyle Dicle Nehri taşmış ve İngilizler tüm tedbirlerine rağmen suların İngiliz mevzilerine girmesini önleyemedikleri gibi birçok yerin deniz gibi olmasını da engelleyememişlerdi¹⁰²⁷. Burada da Türk askerleri Dicle'nin taşan sularını Kûtü'l-Amâre'ye yönlendirebilselerdi belki orasını da ocak ayı içinde düşürebilirlerdi. Çünkü Kûtü'l-Amâre düzlüktü ve yüksek yer yoktu¹⁰²⁸. Dolayısıyla Türk askerlerinin yapması gereken tek şey, belki de yalnızca Dicle'nin kenarlarına yapılan bentleri yıkmak olacaktı. Zaten gerisini nehrin suları halledecekti. Dolayısıyla Irak Sefer Kuvveti askerleri, Basra'dan daha yukarılara harekât yapabilmek için tek ulaşım yolu olan nehir yolunu kullanamayacaklardı¹⁰²⁹. Böylece Seferin başlangıcındaki amaçlarından biri olan Basra'nın işgali ve elde tutulması ile yetinebileceklerdi.

Irak'taki muharebelerde kullanılan silah ve askeri gereçler konusundaki gelişmelere de kısaca değinecek olursak; uçaklar Avrupa'da ilk kez 1914 yılı içinde sahneye çıkmıştı. Bir uçağın havada en uzun kaldığı süre 16 saatti. Bir deniz uçağı ise en fazla 4,5 saat uçmuştu. Uçak, hiç yere konmadan en fazla yaklaşık 1.690 km, deniz

¹⁰²⁶ Buchanan, age., s. 260.

¹⁰²⁷ Sandes, age., s. 176.

¹⁰²⁸ Sandes, age., s. 186.

¹⁰²⁹ Mousley, age., s. 10.

uçağı ise yaklaşık 386 km uzağa kadar gitmişti¹⁰³⁰. Irak'ta ise uçaklar önce keşif amaçlı, daha sonra da Kûtü'l-Amâre'de aç kalan İngiliz askerlerine havadan yiyecek atma amacıyla kullanıldı. Belki de uçakların kuşatma altındaki bir askeri birliğe yiyecek atmak için kullanılması, ilk kez Irak'ta gerçekleştirilmiştir. Muhabere (haberleşme) konusunda da Irak'ta büyük bir sorun vardı ve giderilememiştir. Telefon, telleri kesilmediği sürece, etkili bir şekilde kullanılabilirdi ama mesafeler uzadıkça telefon tellerinin güvenli bir şekilde kullanılması pek mümkün olmuyordu. Irak'ta telsiz sistemi de güçlü değildi. Telsizlerin menzili çok kısaydı. Taşınabilir telsiz sistemleri de halen daha geliştirme aşamasında olduğu için, özellikle Seferin başlarında telsizden yeterince faydalanıldığı söylenemez. Ama 1917'de, bu alanda yapılan geliştirme ve iyileştirmelerin de etkisiyle, Irak'ta telsiz kullanımı oldukça arttı. İngilizler Batı Cephesi'nde kendi fikir, tasarım ve üretimleri olan¹⁰³¹ tank¹⁰³² kullanmışlardı ama Filistin'de kullandıkları birkaç tank dışında diğer cephelerde ve Irak'ta tank kullanmadılar. Fakat savaşın sonlarına doğru zırhlı arabalar kullandılar. Bunların da çok faydalı olduklarını gördüler. Piyade askerlerinin 1916'da kullandıkları ağır makinalı tüfekler yerine, daha hafif makinalı tüfekleri kullanmalarını sağladılar. Top atışlarının daha doğru ve etkili olması için İleri Gözlem Subayları kullandılar. Bu subayların gerideki topçu birlikleriyle irtibatlarını da telefon kullanarak hallettiler¹⁰³³.

5.5.3. Sağlık Hizmetleri Konusunda Etkileri ve Soruşturma Komisyonu'nun Bu Konudaki Tavsiyeleri

Sağlık Hizmetleri Müdürü MacNeece'in ayrılması ile yerine atanan sıhhiye subayı Sir Pardey Lukis'in, görev süresi boyunca hastanelerde çok daha fazla yatacak yer sağlandı. Hem İngiliz hem de Hintli askerler için nekahet (iyileşme) bölümleri oluşturuldu. Hindistan'daki askeri hastaneler için 16 adet sabit X-ray cihaz seti sipariş edildi. Beş tanesinin Irak'ta kullanılması için izin verildi. Değişik hastaneler için elektrik lambası ve fanlar sipariş edildi. Bombay ve Karaçi'deki Bindirme/Yükleme alanlarında görevli sıhhiye subaylarının durumları iyileştirildi. Ordu İstihkâm Kolordusunun mevcudunun 9.500'den 14.000'e çıkarılması için onay

¹⁰³⁰ Aston, age., s. 49.

¹⁰³¹ George, age., s. 639.

¹⁰³² İngilizler savaş aracı olarak tankı ilk kez Batı Cephesinde 15 Eylül 1916'da kullanmışlardır, Aston, age., s. 119; George, age., s. 645.

¹⁰³³ Barker, age., s. 414.

alındı. Daha önce özel bağışçılara güvenilen, motorlu ambulans arabaları satın alımı için, ilk kez Hindistan Hükümeti'nden istekte bulunuldu¹⁰³⁴.

Irak'ta meydana gelen olumsuzlukları da göz önüne alarak, nehir hastane gemilerine ek personel sevk edildi. Su sterilize/arındırma cihazlarının sayısının artırılması için etkin adımlar atıldı. İngiliz askerleri için özel bir “*Irak*” beslenmesi hazırlandı ve onaylandı. İngiltere'den ek nehir hastane gemileri ve mavnaları talep edildi. Irak'taki demir yollarında kullanılması için ambulans tren tasarımları hazırlandı, daha sonra da bu tasarımlara uygun ambulans trenler inşa edildi. Ek hastaneler istendi ve gönderildi¹⁰³⁵. Genelde yeni önerileri gerçekleştirmek için gösterilen gayret ve hız, önceki koşullarla kıyaslandığında daha iyiydi¹⁰³⁶.

Irak'taki işlerin durumuyla ilgili olarak, Irak Sefer Kuvveti'nin Sağlık Hizmetleri Müdür Yardımcısı Hathaway'in yerine Sıhhiye Subayı Treherne getirildi. Yeni Sağlık Hizmetleri Müdür Yardımcısı Treherne de karşılaştığı sorunlarla gayretli ve sistemli bir şekilde ilgilendi. Bu dönemde askerlerin sağlık kayıtları, daha fazla endişe ile ilgili sorun ve daha fazla hastalık göstermektedir ama bu iyi ve sistemli bir düzenleme ile giderildi. Savaş Bakanlığı tarafından gönderilen, Ordu Sağlık Komitesi'nin çalışması ile savaş meydanına sıhhiye subayı takviyesi yapıldı. Sağlık önlemleri ve hastalıkların önlenmesi ile ilgili uygun düzenlemeler yapıldı. Bununla ilgili her türlü cihaz sürekli olarak geliştirildi. Dicle Nehri üzerindeki daha iyi ulaşım imkânlarıyla bütün gerekli makine ve cihazların dağıtımı yapıldı¹⁰³⁷.

22-26 Kasım 1915'teki Selmân-ı Pâk Muharebesi ve peşinden Ocak 1916'da yapılan *Şeyh Saad*, *Vadii Kelal* ve *Birinci Felahiye Muharebesi* gibi muharebelerden sonra, hasta ve yaralı İngiliz askerlerine verilmesi gereken, sağlık ile ilgili destekler konusunda içler acısı durumlar yaşanmıştı. Mart-Nisan 1916'dan sonra sağlık alanında bir düzelme görülmeye başlandı. Bu düzelme sürdürülmeye çalışılarak aynı

¹⁰³⁴ MCR, s. 88; “The Mesopotamia Commission: [Fourth Notice]”, *British Medical Journal*, vol: 2, 2951, 21 July 1917, s. 83.

¹⁰³⁵ MCR, ss. 88-89; BMJ, 2951, agm., s. 83.

¹⁰³⁶ MCR, s. 89; BMJ, 2951, agm., s. 83.

¹⁰³⁷ MCR, s. 89; BMJ, 2951, agm., s. 83.

yılın sonlarında yeterli düzeye gelmesine çalışıldı¹⁰³⁸. Böylece Hem İngiltere'deki hem de Hindistan'daki sivil ve askeri birimler ve yetkililerin, Irak'ta en çok eleştirildikleri alan olan sağlık alanında, birçok iyileştirmeler yapılmış oldu.

İngilizler sağlık alanında Irak'ta ellerinden geleni yapmaya başlamışlardı ama bu durumun tekrar yaşanmaması için de tedbirler almak gerekiyordu. İşte onların Irak'ta yaşadığı büyük zayıat ve teslimiyet sonucunda kurdukları soruşturma komisyonu, incelemelerinin sonucunda yazdıkları raporlarında, sağlık konusunda yapılan yanlışları teker teker sıralamışlardır. Yalnız saymakla kalmamış bu yanlışların bir kez daha tekrarlanmaması için Hindistan Hükümeti'nin sorumluluğunda olan sağlık hizmetleri sisteminin düzeltilmesi konusunda tavsiyelerde de bulunmuşlardır. Bu soruşturma komisyonunun savaş devam ederken oluşturulduğunu, incelemelerini sürdürdüğünü ve raporlarını da yine muharebeler sürerken bitirip 1917'de yayımladıklarını da göz ardı etmemek gerekir. Dolayısıyla bu rapordaki tavsiyelerin büyük oranda yerine getirildikleri düşünülebilir.

Bu raporda yer alan tavsiyeler özetle şu şekildedir¹⁰³⁹;

a) Hindistan'da bulunan Sağlık Hizmetleri Müdürü, özellikle savaş zamanında, harcama yapma ve satın alma konusunda, şu anda olduğundan çok daha geniş yetkilere sahip olmalı ve bu yetkiyi altında bulunan subaylara devredebilmelidir.

b) Hindistan'dan deniz aşırı bir sefer yapılacaksa, sorumlu subaylar geniş yetkilere sahip olarak, derhal yükleme/boşaltma limanında konumlandırılmalıdır. Hindistan Ordusu Başkomutanı hiçbir zaman, askerlerin Irak'a gönderildiği ve oradan tekrar geri geldiği liman olan Bombay'a gitmemiş, yalnızca kurmay heyetinden bazı personel gitmişlerdi. Ama onların gitmesi de sürekli değil, ara sıra yapılan bir yasak savma işi gibi olmuştu. Ayrıca bu personel hiçbir zaman, Simla veya Delhi'ye danışmadan emir verme veya önemli sorunları halletme gücüne sahip olamamışlardı. Bütün güç, Karargâhta toplanmış ve oradaki yetkililer de Irak'a giden veya gelenlerle sürekli bir temas halinde bulunmanın önemini hiç bilememişlerdi. Çünkü Simla'daki

¹⁰³⁸ MCR, s. 93.

¹⁰³⁹ MCR, ss. 94-95.

karargâh personeli, yapması gerekenlerden çok gereksiz kâğıt işleri ile boğuşmaktaydı.

c) Gemiye yükleme limanında, yüklemeyle ilgili karargâh heyeti, her bir sağlık biriminin donanımları ve personeli ile farklı gemilere bindirilerek ayrılmasından değil, tam tersi hepsinin aynı gemiye bindirilmesini sağlamaktan sorumlu olmalıdır.

ç) Hindistan'daki İngiliz askerleri için hastanelerde hasta rahatını sağlayacak şeylerde ve yatış standartlarında, acilen ve genel bir iyileştirme yapılmalıdır. Hindistan Hükümeti, Hindistan'daki hastanelerin genel standardını, İngiltere'deki askeri hastanelerdeki olması istenen etkin standartların daha aşağısına düşürmemelidir. Hindistan'daki bütün İngiliz Hastaneleri'nde, Kraliyet Ordusu Sıhhiye Sınıfı'nda sunulan hizmetler sunulmalı, daha iyi ve daha eksiksiz bayan hemşire hizmeti düzenlemesi yapılmalıdır.

d) Hintli askerlerin sağlık tedavisi konusunda da zaman kaybedilmemeli, mevcut çok kötü durumun acilen düzeltilmesi gerekmektedir. Yeni Hint hastaneleri, her rütbeden kayıtlı personel ile kadrosu oluşturulmalı ve barış zamanında eğitilmiş hizmetli kadrosu ile de güçlendirilmelidir.

e) Genellikle barış zamanında yaygın olan, genel hastanelerin cihazlarının seferber edilmesi konusundaki bütün eksiklikler iyileştirilmelidir. Bu cihazlar sahra ambulansları, sahra hastaneleri ve sabit hastanelerin kullanımı için depolanmalı, hazır tutulmalı ve kontrol edilmiş olmalıdır.

f) Tıbbi Malzemeler Üs Depoları, Hindistan Sahra Hizmetleri teşkilatının içine tekrar sokulmalı ve seferberlik için her zaman hazır tutulmalıdır.

g) Her seferin başlangıcında, savaşan askerlerin sağlığını korumak ve muhafaza etmek için yapılacak düzenlemelerden sorumlu, ayrı bir üst sağlık kurumu ve kadrosu oluşturulmalı ve savaşan kuvvetin Sıhhiye Subaylarının Başkanına karşı sorumlu olmalıdır. Barış zamanında sıhhiye subaylarından yeterli bir ihtiyat listesi

oluşturulmalı, eğer gerekirse, sivil uzmanların hizmetlerinden yararlanma yoluna da gidilmelidir.

ę) Sahra Hizmeti Tayını, Irak'taki edinilen tecrübenin ışığında çok dikkatli bir şekilde tekrar ele alınmalı ve değiştirilmelidir. Bu, özellikle Hintli askerlerin tayınlarına uygulanmalıdır.

Bunlar, Soruşturma Komisyonu'nun gördükleri birçok eksikliklerden yalnızca bazıları için yaptıkları tavsiyelerdi. Bunlar, acilen yapılması gerekenlerdi. Ama Irak'ta ve Hindistan'ın sağlık sisteminde yapılan ve yapılmakta olan hatalar çok fazlaydı. Yine de Soruşturma Komisyonu'nun bulduğu sorunlar ve hatalar için yaptığı tavsiyeler, Irak'ta muharebeler devam ederken uygulanmaya başlandı.

6. SONUÇ

İngiltere tarafından Irak işgalinin ilk amacı, Abadan'daki petrol tesisi ve boru hatlarını koruma altına almak için, yalnızca Basra Vilayetinin ele geçirilmesiydi. İngilizler de ona göre planlama ve hazırlık yapmışlardı. Ama karşılarında düzenli bir Osmanlı ordusu bulunmayınca amaç, Bağdat'ın işgaline evrildi. Bu nedenle daha önce yaptıkları planlar ve hazırlıklar yetersiz kaldı. Eski planlarla ilgili bir güncelleme yapmadılar.

22-26 Kasım 1915 Selmân-ı Pâk Muharebesi'ne kadar neredeyse bir yıl hiç yenilmeden sürdürdükleri işgal hareketi, onlarda bir *yenilmezlik* ve kendilerine *aşırı güven* duygusu yarattı. O yüzden de gerekli asker sayısı, silah, takviye kuvvet ve yaralıların tahliyesi gibi konuları halletmeden giriştikleri muharebede yenildiler. Çünkü ilk kez karşılarında yerel Araplardan oluşan bir orduyu değil, Anadolu ve Kafkasya'dan gelen ve birçok muharebede yer almış tecrübeli Türk askerlerini buldular. Sonuç, İngilizler açısından bir tümenlik askeri birliğinin üçte birinin yok olması oldu. Bu yenilgi, İngiliz askerlerinin morallerinin oldukça bozulmasına, sahip oldukları *yenilmezlik* ve *aşırı güven* duygusunun kaybına da neden oldu.

Selmân-ı Pâk'ta en fazla 500 yaralıya göre hazırlık yapan İngiliz kurmay heyeti, 4.500 yaralı ve ölü İngiliz askeri ile karşılaşınca tam bir fiyasko yaşadı. Çünkü bunları muharebe alanlarından tahliye edecek, gemilere yükleyecek ve tedavi edecek sayıda asker, sağlık personeli ve doktor hazırlanmamıştı. Bundan dolayı da yaralı askerlerinin yüzlercesi, sağlıkçılar tarafından ilk müdahalesi bile yapılamadan öldü.

Kûtü'l-Amâre'ye çekilen İngiliz tümenini kurtarmak için İngilizler birçok taarruzda bulundu. Bu taarruzlar devam ederken, 18 Ocak 1916'da Irak Sefer Kuvvetleri Komutanı General Nixon'ın sağlık sorunları nedeniyle görevden ayrılması üzerine, yerine General Sir Percy Lake'i atadılar. General Townshend'ı kurtarmak için oluşturulan Dicle Kolordusuna da Aralık 1915'te General Aylmer'ı getirdiler. Fakat General Aylmer'ın başarısız olması nedeniyle onu görevden alıp yerine 12 Mart 1916'da, General Gorringe'ı getirdiler. Bu değişiklikler de işe yaramadı. Bunun

üzerine Kûtü'l-Amâre'de General Townshend komutasında kuşatılan İngiliz 6. Tümeni, 29 Nisan 1916'da kayıtsız şartsız Türk askerlerine teslim oldu.

İngilizlerin teslim olmayı önleyememesinin bir nedeni de General Townshend'in yetersiz yiyecek, asker ve cephane nedeniyle acilen kurtarılma konusunda üst makamlarına sürekli baskı yapması nedeniyle, onları kurtarmaya gelen askeri birliklerinin komutanlarının da askerlerini gerekli hazırlık ve planlama yapmadan taarruza geçirmeleriydi. Sonuç, Selmân-ı Pâk Muharebesi'nde yaşadıklarının aynısı hatta daha fazlası oldu. Çünkü kurtarma harekâtı süresince, daha önceki muharebelerden farklı olarak, çok fazla sayıda beyaz İngiliz askeri kaybettiler.

İngiliz Kurtarma Kuvvetleri'nin komutan ve subayları başarısız olma nedenlerinden birisi olarak, gerçekten de o dönemde oldukça fazla yağan yağmuru göstermişlerdir. Yağmurun muharebe alanlarını sıvı çamur ve balçık haline getirdiğini, bunun da İngiliz askerlerinin hareketini engellediğini ileri sürmüşlerdir. Ama aynı hava ve arazi şartlarında Türk askerlerinin de savaştığı unutulmamalıdır. Bunun yalnızca İngiliz askerlerini engelleyen bir şeymiş gibi ileri sürülmesi, olsa olsa kendi eksiklik ve hatalarını örtme çabasından başka bir şey değildir.

Kûtü'l-Amâre'de bir tümen İngiliz-Hintli askerin şartsız teslimi ile İngilizlerin çok önem verdikleri İngiliz prestiji, dünya çapında büyük bir darbe aldı. Bu teslimiyet İngiliz ordusunun 19 Ekim 1781 Amerikan Bağımsızlık Savaşı sırasında verdikleri 7.100 esirden sonraki en büyük teslimiyetti. Yani yaklaşık 135 yıl, bu kadar çok sayıda esir vermemişlerdi. Dolayısıyla bu teslimiyet, İngiliz Savaş Bakanı Kitchener'ın da dediği gibi Büyük Britanya için hem bir utanç hem de dünya çapında itibar kaybı oldu.

İngilizlerin Bağdat'ı işgal etme hayali ile başlayan ileri harekât, Selmân-ı Pâk'ta ilk darbeyi yemiş, İngiliz Kurtarma Kuvvetleri'nin başarısız olması ve oldukça fazla beyaz İngiliz askeri kaybetmeleriyle ikinci darbeyi almıştır. Kûtü'l-Amâre'de General Townshend ve tümeninin teslimi ise üçüncü ve son darbe olmuştur. Bunun, İngiliz yönetimi altındaki bütün Müslüman sömürgelerinde, büyük olaylara ve ayaklanmalara yol açacağı ile ilgili İngilizlerde oluşan endişe ise gerçekleşmemiştir.

General Townshend, Kûtü'l-Amâre'ye çekilerek, Türk ordusunun Basra üzerine yürümesini engellemiştir. Kûtü'l-Amâre, bulunduğu konum itibarıyla Dicle Nehri üzerinden yapılacak her türlü ulaşım ve ulaştırma yapılmasını engelleyecek bir konumdaydı. Dolayısıyla Türk ordusu Dicle Nehrini kullanamayınca daha güneye inememiştir. Bundan dolayı da İngiliz ordusu rahat bir şekilde hazırlık yapma ve var olan mevzilerini koruma olanağına kavuşmuştur.

İngilizler Kûtü'l-Amâre teslimiyetine kadar, Irak'ta tek ulaşım yolu olan nehir ve bu nehre uygun ulaştırma araçları sorununu çözemediler. İngiltere'deki Savaş Bakanlığı'ndaki yetkililer, muharebe alanındaki subay ve komutanların ısrarla istedikleri ölçülere göre değil kendi düşündükleri ölçülerde imal edilmiş, Dicle Nehrine uygun olmayan gemi, römorkör ve mavnaları Irak'a gönderdiler. Bunlar da kullanılamadığından, takviye güç olarak Irak'a gelen askerleri cepheye taşıyamadıkları gibi yaralıları da cephe gerisine tahliye edemediler. Sonuçta kullanılamayan bu araçlar yüzünden binlerle ifade edilebilecek İngiliz askeri öldü.

Çoğunluğu Irak'ta hasta ve yaralı askerlerine veremedikleri tıbbi destek nedeniyle meydana gelen ağır toplumsal travma sonucunda parlamentolarında kabul ettikleri bir yasa ile Irak Soruşturma Komisyonu oluşturdular. Bu komisyona çok geniş yetkiler verdiler. Bu Komisyon, atandığı tarihe kadar Irak'taki muharebelerde yer almış veya oradaki olaylara doğrudan ya da dolaylı olarak etki etmiş olan İngiliz subay ve komutanlarının yanı sıra, Hindistan'dan Sorumlu Bakanları, Hindistan Valisini, Hindistan Başkomutanı ile Genelkurmay Başkanı, Sağlık Hizmetleri Müdürünü, Anglo-Persian Oil Company'nin sivil olan müdürünü, Hindistan Hükümetinin Maliye Bakanını olmak üzere, 100'den fazla sayıda asker ve sivil yetkilileri çağırıp sorguladı. Yaptıkları soruşturmanın sonucunda da yazdıkları raporu yayımladılar. Üstelik bunu Irak'taki muharebeler devam ederken yaptılar.

Irak Soruşturma Komisyonu, Sefer'in başlangıcında, yalnızca Basra işgal edilecekken, bu elde edildikten sonra Bağdat üzerine yürünmesine karar verilmesini sağlayan Irak Seferi'nin ilk komutanı olan Sir John Nixon'a, çok az sorumluluk yükledi. Onun en büyük hatasını, kendisine özgü aşırı iyimser olması ve Bağdat üzerine yürünmesi konusunda alınan karara etki etmesi olarak gördüler. Eğer bu

kadar iyimser olmasa ya da kendisine aşırı derecede güvenmese, belki de Bağdat üzerine yürüme kararı alınmayacağını ve böyle büyük bir yenilginin de olmayacağını ileri sürdüler. Ama zaten her şey o kararın alınmasından sonra olmuştu.

Irak Soruşturma Komisyonu tarafından, Irak'ta yaşanan başarısızlıklar konusunda sorumlu tutulan yalnız Sir John Nixon değildi. Hindistan'da Irak Seferi politikasının yürütülmesinden sorumlu Hindistan'ın Genel Valisi Lord Hardinge ile Hindistan Ordusu'nun Başkomutanı Sir Beauchamp Duff da sorumlu tutuldu. İngiltere'de Hindistan'dan Sorumlu Bakanlığın Askeri Sekreteri Sir Edmund Barrow, Hindistan'dan Sorumlu Bakan Austen Chamberlain ve hükümetin Savaş Komitesi de sorumlu tutuldular.

Soruşturma Raporuna göre de birçok sivil ve askeri yetkiliyi görevden aldılar. Yerlerine işinin ehli olan sivil ve askeri personel atadılar. Kûtü'l-Amâre teslimiyetine kadar yapılması gereken ama yapılmayan ne varsa hepsini yaptılar. Yapılması gereken işe göre asker veya sivil personelin istihdamı, tecrübeli subay ve komutanların görevlendirilmesi, Dicle Nehrine uygun ulaştırma araçlarının temini, yeterli düzeyde sağlık personeli ve tıbbi destek unsurlarının hazır hale getirilmesi, asker ve sivil personele görevinin gerektirdiği yetkiyi kullanma serbestliği, takviye asker, silah ve cephane temininin hepsi derhal ve eksiksiz yerine getirildi.

General Townshend'in Kûtü'l-Amâre kuşatması sırasında yapabileceği ama yapmadığı bir şey vardı; kuşatmayı yarma harekâtı. Bunun için beş farklı plan yapmasına rağmen bunu denemedi. Kûtü'l-Amâre'yi kuşatan Türk askeri sayısı yaklaşık 3.000, kuşatılan İngiliz askeri sayısı ise bunun yaklaşık beş katıydı. Eğer bir yarma harekâtı yapsaydı, büyük olasılıkla güneyden gelen İngiliz Kurtarma Kuvvetleri'ni engellemek için mevzilerde bekleyen Türk askerleri iki ateş arasında kalacaktı. General Townshend'in böyle bir harekâta başarılı olma şansı hayli yüksekti. Çünkü Türk komutanlar ve istihbarat subayları, Kûtü'l-Amâre'de bu kadar İngiliz-Hintli asker olduğunu bilmediklerinden, kuşatma için çok az sayıda asker bırakmışlardı. Bu, aslında kuşatılan İngiliz tümeni için değerlendirilmeyen bir şanstı.

İngilizler, Irak'ta yalnızca nehir yolu ile ulaşım ve nakliyeye güvenilemeyeceğinden üç adet demir yolu hattı inşa edip bitirdiler. Bunun yanına kara yolu inşa etmeye

başladılar. Askerlerinin sayı ve niteliklerini artırdılar. Gerek Avrupa’da Almanlara karşı gerekse de Gelibolu’da Türklere karşı savaşmış tecrübeli askerleri, bu kez Irak’ta kullandılar. General F. S. Maude gibi daha önce Gelibolu’da da savaşmış tecrübeli, her şeyi en ince ayrıntısına kadar bizzat inceleyen bir komutanı 28 Ağustos 1916’da Irak Sefer Kuvvetleri Komutanı olarak atadılar. Irak’taki İngiliz asker sayısı Türk askerinin sayısının çok üzerine çıkana kadar harekâta girişmediler. Bunun yanında savaş için gerekli olan tüm araç gereçleri ve malzemeleri hazırladılar.

1914-1918 yılları arasında İngilizlerin Irak’ta asker zayiatı 121.499 oldu. Bunun 41.000’den fazlası ölüydü. Bu rakamlar İngilizlerin I. Dünya Savaşı esnasında, yalnızca Irak Cephesi’nde verdikleri ölü, yaralı, esir ve kayıp asker sayısıdır. Irak’taki yenilgiler ve teslimiyet, İngiltere’nin çok övündüğü “yanılmazlık” ve “hatasızlık” konusunda efsane olmuş itibarlarına, tüm dünyada büyük bir darbe vurdu. “Üzerinde güneşin asla batmadığı imparatorluk” ya da “Tanrı’nın Krallığının Yeryüzündeki Temsilcisi” olarak görülen İngilizler, Irak’taki muharebelerdeki yenilgileri ve Kûtü’l-Amâre teslimiyeti nedeniyle, kendilerinin de yenilebilecekleri konusunda tüm dünyada bir bilinç oluşmasına neden oldu.

Türk tarafı açısından Kûtü’l-Amâre teslimiyetine bakıldığında, Osmanlı Padişahı Mehmed Reşad’ın 14 Kasım 1914’te ilan ettiği *Cihad-ı Ekber*’in, İngiliz hâkimiyeti altındaki Müslüman toplumlarda çok büyük destek bulacağı beklentisi gerçekleşmedi. Eğer bu gerçekleşseydi, İngilizler Irak’a yığdıkları askerlerin çoğunu getiremeyeceklerdi. İran, Afganistan sınırlarında ve Hindistan içinde asker bulundurmak zorunda kalacaklardı. Aynı şekilde Ruslar da Erzurum’a kadar belki de gelemeyeceklerdi. Arap Yarımadası’ndan bahsetmiyoruz bile. Çünkü oralarda “*Cihat*” zaten hiçbir anlam ifade etmedi.

İngilizlerin Irak’ı işgal etmeye başladığı andan itibaren, Türk ordusunun kurmay heyeti veya komutanlarının yapması gereken bir şey vardı. Eğer onu savaş başladıktan çok kısa bir süre sonra yapsalar, belki de Irak’ın tamamı İngilizler tarafından işgal edilemeyecekti. Liman ve nehir nakliyesi konusunda uzman bir sivil olan ve İngiliz ordusu tarafından iki kez Irak’ta görevlendirilen Sir George Buchanan’ın dediği gibi, Türk yetkililerin yapması gereken tek şey, Dicle’nin

kabaran sularının etrafını basmasını önlemek için nehir kenarlarına yapılan toprak bentleri yıkmaktı. Eğer bu yapılabilseydi, muhtemelen İngilizler en fazla Basra'yı ve belki de Kurna'yı işgal edecekler, daha fazla kuzeye çıkamayacaklardı. Kûtü'l-Amâre'den sonraki Irak toprakları, Dicle Nehrinden daha alçaktaydı. Dolayısıyla, nehir kenarındaki toprak bentlerin yıkılması nehir su seviyesini düşüreceğinden, Irak'taki tek ulaşım yolunun İngilizler tarafından kullanılması engellenmiş olacaktı.

İngilizlerin Basra'dan daha yukarılara çıkması engellenemediği gibi Kûtü'l-Amâre'deki İngiliz askerlerine yapılan Türk taarruzları da başarılı olamıyordu. Ocak 1916 sonunda çok yağmur yağdığından Dicle Nehri taşmıştı. İngiliz tümeninde görevli İstihkâm Subayı Sandes ile Topçu Subayı Mousley'in anılarında yazdıkları gibi hem İngiliz hem de Türk mevzilerini su bastığından Türk ve İngiliz askerleri mevzilerini terk etmişlerdi. Dolayısıyla, en azından Kûtü'l-Amâre'nin kuzeyinde Dicle'nin kenarındaki toprak bentler yıkılabilir ve Kûtü'l-Amâre'nin tamamının su altında kalması sağlanabilirdi. Türk askerlerinin geri çekilebileceği yer vardı ama üç tarafı nehirle çevrili kasabadaki İngiliz askerlerinin gidebileceği yer yoktu. Ya teslim olacaklar ya da boğulacaklardı. Böylece Türk topraklarının hem sayı hem de etkisi anlamında yapamadıklarını, sel sularının yardımıyla gerçekleştirebilirlerdi. Böylece İngilizler çok daha kısa sürede teslim olmaya zorlanabilirdi.

İngilizler kadar Türk askerleri de ulaşım ve nakliye için Dicle Nehri'ne ihtiyaç duyuyorlardı. Ama Kûtü'l-Amâre'deki İngiliz 6. Tümeni, Türk askerlerinin bu nehri kullanmasını engelliyordu. Bu nedenle Osmanlı ordusu bu nehri kullanarak Basra üzerine asker ve malzeme sevk edemedi. Yalnızca kara yolunu kullanmak zorunda bırakıldı. Ama düzenli bir kara yolu olmadığı için bu çok zorlu ve zaman alıcı bir süreçti. Basra üzerine hızlı bir şekilde gitme olanağı bulamayınca, Türk askerleri yalnızca Kûtü'l-Amâre'nin çok uzağında olmayacak bir şekilde savunma hattı oluşturmaya mecbur kaldı. Yoksa Türk birlikleri Basra üzerine harekâta geçebilir ve İngiliz-Hint ordusuna gelen takviye kuvvetleri belki de daha gelmeden engelleme şansına sahip olabilirdi. Bu yapılamadığı için Irak'taki İngiliz-Hint ordusu İngiltere'den, Hindistan'dan ve diğer sömürgelerinden oldukça çok sayıda takviye asker, mühimmat ve malzeme desteği sağlayabildi.

Osmanlı Hükümeti Harbiye Nezareti, Irak Cephesi'ni takviye etmediği gibi tam tersini yaparak, bu cepheden asker çekerek İran'a gönderdi. İngilizlerin Irak'a sürekli asker, silah, mühimmat, savaş araç ve gereçleri takviyesi sürerken Osmanlı Harbiye Nezareti'nin bunun tam tersini yapması İngilizlere bulunmaz bir fırsat yarattı. Ocak 1917'de başlattıkları ikinci Bağdat harekâtı ile Kûtü'l-Amâre, Aziziye, Leç ve Selmân-ı Pâk gibi daha önce işgal edip sonra geri çekildikleri yerleri tekrar ele geçirdiler. Bunların yanında asıl hedef olan Bağdat'ı, ardından Felluce'yi, Samara, Tikrit ve hatta Mondros Mütarekesi'nden hemen sonra, mütareke hukukuna aykırı olarak Musul'u bile işgal ettiler.

Yüzyıllardır aynı dine mensup olarak bir arada yaşanan Araplar, farklı bir dine inanan İngilizlere karşı yapılan bu savaşta, üstelik aynı zamanda da halife olan Osmanlı Padişahının "*Cihat*" ilanına rağmen, Osmanlıyı desteklememiştir. Yalnızca Araplar değil, İngiltere'nin sömürgesi ya da etkisi altındaki İran, Afganistan ve Hindistan gibi ülkelerdeki Müslümanlar, az bir kısmı hariç, Osmanlıların yanında olmamışlardır. Müslümanlar için kutsal olan topraklarda bile Araplar, Türk askerlerinin yanında değil tam tersine İngilizlerin yanında yer almış ve Türk askerlerine karşı savaşmışlardır. Kuşkusuz Osmanlı'nın yanında yer alan Arap ve Afgan kabileleri de olmuştur ama karşı olanların yanında, bunların etkisi çok sınırlı kalmıştır. Bu durum, belki de dindaşlığın birleştirici veya bir araya getirici özelliği var mıdır gibi bir soruya yanıt da olabilir. Irak, İran, Afganistan, Hindistan ve Arap Yarımadası'nın savaşta Osmanlı Padişahı ve halifesinin "*Cihat*" ilanına karşı takındıkları olumsuz tavra bakıldığında, aynı dine mensup olmanın birleştirici bir etkisinin olmadığı sonucuna varılabilir.

Sonuçta, Irak'ta savaşan Türk askerleri yeterince eğitimi, silahı, cephanesi, yiyeceği ulaştırma araçları olmamasına ve alt yapı sorunları yaşamalarına rağmen o dönemin en güçlü ülkelerinden biri olan İngiltere'ye olağanüstü bir yenilgi yaşatarak, tarihteki yerini almıştır.

KAYNAKÇA

- APAK Rahmi, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.
- ARMAOĞLU Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.
- Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, *Kûtül-Amâre Kuşatması ve Zaferi*, Sayı 137, Yıl:65, Ocak 2016.
- ASTON George Sir, *The Great War of 1914-1918*, Thorton Butterworth Limited, London 1930.
- ATABEY Figen, *General F. S. Maude'un Bağdat Seferi*, Journal of History Studies, Volume 9, Issue 2, p. 67-83, June 2017.
- AVCI Orhan, "İsmail Hakkı Süerdem'in Kaleminden Kutü'l-Amare Zaferi", *Türk Kültürü Dergisi*, sayı 386, Haziran 1995, ss.361-372.
- AVCI Orhan, *Irak'ta Türk Ordusu 1914-1918*, Vadi Yayınları, Ankara Ocak 2004.
- BARBER Charles H., *Besieged in Kut and After*, William Blackwood and Sons, Edinburgh and London 1917.
- BARKER A. J., *The Bastard War-The Mesopotamian Campaign of 1914-1918*, The Dial Press, New York 1967.
- BEYATLI Hidayet Kemal, "Irak Türkleri'nin Tarih, Dil ve Kültürleri", *Misakımillî ve Türk Dış Politikasında Musul, Kerkük ve Erbil Meselesi Sempozyumu:28 Ocak 1997-Konya: Bildiriler* (s. 25-30), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2012.
- BUCHANAN George Sir, *The Tragedy of Mesopotamia*, William Blackwood & Sons Limited, Edinburg and London, 1938.
- CROWLEY P. T., *Operational Lessons of the Mesopotamia Campaign, 1914-1918*, Defence Studies, Vol. 4, No.3 (Autumn 2004), ss. 335-360.
- ÇİĞ Muazzez İlmiye, *Kur'an, İncil ve Tevrat'ın Sumer'deki Kökeni*, Kaynak Yayınları, İstanbul Eylül 2020.
- ÇİĞ Muazzez İlmiye, *Uygarlığın Kökeni Sumerliler-1, Tarihte İlk Edebi Eserlerden Seçmeler*, Kaynak Yayınları, İstanbul Kasım 2020.
- ÇİFCİ Erhan, *Kûtü'l-Amâre Kahramanı Halil Kut Paşa'nın Hatıraları*, Timaş Yayınları, İstanbul 2015.

Daily Telegraph, 11 Feb. 2017, p. 30.

EMECEN Feridun, *Irakeyn Seferi*, Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, cilt 19, İstanbul 1999.

ERICKSON Edward J., *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, (Çev.: Mehmet Tanju Akad), Kitap Yayınevi, İstanbul Mart 2011.

EVANS Roger, *A Brief Outline of the Campaign in Mesopotamia 1914-1918*, Sifton Praed & Co., London 1930.

EWING William, *Gelibolu'dan Bağdat'a, Bir İngiliz Ordu Rahibinin Gözüyle Birinci Dünya Savaşı*, (Çev.: H. Büşra Yavuz), İz Yayıncılık, İstanbul 2012.

General and Special Political Papers, 1909-1937, Correspondence between Austen Chamberlain and Lord Hardinge Concerning India, 1915-1916, AC 62/1-177.

General and Special Political Papers, 1909-1937, Nixon-Townshend Controversy, 1915-1916, AC 47/1/1-34.

General and Special Political Papers, 1909-1937, War Committee, 1915-1916, AC 46/7/1-48.

GEORGE David Lloyd, *War Memoirs of David Lloyd George*, Ivor Nicholson & Watson, London 1933, s. 639.

GOOLD Douglas, *Lord Hardinge and the Mesopotamia Expedition and Inquiry, 1914-1917*, The Historical Journal, Vol. 19, No. 4 (Dec., 1976), pp. 919-945.

Harp Mecmuası, Aralık 1915, yıl 1, sayı 1, s. 4.

Harp Mecmuası, Kanunısani 1331, yıl 1, sayı 4, s. 63.

Harp Mecmuası, Mart 1332, yıl 1, sayı 7, s. 106.

Harp Mecmuası, Nisan 1332, yıl 1, sayı 8, derginin kapak resmi; s. 114; 116-118.

Harp Mecmuası, Mayıs 1332, yıl 1, sayı 9, s. 130.

Harp Mecmuası, Haziran 1332, yıl 1, sayı 10, s.153.

HELLER Joseph, *British Policy Towards The Ottoman Empire 1908-1914*, Frank Cass and Company Limited, London 1983.

<http://nationalarchives.gov.uk/pathways/firstworldwar/battles/mesopotamia.htm>, Erişim Tarihi: 26.11.2018.

<http://www.cracroftspeerage.co.uk/online/content/donoughmore1800.htm>, Erişim tarihi:15.03.2020.

<http://www.lightbobs.com/1914-august---december.html>, Erişim tarihi: 06.08.2020. (Bağdat'a kadar Irak Haritası)

<http://www.metric-conversions.org> (İngiliz ağırlık ve uzunluk ölçü birimlerini, Türkiye’de kullanılan ağırlık ve ölçü birimlerine çevirmek için kullanılan site)

<http://www.militarysunhelmets.com/2012/british-army-spine-pads>, Erişim tarihi: 04.04.2018. (Omurga Pedi)

http://www.nationalarchives.gov.uk/pathways/firstworldwar/service_records/p_officer.htm. Erişim Tarihi: 26.11.2018. (General F. S. Maude)

http://www.nationalarchives.gov.uk/pathways/firstworldwar/service_records/p_officer.htm. Erişim tarihi: 26.11.2018.

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5a7ce42ccc1065.87096749, Erişim tarihi: 09.02.2018. (Römorkör)

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5a7cd9e38984d9.60690042, Erişim tarihi: 09.02.2018. (Salapurya)

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5a7cdd059f65e7.26960645, Erişim tarihi: 09.02.2018. (Mavna)

http://www.wiki30.com/wa?s=richard_hely-hutchinson%2c_6th_earl_of_donoughmore, Erişim tarihi: 15.03.2020.

<https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1916/aug/01/clause-1-appointment-of-commissioners>, Erişim tarihi: 09.03.2020.

<https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1916/aug/01/special-commissions-dardanelles-and>, Erişim tarihi: 10.03.2020.

<https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1916/aug/09/message-from-the-lords>, Erişim tarihi: 10.03.2020.

<https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1916/aug/14/dardanelles-and-mesopotamia-bill>, Erişim tarihi: 10.03.2020.

<https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1916/jul/12/mesopotamia>, Erişim tarihi: 07.03.2020.

<https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1916/jul/18/statement-by-prime-minister>, Erişim tarihi: 07.03.2020.

<https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1916/jul/20/commissions-of-inquiry>, Erişim tarihi: 07.03.2020.

<https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1916/jul/24/inquiry-by-special-commissions>, Erişim tarihi: 07.03.2020.

<https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1916/jul/26/special-commissions-dardan-elles-and>, Erişim tarihi: 07.03.2020.

<https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1916/jul/27/clause-1-appointment-of-commissioners>, Erişim tarihi: 08.03.2020.

<https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1917/jun/27/royal-commission-report>, Erişim tarihi 14.11.2019.

<https://api.parliament.uk/historic-hansard/lords/1916/aug/02/special-commissions-dardanelles-and>, Erişim tarihi: 10.03.2020.

<https://api.parliament.uk/historic-hansard/lords/1916/aug/03/special-commissions-dardanelles-and>, Erişim tarihi: 10.03.2020.

<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/23150>, Erişim tarihi: 10.04.2021. (Mareşal von der Goltz)

<https://core.ac.uk/download/pdf/35439362.pdf>, Vedica Kant, *India and WWI: piecing together the impact of the Great War on the subcontinent*, Erişim tarihi: 24.09.2020.

<https://discoveringanzacs.naa.gov.au/browse/records/506419>, Erişim tarihi: 03.04.2021. (İngiliz Hastane Gemisi)

<https://encyclopedia.1914-1918-online.net/pdf/1914-1918-Online-afghanistan-2016-09-02.pdf>, Erişim tarihi 21.01.2019.

https://encyclopedia.1914-1918-online.net/pdf/1914-1918-Online-kitchener_horatio_herbert_kitchener_earl-2018-03-29.pdf. Erişim tarihi: 22.02.2020.

<https://hansard.parliament.uk/Commons/1916-08-01/debates>, Erişim tarihi: 09.03.2020.

<https://hansard.parliament.uk/Commons/1916-08-01/debates/2b13197f-4f29-4c6e-9b1d-53466ec089fb/Title?highlight=special%20commissions%20dardanelles%20mesopotamia%20bill#contribution-95d1c589-72e4-48e3-b4df-75f963b03d36>, Erişim tarihi: 02.03.2020.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/abdulaziz-b-suud>, Erişim tarihi: 14.06.2021. (İbn Suud)

<https://islamansiklopedisi.org.tr/selman-i-farisi>, Erişim tarihi: 30.03.2021.

<https://npgimages.com/search/?searchQuery=General+Townshend>, Erişim tarihi: 07.08.2020. (General Townshend)

<https://nzhistory.govt.nz/media/photo/map-british-india-1914>, Erişim tarihi: 07.07.2020. (1914 yılı İngiliz Hindistan'ı)

<https://prabook.com/web/john.nixon/1721217>, Erişim tarihi: 06.08.2020. (General Nixon)

<https://slideplayer.com/slide/12623736/>, Erişim tarihi: 06.08.2020. (İngilizlerin Fav Yarımadası'nı işgali ve sonraki rotası)

<https://sozluk.gov.tr/>, Erişim tarihi: 17.01.2021. (Lojistik)

<https://sozluk.gov.tr/>, Erişim tarihi: 20.04.2021. (Pruva)

<https://sozluk.gov.tr/?kelime=>, Erişim tarihi: 28.12.2019. (Cibinlik)

<https://sozluk.gov.tr/?kelime=>, Erişim tarihi: 28.12.2019. (Periskop)

<https://sozluk.gov.tr/?kelime=>, Erişim tarihi: 28.12.2019. (Tayın)

<https://sozluk.gov.tr/?q=mazgal&aranan=>, Erişim tarihi: 28.12.2019. (Mazgal)

<https://wiki.fibis.org/w/Poona>, Erişim tarihi: 20.04.2021. (Poona)

<https://www.britannica.com/biography/Edwin-Samuel-Montagu>, Erişim tarihi: 17.06.2020. (Edwin Samuel Montagu)

<https://www.britannica.com/place/Ahvaz>, Erişim tarihi: 06.01.2020. (Ahvaz)

<https://www.britannica.com/topic/Whitehall>, Erişim tarihi: 20.04.2021. (Whitehall)

<https://www.congress.gov/bill/109th-congress/house-resolution/748/text>. Erişim tarihi: 13.03.2018. (H. Res.748- Recognizing the 225th anniversary of the American and French victory at Yorktown, Virginia, during the Revolutionary War)

<https://www.keymilitary.com/article/great-war-gallantry>, Erişim tarihi: 30.04.2021. (Julnar Gemisi)

<https://www.kidpaw.com/famous-people/lord+hardinge-pid81302>, Erişim tarihi: 06.08.2020. (Lord Hardinge)

<https://www.king-emperor.com/Lt.General%20Sir%20Percy%20Lake.html>, Erişim tarihi: 04.04.2021. (General Sir Percy Lake)

<https://www.loc.gov/resource/ggbain.24178/>, Erişim tarihi: 05.04.2021. (General Maude)

<https://www.merriam-webster.com/dictionary/atta>, Erişim tarihi 31.01.2020. (Atta)

<https://www.naval-history.net/WW1Battle1408Mesopotamia.htm>, Erişim tarihi: 30.04.2021. (İngiliz Odin Gambotu)

<https://www.naval-history.net/WW1Battle1408Mesopotamia.htm>, Erişim tarihi: 30.04.2021. (İngiliz Firefly Gambotu)

<https://www.royalhampshireregiment.org/about-the-museum/timeline/formation-territorial-force/>, Erişim tarihi: 10.03.2021. (Territorial Force)

<https://www.thetimes.co.uk/archive/article/1916-05-01/7/8.html>, Erişim tarihi: 16.03.2020.

<https://www.thetimes.co.uk/archive/article/1916-05-01/8/7.html>, Erişim tarihi: 17.03.2020.

<https://www.thetimes.co.uk/archive/article/1916-05-03/8/6.html>, Erişim tarihi: 16.03.2020.

<https://www.thetimes.co.uk/archive/article/1916-05-23/9/3.html>, Erişim tarihi: 16.03.2020.

<https://www.thetimes.co.uk/archive/article/1916-05-30/7/3.html>, Erişim tarihi: 17.03.2020.

<https://www.thetimes.co.uk/archive/article/1916-06-16/9/2.html>, Erişim tarihi: 17.03.2020.

<https://www.thetimes.co.uk/archive/article/1916-06-22/10/1.html>, Erişim tarihi: 18.03.2020.

<https://www.thetimes.co.uk/archive/article/1916-07-15/9/5.html>, Erişim tarihi: 18.03.2020.

KEELING Edward Herbert, *Adventures in Turkey and Russia*, John Murray, London 1924.

KELEŞYILMAZ Vahdet, *Teşkilâtı Mahsûsa'nın Hindistan Misyonu (1914-1918)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999.

KISIKLI Emine, “Yeni Gelişmeler Işığında Geçmişten Günümüze Musul Meselesi”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sayı: 24, Kasım 1999-2003, ss. 487-526.

KOÇAK R. Dilek, “Lojistiğin Tarihsel Gelişimi: Askeri Gereksinimden İşletme Lojistiğine ve Tedarik Zinciri Yönetimine Evrilme Süreci”, *Journal of Yaşar University*, 2020, 15/58, 246-258.

KÜÇÜKVATAN Mahir, “İngiliz Basınında Osmanlının Kut’ül-Amâre Zaferi”, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 2013/Spring, ss. 55-85.

LAWRENCE T. E., *Seven Pillars of Wisdom a Triumph*, Oxford University Press, Calcutta 1940.

Mehmed Emin Bey, *KûtülAmâre'de Kuşatma ve Zafer*, (Yayına Hazırlayan: Muzaffer Albayrak), Yeditepe Yayınevi, İstanbul Haziran 2018.

Mesopotamia Commission Report, H.M. Stationery Office, London 1917.

MILLAR Ronald, *Death of An Army The Siege of Kut 1915-1916*, Houghton Mifflin Company, Boston 1970.

MOBERLY F. J., *The Campaign in Mesopotamia 1914-1918, Volume I-II*, The Imperial War Museum, London, Department of Printed Books and the Battery Press Inc., Nasville, Tennessee 1997.

MOBERLY F. J., *The Campaign in Mesopotamia, 1914-1918, Volume IV*, H.M. Stationery Office, London 1927.

MOUSLEY Edward O., *The Secrets of Kuttite an Authentic Story of Kut, Adventures in Captivity and Stamboul Intrigue*, John Lane the Bodley Head Limited, London 1922.

Naval Intelligence Divison, *'Iraq and the Persian Gulf'*, the University Press, Oxford September 1944.

ÖKE Mim Kemal, *Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1926)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını:76, İstanbul 1991.

ÖZÇELİK Mücahit, *İtilaf Devletlerinin Çanakkale'yi Tahliyesinin Türk Basınına Yansımaları*, Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, Yıl:13, Bahar 2015, sayı: 18, ss. 447-464.

POLAT Ü. Gülsüm, "Esir Kut Komutanı Townshend'in İstanbul'a Getirilişi ve İngiliz Savaş Basınına Müdahale", *Akademik Orta Doğu*, Cilt 9, sayı: 2, 2015, ss. 131-145.

SANDES E. W. C., *In Kut and Captivity with the Sixth Indian Division*, John Murray, London 1919.

SANDIKLI Atilla, SEMİN Ali, ERSOY ÖZTÜRK Tuğçe, *2. Körfez Savaşı'nın 10. Yılında Irak* (Rapor No:55), Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi (BİLGESAM), İstanbul, Mart 2013.

Sir William Babbie, V.C., K.C.B., K.C.M.G., LL.D., M.B., *British Medical Journal*, vol: 2, 3117 (1920): 494-496.

SPACKMAN William Collis, *esir bir İngiliz doktorun kûtulamâre anıları* (Çev: Derin Türkömer), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.

- T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Arşiv Belgelerine Göre Kütü'l-Amâre Zaferi*, Yayın No:143, İstanbul 2016.
- T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Musul-Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, Yayın Nu:11, Ankara 1993.
- T.C. Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Irak-İran Cephesi 1914-1918 3'üncü Cilt 2'nci Kısım*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1979.
- T.C. Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi III ncü Cilt Irak-İran Cephesi 1914-1918 1nci Kısım*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1979.
- The Hospital, The Workers' Newspaper of Administrative Medicine and Institutional Life, Administration, National Insurance and Health, No.1622, Vol. LXII, Saturday, July 7, 1917.
- The Mesopotamia Commission: [First Notice], *British Medical Journal*, vol:1, 2948, 30 June 1917, 875–877.
- The Mesopotamia Commission: [Second Notice], *British Medical Journal*, vol:2, 2949, 7 July 1917, 24-26.
- The Mesopotamia Commission: [Third Notice], *British Medical Journal*, vol: 2, 2950, 14 July 1917, 48-49.
- The Mesopotamia Commission: [Fourth Notice], *British Medical Journal*, vol: 2, 2951, 21 July 1917, 83.
- The Times, 30 Sept. 1915, p. 5.
The Times, 22 Nov. 1915, p. 6.
The Times, 29 Nov. 1915, p. 6.
The Times, 9 Dec. 1915, p. 8.
The Times, 29 Dec. 1915, p. 7.
The Times, 15 Apr. 1916, p. 8.
The Times, 12 Apr. 1917, p. 1.
The Times, 24 Apr. 2003, p. 16.
The Times, 29 Apr. 2014, p. 20.
- The War Office, *Statistics of the Military Effort of the British Empire During the Great War 1914-1920*, H. M. Stationery Office, London 1922.
- TINKER Hugh. "India in the First World War and After." *Journal of Contemporary History*, vol. 3, no. 4, 1968, pp. 89–107. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/259853. Accessed 16 June 2020.

TOWNSHEND Charles V. F., *Esir Bir İngiliz Generalin Kaleminden KûtulAmâre'de Esaret*, Tercüme Târih-i Asker-i Osmânî Encümeni, Sadeleştiren Recep Ahıskalı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul Nisan 2016.

TOWNSHEND Charles Vere Ferres, *Mezopotamya Seferim, Kurna, KûtulAmâre ve Selmanıpâk Muharebeleri*, (Çev: Gürol Koca), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.

TOWNSHEND Sir Charles V. F., *My Campaign in Mesopotamia*, Thornton Butterworth Limited, London 1920.

ÜZEN İsmet, “Türklerin Kut’ül-Amâre Kuşatması Sırasında İngiliz Ordusunda Bulunan Hintli Askerlerin Tutumu (Aralık 1915-Nisan 1916)”, *Gazi Üniversitesi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt 2, sayı: 3, Kış 2008, ss. 81-102.

Yüzbaşı Mukbil Bey, *Irak Cephesi 1914-1918 Kûtü'l-Amâre Kuşatması*, Fransızcadan çev. Gül Karabuda, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019.

EKLER

EK 1. HARİTALAR VE KROKİLER

Harita 1: 1914 Yılı'nın İngiliz Hindistan'ı Haritası¹⁰⁴⁰.

Harita 2: İngilizlerin 1914 yılında Fav Yarımadası'nı işgali ve sonraki rotası¹⁰⁴¹.

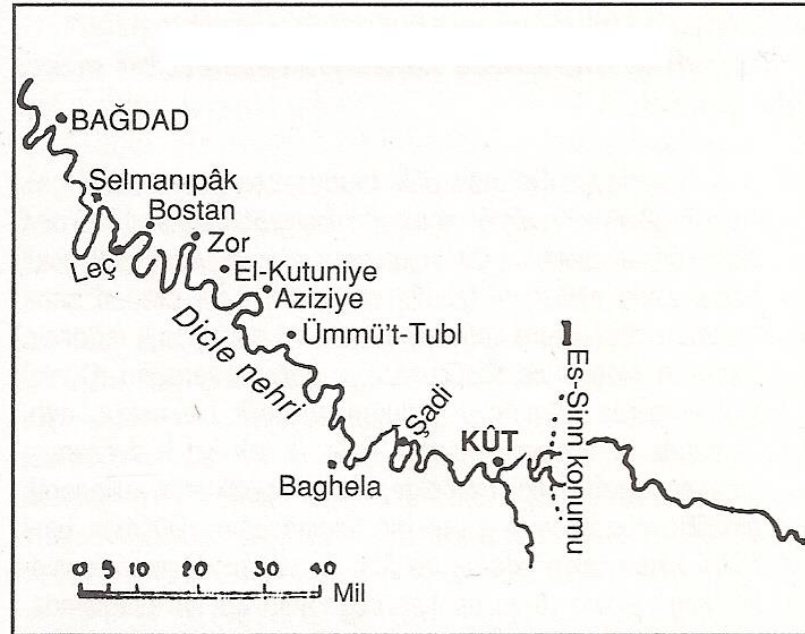
¹⁰⁴⁰ <https://nzhistory.govt.nz/media/photo/map-british-india-1914>, Erişim tarihi: 07.07.2020.

¹⁰⁴¹ <https://slideplayer.com/slide/12623736/>, Erişim tarihi: 06.08.2020.

Harita 3: 1914 Yılı Bağdat'a kadar Irak haritası¹⁰⁴².

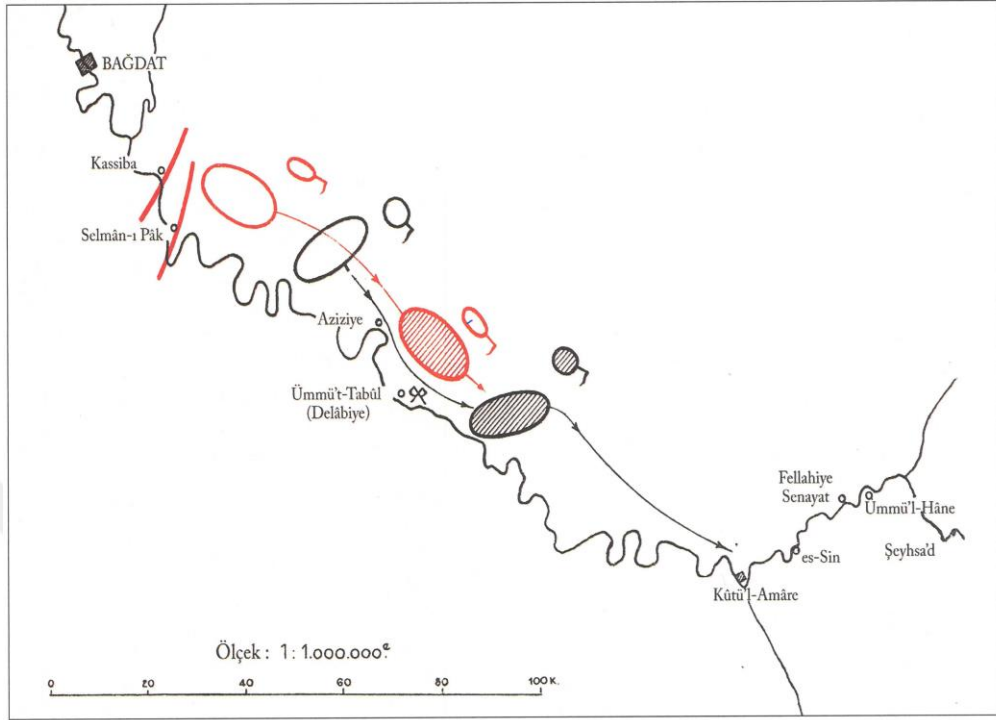
Kroki 1: İngiliz 6. Tümeninin Kûtü'l-Amâre'ye çekilmesi¹⁰⁴³.

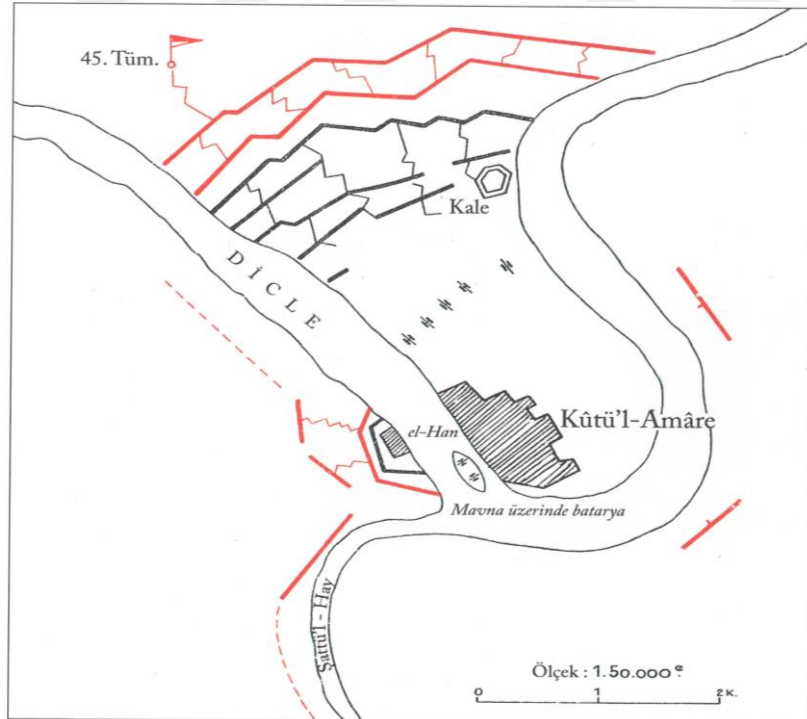
¹⁰⁴² <http://www.lightbobs.com/1914-august---december.html>, Erişim tarihi: 06.08.2020.

¹⁰⁴³ Townshend, *Mezopotamya Seferim ...*, s. 295.

Kroki 2: İngiliz 6. Tümeninin Selmân-ı Pâk'tan Kûtü'l-Amâre'ye çekilmesi ve Türk kuvvetlerinin takibi¹⁰⁴⁴.

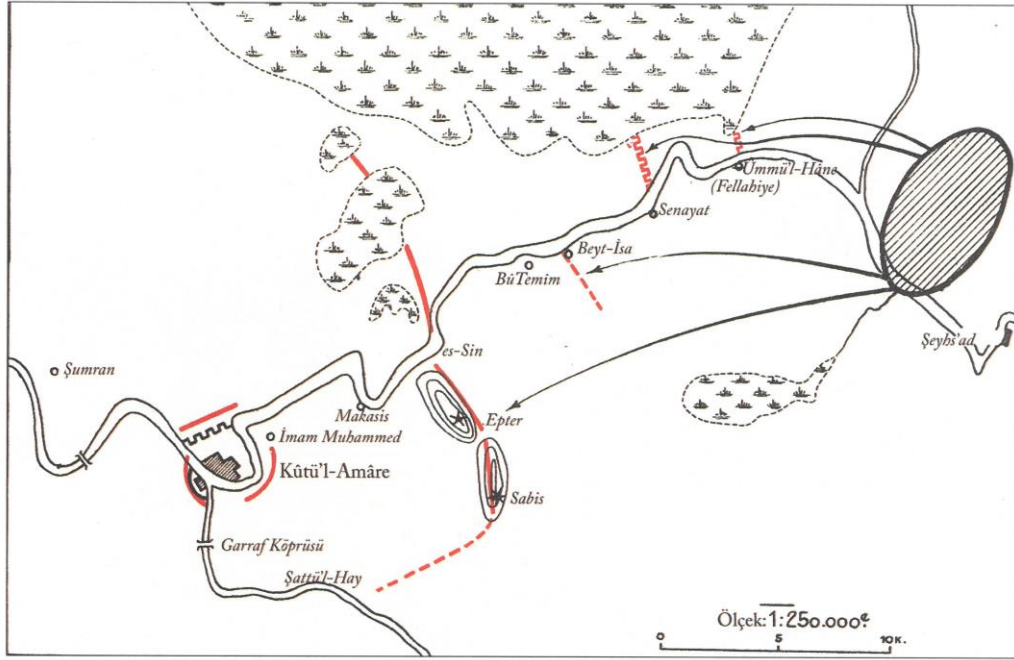
Kroki 3: Kûtü'l-Amâre Kuşatmasında İngiliz ve Türk Hatları¹⁰⁴⁵.

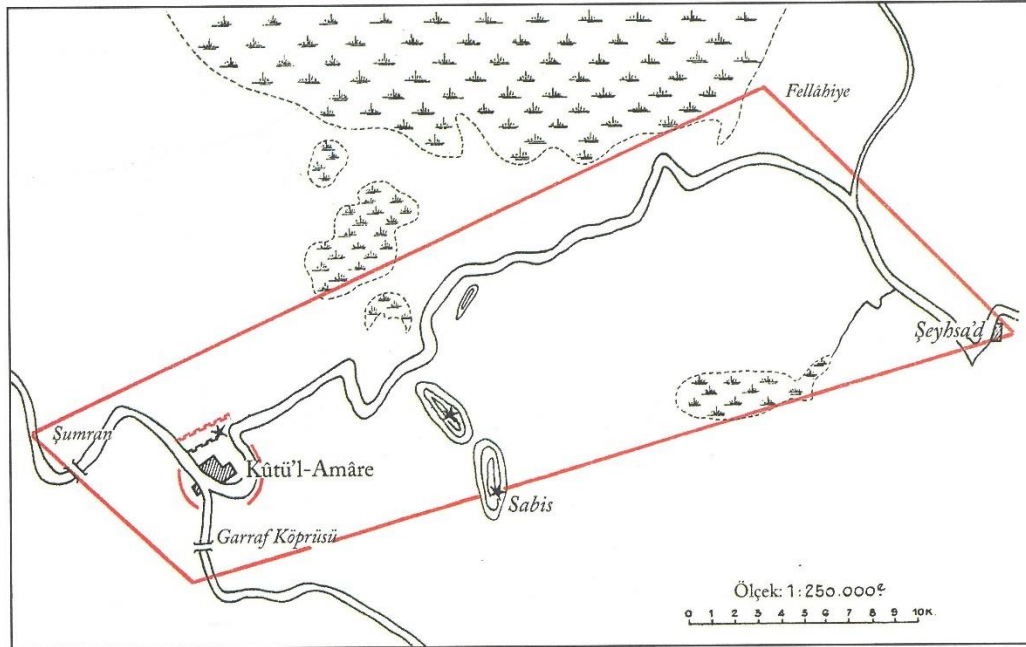
¹⁰⁴⁴ Yüzbaşı Mukbil Bey, *Irak Cephesi 1914-1918 Kûtü'l-Amâre Kuşatması*, Fransızcadan çev. Gül Karabuda, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019, kroki No. 20. Sayfa numarası olmadığı için kroki numarası verilmiştir.

¹⁰⁴⁵ age., kroki No. 21.

Kroki 4: İngiliz Kurtarma Birliklerinin Harekâtı¹⁰⁴⁶.

Kroki 5: Kûtü'l-Amâre Kuşatması Esnasında Harekât Alanı¹⁰⁴⁷.

¹⁰⁴⁶ age., kroki No. 8.

¹⁰⁴⁷ age., kroki No. 19.

EK 2. RESİMLER VE ÇİZİMLER

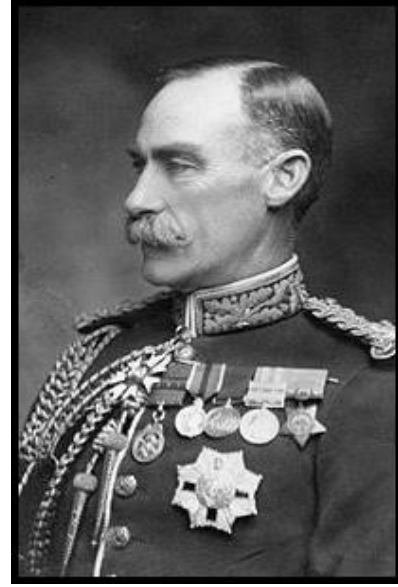
Resim 1: Lord Charles Hardinge¹⁰⁴⁸. Resim 2: John Eccles Nixon¹⁰⁴⁹.

Resim 3: Tümgeneral Charles Vere Ferrers Townshend¹⁰⁵⁰.

Resim 4: Sir Percy Lake¹⁰⁵¹.

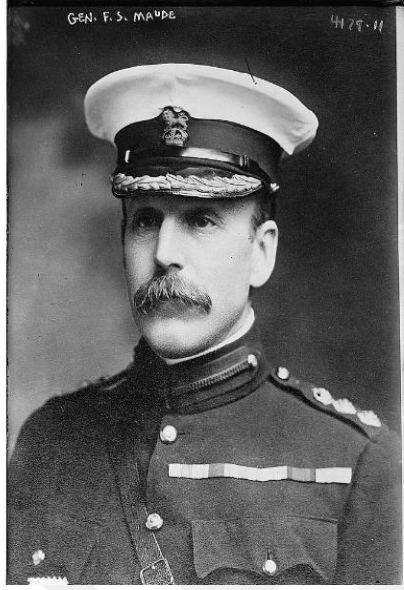
¹⁰⁴⁸ <https://www.kidpaw.com/famous-people/lord+hardinge-pid81302>, Erişim tarihi: 06.08.2020.

¹⁰⁴⁹ <https://prabook.com/web/john.nixon/1721217>, Erişim tarihi: 06.08.2020.

¹⁰⁵⁰ <https://npgimages.com/search/?searchQuery=General+Townshend>, Erişim tarihi: 07.08.2020.

¹⁰⁵¹ <https://www.king-emperor.com/Lt.General%20Sir%20Percy%20Lake.html>, Erişim tarihi: 04.04.2021.

Resim 5: General F. S. Maude¹⁰⁵².

**Resim 6: Başkumandan Vekili
Enver Paşa¹⁰⁵³.**

Resim 7: Süleyman Askeri Bey¹⁰⁵⁴.

Resim 8: Mehmed Fazıl Paşa¹⁰⁵⁵.

¹⁰⁵² <https://www.loc.gov/resource/ggbain.24178/>, Erişim tarihi: 05.04.2021.

¹⁰⁵³ Harp Mecmuası, Aralık 1915, yıl 1, sayı 1, s. 4.

¹⁰⁵⁴ age., Mayıs 1332, yıl 1, sayı 9, s. 130.

¹⁰⁵⁵ age., Mart 1332, yıl 1, sayı 7, s. 106.

**Resim 9: Nureddin İbrahim Paşa
(Sakallı Nureddin)¹⁰⁵⁶.**

**Resim 10: Mareşal von der
Goltz'un son resmi¹⁰⁵⁷.**

Resim 11: VI. Ordu Komutanı Halil Paşa¹⁰⁵⁸.

¹⁰⁵⁶ Townshend, *Mezopotamya Seferim ...*, s. 299; Irak ve Havalisi Komutanı iken Albay rütbesindeydi.

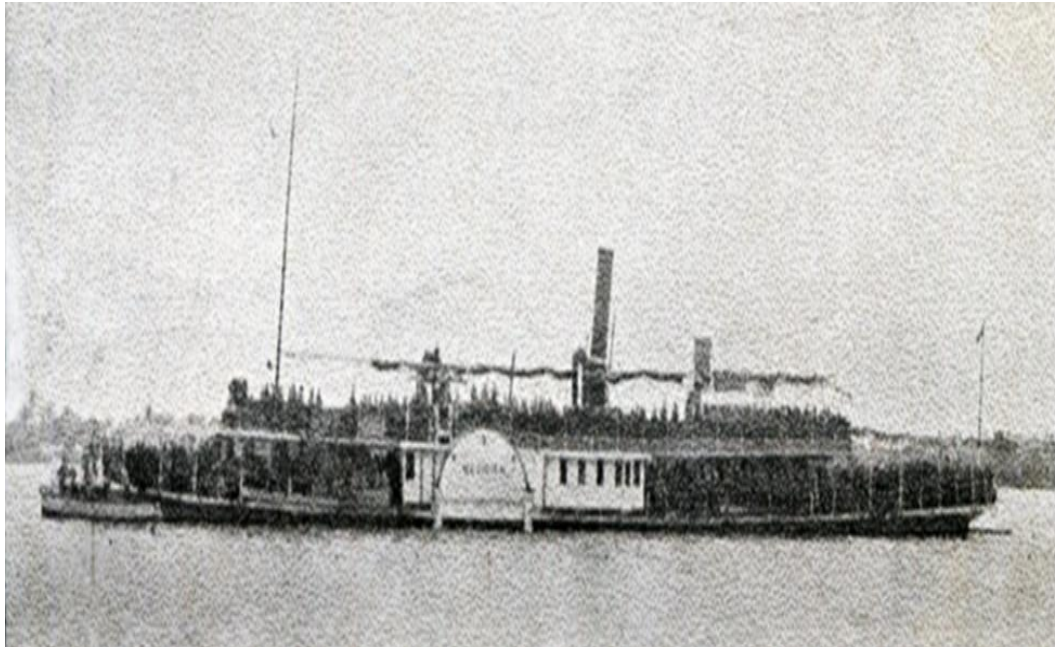
¹⁰⁵⁷ Harp Mecmuası, Nisan 1332, yıl 1, sayı 8, derginin kapak resmi.

¹⁰⁵⁸ age., Nisan 1332, yıl 1, sayı 8, s. 114.

Resim 12: Halil Paşa ve kurmay heyeti¹⁰⁵⁹.

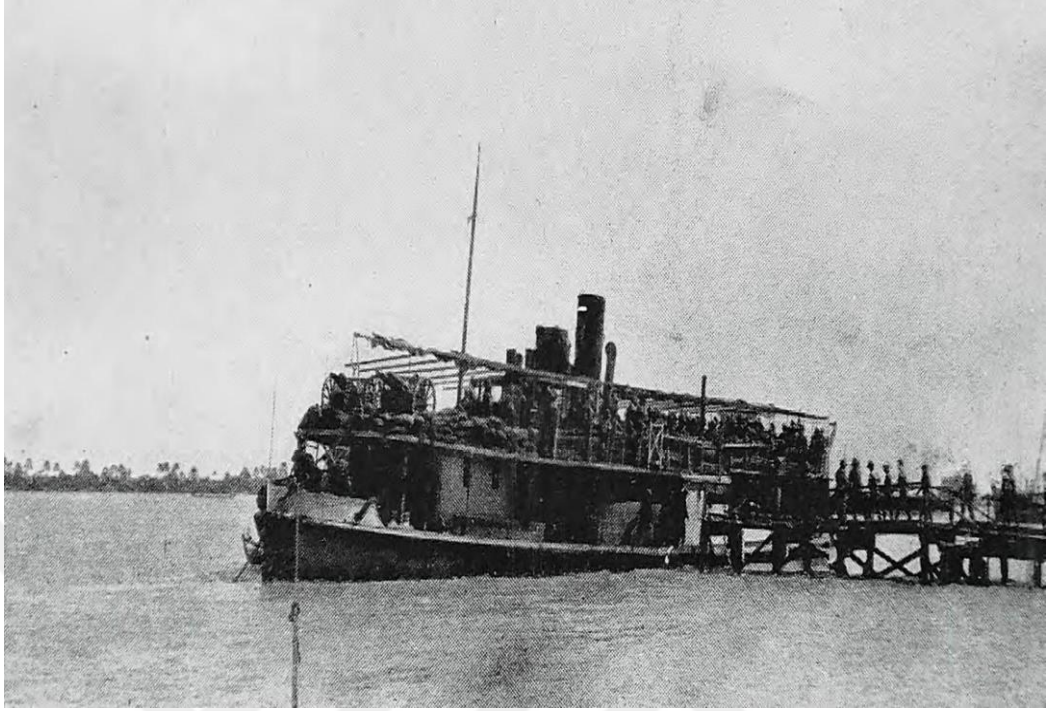
Resim 13: Dicle Nehri'nde İngiliz-Hintli asker taşıyan bir *Mecidiye* sınıfı nehir gemisi¹⁰⁶⁰.

¹⁰⁵⁹ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Arşiv Belgelerine Göre Kütü'l-Amâre Zaferi*, Yayın No:143, İstanbul 2016, s. 185.

¹⁰⁶⁰ <https://norfolkinworldwar1.files.wordpress.com/2015/06/medijieh.jpg>, Erişim tarihi: 03.06.2021.

Resim 14: Julnar (Kendi Gelen) Gambotu¹⁰⁶¹.

Resim 15: İngiliz Odin Gambotu¹⁰⁶².

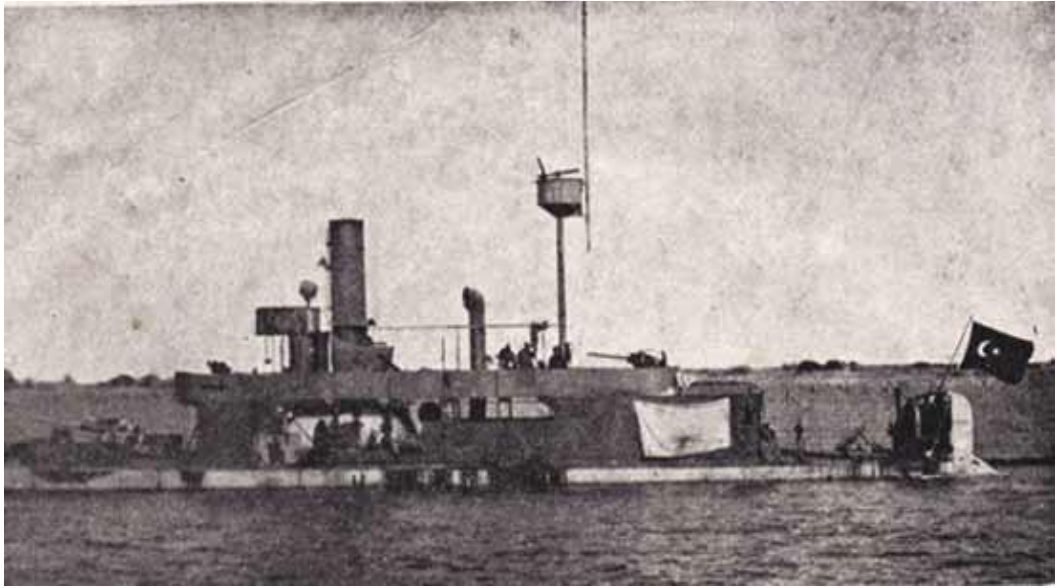
¹⁰⁶¹ <https://www.keymilitary.com/article/great-war-gallantry>, Erişim tarihi: 30.04.2021.

¹⁰⁶² <https://www.naval-history.net/WW1Battle1408Mesopotamia.htm>, Erişim tarihi: 30.04.2021. Bu gambot, İngilizler tarafından Fav Yarımadası'na ilk asker çıkarmada kullanılmıştır.

Resim 16: İngiliz Firefly Gambotu¹⁰⁶³.

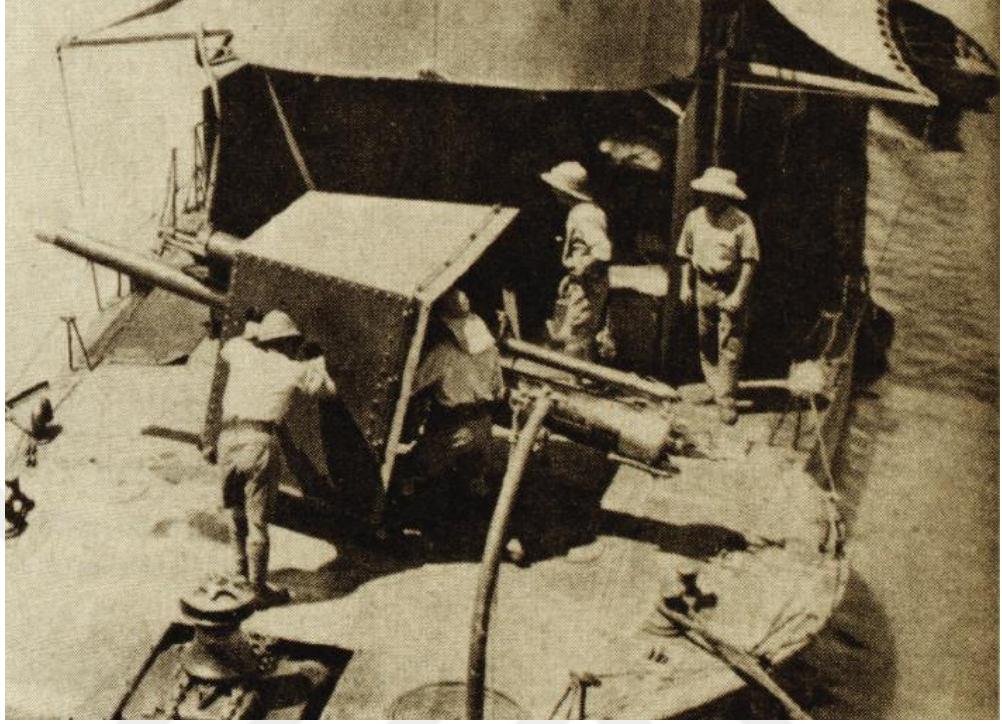
Resim 17: İngilizlerden ele geçirildikten sonra Türk bayrağı çekilen Firefly (Selmân-ı Pâk) Gambotu¹⁰⁶⁴.

¹⁰⁶³ <https://www.naval-history.net/WW1Battle1408Mesopotamia.htm>, Erişim tarihi: 30.04.2021; 1 Aralık 1915'te ele geçirilen ve adı değiştirilerek Selmân-ı Pâk yapılan bu gambot, adı geçen tarihten itibaren yaklaşık 15 ay Türk askerleri tarafından kullanılmıştır. 24 Şubat 1917'de ise İngilizler tarafından Bugeyle/Bagile yakınlarında yeniden ele geçirilmiştir, Townshend, *Mezopotamya Seferim* ..., s. 308.

¹⁰⁶⁴ Harp Mecmuası, Kanunısani 1331, yıl 1, sayı 4, s. 63.

Resim 18: İngiliz gambotlarından birinde atış hazırlığı yapan İngiliz askerleri¹⁰⁶⁵.

Resim 19: İngiliz Hastane Gemisi¹⁰⁶⁶.

¹⁰⁶⁵ Townshend, *Mezopotamya Seferim ...*, s. 299.

¹⁰⁶⁶ <https://discoveringanzacs.naa.gov.au/browse/records/506419>, Erişim tarihi: 03.04.2021.

Resim 20: Tak'ı Kisra¹⁰⁶⁷.

Resim 21: Selmân-ı Pâk'ta yenilerek geri çekilen İngiliz askerlerini takip etmeye başlayan Türk askerleri¹⁰⁶⁸.

¹⁰⁶⁷ Harp Mecmuası, Nisan 1332, yıl 1, sayı 8, s.116; Selmân-ı Pâk yakınlarında, Sasani hükümdarlarının sarayının kalıntıları.

¹⁰⁶⁸ Harp Mecmuası, Kanunısani 1331, yıl 1, sayı 4, s. 63.

Resim 22: Kûtü'l-Amâre'de bir sokak¹⁰⁶⁹.

Resim 23: Kûtü'l-Amâre'den bir görünüm¹⁰⁷⁰.

¹⁰⁶⁹ *Arşiv Belgelerine Göre ...*, age., s. 212.

¹⁰⁷⁰ *Arşiv Belgelerine Göre ...*, age., s. 117.

Çizim 1: Kûtü'l-Amâre'den birkaç manzara çizimi¹⁰⁷¹.

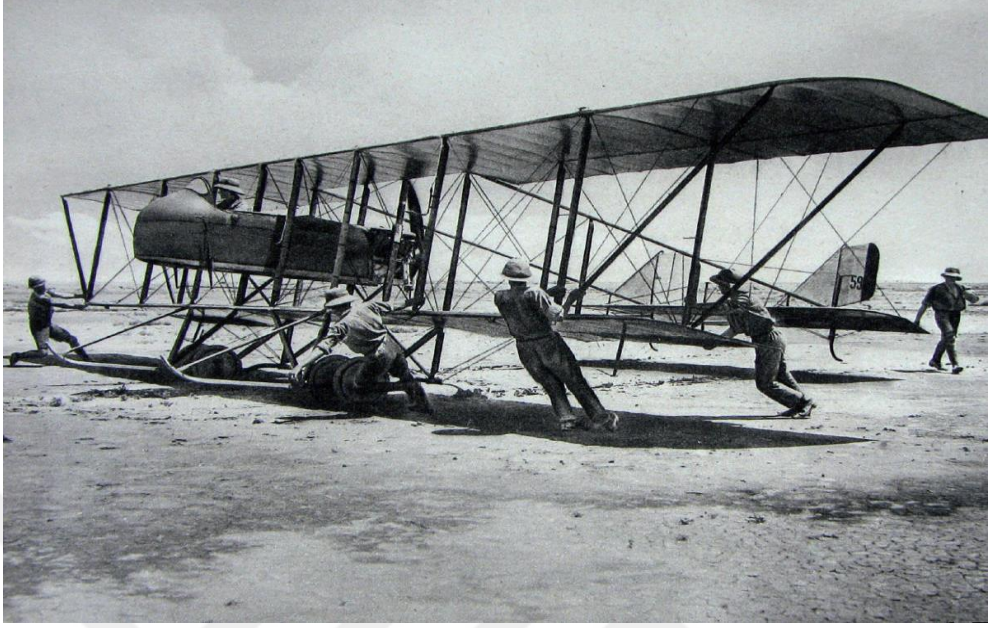
Resim 24: Kûtü'l-Amâre'yi kuşatan Türk askerlerinden bir kısmı siperde¹⁰⁷².

¹⁰⁷¹ Harp Mecmuası, Nisan 1332, yıl 1, sayı 8, s.117.

¹⁰⁷² age., Nisan 1332, yıl 1, sayı 8, s.118.

Resim 25: Kûtü'l-Amâre'de kuşatma altındaki İngiliz askerlerine yiyecek ve diğer malzemeleri atmak için kullanılan uçaklardan biri¹⁰⁷³.

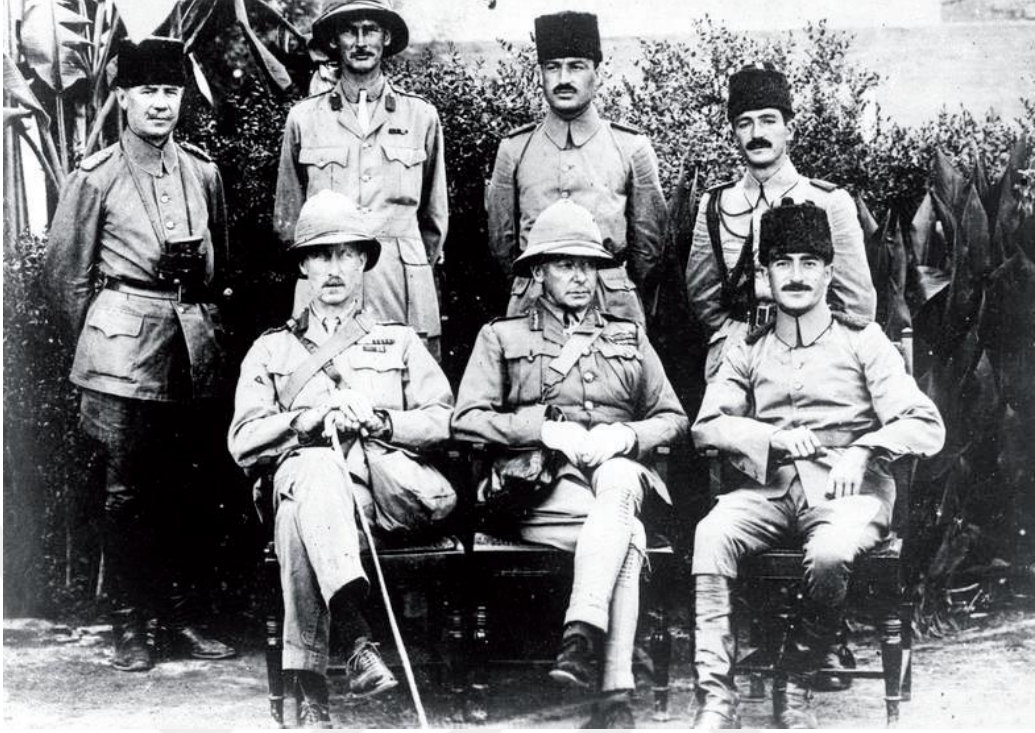
Çizim 2: İngiliz askerlerinin teslim olmasını gösteren bir çizim¹⁰⁷⁴.

¹⁰⁷³ Arşiv Belgelerine Göre ..., age., s. 109.

¹⁰⁷⁴ Arşiv Belgelerine Göre ..., age., s. 135.

Resim 26: Kûtü'l-Amâre'de esir alınan General Townshend ve Halil Paşa¹⁰⁷⁵.

Resim 27: Esir alınan İngiliz askerlerinden oluşan bir grup¹⁰⁷⁶.

¹⁰⁷⁵ Arşiv Belgelerine Göre ..., s. 189.

¹⁰⁷⁶ Harp Mecmuası, Haziran 1332, yıl 1, sayı 10, s. 153.

Resim 28: Esir alınan İngiliz askerleri yürüyüş halinde¹⁰⁷⁷.

Resim 29: Kûtü'l-Amâre'de teslim alınan ve 1918 yılında serbest bırakılan Hintli askerler ülkelerine gitmek için gemiye binerken¹⁰⁷⁸.

¹⁰⁷⁷ Harp Mecmuası, Haziran 1332, yıl 1, sayı 10, s. 153.

¹⁰⁷⁸ Arşiv Belgelerine Göre ..., age., s. 381.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

ORCID	0000-0001-6823-5082
Adı Soyadı	Oktay YAZICI
Doğum Yeri	
Doğum Tarihi	

LİSANS EĞİTİM BİLGİLERİ

Üniversite	Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Fakülte	Eğitim Fakültesi
Bölüm	İngilizce Öğretmenliği

YÜKSEK LİSANS EĞİTİM BİLGİLERİ

Üniversite	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	İşletme

YABANCI DİL BİLGİSİ

İngilizce	KPDS (89)
------------------	-----------

İŞ DENEYİMİ

Çalıştığı Kurum	
Görevi/Pozisyonu	Öğretim Görevlisi
Tecrübe Süresi	

Çalıştığı Kurum	Ankara Üniversitesi
Görevi/Pozisyonu	Okutman
Tecrübe Süresi	

Çalıştığı Kurum	T.C. Milli Eğitim Bakanlığı
Görevi/Pozisyonu	İngilizce Öğretmeni
Tecrübe Süresi	

KATILDIĞI

Kurslar	1- İş Sağlığı ve Güvenliği, Temel Yangın Eğitimi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, 11.02.2015. 2-Ataum, Ankara Üniversitesi, Erasmus+ Programı Dil Yeterliliği Tematik Toplantısı, 25.12.2014. 3-Avrupa Birliği Eğitim Programı, (Web Sayfası Tasarımı) Çankırı, 01.11.2013-24.11.2013. 4-Uzaktan Öğretim, Ankara Üniversitesi-Bemidji University, Ankara, 05-07.12. 2005. 5-Ankara Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, İngilizcede Öğretim Teknikleri, 14.09.2004. 6-Ataum, Ankara Üniversitesi, Erasmus ve Socrates Programları ile ilgili seminer, 26-27.09.2002. 7-Ataum, Ankara Üniversitesi, Edexcel Yeterlilikleri Brifingi, 03.10.2002.
Projeler	1- Erasmus Personel Hareketliliği, Lucian Blaga University of Sibiu, Romanya, 12.05.2014-16.05.2014. 2-Erasmus Personel Hareketliliği, Bialystok Univesity of Technology, Polonya, 05.05.2014-09.05.2014. 3-IVETA 98 Uluslararası Konferans Organizasyon Kurulu Üyeliği, 31.08.1998-02.09.1998. 4-IVETA 2003 Uluslararası Konferans Organizasyon Kurulu Üyeliği, 20-22.10.2003. 5-Aalborg Technical and Business Colleges'a (Danimarka) Çalışma Ziyareti, 29.05.1999-04.06.1999. 6-ABD'deki Howard, Northampton Yüksekokulları ile Lehigh Üniversitesinin ziyaret edilmesi, 11.07.2011-25.07.2011. 7-Vilnius Gediminas Technical University Vilnius, Litvanya'da gerçekleştirilen "Uptronic Transfer of Technological Innovation to Curriculum of Mechatronics adlı projeye katılım, 12-14 Haziran 2008. 8-Mobility (LdV) AB Projesi, Hamburg-Almanya, 29 Ağustos-26 Eylül 2006.

İLETİŞİM

Adres	
E-Mail	